

5805

НОВА
ІСТОРІЯ

**В ДОКУМЕНТАХ
І МАТЕРІАЛАХ**

**ДЕРЖАВНЕ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ**

7230 94

КОМУНІСТИЧНА АКАДЕМІЯ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЬ!

НОВА ІСТОРІЯ

В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ

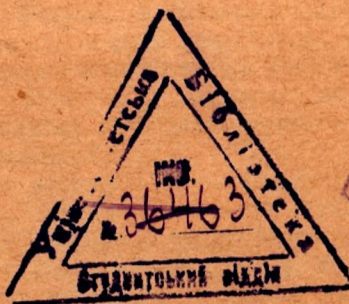
ЗА РЕДАКЦІЄЮ

Н. М. ЛУКІНА і В. М. ДАЛІНА

Переклад з 2-го, доповненого
російського видання

Випуск I

5805 чл
~~5805~~

ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КИЇВ — 1935

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Найкращим доказом корисності виданого Інститутом історії посібника з загального курсу нової історії для вишів є великий попит на нього. Тираж першого видання швидко розійшовся. Інститутові довелося спішно підготувати нове видання, насамперед враховуючи ті нові завдання у справі підготовки кадрів, які постали перед Наркомбсом у зв'язку з рішенням партії та уряду про викладання громадянської історії в школах СРСР і відновлення історичних факультетів у складі Московського й Ленінградського університетів. З другого боку, необхідно було врахувати ті надзвичайно важливі критичні зауваження, які були зроблені з приводу хрестоматії як окремими товаришами, так і кафедрами історичних відділів вишів.

У ряді висловів, одержаних Інститутом, поява хрестоматії розцінювалась, як «велике досягнення», «значний крок вперед», відзначалось багатство використаного матеріалу, політична правильність постави проблем, концентрація висловлень Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, введення в науковий обіг нових матеріалів, які не з'являлися досі російською мовою. З другого боку, був відзначений ряд істотних прогалин і хиб як принципіального, так і технічного характеру. Зокрема, вказувалось на фактичні помилки, що трапилися при упорядкуванні карт, а також на недостатню чіткість останніх.

З точки зору настанов у викладанні історії, недавно даних партією і урядом, головна хиба першого видання нашої книги, яка вийшла під назвою «Епоха промислового капіталізму в матеріалах і документах», полягала в тому, що цей навчальний посібник був лише хрестоматією з історії економічного розвитку й історії робітничого і революційного руху. У ряді відділів бракувало або зовсім недостатньо були представлені матеріали з політичної історії окремих країн, конституційні акти, програми буржуазних політичних партій, міжнародні трактати і т. д. В той же час випали цілі періоди з історії розвитку окремих країн, що порушувало хронологічну послідовність і цільність історичного процесу.

Під цим кутом зору добирались матеріали для другого видання

хрестоматії. Треба, проте, прямо сказати, що пристосувати повністю друге видання до курсів нової історії, які читатимуться на історичних факультетах університетів і в інших вишах, нам не вдалось.

У новому виданні хрестоматії збережені ще попередні хронологічні рамки. Але в нього внесено ряд істотних доповнень.

Поперше, включено зовсім новий розділ «Консульство і Перша імперія», який був зовсім відсутній у першому виданні. У цьому розділі подається, між іншим, ряд документів, які вперше з'являються російською мовою.

Подруге, у розділ «Паризька комуна» включено новий розділ, який характеризує Другу імперію і уряд національної оборони. Новий відділ — про національно-визвольні рухи — включений у розділ «Революція 1848 р. у Німеччині».

Крім того, майже всі розділи поповнені новими матеріалами. Так, наприклад, у друге видання включені: «Велика ремонтрація», «Акт про впорядження Ірландії»; ряд документів, які характеризують кореспондентське товариство в Англії; конституційна хартія Людовіка XVIII; договір про створення Німецького союзу; програми консерваторів і націонал-лібералів; уривки з конституції Німецької імперії; ряд міжнародних трактатів (акти Віденського конгресу, акти Священного союзу і т. д.).

Поряд цього, враховуючи всі зауваження товаришів, ми внесли деякі доповнення, посиливши розділ про французький утопічний соціалізм 30—40-х років, давши ряд нових документів, що характеризують процес огорожування шляхом парламентських актів, а також експлуатацію жіночої і дитячої праці в епоху промислового перевороту.

У розділі про «Паризьку комуну» значно розширено відділ «Боротьба течій у Комуні». Наведено уривки з 1-го тома протоколів засідань Ради комуни, який недавно з'явився російською мовою, і т. п.

Нові матеріали включені і в розділ «Робітничий рух в Англії в першій половині XIX віку» (програма, прийнята конференцією в 1851 р.).

Доповнення ці вдалося зробити в результаті усунення з хрестоматії цілого ряду дрібних або другорядного значення документів, скорочення деяких з тих, що залишилися, тощо. Але це, звичайно, не врятувало від деякого збільшення її обсягу.

Якщо не вважати на істотні змінення, внесені в зміст хрестоматії, про які згадувалось вище, то основні її настанови залишилися попередніми. Як і раніше, вона не претендує дати документальну ілюстрацію по всьому циклу питань, які підлягають включенню в університетський курс. Наведені в ній документи повинні допомагати поглибленому вивченню лише найважливіших основних проблем.

Ми свідомо не могли піти назустріч тим товаришам, які вимагали, наприклад, включення в хрестоматію матеріалів, що характеризують зовнішню політику Стюартів, специфічні особливості окремих промислових центрів Англії або особливості робітничого руху в різних її районах і т. п.

Як і раніше, серйозна увага віддається економічній історії. Але статистичний матеріал, що належить сюди, в значній мірі виключений з матеріалів по історії окремих країн і поданий у вигляді великих розгорнутих статистичних таблиць, які дають можливість зіставити характер, ступінь і темпи промислового розвитку в найважливіших капіталістичних країнах.

Ураховуючи те, що покищо немає спеціальної хрестоматії з нової історії залежних і колоніальних країн, ми зберегли і спеціальний розділ, присвячений визвольному рухові в колоніях і півколоніях в епоху промислового капіталізму, трохи посиливши його рядом документів з історії тайпінського повстання, частково перекладених з китайської мови.

Всупереч наполяганням деяких товаришів, ми і на цей раз свідомо відмовились від так званих вступних статей, які повинні бути коментарями до документів і матеріалів, що йдуть за ними. Ми вважали, що такого роду вступні статті неминуче перетворилися б або в знекровлені соціологічні схеми, позбавлені конкретно-історичного змісту, або, при спробі наситити їх цим змістом, вони з'явилися б сурогатом підручника, замінити який хрестоматія ніколи не може. До того ж ми гадали, що найкращими коментарями, які дають дуже цінні вказівки, є висловлення класиків марксизму-ленінізму, які ми зберігаємо і в новому виданні.

Так само, не зважаючи на побажання ряду товаришів, ми не включили в нове видання історіографічний матеріал у вигляді уривків з історичних творів представників різних буржуазних історичних шкіл, вважаючи, що таке доповнення в корені змінило б характер нашого посібника як збірника першоджерел.

Заново були переглянуті всі карти, в яких виправлені припущені огріхи технічного і фактичного характеру.

Випускаючи в світ дане друге видання хрестоматії, Інститут історії Комкадемії візьметься в найближчому майбутньому до підготовки нового видання, яке повинно повністю відповідати вимогам, що випливають з постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому про викладання громадянської історії. Тому ми звертаємося до всіх історичних організацій, кафедр вишів, істориків-викладачів вищої і середньої школи з проською надсилати свої зауваження про наявні хиби й огріхи хрестоматії.

Розділ «Консульство і Перша імперія» упорядкував С. Б. Кан, який провів і велику роботу по підготовці другого видання хрестоматії. Доповнення до розділу VI (про тайпінське повстання) зробив П. А. Гриневич; переклади документів з китайської мови належать проф. Іванову А. І. Статистичні таблиці упорядкував Ф. В. Потьомкін. Всю решту доповнень і змінень внесли упорядники відповідних розділів першого видання.

Н. Лукін.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Минулий — 1932/33 — навчальний рік пройшов під знаком посилення викладання історії як у середній школі, так і в соціально-економічних вишах, комвишах, ІЧП історії і т. д. Вирішальну роль у цьому важливому зрушенні відіграла відома постанова Центрального комітету нашої партії «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» з 25 серпня 1932 р. У цій постанові відмічалась «недостатність історичного підходу до програм з суспільних дисциплін, яка виявляється в тому, що в них надзвичайно слабо дається уявлення про історичне минуле народів і країн, розвиток людського суспільства і т. д.».

Постанова ЦК давала певну директиву: «значно посилити елементи історизму в програмах з суспільствознавства, з мови й літератури, географії, ілюструючи основні розділи і теми цих дисциплін необхідним фактичним матеріалом».

Негайно розпочате на основі цих директив перебудування програми і методів викладання в середній школі не могло не відбитись на поставі викладання історії у вишах, що готують кадри суспільствознавців для другого концентру трудової школи, робітфаків, технікумів, вишів і комвишів. Московський Історико-філософський інститут перейшов на чотирирічний курс, значне число годин було призначено на викладання історії в КУВСН¹, педвишах, педтехнікумах, ВКСГШ², нарешті, в Інститутах червоної професури.

Науково-дослідний інститут історії Комакадемії не міг не взяти участі у цьому піднесенні викладання історичних дисциплін на належну височінь. Ще наприкінці 1932 р. його секція історії промислового капіталізму й імперіалізму в Західній Європі й Америці включила в свою виробничу програму упорядкування хрестоматії з історії промислового капіталізму на Заході, призначеної, насамперед, обслуговувати соціально-економічні виші та комвиші.

¹ КУВСН — Комуністичний університет викладання суспільних наук.

² ВКСГШ — Вища комуністична сільськогосподарська школа.

Настійливу необхідність видання такого роду навчального посібника навряд чи треба докладно обгрунтовувати.

Практика викладання історії у вищій школі давно вже показала корисність безпосереднього ознайомлення студентів з джерелами навіть на перших курсах, де заняття носять просемінарський характер. Постанова ЦВК СРСР (з 19 вересня 1932 р.) «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах» ставить обов'язком «застосовувати лекції як метод викладання, який сприяє зближенню професора з слухачами, з тим щоб слідом за лекцією йшло ґрунтовне пророблення матеріалу під керівництвом асистентів і при обов'язковому контролі професора».

Дана хрестоматія і повинна прийти на допомогу студентам при проробленні лекційного матеріалу і курсу в цілому. Отака є її основна настанова як навчального посібника для вишів і комвишів, яка визначає обсяг її змісту, характер тематики, добір документів, метод їх розташування, коментування і т. д.

Хрестоматії, застосовувані як навчальний посібник у вищій школі, можуть бути двох типів залежно від того, чи призначаються вони для засвоєння лекцій — по окремих великих епохах або соціально-економічних формаціях, — що читаються на молодших курсах, або ж для самостійної роботи студентів у семінарах над джерелами по вузчій темі, яка звичайно стосується будьякої епохи з історії певної країни.

Як другий тип хрестоматій, або, вірніше, збірників матеріалів, можна вказати на «Парижскую коммуну 1871 г. в документах и материалах» А. Молока, «Революционное правительство в эпоху Конвента» (матеріали за редакцією Н. М. Лукіна) та ін.

Дана хрестоматія належить до першого з указаних типів. Вона ставить своїм завданням дати найважливіший матеріал, що ілюструє історію класової боротьби в окремих країнах лише в епоху промислового капіталізму, в епоху, про яку Ленін писав: «Знищення феодалізму і його слідів, введення основ буржуазного (можна з повним правом сказати: буржуазно-демократичного) порядку зайняло цілу епоху світової історії»¹.

Центр ваги хрестоматії лежить у документальному висвітленні історії робітничого і революційного руху. Про значення революційних періодів в історії класової боротьби Ленін писав:

«Висока оцінка революційних періодів у розвитку людства впливає з усієї сукупності історичних поглядів Маркса: саме в такі періоди розв'язуються ті численні суперечності, що повільно нагромаджуються періодами так званого мирного розвитку. Саме в такі періоди проявляється в найбільшій силі безпосередня роль різних класів у визначенні форм соціального життя, створюються основи політичної «надбудови», яка довго держиться потім на базі оновлених виробничих відносин. І, у відміну від теоретиків ліберальної буржуазії, саме в таких періодах бачив Маркс не ухилення від «нормального» шляху, не прояви «соціальної хвороби», не сумні наслідки крайностей і помилок, а найбільш

¹ «Фальшиві промови про свободу», Тв., т. XXV, стор. 469.

життєві, найбільш важливі, істотні, вирішальні моменти в історії людських суспільств»¹.

Документи, що наводяться, повинні, насамперед, дати конкретно-історичний матеріал для ілюстрації найважливіших положень марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, вчення про роль різних класів у буржуазно-демократичних революціях, перетворення пролетаріату з класу «в собі» в клас «для себе», його стратегії і тактики в революції; підвести читача до оцінок даної епохи, які є в творах класиків марксизму-ленізму, зокрема демонструвати на конкретному матеріалі суть і найважливішу відмінність буржуазних революцій від пролетарських, сформульовану товаришем Сталіним у таких положеннях:

«Ріжницю між революцією пролетарською і революцією буржуазною можна було б звести до п'яти основних пунктів:

1) Буржуазна революція починається звичайно при наявності більш або менш готових форм капіталістичного укладу, які вирости й дозріли ще до відкритої революції в надрах феодального суспільства, тоді як пролетарська революція починається при відсутності, або майже при відсутності, готових форм соціалістичного укладу.

2) Основне завдання буржуазної революції зводиться до того, щоб захопити владу і привести її у відповідність з наявною буржуазною економікою, тоді як основне завдання пролетарської революції зводиться до того, щоб, захопивши владу, збудувати нову, соціалістичну економіку.

3) Буржуазна революція завершається звичайно захопленням влади, тоді як для пролетарської революції захоплення влади є лише її початком, при чому влада використовується як підойма для перебудови старої економіки і організації нової.

4) Буржуазна революція обмежується заміною при владі однієї експлуататорської групи іншою експлуататорською групою, через що вона не потребує зламу старої державної машини, тоді як пролетарська революція знімає з влади всі і всякі експлуататорські групи і ставить при владі вождя всіх трудящих і експлуатованих, клас пролетарів, через що вона не може обійтися без зламу старої державної машини і заміни її новою.

5) Буржуазна революція не може згуртувати навколо буржуазії на скількинебудь тривалий період мільйони трудящих і експлуатованих мас саме тому, що вони є трудящі й експлуатовані, тоді як пролетарська революція може і повинна зв'язати їх з пролетаріатом в тривалий союз саме як трудящих і експлуатованих, якщо вона хоче виконати своє основне завдання зміцнення влади пролетаріату і побудови нової соціалістичної економіки.

Ось деякі основні положення Леніна щодо цього:

«Одна з основних ріжниць, — каже Ленін, — між буржуазною і соціалістичною революцією полягає в тому, що для буржуазної революції, яка виростає з феодалізму, в надрах старого ладу поступовно створюються нові економічні організації, які змінюють поступовно всі сторони феодального

¹ «Проти бойкоту», Тв., т. XII, стор. 32—33.

суспільства. Перед буржуазною революцією було тільки одно завдання — змести, відкинути, зруйнувати всі пута попереднього суспільства. Виконуючи це завдання, всяка буржуазна революція виконує все, що від неї вимагається: вона посилює ріст капіталізму. В цілком іншому становищі революція соціалістична. Чим відсталіша є країна, якій довелось, в силу зигзагів історії, почати соціалістичну революцію, тим трудніший для неї перехід від старих капіталістичних відносин до соціалістичних. Тут до завдань зруйнування долучаються нові, нечуваної трудності завдання — організаційні» (див. т. XXII, стор. 315)¹.

Отакі є основні настанови хрестоматії, її стрижні. Треба, проте, коротко спинитись і на інших принципах, що лягли в основу її упорядкування.

Не обмежуючись історією важливіших капіталістичних країн Західної Європи, упорядники включили матеріал із історії Сполучених штатів Америки, свідомо відмовившись таким чином від старомодного, так би мовити, «європоцентризму», що не відповідає ні сучасному стану історичної науки, ні тій ролі у світовій історії, яку відіграє вже з другої половини XIX в. американська держава, що перетворюється з свого роду додатку європейського капіталізму у першокласну капіталістичну країну.

Порвано традицію, що встановилася, і в іншому відношенні: у протилежність попереднім, дана хрестоматія починається не з «промислового перевороту в Англії», а з англійської революції, що створила необхідні для нього передумови і послужила прообразом Великої французької революції.

З другого боку, упорядники вважали необхідним присвятити окремий розділ колоніальній політиці капіталістичних країн і національно-визвольному рухові в колоніях і півколоніях (сіпайське, тайпінське повстання і ін.).

Відмовившись від використання пізніших історичних праць, ми даємо лише документальний матеріал, матеріал джерел; але, з метою полегшити методологічний підхід до його вивчення, супроводжуємо або попереду цього матеріалу даємо важливіші висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна, що стосуються відповідних проблем.

Із цих висловлювань класиків марксизму-ленінізму доводиться, проте, брати лише найпотрібніше, враховуючи ту обставину, що більша частина праць Маркса і Енгельса і всі праці Леніна і Сталіна видані масовими тиражами і приступні для тих, що вчать.

Щодо характеру матеріалу, то поряд офіціальних джерел (законодавчі акти, адміністративні розпорядження і листування, урядові прокламації, матеріал урядових слідчих комісій, судові звіти, парламентські звіти і т. п.) були використані партійні документи, преса, мемуари, хроніки, приватне листування, витяги з творів класиків соціалізму і т. п. Для ілюстрації економічної історії подекуди подано статистичні таблиці.

Одна з основних труднощостей, що стояли перед авторами, поля-

¹ Сталін. Питання ленінізму, стор. 96—97 укр. вид. 1934.

гала в тому, що необхідно було укластись у жорсткі рамки компактного навчального посібника, що з величезної маси найціннішого матеріалу, який є в нашому розпорядженні, доводилося вибирати лише найістотніше й безперечно необхідне, зосереджуючи увагу читача лише на важливіших проблемах того чи іншого періоду, даючи значну частину документів не цілком, а в уривках, що, звичайно, не може бути виправдано з методологічної точки зору.

Довелося свідомо йти і на ряд істотних прогалин: у розділі про Велику французьку революцію немає ні одного витягу з творів «просвітителів», зокрема Руссо; майже випущені матеріали, що висвітлюють практичне застосування революційного законодавства 1793—1794 рр., зовнішню політику Конвенту, міжнародне значення Французької революції і т. п. Особливо недостатньо документована епоха термідоріанської реакції і Директорії. Брак місця не дав нам змоги зовсім висвітлити період консульства й імперії.

У розділі «Революція 1848 р. у Франції» довелось відмовитися від уміщення надзвичайно цікавого матеріалу про демонстрації 17 березня і 16 квітня, про клуб Бланкі і т. п. У розділі з історії Першого Інтернаціоналу довелось опустити дебати на конгресах. У розділі про Паризьку комуни 1871 р. недостатньо використані протоколи Ради комуни, мало висвітлена боротьба партій, випущено період від 4 вересня до 18 березня — період переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську.

У розділі з історії Сполучених штатів довелось пожертвувати матеріалом з історії професійного руху і політичних організацій робітничого класу в період до громадянської війни, майже цілком — матеріалом з зовнішньої політики США і т. д.

Матеріали і документи брались як безпосередньо з газет, парламентських звітів, законодавчих актів і т. п., так і збірників, документів, як Duvergier, Mautouchet, Postgate, Testut Com-mons'a („A Documentary History of American Industrial Society“), Moor'a, („Les murailles révolutionnaires“) і т. п.

До кожного документу додано точну вказівку, звідки він узятий. Значна частина документів з'являються російською мовою в перше, особливо це стосується відділів революції 1848 р. у Німеччині, колоніальної політики і історії США. З числа свіжих документів, уміщених в інших відділах, можна вказати на декрет Конвенту про знищення рабства в колоніях, проект декларації прав Моморо, ряд документів про Ліонське повстання, договір між підприємцями і робітниками, скріплений Луї Бланом, свідчення Ледрю-Роллена і Луї Блана з приводу подій 15 травня, лист Енгельса до Тураті (з 26 січня 1894 р.), лист Юнга до Гільома про політичну боротьбу, уривки з Dauban'a, витяги з газети «Père Duchêne» і т. д. Були використані і деякі архівні матеріали, як, наприклад, промова Жака Ру про суд над Людовіком (фотокопія в ІМЕЛ), документ про царську інтервенцію в Угорщині (з Архіву революції і зовнішньої політики), уривки з протоколів засідань Генеральної ради I Інтернаціоналу (фотокопія в ІМЕЛ).

У тих випадках, коли доводилося брати документ, який російською мовою з'явився вже в будьякому збірнику або хрестоматії, упорядники хрестоматії, як правило, звіряли переклад з оригіналом, вносили потрібні виправлення або незадовільний переклад цілком заміняли новим.

Упорядники відмовилися від вступних статей до кожного відділу, які звичайно являють собою сурогат підручника, і обмежились розподілом документального матеріалу за певними періодами і проблемами.

Кожний відділ має хронологічні таблиці і карти, щоб полегшити тим, що навчаються, засвоєння конкретно-історичного матеріалу. До документів додано примітки, які, проте, носять характер не коментарів, а пояснень (до імен, географічних назв, термінів), дат подій, посилань на інші матеріали і т. ін. Заздалегідь підказувати читачеві висновки з наведених матеріалів і тим самим зводити нанівець всяку самостійну роботу над джерелами автори вважали методично неправильним.

Крім наукових співробітників Інституту історії, до упорядкування хрестоматії був залучений ряд товаришів з ІМЕЛ, ІФІ, ДАІМК, ІЧП історії, БСЕ. Добирання матеріалів по окремих розділах хрестоматії було доручено відповідним спеціалістам; крім того, по кожному розділу був залучений спеціальний редактор; загальну редакцію Інститут історії доручив Н. М. Лукіну і В. М. Даліну; нарешті, велику роботу по підготовці хрестоматії до друку провів С. Б. Кан. Карти виконав К. М. Федоров.

Хрестоматія складається з 10 розділів:

I. Англійська революція XVII віку. Упорядкував В. Ф. Семенов, консультант Є. А. Космінський.

II. Промисловий переворот в Англії. Упорядкував В. Ф. Семенов, консультант Є. А. Космінський.

III. Велика французька революція. Упорядкувала Н. П. Фрейберг, редактор В. М. Далін.

IV. Робітничий рух в Англії першої половини XIX віку (чартизм). Упорядкував В. Ф. Семенов, редактор Ф. А. Ротштейн.

V. 1848 р. у Франції. Упорядкував С. Б. Кан, редактор В. М. Далін.

VI. Революція 1848 р. і об'єднання Німеччини. Упорядкувала Р. А. Авербух, редактор Е. Цобель.

VII. Колоніальна політика і національно-визвольний рух у колоніях і півколоніях в епоху промислового капіталізму. Упорядкував В. М. Хвостов, редактор С. В. Захаров.

VIII. Громадянська війна в США. Упорядкував А. В. Єфімов.

IX. Перший Інтернаціонал. Упорядкував С. Б. Кан, редактор Ф. Ф. Козлов.

X. Паризька комуна 1871 р. Упорядкував С. Б. Кан, редактор Н. М. Лукін.

Н. Лукін.

ВСТУП

1. Англійська революція XVII віку

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА АНГЛІЯ

- 1485 — 1603 — Династія Тюдорів.
1495 — Початок тюдоровського законодавства про жебраків і бродяг.
1497 — Подорож Джона Кабота (Північна Америка).
1509 — 1547 — Правління Генріха VIII.
1516 — «Утопія» Томаса Мора.
1517 — Урядове розслідування про огорожування.
1532 — 1534 — Реформація в Англії. Розрив з Римом. Проголошення короля главою англійської церкви.
1536 — Скасування дрібних монастирів.
1539 — 1540 — Скасування і конфіскація майна великих монастирів.
1549 — Повстання селян на півдні і сході Англії під проводом Роберта Кета.
1552 — Скасування привілеїв німецької Ганзи.
1553 — 1554 — Експедиція Віллобі-Ченслера (шукування «Північного шляху» в Китай і Індію).
1554 — Заснування Московської компанії.
1558 — 1603 — Правління Єлизавети.
1563 — Статут про підмайстрів.
1567 — Початок переслідування пуритан.
1572 — Акт про бродяг.
1572 — 1573 — Піратська експедиція Дрека в іспанську Вест-Індію.
1576 — Акт про примусове посилання бідняків на роботу.
1577 — 1580 — Піратська експедиція Дрека на тихоокеанське узбережжя Південної Америки.
1579 — Іслендська компанія.
1581 — Левантська компанія.
1585 — Марокська компанія.
1588 — Розгром англійцями іспанського флоту («Великої армади»).
1588 — Гвінейська компанія.
1597 — Акт про бродяг і жебраків.
1599 — 1601 — Заснування Ост-Індської компанії в Англії.
1601 — Закон про бідних (чинний в основному до закону 1834 р.).
1603 — 1649 — Династія Стюартів.
1606 — Початок колонізації Вірджинії.

- 1607 — Повстання селян у центральних графствах на ґрунті огороджувань.
- 1611 — Початок колонізації Ольстера (Північна Ірландія) англійцями і шотландцями.
- 1620 — Перші пуританські селища в Північній Америці («Новий Плімут»).
- 1622 — Закон про ослість.
- 1625 — 1649 — Царювання Карла I.
- 1625 червень — серпень — Перший парламент Карла I.
Червень — Відрядження 8 кораблів у Францію для боротьби проти гугенотів (Ларошель).
Жовтень — Невдала експедиція в Кадікс (спроба перейняти іспанський транспорт з сріблом).
- 1626 — Другий парламент Карла I.
- 1627 — 1630 — Війна з Францією.
- 1628 — 1629 — Третій парламент Карла I. Виступи буржуазно-дворянської опозиції (Елліот і ін.).
- 1628 7 червня — Карл I змушений затвердити «Петицію про право».
- 1629 — 1640 — Безпарламентське правління Карла I.
- 1630 — Указ про примусове висвячення в рицарі всіх землевласників з доходом понад 40 ф. ст.
- 1633 — Призначення Страффорда намісником Ірландії. Призначення Лода першим архієпископом Англії.
- 1634 — Початок збору «корабельних грошей».
- 1636 — 1637 — Застій в англійській торгівлі і промисловості.
- 1637 — Революційне заворушення в Шотландії.
- 1637 грудень — Заарештування й ув'язнення Джона Лільберна (до травня 1641 р.).
- 1638 — Перша шотландська війна.
- 1640 — Друга шотландська війна. Вторження шотландців в Англію.
13 квітня — 5 травня — Короткий парламент.
3 листопада — Відкриття Довгого парламенту.
- 1641 15 лютого — Акт Довгого парламенту про скликання парламенту не рідше одного разу на 3 роки.
11 травня — Акт проти розпуску парламенту без його згоди.
12 травня — Страта Страффорда.
5 липня — Скасування «Зоряної палати».
Вересень — Повстання в Ірландії.
22 листопада — Ухвалення Довгим парламентом Великої ремонстрації (подана королю 1 грудня).
- 1642 14 лютого — Виключення єпископів з верхньої палати.
22 серпня — Початок громадянської війни короля проти парламенту.
22 жовтня — Бій при Еджгіллі.
- 1643 — Заснування Асоціації східних графств (зародок кромвельської армії).
26 січня — Акт про скасування єпископату.
- 1644 2 липня — Перемога Кромвеля і Ферфакса над королівським військом при Марстон-Мурі.
25 вересня — «Урочиста ліга і ковенант» (договор з Шотландією).
- 1645 10 січня — Страта архієпископа Лода.
24 лютого — Скасування Палати феодальних зборів.
Квітень — Реорганізація армії (утворення армії «нового зразку».)
14 червня — Поразка королівських військ при Несбі.
19 липня — Лільберн у в'язниці (до 14 жовтня 1645 р.).

- 1646 травень — Втеча Карла I в Шотландію.
11 липня — Нове ув'язнення Лільберна (з невеликою перервою до серпня 1648 р.).
- 1646 9 жовтня — Акт про конфіскацію єпископських земель.
- 1647 30 січня — Видача Карла I шотландцями англійському парламентові.
Травень — Утворення солдатських рад в армії.
3 червня — Захоплення короля армією.
4—5 червня — Мітинг солдатів у Нью-Маркеті.
Протест проти розпуску армії.
28 жовтня — 11 листопада — Армійська Путнейська конференція.
15 листопада — Повстання левелерів у армії.
- 1648 травень — серпень — Друга громадянська війна. Остаточний розгром кавалерів.
6 грудня — «Прайдова чистка» Довгого парламенту.
Грудень — Перший виступ дійсних левелерів.

ИНДЕПЕНДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

- 1649 30 січня — Страта Карла I.
6 лютого — Скасування палати лордів.
24 лютого — Памфлет левелерів «Нові ланцюги Англії».
24 березня — Друга частина «Нових ланцюгів Англії».
28 березня — Арешт Лільберна з розпорядження індепендентського уряду.
Квітень — травень — Друге повстання левелерів. Виступи дійсних левелерів (дигерів).
16 травня — Проголошення Англії республікою.
Серпень — Експедиція Кромвеля в Ірландію.
24—25 жовтня — Виправдання Лільберна судом присяжних.
- 1650 липень — Похід Кромвеля в Шотландію.
1 серпня — Акт про заохочування і регулювання торгівлі і промисловості.
3 вересня — Перемога Кромвеля над шотландськими військами при Денбарі.
- 1651 3 вересня — Розгром шотландської армії при Вустері (Ворчестері).
9 жовтня — Навігаційний акт.
- 1652 30 січня — Вирок про вигнання Лільберна з Англії.
Липень — Проголошення війни Голландії.
12 серпня — Акт про «впорядження Ірландії» (конфіскація ірландських земель).

ПРОТЕКТОРАТ КРОМВЕЛЯ

- 1653 20 квітня — Розгром «охвостя» Довгого парламенту.
15 червня — Новий арешт Лільберна після його повернення в Англію.
4 липня — Скликання Малого («Бербонського») парламенту.
12 грудня — Закриття Малого парламенту.
16 грудня — Нова конституція. «Знаряддя управління». Встановлення протекторату.
- 1654 6 квітня — Мир з Голландією. Визнання Голландією Навігаційного акту.
12 квітня — Акт про унію Англії з Шотландією.
23 червня — Акт про заохочення англійської колонізації в Ірландії.

- 1654 3 вересня — Скликання першого парламенту Кромвеля (розпущений 22 січня 1655 р.).
- 1655 жовтень — Призначення генерал-майорів. Запровадження в країні воєнного стану.
- 1656 — 1658 — Війна з Іспанією.
- 1656 17 вересня — Другий парламент Кромвеля (до лютого 1658 р.).
- 1656 27 листопада — Акт, що потверджує скасування Палати феодальних зборів.
- 1657 23 лютого — «Уклінне прохання і порада» (пропозиція Кромвелеві королівського титулу і проєкт відновлення верхньої палати).
- 1657 25 березня — Прийняття парламентом «Уклінного прохання і поради».
- 1657 13 квітня — Відмова Кромвеля від прийняття королівського титулу. Затвердження проєкту про відновлення верхньої палати.
- 29 серпня — Смерть Джона Лільберна (народився в 1614 р.).
- 1658 3 вересня — Смерть Олівера Кромвеля (народився в 1599 р.).
Проголошення протектором його сина Річарда Кромвеля.
- 1659 травень — Зречення від влади Річарда Кромвеля.
6 травня — Відновлення «охвостя» Довгого парламенту.

РЕСТАВРАЦІЯ І «СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ»

- 1660 4 квітня — Бредська декларація.
Травень — Скликання нового парламенту («Конвенту»). Запрошення Карла II і вступ його в Лондон (29 травня).
- 1660 — 1685 — Карл II.
- 1660 — Потвердження законів 1645 і 1656 рр. про скасування палати феодальних зборів.
- 1661 — 1679 — Довгий «кавалерський» парламент.
- 1662 — Акт про релігійну одноманітність (Обов'язковість англіканських обрядів).
Акт про осілість (прикріплення до свого місця проживання сільськогосподарських робітників).
- 1664 — Захоплення у голландців в Америці Нового Амстердама (Нью-Йорк).
- 1667 — Таємний договір Карла II з французьким королем Людовіком XIV (підпорядкування зовнішньої політики Англії інтересам Франції).
- 1673 — Акт про присягу.
- 1679 — Акт про Habeas Corpus.
- 1681 — Торійський парламент в Оксфорді. Розгром вігів.
- 1681 — 1688 — Безпарламентське правління.
- 1685 — Вступ на престол Якова II.
— Спроби повстань в Англії і Шотландії.
- 1687 — 1688 — Декларація про «віротерпимість» (в інтересах католиків).
- 1688 грудень — «Славна революція». Зміщення Якова II і заміна його Вільгельмом Голландським (Вільгельмом III).
- 1689 січень — Біль про права.
- 1693 — Початок національного боргу в Англії.
- 1694 — Заснування Англійського банку.
- 1698 — Нова Ост-Індська компанія.
- 1701 — Акт про престолонаступництво і відповідальність міністрів перед парламентом.

I. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АНГЛІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

1. К. МАРКС ПРО СУТЬ ПЕРВІСНОГО КАПІТАЛІСТИЧНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

Гроші і товар, так само, як засоби існування і засоби виробництва, задалегідь ніяк не суть капітал. Вони повинні бути перетворені в капітал. Але перетворення це може відбуватися лише при певних обставинах, які зводяться ось до чого: два дуже різні сорти товаровласників мусять протистояти один одному і ввійти в контакт, — з одного боку, власники грошей, засобів виробництва й існування, яким потрібно збільшити привласнену ними суму вартості, шляхом закупівлі чужої робочої сили, — з другого боку, вільні робітники, продавці своєї власної робочої сили і, отже, продавці праці. Вільні робітники у двоякому розумінні: вони самі не належать безпосередньо до числа засобів виробництва, як раби, кріпаки і т. д., але і засоби виробництва не належать їм, як це має місце у селян і т. д., які самостійно господарюють, навпаки, вони вільні від засобів виробництва, звільнені від них, позбавлені їх. З цією поляризацією товарного ринку дані основні умови капіталістичного виробництва. Капіталістичне відношення передбачає, що робітники відокремлені від власності на засоби здійснення праці. І тільки но капіталістичне виробництво стає на власні ноги, воно не лише зберігає цей поділ, але і відтворює його в невпинно ростущому масштабі. Таким чином процес, який утворює капіталістичне відношення, не може бути нічим іншим, як процесом відокремлення робітника від власності на умови його праці; це — процес, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби існування й виробництва в капітал, з другого боку, — безпосередніх виробників — в найманих робітників. Отже, так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він виступає як «первісний», бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва.

Економічна структура капіталістичного суспільства виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого.

Безпосередній виробник, робітник, лише тоді дістає можливість розпоряджатись своєю особою, коли припиняється його прикріплення до землі і його кріпосна або феодальна залежність від іншої особи. Далі, щоб зробитись вільним продавцем робочої сили, який несе свій товар туди, де є на нього попит, робітник повинен був позбавитися панування цехів, цехових статутів про учнів і підмайстрів і інших обмежувальних приписів відносно праці. Таким чином, той історичний процес, який перетворює виробника в найманого робітника, з одного боку, виступає як звільнення виробника від феодального й цехового примусу; і лише

самий цей бік існує для наших буржуазних істориків. Але, з другого боку, ці звільнювані лише тоді стають продавцями самих себе, коли в них відібрані всі їхні засоби виробництва і всі гарантії існування, які давалися старовинними феодальними установами. І історія цієї їх експропріації вписана в літописи людства полум'яною мовою крові й вогню.

«Капітал», т. I, розд. XXIV, стор. 812—814, 1934.

2. К. МАРКС ПРО РОЛЬ КОЛОНІАЛЬНОГО ГРАБЕЖУ В ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

Відкриття золотих і срібних приїсків в Америці, винищення, поневолення й поховання живцем тубільного населення в рудниках, початок завоювання й розграбування Ост-Індії, перетворення Африки в заповідне поле полювання на чорношкірих,— така була ранкова зоря капіталістичної ери виробництва. Ці ідилічні процеси — основні моменти первісного нагромадження...

Різні моменти первісного нагромадження розподіляються, більш або менш послідовно в часі, особливо між Іспанією, Португалією, Голландією, Францією і Англією. В Англії на кінець XVII в. вони систематично поєднуються у вигляді колоніальної системи, системи державних позик, сучасної податкової системи й системи протекціонізму. Ці методи у значній мірі ґрунтуються на найгрубішому насильстві, як, напр., колоніальна система. Але всі вони користуються державною владою, себто концентрованим і організованим суспільним насильством, щоб тепличним способом сприяти процесові перетворення феодального способу виробництва в капіталістичний і скоротити його перехідні стадії. Насильство є повітухою кожного старого суспільства, коли воно вагітне новим. Саме насильство є економічна потенція.

Капітал», т. I, розд. XXIV, стор. 814—815, вид. 1934.

3. МІРКУВАННЯ ПРО ПРИЧИНИ, ЧОМУ АНГЛІЯ ПОВИННА ВЗЯТИ УЧАСТЬ У НОВИХ ВІДКРИТТЯХ, ПОДАНЕ РОБЕРТОМ ТОРНОМ ГЕНРІХОВІ VIII (1527 р.)

Найсвітліший государ!

Досвід показує, що звичайно всі государі бажать розширити і збільшити свої володіння і королівства. Тому не слід дивуватися з того, що вони це роблять щодня, не вважаючи на затрати, небезпеки і працю, які виникають при цьому, а скорше треба дивуватися тому государеві, який задовольняється своїми власними володіннями. Його народові завжди здаватиметься, що йому не вистачає доблесті і мужності, які мають інші государі.

Усім відомо, як часто бажання государів добитися своєї мети було таке сильне, що вони наважувались на починання і робили справи, які здавались неможливими; неможливе вони робили можливим, а важке — простим; для досягнення своєї мети вони не раз перевертали догори дном увесь світ, так, що жителі найбільш від-

далених областей Заходу з величезними труднощами і небезпекою проникали в найвіддаленіші області Сходу, а жителі Сходу проявили не менше бажання і приклали не менше праці для того, щоб проникнути у найвіддаленіші області Заходу, захоплюючи все доти, поки їх не спиняли великі моря...

Беручи до уваги вашу благородну відважність і бажання, а також знаючи, що ваша величність може на своє задоволення і на більшу свою славу, при допомозі божій і з невеликими затратами, небезпекою і трудністю для вашої величності і для всякого вашого підданого, збільшити і збагатити своє королівство, вважаю своїм обов'язком відкрити вашій величності секрет, який, як я гадаю, досі не був йому відомий, а саме: що з невеликою кількістю кораблів можна відкрити різні нові землі і королівства, завдяки яким ваша величність, без сумніву, завоює собі вічну славу, а ваші піддані матимуть незмірну користь. Щоб відкрити ці землі, залишився один шлях, а саме: через Північ, бо з чотирьох частин світу три вже відкриті іншими государями. Іспанці відкрили всю Індію і західні моря, а португальці — всю Індію і східні моря. Цією частиною Сходу і Заходу вони таким чином охопили весь світ, бо, виїхавши одні в напрямі на Схід, а другі — в напрямі на Захід, вони зустрілися на крайньому півдні... Тепер залишається відкрити тільки згадані північні області, що, як мені здається, є виключно вашим обов'язком, бо ваше королівство розташовано ближче і зручніше для цього, ніж усі інші, а також тому, що ви вже почали цю справу... Хоча ваша милість вже розпочинала цю справу і найшла її нелегкою, тепер це не є перешкодою, бо зараз можна добути для усунення перешкод засоби, яких у нас раніше не було, і усунути незручності, які були причиною того, що ваше бажання не здійснилось...

Беручи все це до уваги, може здатися, що ваші піддані позбавлені енергії і хоробрості, якщо буде залишено таке славне і благородне починання. Адже зовсім ясно, що, після того як буде пройдена та маленька віддаль, яку вважають такою небезпечною (вона може тягнутися на дві або три ліги¹ до полюса і стільки ж від нього), — що, починаючи звідти, клімат у тих морях і землях такий же помірний, як і в наших краях, і тоді від бажання і розсуду моряків залежатиме вибір того, чи будуть вони пливати вздовж узбережжя холодних, помірних або жарких країн, бо, минувши полюс, вони, звичайно, зможуть звернути в той бік, куди захочуть.

Якщо вони рушать на схід, вони досягнуть границь Татарії, яка простягається на південь, звідти вони можуть прослідувати до китайських земель, а далі до Східного Китаю (Cathaiю Orientall), що є найбільш східною з тих головних країн, про які відомо в нашому королівстві. Якщо звідти вони продовжуватимуть пливати, слідує вздовж берегів в напрямі на захід, вони попадуть у Малакку і в ту Індію, яку ми називаємо Східною [Ост-Індія]; плывучи далі тим же шляхом, вони можуть повернутися сюди через Мис Доброї Надії, обігнувши таким чином увесь світ.

¹ Ліга — старовинна англійська міра довжини, рівна близько 5 км.

Якщо ж, минувши полюс, вони відразу скерують шлях на захід, вони обійдуть з протилежного боку Ньюфаундленд (New Foundland), недавно відкритий підданими вашої величності, і будуть пливати доти, поки досягнуть протилежного боку і Південних морів Західної Індії [Вест-Індія]. Продовжуючи свою подорож, вони можуть повернутися в цю країну через Магелланову протоку і таким шляхом також об'їдуть світ. Якщо ж вони виберуть третій шлях і, минувши [Північний] полюс, рушать прямо на Південний полюс і далі відхиляться в бік земель та островів, розташованих між тропіками і на екваторі, вони безсумнівно знайдуть там найбагатші країни й острови в усьому світі, багаті на золото, коштовні камені, пахучі масла, пряності і подібне, що тут особливо ціниться...

... З цього видно, що ваша милість не тільки матиме величезну користь з багатства, але що і вашим підданим не доведеться проробляти й половини того шляху, який проходять інші, що рушають туди кружним шляхом, як я вказував вище.

Tawney and Power, Tudor Economic Documents, v. II, p. 19—23, 1924.

4. З ЛИСТА ІСПАНСЬКОГО АГЕНТА В АНГЛІЇ ПРО АНГЛІЙСЬКУ ТОРГІВЛЮ І СУДНОПЛАВСТВО (10 листопада 1586 р.)

... Щодо повернення Френсіса Дрека ¹ з Індії, я повідомляв уже про те, як він приїхав сюди і що він привіз. Він захопив у Сан-Домінго, Карфагені та інших місцях близько 140 бронзових пушок, деякі з них дуже добрі і великі, та чимале число чавунних гармат, приблизно на 16 тис. або 18 тис. дукатів перлів, більш як на 150 тис. дукатів золота і срібла і товари, які він знайшов у Сан-Домінго. З ним було 800 чоловік, і сума, яку він привіз для розподілу між особами, що дали гроші на його починання, дорівнювала 43 тис. фунтів на наші гроші, хоча справжня вартість повинна бути, принаймні, на десять або дванадцять тисяч фунтів більша. Проте до цього часу нікому не дали ні копійки, за винятком солдатів і матросів, що одержали по 6 фунтів кожний, що дорівнює 20 іспанським кронам. Це викликало сильну турботу і незадоволення серед них, але покищо безрезультатно. Решта здобичі зберігається в Тоуері. ² Справа так погано закінчилась для них, що можна зробити висновок, що вони більше вже не пойдуть в Індію [Вест-Індію] грабувати міста.

Англійці дуже занепокоєні війною, яку вони почали проти Іспанії, бо торгівля у всій країні припинилась, і вони не знають, як знову віджити її: адже тут судноплавство і торгівля залежали головним чином від зносин з Іспанією і Португалією. Тепер вони

¹ Френсіс Дрек (1540—1596) — англійський адмірал, один з найяскравіших типів епохи первісного нагромадження. Очолював кілька піратських експедицій в іспанські американські колонії, командував англійським флотом у бою проти іспанської «Великої армади» (1588 р.). Починання Дрека субсидувались найбільшими капіталістами Лондонського Сіті, в числі пайовиків експедиції була сама королева Єлизавета.

² Тоуер — фортеця-в'язниця у Лондоні, служила також місцем для складу коштовних металів.

відчувають цю втрату ще сильніше через припинення торгівлі сукнами з Німеччиною, яку вони раніше провадили через Голландію та Рейн і якої тепер позбавлені через взяття Нутца на цій річці. Якщо Берк буде також узятий — що, як це буде угодно богам, повинно статися, якщо сусідні пункти вже взяті, — то вони зовсім не зможуть посилати сукно, і це викликає сильне незадоволення у всій країні. Решта їх торгівлі з іншими німецькими портами і з Московією — справжні дрібниці, бо все, що вони привозили з цих місць, вони посилали в Іспанію, а через те, що тепер торгівля з Іспанією припинилася, то торгівля з іншими народами їм стала також непотрібна, бо вони не знають, куди дівати товари, що привозяться звідти. Все, що їм залишається, — це торгівля з Левантом, себто з Туреччиною і Італією, а також з сарацинами. Якщо і ця торгівля буде в них віднята, що можна легко зробити, вони будуть загнані в тупик і залишаться без усякої торгівлі і навігації. Їх торгівля з Францією дуже незначна і провадиться тільки кількома маленькими суднами.

Велике значення матиме припинення їх торгівлі з Левантом, що може бути зроблено шляхом ретельної охорони Гібралтарської протоки від англійських кораблів, про відплиття і кількість яких я буду повідомляти і буду давати відомості для того, щоб біля протоки можна було вмістити достатнє число галер і галеонів, щоб перегородити їм прохід. Я повідомлятиму також про відплиття кораблів у країну сарацинів, для того щоб можна було зробити спробу перешкодити і цій торгівлі. Насмілююсь запевнити вашу світлість, що коли це робити протягом одного тільки року, це примусить їх навіть здатися на яких завгодно умовах, які тільки його величності вгодно буде продиктувати їм — як у відношенні захоплених ними фортець, так і у відношенні награбованої ними здобичі, а головне перешкодить їм розбійничати на морях у майбутньому.

З цього останнього пункту я також висловлю свою думку і вкажу, що вважаю найкращим в інтересах його величності та його підданих.

Всі судна, які йдуть із Бразилії, повинні сходитися в будьякому порту і пливти звідти разом, у супроводі кількох озброєних суден, при чому витрати на цей конвой повинні бути поділені між учасниками флотилії. Кораблі з Сан-Домінго можуть робити те ж саме, тримаючись весь час наготові. Кораблі з Ост-Індії і інших місць можуть бути зустрінуті добре озброєними кораблями нашого флоту і супроводжені ними, але найголовніше — це ретельно стежити за безпечністю флотилій з Вест-Індії, на які особливо звернений зір англійців. Крім особистої вигоди, яку вони сподіваються мати з цього, вони вважають, що захоплення вест-індських кораблів буде величезним ударом для його величності, що дасть їм можливість продовжувати війну і добитися своїх цілей.

Насмілююсь запевнити вашу світлість, що неможливо повідомляти про спорядження тут кораблів, для того щоб вийти назустріч і чекати прибуття індійських флотилій, бо рух озброєних кораблів в Англії такий великий, що їх ніхто не реєструє; досить тільки сказати капітанові, щоб він був у певний день у певно-

порту, — і він відпливає, зовсім нічого не знаючи про рух інших суден. Деякі з найкращих кораблів королеви також рушають туди під прикличкою звичайного крейсерування вздовж берегів. Таким чином двадцять або тридцять цілком озброєних кораблів можуть бути послані, щоб підкараулювати флотилії, без того, щоб хто-небудь навіть почув про це. Ваща світлість може бути певна того, що це триватиме доти, поки з Іспанії не буде посланий наказ про супровід флотилій, які йдуть з Індії, значним числом озброєних кораблів.

Tawney and Power, Tudor Economic Documents, v. II, p. 75—77, 1924.

ПОЧАТОК ЗБЕЗЗЕМЛЕННЯ СЕЛЯН В АНГЛІЇ

5. К. МАРКС ПРО ЗНАЧЕННЯ ЕКСПРОПРІАЦІЇ СЕЛЯН В ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ

В історії первісного нагромадження всі перевороты, які служать підоймою в процесі утворення класу капіталістів, мають історичне значення, яке робить епоху; особливо ж ті моменти, коли значні маси людей раптово і насильно відриваються від засобів свого існування і викидаються на ринок праці у вигляді поставлених поза законом пролетарів. Експропріація землі в сільськогосподарського виробника, селянина, становить основу всього процесу.

Його історія в різних країнах набирає різного забарвлення, пробігає різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи. Класичну форму вона має тільки в Англії, яку ми тому і беремо як приклад.

«Капітал», т. I, розд. XXIV, стор. 814—815, вид. 1934.

6. К. МАРКС ПРО ЕКСПРОПРІАЦІЮ ЗЕМЛІ В АНГЛІЙСЬКИХ СЕЛЯН В XV—XVI ВВ.

В Англії наприкінці XIV століття кріпацька залежність фактично зникла. Переважна більшість населення складалась тоді — і ще більше в XV віці — з вільних селян, які вели власне господарство, за якими б феодалними вивісками не ховалась їхня власність. У більших панських маєтках бурмістр (bailiff), колись сам кріпак, витиснутий вільним орендарем. Наймані робітники в землеробстві складалися почасти з селян, які використовували вільний час на роботу у великих землевласників, почасти з особливого класу найманих робітників у власному розумінні цього слова, — класу, відносно й абсолютно малочисельного. Але й останні були фактично в той же час селянами, які вели самостійне господарство, бо поряд заробітної плати вони діставали котедж і 4—5 акрів ріллі. Крім того, спільно з справжніми селянами вони користувались общинними землями, пасли на них свою худобу і добували матеріали для палива: дрова, торф і т. п...

Пролог перевороту, що створив основу для капіталістичного способу виробництва, розигрався в останню третину XV і перші

десятиліття XVI віку. Маса поставлених поза суспільством пролетарів була викинута на ринок праці завдяки розпускові феодалних дружин, які, за справедливим зауваженням сера Джемса Стюарта¹ «скрізь марно переповняли будинки й двори». Хоча королівська влада, сама продукт буржуазного розвитку, у своєму прагненні абсолютного панування насильно прискорила розпуск цих дружин, проте вона зовсім не була його єдиною причиною. Сами великі феодали, що стояли в якнайрізкішому антагонізмі до королівської влади і парламенту, створили незрівнянно більш численний пролетаріат, насильно зігнавши селян з землі, на яку вони мали таке ж феодалне право власності, як і сами феодали, і узурпувавши їхні общинні землі. Безпосередній поштовх до цього в Англії дав особливо розквіт фландрської шерстяної мануфактури і зв'язане з ним підвищення цін на шерсть. Стару феодалну знать поглинули великі феодалні війни², а нова була дитина свого часу, для якого гроші були силою всіх сил. Перетворення ріллі в пасовище для овець стало лозунгом феодалів.

Гаррісон³ у своїй «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» описує, як руйнує країну ця експропріація дрібних селян. «What care our great incroachers!» («але яке діло до цього нашим великим узурпаторам!»). Житла селян і котеджі робітників насильно знесені або залишені напризволяще. «Якщо ми, — говорить Гаррісон, — порівняємо теперішній стан кожного рицарського маєтку з старими описами, то побачимо, що зникла безліч будинків і дрібних селянських господарств; що земля годувє тепер далеко меншу кількість людей; що багато які міста занепали, хоч поряд цього процвітають нові... Я міг би розповісти дещо про міста й села, які були зруйновані й перетворені в пасовища для свець і від яких залишилися тільки поміщицькі будинки». Нарікання таких старих хронік все ж трохи прибільшені, але вони точно малюють те вражіння, яке революція виробничих відносин справила на сучасників...

Законодавство було злякане цим переворотом...

Акт Генріха VII⁴, 1489, с. 19, забороняє руйнувати селянські будинки, до яких належить не менш як 20 акрів землі. Акт 25 Генріха VIII⁵ відновлює цей закон. Там говориться, між іншим, що «значне число орендних земель і великі стада скоту, особливо овець, скупчуються в небагатьох руках, в наслідок чого земельні ренти дуже зросли, а обробіток ріллі (tillage) дуже занепав, церкви й будинки знесені, і неймовірно величезні маси людей позбавились можливості утримувати себе й свої сім'ї». Тому закон приписує відбудувати занехаяні селянські двори, установлює відношення між

¹ Стюарт Джемс (1712—1780) — англійський економіст-меркантиліст.

² Маркс має на увазі громадянську війну, відому під ім'ям війни Алої та Білої рози (1455—1485), що закінчилася знищенням багатьох найбільших англійських феодалних фамілій і значним посиленням королівської влади.

³ Гаррісон Вільям (1534—1593) — англійський історик і географ; його книга «Опис Англії» опублікована в 1577 р.

⁴ Генріх VII — англійський король (1485—1509).

⁵ Генріх VIII — англійський король (1509—1547); при ньому відбувалась реформація, метою якої було захоплення дворянами церковних земель.

ріллею і пасовищем і т. д. Один акт 1533 р. тужить про те, що багато власників мають до 24 000 овець, і обмежує дозволене число двома тисячами.

Однаково марні були і нарікання народу, і закон проти експропріації дрібних орендарів і селян, які видавались протягом 150 років, починаючи з епохи Генріха VII...

Але капіталістична система, навпаки, потребувала саме рабського становища народних мас, перетворення їх самих у наймитів і перетворення засобів їх праці в капітал...

Процес насильної експропріації народних мас дiстав новий жахливий поштовх у XVI столітті завдяки реформації і колосальному розкраданню церковних маєтків, що супроводило її. На час реформації католицька церква була феодальною власницею значної частини англійської землі. Знищення монастирів і т. д. кинуло їхніх мешканців у лави пролетаріату. Самі церковні маєтки були в значній своїй частині віддані в подарунок хижим королівським фаворитам або продані за безцінь спекулянтам-орендарям і горожанам, які масами зганяли з них їх давніх спадкових васалів і з'єднували до купи господарства останніх. Гарантоване законом право збіднілих землеробів на певну частину церковної десятини було в них мовчазно відібрано. «Pauper ubique jacet» [«бідняк скрізь відкинутий»], — вигукнула Єлизавета¹ після однієї подорожі по Англії. На 43-му році її царювання уряд змушений був, нарешті, офіційно визнати науперизм, ввівши податок на користь бідним.

«Капітал», т. I, розд. XXIV, стор. 815—820, 1934 р.

7. ТОМАС МОР² ПРО АГРАРНУ РЕВОЛЮЦІЮ В XVI В.

Найістотніша причина суспільної бідності полягає в невимірній кількості «благородних», які, подібно гулящим трутням, живляться роботою і потом своїх селян, залишаючи їм обробляти свої поля та висисаючи з орендаря всю його кров, щоб збільшити свої доходи...

Є ще одна [крім війни] суто місцева причина, властива виключно Великобританії. В чому полягає вона? В численній кількості овечих отар, які тепер вкривають усю Англію. Ці всюди смирні й невибагливі тварини у нас виявляються в такій мірі жорстокими, зажерливими, що кидаються на людей і проганяють їх з землі, з насиджених місць, з будинків і сіл... Дійсно, до всіх місць, де збирається ніжна й коштовна овеча вовна, поспішають благородні багатії і навіть високоповажні абати,³ щоб привласнити собі ділянку землі. Ні привілеї, ні доходи з маєтків — ніщо

¹ Єлизавета — дочка Генріха VIII, королева (1558—1603). Її царювання характеризується посиленням впливу торговельної буржуазії.

² Томас Мор (1478—1535) — міністр Генріха VIII. За неспівчужання реформації був страчений; у своїй книзі «Утопія» (опублікованій у 1516 р.) Мор дав яскраву картину злиднів і експлуатації англійських народних мас, протипоставивши цьому у другій частині книги ідеальне соціалістичне суспільство, що його вмістив автор на неіснуючий острів («Утопія» по-грецькому означає «ніде»).

³ Настоятелі монастирів.

не задовольняє цих нікчемних людей; їм мало того, що вони проводять життя своє в неробстві й розвагах — на тягар суспільству і без користі державі. Протягом багатьох миль в околиці вони позбавляють ґрунт всякого обробітку і перетворюють його в пасовище, вони зрівнюють з землею будинки і цілі села, залишаючи тільки церкви, та й то з тим, щоб влаштувати в них хліви для баранів; найбільш населені і прекрасно оброблені землі завдяки їм обертаються в пустині. Без сумніву, вони побоюються, що буде занадто багато садів і лісу і таким чином звірі залишаться без пасовищ.

І от такий ненажерливий власник оточує стіною простір в кілька тисяч акрів землі; чесних селян виганяють з будинків — одних обдуренням, інших силою, в кращому разі довгим рядом угисків і судових тяганин, отже, кінець-кінцем, вони змушені бувають продати свою власність. І от оці родини, більш багаті чисельністю, ніж засобами (бо землеробство потребує багатьох рук), кочують по полях і дорогах: чоловіки і жінки, удови і сироти, батьки і матері з малими дітьми. З плачем кидають ці нещасні ту покрівлю, під якою вони народилися, землю, що їх годувала, і не знають, де шукати собі притулку. За безцінь збувають вони потім своє майно, яке тільки могли захопити з собою, усі речі, що мають сами по собі малу цінність. Та й то ще добре. Адже покупець і це міг відібрати в них. Коли і таке слабе джерело вичерпується, що, звичайно, не примушує на себе довго чекати, — що ж їм лишається далі? Злодійство, а слідом за ним шибениця. Може їм би краще тягти свою гірку долю жебраками? Але ж тоді ніхто не задумався б кинути їх у тюрму, як бродяг і бездомних людей. А в чім же полягає їхній злочин? Та тільки в тому, що вони не можуть знайти собі ніякої роботи, якої вони тільки добиваються з усіх сил. Та і хто б міг їм дати цю роботу? Адже вони тільки й уміють, що обробляти поля; значить там, де більше не думають про засіви та врожаї, діла для них немає. Одного пастуха досить тепер, щоб пасти отару на такому просторі, який раніше потребував для обробітку сотні рук. Який же виходить результат? Повсюдне велике подорожчання харчових припасів. Але це ще далеко не все. Після збільшення пасовищ епідемічні хвороби, як от чума, знищили силу-силенну овець. Справді, можна подумати, що саме небо карає за допомогою цієї жадливої пошесті неситу жадобу хазяїв, хочав такому разі справедливіше було б звернути цю хворобу на них самих. Сама ціна вовни так зросла, що бідняки, які виробляли минулого часу з неї сукно, тепер уже неспроможні її купувати. І от нова причина великої кількості гулящих людей. Не можна заперечувати, що число овець росте з кожним днем в значній кількості, однак, не зважаючи на це, ціна на них зовсім не знизилась, бо, хоч торгівля вовною офіційно і не становить монополії, фактично ж, проте, вона в руках кількох багатих скупників, які можуть вичікувати і продають її з великим зиском для себе...

8. ОГОРОДЖУВАННЯ ОБЩИННИХ УГІДЬ І УТИСК КОПІГОЛЬДЕРІВ¹

Жителі Дрейкота і Сток-Гіффорда проти Роднея.

Королеві нашому, суверенові й панові, і лордам його високошановної і благородної ради.

Хай буде вашій високості благоугодно звернути увагу на образи, утиски, зди́рства та несправедливості, які чинить сер Джон Родней, рицар, вашим бідним і вірним підданим, жителям сіл Дрейкот і Сток-Гіффорд у вашому графстві Сомерсет; імена скажників перелічені у додаваному до цієї чолобитної списку. Деякі з них — держателі леді Леслі, яка перебуває під вашою опікою, інші — держателі лорда Сент-Джонса, а деякі — держателі вищезгаданого сера Джона. Поперше, всі ці жителі і їхні предки й попередники по держаннях... в силу своїх держательських прав у даних селах з незапам'ятних часів користувалися правами общинного випасу своєї худоби на болоті, що лежить в тому ж графстві і називається Стокмур; але вищезгаданий сер Джон тепер це болото огоротив і включив у свій парк у Стоку і держить у своїм приватнім користуванні всупереч праву, справедливості і сумлінності, і вашим підданим доводиться покинути свої держання на свій крайній розор. А також сер Джон недавно огоротив у своє приватне користування 200 і більш акрів деякої землі у цьому графстві, яка називається Мендіп, частину вашого лісництва, противно всякому праву й сумлінності, бо чолобитники й інші жителі цих сіл користувались правами общинного випасу своєї худоби на цій, нині огороженій, землі; і в силу цього огородження ваші піддані зазнали крайнього розору. А також сер Джон перегоротив громадський шлях, який вів до цього общинного пасовища і яким чолобитники й інші жителі цих сіл користувались в силу своїх держательських прав. Далі, цей сер Джон зломисно, без всякої підстави й права, але виключно шляхом зди́рства й насильства, всупереч всім законам і сумлінності, відібрав у деякого Джона Дженінса, одного з чолобитників, і від Мод Дженінс та Джен Брок, удів, два держання і клаптик землі, що належали цим держателям, і зруйнував ці їхні держання та будинки і огоротив усе це, включивши в свій парк, і, не зважаючи на це, сер Джон примусив їх заплатити всю ренту цілком за їх держання... Далі, сер Джон в різний час на зборах курій менорів Сток-Гіффорд і Дрейкот змушував тих з ваших підданих, що були його держателями, подавати йому документи на володіння своїми держаннями, і коли він одержував ці документи в свої

¹ Документ належить до XVI в. і взятий з архіву «Зоряної палати» — вищого судового трибуналу, що виник при Тюдорах і був одним із знарядь англійського абсолютизму.

Копігольдери — «держателі по копії», так називалися в Англії селяни, що володіли довічно або спадково земельними ділянками, верховним власником яких був поміщик (лорд менора).

Володіння копігольдом було зв'язане для селян з певними грошовими і в незначній частині з натуральними повинностями, з підпорядкуванням селян поміщицькому судові.

В XVI і XVII вв. копігольдери становили основну масу англійського селянства.

руки, він робив у деяких з них підчистки і в підчищеному вигляді повертав їх назад держателям і потім постійно тривожив їх і загрожував їм зігнати їх з цих держань... І деякий Джон Вебб, один з чолобитників, сплатив серові Джону 20 марок допускної плати і протягом 20 минулих років платив жінці сера Джона по 40 шилінгів за держання, яке сер Джон обіцяв закріпити за Джоном Веббом і його жінкою законним юридичним записом на строк їхнього життя; і тепер сер Джон відмовляється дати такий запис, хоча Джон Вебб і його жінка часто просили його про це. Далі, деякий Вільям Кечін, нині померлий, за час свого життя сплатив серові Джону вісім фунтів допускної плати за садибу і належну до неї землю у Дрейкоті, з тим, щоб один з чолобитників — Джон Кечін і його жінка одержали це держання на строк їхнього життя. Але сер Джон шляхом здирства і насильства відібрав у Джона Кечіна кращу частину землі, що належить до цього держання. І цей сер Джон порушив права не тільки Джона Вебба і Джона Кечіна, але й інших ваших чолобитників, своїх держателів... І цей сер Джон постійно змушує ваших чолобитників кидати свою роботу і йти орати його землю своїми волами і плугами, а також возити на його подвір'я ліс, дрова і камінь, не даючи їм за це ні їжі, ні питва, ні грошей. А якщо вони відмовляються, він загрожує їм, що їх повісить, поб'є, покалічить... І сер Джон постійно бере їхніх коней і кобил і працює на них, як на своїх, без всякого дозволу. А коли ці коні і кобили уже не можуть більше працювати, він одсилає їх назад вашим підданам, і більша частина цих коней потім дохне, або робиться назавжди нездатною ні до якої роботи. Далі, цей сер Джон тримає оленів у своєму парку, про який згадувалося вище, і навмисно дозволяє цим оленям всі дні і ночі пастиись у хлібах і на луках ваших чолобитників, і ваші чолобитники, із страху за своє життя, не наслідуються їх зігнати. А якщо вони спускають собак на цих оленів, щоб відігнати їх, то сер Джон і його слуги вбивають цих собак, отже, ваші чолобитники не можуть тримати в себе собак, щоб виганяти всякого роду худобу з своїх хлібів...

Tawney and Power, Tudor Economic Documents, v. 1, p. 29 і далі. За пер. Є. А. Космінського, «Хрестоматія по социально-экономической истории Западной Европы», стор. 178—180, 1929 р.

АНГЛІЙСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ У XVI—XVII ВВ.

9. СКАРГИ ТКАЧІВ СЕФФОКА І ЕССЕКСА (1539 р.).

Лордові хранителєві королівської печатки. Скаржаться і доповідають вашій шановній милості ваші бідні прогителі... ткачі шерстяних тканин... у графствах Сеффок і Ессекс і містах Іпсічі, Гедлі, Лавенгамі... Баргольті, Кольчестері і Дедгамі... його королівській високості було втдно, піклуючись про загальне благо англійського королівства, видати деякі акти й статuti, один з яких стосується чистої і правильної виробки шерстяних тканин; в ньому було приписано, що шерстяні тканини завжди повинні мати повну міру як у ширину, так і в довжину, що завжди вимагає від ваших просителів додаткових витрат, зайвої

праці та іншого клопоту при виготовленні кожної штуки, як ваша милість ясно може бачити. Проте, ваші просителі, ткачі, не можуть за це одержати ніякої додаткової плати від своїх хазяїв-скупників. У наслідок цього ремесло ткацтва, яке є найголовнішим і найчистішим пунктом у виготовленні сукна, уже прийшло до великого занепаду, отже, ніхто вже у цих місцях не хоче віддавати своїх дітей у це ремесло, і може бути протягом кількох років у цих графствах Сеффок і Ессекс ткачі зовсім попереvodяться. Поверх того, милостивіший лорде, ці багатії-суконники тримають у своїх будинках ткацькі верстати, а також ткачів і вовнярів на щоденній роботі, і через це ваші просителі, що працюють у своїх будинках, мають жінок і дітей, постійно позбавляються заробітку. І чим більше вони живуть, тим більше загрожує їм крайня бідність, бо багатії-суконники погодилися між собою платити однакову плату за ткання сукна, і ця плата така мала, що ваші просителі, ткачі, не можуть своєю працею підтримати своє бідне господарство, хоч вони й працюють безустанно вдень і вночі, і в свято і в будні; але, щоб уникнути безробіття, ваші бідні піддані змушені брати роботу за плату, яку призначають суконники. Через це багато хто з ваших просителів, які раніше мали добре господарство, вичерпали й розтратили все своє майно і раді піти служити до інших людей, і ще більше з них незабаром опиняться в такому становищі, якщо не буде вжито спішних заходів проти цього. Про все це ваші просителі в свій час склали біль і подали його до парламенту, але досі від цього вони дістали мало толку. Хай буде вгодно вам, шановний лорде, по вашій великій доброті і вашому милосердю, бути добрим лордом для ваших просителів і озватися добрим словом і подати вашу милостиву допомогу для просунення вищезгаданого біля в парламенті, так, щоб від нього вийшли якінебудь результати. А ваші просителі будуть усе своє життя молити бога зберегти вашу милість і дати вам довге життя.

Tawney and Power, Tudor Economic Documents, v. I, p. 177—178. За пер. Є. А. Космінського, «Хрестоматія по соціально-економічній історії Західної Європи», стор. 200.

10. МАНУФАКТУРА І ТОРГОВЕЛЬНИЙ КАПІТАЛ У ШЕРСТЯНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ (1615 р.)

Виробники вовни в усіх областях поділяються на 3 групи:

1. Це великі землевласники, які мають власність на землю й худобу і виділяються своїм багатством. Вони можуть затримати продаж своєї вовни і дати суконникам відстрочку у виплаті, щоб збільшити ціни. Чисельно ця група мала.

2. Ті, які орендують землю в короля, знатних осіб або джентельменів і продають стільки, скільки допускає або їх інвентар, або кредит. Їх багато, і виробляють вони велику кількість вовни. Більшість їх наперед запродує свою вовну або обіцяє віддати її за гроші, які вони беруть на борг повесні, щоб купити собі овець для вироблення вовни; тоді вони потребують грошей, щоб заплатити свою благовіщенську ренту і подвоїти інвентар на свій

землі, як цього вимагає весняний час; і в той же час суконники витрачають свій капітал на прядиво, щоб зробити запас до сіножаті і жнив, коли випрядеться недостатня кількість прядива, через що як фермери, так і суконники відчувають тоді одночасно крайню потребу в грошах.

3. Загальна маса сільських хазяїв з невеликим доходом в усіх областях, що виробляють вовну; у кожного з них звичайно є вовна, хоч і в невеликій кількості. Їх багато в усіх областях, і вони (разом) мають велику кількість вовни, хоч і в маленьких частках. Багато з них беруть у скупників вовни гроші на борг, щоб купити овець і заповнити ними свої общинні пасовища. Їх частки такі малі, час продажу такий різний, віддаль між ними і суконником така велика, що для них було б справжнім розоренням дати суконникові під час продажу відстрочку платежу або залежати від суконника в установленні цін.

Цю вовну звичайно обробляють 4 групи людей:

1. Багатий суконник, який купує собі вовну у виробника в областях, що виробляють вовну, робить собі запас на цілий рік заздалегідь і зберігає його у складі, а в зимовий час цю вовну випрядають його власні прядільниці, тчуть його власні ткачі і вяляють його власні вовнярі, і все це за найнижчу плату. Ці суконники можуть прекрасно обходитися без скупників вовни і можуть також одержати її по своїй ціні; а крім того, багато з них займаються перепродажем і перепродають дуже багато, якщо не більшу частину тієї вовни, яку вони купують.

2. Друга група — менш багаті суконники, які рідко або зовсім не їздять купувати собі вовну в тих областях, де вона виробляється, а більшу частину її беруть у кредит на ринку; ставлять багатьох бідняків на роботу, перетворюють тепер вовну в сукно, а потім продають його в необробленому вигляді в таких місцевостях, як Девоншір та Йоркшір (а вже інші обробляють його і продають у Лондон за готівку), а потім приходять на вовняний ринок, платять старий борг і знову беруть у кредит. Багато хто в цій групі добре живуть, стають багатими і дають тисячам роботу; вони не можуть обійтися без скупника вовни, бо інакше вони повинні були б звільнити своїх робітників і піти в найми до багатих суконників за 4 або 6 пенсів на день, себто жити напівголодними.

3. Третя група — це ті суконники, які не мають досить капіталу, щоб вмістити його частково у вовну і частково в прядиво та частину зберігати в вигляді готового сукна, як роблять багаті суконники; вони або зовсім не купують вовни, або лише трохи, але щотижня купують прядиво на ринку і тоді переробляють його в сукно, а далі продають за готівку і на неї знову купують прядиво, яке прядиво щотижня виносить на ринок багато бідного народу, що не бажає пряди за низьку плату на суконника, але має досить капіталу, щоб працювати самостійно; відповідно до потреби вони купують свою вовну щотижня дуже маленькими партіями і на ринку і приносять її туди щотижня у прядиві і від цього одержують дуже добру вигоду, маючи зиск як від своєї праці, так і від продажу, і живуть дуже добре. Цих прядільників

так багато, що знавці гадають, що понад половину сукон, вироблених в Уїлтширі, Глостері та Соммерсетширі, виробляється засобами цих прядільників і бідних суконників; вони залежать від скупника вовни, який щотижня обслуговує їх вовною за готівку або кредит.

4. Четверта група — ті, хто виробляє сукна кращих сортів; у цьому виробництві працюють тисячі бідного люду, який живе біля портів і на узбережжях від Ярмута до Плімута і в багатьох великих містах, як от Лондон, Норіч, Кольчестер, Кентербері, Сауземптон, Екзетер і багато інших. Ці люди завдяки своєму великому трудолюбству та вмінню використовують велику частину грубої вовни, виробленої в королівстві, і це по такій же високій або ще вищій ціні, яку суконники платять за найтоншу вовну в королівстві...

Unwin, Industrial Organisation in the XVI and XVII centuries, v. II, App. A. За пер. Є. А. Космінського, «Хрестоматія по соціально-економічній історії Західної Європи», стор. 202—204.

11. КОРОЛІВСЬКИЙ ПАТЕНТ, ВИДАНИЙ ЛОРДОВІ ДЕДЛІ НА ВИРОБЛЕННЯ ЧАВУНУ (1621 р.)

Яків (James) божою милістю і інш...

Через те, що наш вірний і улюблений лорд Едуард Дедлі винайшов, після довготривалої праці і багатьох дослідів, що дорого коштують, секрет, спосіб і засоби витоплення залізної руди і вироблення з неї чавунного литва або брусків шляхом використання кам'яного вугілля в печах з роздувальними міхами, при чому результати були такої ж доброї якості, як і ті, що досі проводилися за допомогою деревного вугілля, — винахід, ще ніким досі не зроблений в нашому англійському королівстві, — ми, прихильно опікуючи і бажаючи заохотити такі дотепні і корисні винаходи і вважаючи, що виробництво і виробка чавуну вищезазначеним способом у нашому королівстві не тільки самі по собі прислужаться загальному благу, але і значно зменшать величезну витрату і втрату лісу й дерева, перетворюваного в деревне вугілля і споживаного на чавунних заводах, і тим самим ліси в нашій країні, які залишилися, збережуться і значно збільшаться, — а недостача лісу дуже відчутна не тільки для нас самих у відношенні запасів для нашого флоту або для чогонебудь іншого, а й для наших підданих, бо він необхідний для багатьох потреб, — і вважаючи справедливим, щоб автори таких похвальних і корисних винаходів до певної міри пожинали плоди своїх досліджень, праці і витрат, — ми з вищезазначених причин та інших добрих міркувань дарували і надали і даним самі за наших спадкоємців і наступників даруємо і надаємо названому лордові Едуарду Дедлі, його душоприкажчикам, опікунам і тим, кому він передасть свої права, повну свободу, дозвіл, право і владу як самому йому, так і всім, а також його (або їх) уповноваженим, агентам, слугам або робітникам, за його (або їх) рахунок у який завгодно час і час від часу на строк у чотирнадцять років, рахуючи з дня видачі даного патенту, використовувати і застосовувати на практиці в межах королівства Англії і князівства Уельса, за його (або їх) розсудом або бажан-

ням, згаданий секрет, спосіб і засоби витоплення залізної руди і вироблення з неї чавунного литва або брусків за допомогою кам'яного вугілля в печах з роздувальними міхами, а також будувати і встановлювати в якому завгодно місці або місцях у межах нашого королівства й Уельса яку завгодно піч або печі, машину або машини, необхідні для згаданого секрету, способу і засобу витоплення залізної руди кам'яним вугіллям і перетворення її в чавунне литво або бруски, як було зазначено вище, і продавати добутий таким способом чавун гуртом або вроздріб, або якнебудь інакше розпоряджатись їм за його (або їх) власним розсудом і з найбільшою для нього (або для них) вигодою і користю. І далі, для того щоб лорд Дедлі, його душоприкажчики, опікуни і ті, кому він передасть свої права, могли б у повнішій мірі використати вигоду цього нашого надання, ми... наказуємо... щоб ніяка інша особа (або особи) в межах нашого королівства, а також іноземці або чужоземці, які натуралізувалися, що народилися в якомуньбудь іншому королівстві або країні, хоч би до якого звання і стану вони належали, за винятком лорда Дедлі, його душоприкажчиків, опікунів і тих, кому він передасть свої права або яких він уповноважить на цю роботу, не використовували б і не проводили б на практиці і не підробляли б будьяким способом протягом згаданого періоду, строком у чотирнадцять років, згаданий секрет, спосіб або засоби витоплення залізної руди і перетворення її в чавунні вироби та бруски за допомогою кам'яного вугілля в печах з роздувальними міхами або якихнебудь інших печах, за допомогою якоїнебудь машини або машин... — під страхом конфіскації нами і нашими спадкоємцями такого чавуну і повного зруйнування та знищення згаданих печей, машин і інших пристроїв, а також під страхом щонайсильнішого нашого гніву й незадоволення, ув'язнення та інших штрафів і кар, яким за законами цього королівства можуть бути піддані винні в непослусі та неповазі до нашого королівського наказу.

Hyde Price, The English Patents of Monopoly, p. 193—195, 1913.

12. АКТ ПРО КАРИ ДЛЯ БРОДЯГ І ВПЕРТИХ ЖЕБРАКІВ (1597 р.)¹

I. Для боротьби з бродягами і впертими жебраками постановляється владою даного парламенту... що мирові судді у графствах і містах цього королівства і князівства Уельс на своїх четвертних сесіях... повинні приймати постанови про влаштування... одного або кількох поправних будинків у своїх графствах і містах...

III. ... всякий, хто цим актом визнається бродягою або впертим жебраком, схоплений після найближчого великодня за випрошу-

¹ Документ характеризує «криваве законодавство» англійської влади XVI в. Маркс у «Капіталі» писав з цього приводу: «...за допомогою батогів, клеймування, катування, сільське населення, насильно позбавлене землі, вигнане й перетворене в бродяг, було шляхом цих жахливо терористичних законів привчене до дисципліни, необхідної для системи найманої праці». («Капітал», т. I, розд. XXIV, стор. 837, вид. 1934 р.).

ванням милостині, бродяжництвом або бешкетом в якомунебудь місці в цьому королівстві або в князівстві Уельсі, повинен бути після свого арешту, за розпорядженням мирового судді, констебля або десятського... роздягнений до голого вище пояса і публічно битий бато́гом, поки його або її спина не вкриється кров'ю; а потім їх слід пересилати з приходу в прихід... найближчим шляхом до тих приходів, де вони народились, якщо ці приходи відомі... а якщо вони невідомі, то в ті приходи, де він або вона жили перед карою протягом року, і там вони повинні найнятися на роботу, як слід чесним людям; а якщо невідомо, де вони в останній час проживали, то їх слід посилати в той прихід, через який вони в останній раз пройшли без кари. І після кари бато́гом дана особа одержує посвідчення, підписане мировим суддею... з його печаткою, яке свідчить, що ця особа була покарана згідно з цим актом із згадуванням про день і місце кари і про те місце, куди дана особа посилається, і про той час, який їй даний, для того щоб прибути в це місце під страхом відповідальності. І якщо ця особа з своєї провини не виконає припису, що міститься в даному посвідченні, то її слід негайно схопити і покарати бато́гом, і робити це кожного разу, як вона порушить якийнебудь з приписів цього статуту... а така покарана бато́гом особа, відносно якої невідомо, де вона народилась або де в останній раз проживала протягом року, повинна бути відправлена службовими особами села, через яке вона в останній раз проходила без кари, у поправний будинок тієї округи, в якій лежить село, або в загальну тюрму графства або місцевості; і там вона повинна залишатись і працювати, поки не буде їй знайдена яканебудь служба...

IV. ... Якщо виявиться, що хтонебудь з цих бродяг являє небезпеку для простолюду цієї місцевості, де його взяли, і взагалі не може бути виправлений від свого бродяжницького життя заходами цього статуту, то в кожному такому випадку мирові судді округи, де він буде взятий... можуть ув'язнити такого бродягу у поправний будинок або в в'язницю графства аж до найближчої четвертої сесії... і тоді за постановою цих суддів або більшості з них [ці бродяги] можуть бути вигнані з цього королівства і всіх його володінь і на державні кошти заслані в ті заморські країни, які будуть призначені для цього Таємною радою її величності або її наступників... або ж довічно відправлені на казенні галері... і якщо хтонебудь із засланих бродяг повернеться назад в якунебудь місцевість цього королівства або князівства Уельса, не маючи на це законного дозволу, то такий злочин каратиметься стратою...

Statutes of the Realm, v. IV, part. 2, p. 899 і д. За пер. Є. А. Космінського, «Хрестоматія по соціально-економічній історії Західної Європи», стор. 227—228.

II. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ I ПЕРШИЙ ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1642—1647 рр.)

13. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СОЮЗ БУРЖУАЗІЇ З НОВИМ ДВОРЯНСТВОМ

Велика загадка для пана Гізо¹, — яку він спроможний пояснити тільки особливою розсудливістю англійців, — загадка консервативного характеру англійської революції, пояснюється тривалим союзом між буржуазією і значнішою частиною великих землевласників, союзом, що становить істотну відмінність англійської революції від французької, яка шляхом парцелювання знищила велике землеволодіння. Цей зв'язаний з буржуазією клас великих землевласників, — який виник, між іншим, вже при Генріху VIII, — був, у відміну від французького феодального землеволодіння 1789 р., не в суперечності, а, навпаки, в повній згоді з умовами існування буржуазії. Справа в тому, що земельні володіння цього класу становили не феодальну, а буржуазну власність. Ці землевласники, з одного боку, постачали промисловій буржуазії необхідні для її мануфактур робочі руки, а з другого — були спроможні дати сільському господарству напрям, що відповідає станові промисловості і торгівлі. Цим пояснюється спільність їхніх інтересів з інтересами буржуазії, цим пояснюється і союз обох класів.

Рецензія на брошуру Гізо «Чому вдалась англійська революція?», Тв., т. VIII, стор. 278—279.

14. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО РОЛЬ НАРОДНИХ МАС В АНГЛІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

У кальвінізмі² знайшло собі готову теорію боротьби друге велике повстання буржуазії³. Це повстання мало місце в Англії. Міська буржуазія дала йому перший поштовх, а середнє селянство, йоменрі (yeomanry)⁴ сільських округ відвоювало перемогу. Досить дивний факт: в усіх трьох великих буржуазних революціях⁵ селяни доставляють бойову армію, і вони ж являють

¹ Гізо Франсуа (1787—1874) — найвидатніший діяч епохи липневої монархії у Франції, прем'єр-міністр (1840—1848), автор ряду праць з історії Франції і Англії, в яких виправдував буржуазну революцію в її поміркованій ліберальній формі. Розглядувана брошура «Чому вдалась англійська революція?» була опублікована Гізо в 1850 р.

² Кальвінізм — на ім'я Жака Кальвіна (1509—1564), французького проповідника, що стояв з 1541 р. на чолі реформування церкви у Женеві.

³ Першою битвою європейської буржуазії проти феодалізму, за Енгельсом, «було те, що ми називаємо реформацією у Німеччині. На заклик Лютера до повстання проти церкви відповіли два політичні повстання: спочатку — нижчого дворянства у 1523 р., а потім Велика селянська війна 1525 р.»

⁴ Йоменрі або йоменство — так в Англії називалося середнє селянство, що складалося частково з селян-власників (фригольдери), частково з копігольдерів (див. прим. до документу № 8).

⁵ Себто німецької XVI в., англійської — середини XVII в. і Великої французької — кінця XVIII в.

собою той самий клас, який після здобутої перемоги неминуче розоряється в наслідок економічних результатів цієї перемоги. Сто років згодом після Кромвеля англійські йоменрі майже зникли. В усякому разі тільки завдяки втручанню цих йоменрі і плебейських елементів міст боротьба була доведена до рішучого кінця, і Карл I був зведений на ешафот. Щоб пожати навіть ті плоди перемоги буржуазії, які тоді цілком дозріли для жнив, потрібно стало, щоб революція зайшла значно далі мети — цілком так само, як у 1793 р. у Франції і в 1848 р. у Німеччині. Як видно, такий є дійсно один з законів розвитку буржуазного суспільства.

За цим надлишком революційної діяльності настала неминуча реакція, яка в свою чергу зайшла також далі своєї мети. Після ряду хитань встановився, нарешті, новий центр ваги і послужив вихідним пунктом для дальшого розвитку. Визначний період англійської історії, який філістери охрестили «великим бунтом», і дальші за ним битви завершуються порівняно незначною подією 1689 р., яку ліберальні історики називають «славною революцією».

«Про історичний матеріалізм», К. Маркс, Вибр. твори, т. I, стор. 312, вид. 1934 р.

15. К. МАРКС ПРО ІДЕОЛОГІЮ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII В.

... Так, одним століттям раніше, на другому щаблі розвитку, Кромвель і англійський народ скористалися для своєї буржуазної революції мовою, пристрастями й ілюзіями, запозиченими з Старого завіту. Коли ж дійсна мета була досягнена, коли англійське суспільство було перероблено на буржуазний зразок, пророка Аввакума витиснув Локк¹.

«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», Вибр. твори, т. II, стор. 247, вид. 1934 р.

16. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО БУРЖУАЗНИЙ ХАРАКТЕР КАЛЬВІНІЗМУ

... Його [Кальвіна] догма відповідала вимогам найсміливішої частини тодішньої буржуазії. Його вчення про передвизначення було релігійним виразом того факту, що в світі торгівлі і конкуренції удача або банкрутство залежать не від діяльності або вмілості окремих осіб, а від обставин, від них незалежних. «Визначає» не воля або дії кожної окремої людини, а «милосоердя» могутніх, але невідомих економічних сил. І це було особливо вірно в епоху економічного перевороту, коли всі старі торговельні шляхи і торговельні центри витискувались новими, коли були відкриті Америка й Індія, коли навіть споконвіку шанований економічний символ віри — цінність золота й срібла — похитнувся і зазнав краху. При тому церковний устрій Кальвіна був наскрізь демократичний і республіканський; а де вже царство боже республіканізоване, чи могли там земні царства лишатися вірнопідданими королів, єпископів і феодалів-поміщиків. Якщо

¹ Локк Джон (1632—1704) — англійський філософ-сенсуаліст, у політиці виступав як поміркований ліберал, який вихваляв революцію 1688—1689 рр.

лютеранство у Німеччині було зручним знаряддям у руках німецьких дрібних князів, то кальвінізм створив республіку в Голландії і сильні республіканські партії в Англії і особливо в Шотландії.

«Про історичний матеріалізм», К. Маркс, Вибр. твори, т. I, стор. 311—312, вид. 1934 р.

17. ПЕТИЦІЯ ПРО ПРАВО (1628 р.)¹

Петиція, подана його величності духовними і світськими лордами й общинами, що зібралися у даному парламенті, відносно різних прав і вільностей його підданих, разом з відповіддю, даною на неї його величністю королем у повному зібранні парламенту.

Його королівській пресвітлій величності.

1. Духовні і світські лорди й общини, що зібралися в парламенті, всепідданіше подають нашому верховному государеві королю нижчезазначене... Статутом, виданим в царювання короля Едуарда I²... оголошено і узаконено, що ніякі податі або збори не будуть накладувані або стягувані у цьому королівстві королем або його наступниками без доброї волі і згоди архієпископів, єпископів, графів, баронів, рицарів, горожан та інших вільних людей з общин цього королівства; і владою парламенту, скликаного на двадцять п'ятому році царювання короля Едуарда III³, оголошено й узаконено, що на майбутній час ніхто не повинен бути присилуваний проти своєї волі позичати гроші королю, бо такі позики суперечили справедливості і вільностям країни; і іншими законами цього королівства постановлено, що ні на кого не повинні бути накладувані повинності або податки, називані доброхітними приносинами, або подібні їм збори; і в силу вищезгаданих статутів і інших добрих законів і статутів цього королівства ваші піддані успадкували ту свободу, що вони не можуть бути присилувані платити будьякий податок, подать, збір або іншу подібну повинність, не встановлену загальною згодою в парламенті.

2. Але проте в недавній час були видані різні приписи, звернені до комісарів у багатьох графствах, з інструкціями, в силу яких ваш народ був збираний в різних місцевостях і силуваний позичити певні суми грошей вашій величності, і деякі після відмови їх зробити це були приводжувані до присяги всупереч законам і статутам цього королівства і були силувані з'являтися на допит у вашу Таємну раду та в інші місця, і інші були з тої ж причини затримувані й ув'язнювані і утискувані і турбовані

¹ «Петиція про право» була подана Карлу I третім по черзі парламентом з початку його царювання; вона яскраво характеризує момент докраю напружених відносин між буржуазною опозицією і короною. Під тиском фінансових утруднень Карл I був змушений підписати петицію, яка значно обмежувала абсолютизм королівської влади.

Однак, скориставшись дальшим промисловим піднесенням країни, Карл I в 1629 р. розпустив і цей парламент, відкривши період тривалого безпарламентського режиму.

² Едуард I — король Англії, царював у 1272—1307 рр.

³ Едуард III — царював у 1327—1377 рр.

різними іншими способами; і різні інші збори були накладувані і стягувані з вашого народу в багатьох графствах лордами-намісниками, намісницькими депутатами, комісарами по оглядах, мировими суддями й іншими з наказу або вказівки вашої величності або вашої Таємної ради, всупереч законам та вільним звичаям королівства.

3. Через те, що рівним чином статутом, званим «Велика хартія вільностей Англії»¹, оголошено й узаконено, що жодна вільна людина не може бути схоплена, ув'язнена, позбавлена своєї землі або вільностей, поставлена поза законом, вигнана або утискувана будьяким іншим способом, інакше як за законним присудом рівних йому або за законом країни.

4. І на двадцять восьмому році царювання короля Едуарда III було оголошено і узаконено владою парламенту, що жодна людина, якого б звання та стану вона ні була, не може бути позбавлена землі, належної їй на правах власності або користування, схоплена, ув'язнена, ні позбавлена спадщини або віддана на смерть, не будучи притягнена до відповідальності законним порядком судівництва.

5. Але проте, всупереч суті означених статутів та інших добрих законів і статутів вашого королівства, виданих на той же предмет, чимало з ваших підданих в недавній час були ув'язнені без указання будьякої причини, і коли для звільнення їх вони були приводжувані до ваших суддів за наказами вашої величності про Habeas Corpus², щоб вчинити з ними згідно з розпорядженням суду, тюремники на наказ визначити причину затримання не вказували ніякої причини, крім тої, що особи ці трималися під вартою за особливим повелінням вашої величності, засвідченим лордами вашої Таємної ради, і, не зважаючи на це, вони були відправлявані у різні тюрми, хоча проти них не було виставлено ніякого обвинувачення, на яке вони могли б відповідати згідно з законом.

6. Через те, що останнього часу значні загони солдатів і матросів були розстановлені в різних графствах королівства і обивателі були примушувані проти свого бажання приймати їх у свої будинки і давати їм приміщення всупереч законам і звичаям цього королівства і на велике незадоволення й обтяження народу...

Ю. У наслідок цього духовні і світські лорди й общини всепідданіше прохають вашу пресвітлу величність, щоб надалі ніхто не був силований платити або давати щось у вигляді дарунку, позики, приносин, податку або будьякого іншого подібного збору без загальної згоди, даної актом парламенту; і щоб ніхто не був закликаний до відповіді, приводимий до присяги, силований до служби, затримуваний або іншим чином утискуваний або тур-

¹ «Велика хартія вільностей» — грамота, дана в 1215 р. королем Іоанном Безземельним повсталим проти нього баронам та горожанам.

² Так називався наказ про приставлення ув'язненого в суд з указанням часу та підстави арешту. Вимога додержання Habeas Corpus настійно висуувалась буржуазною опозицією протямому XVI і першій половині XVII в. У 1679 р., при реставрації буржуазії, удалося добитися спеціального акту про Habeas Corpus, який забезпечував надалі буржуазію від свавільних арештів.

бований з приводу цих зборів або відмови платити їх; щоб жодна вільна людина не була ув'язнена або утримувана під вартою так, як згадано вище; щоб ваша величність зволила усунути солдатів і матросів, про яких було сказано вище, і щоб ваш народ на майбутній час не був обтяжуваний таким чином; щоб вищезазначені повноваження для судівництва за законами воєнного часу були скасовані й знищені на майбутній час, ніякі подібного роду повноваження не видавались якійнебудь особі або особам, аби під приводом їх піддані вашої величності не віддавались на смерть противно законам і вільностям країни.

11. Про все це вони всепідданіше клопочуться перед вашою пресвітлою величністю, як про свої права і вільності, згідні з законами і статутами цього королівства, і просять, крім того, щоб ваша величність зволила оголосити, що рішення, дії і заходи, які відбулися на шкоду народові в будьякому з зазначених пунктів, не можуть мати наслідків для майбутнього або служити надалі прикладами, — і щоб ваша величність всемілостивіше зволила, для більшого задоволення й заспокоєння народу, оголосити вашу королівську волю і бажання, щоб у вищезазначених справах усі ваші чиновники і службові особи служили вам, згідно з законами і статутами цього королівства, як цього вимагає слава вашої величності і благоденство цієї держави.

Gardiner, Constitutional Documents of the Puritan Revolution, p. 66—70, 1899. За перекладом, узятим з «Хрестоматии по всеобщей истории» Ардашева, стор. 46—51, 1914 р.

18. АКТ ДОВГОГО ПАРЛАМЕНТУ ПРОТИ РОЗПУСКУ ПАЛАТ БЕЗ ІХ ЗГОДИ (11 травня 1641 р.)

Цим оголошується і постановляється королем, нашим верховним государем, за згодою лордів і общин, що засідають у даному парламенті, і владою їх, що парламент, який засідає тепер, не може бути розпущений інакше, як актом парламенту, проведеним для цієї мети; даний парламент не може також в будьякий час його продовження бути відстрочений інакше, як актом парламенту, спеціально проведеним для цієї мети, і що палата перів не може бути відстрочена в будьякий час протягом даного парламенту інакше, як ними самими або з їх власної постанови; всякий захід або постанова, зроблена або яка має бути зроблена для відстрочки або розпуску даного парламенту, що суперечить цьому актові, оголошується незаконною і недійсною.

Gardiner, Constitutional Documents of the Puritan Revolution, p. 158—159.

19. З ВЕЛИКОЇ РЕМОНСТРАЦІЇ (22 листопада 1641 р.)¹

... Коріння всіх цих нещасть ми вбачаємо в зломисному та згубному намірі підірвати основні закони

¹ «Велика ремонстрація» («протест») була подана (1 грудня 1641 р.) «Довгим парламентом» Карлові I після повернення останнього з Шотландії. Ремонстрація, яка складається з 204 статей, надзвичайно докладно характеризує програму і вимоги англійської буржуазії в початковий період революції.

і принципи правління, на яких міцно ґрунтувались релігія і суд королівства. Винуватцями і натхненниками цього були:

1) езуїти-папісти, які ненавидять закони як перешкоди до тієї зміни і перекирчування релігії, яких вони так довго доби- ваються;

2) єпископи й зіпсована частина кліру, які підтримували обряд- ності і суевірства як природні наслідки і надійнішу опору їх власної церковної тиранії і узурпації;

3) ті радники та царедворці, які з особистих міркувань взялись сприяти інтересам деяких чужоземних принців і держав — до за- гибелі його величності і своєї власної держави...

На початку царювання його величності ця партія почала віджи- вати і процвітати знову після того, як вона була трохи послаб- лена в наслідок розриву з Іспанією в останній рік правління короля Якова і в наслідок шлюбного союзу його величності з Францією; інтереси і поради цієї держави не так суперечили благу релігії і успіхам нашого королівства, як інтереси Іспанії; усе ж папісти Англії, завжди прихильні більше до Іспанії, ніж до Франції, не залишали наміру і рішення послабити протестант- ські партії у всьому світі, і навіть у Франції, і тим самим про- класти шлях до змін у релігії, на які вони сподівалися в своїй країні.

1. Першим наслідком і доказом їх відродження і сили був роз- пуск парламенту в Оксфорді, після того як були дані дві субсидії його величності. І раніше, ніж була задоволе́на хоча б одна скарга, виникло багато інших, ще нещасливіших, наслідків.

2. Втрата флоту в Рошелі¹ — при підмозі наших суден, поста- вила нас у ворожі відносини до французів, всупереч порадам парламенту, бо це місто залишилось беззахисним з боку моря і це привело не тільки до втрати цього важливого пункту, але й також до втрати сил і опори протестантської релігії у Франції.

3. Поворот воєнної політики його величності від Вест-Індії, яка була у вищій мірі легким і надійним способом для королівства подолати іспанців, до руйнівних і безуспішних операцій біля Кадікса², які провадились так, начебто нас навмисне хотіли посла- бити війною, а не збагатитись у ній.

7. Розпуск парламенту в другий рік правління його величності, після декларації про їх готовість надати п'ять субсидій.

10. Несправедлива і згубна спроба стягти великі платежі з під- даних через накладення акцизу...

11. Петиція про право, яка була визнана в присутності всього парламенту, перекирчана незаконною декларацією, яка робить її шкідливою для неї самої, для влади парламенту, для свободи під- даних; надрукована з цією метою разом з цією декларацією, петиція не знайшла собі застосування, крім хіба того, що довела зухвалу і погордливу несправедливість тих міністрів, які прагнули

¹ Ідеться про невдале відрядження Карлом I у червні 1625 р. флоту у Францію для боротьби проти французьких протестантів-гугенотів.

² Невдала спроба перейняти іспанський транспорт із сріблом (жовтень- 1625 р.).

порушити закони і придушувати вільності королівства після того, як вони так урочисто переконливо були проголошені.

18. Барильчаний і фунтовий збір (Tonnage and Poundage) стягувався без усякої видимості або претензії на закон, і багато які інші тяжкі податки продовжували стягуватися всупереч законам, при чому деякі з них настільки нерозумні, що сума платежів перевищувала цінність товарів.

19. Визначення цінності товарів (Book of rates) за останній час провадилось по перебільшеній оцінці. Ті купці, які не хотіли підкоритись їх беззаконним і безглуздим платежам, змушувались і утискалися надмірно, а звичайний порядок суду, це природжене право підданих Англії, був повністю для них закритий.

20. Під прикличкою охорони морів було введено ще й нове нечуване стягування корабельних грошей (Ship-money), і хоча в результаті того і другого піддані були обкладені сумою близько 700 тис. ф. ст. на рік, купці настільки виявились беззахисні проти нападу турецьких піратів, що багато великих кораблів з цінним вантажем і тисячі підданих його величності були захоплені в полон і досі ще перебувають у злочасному рабстві.

25. Загальне розкрадання королівського будівельного лісу, особливо в проданих папістам деканських¹ лісах, які були кращими складами в королівстві для потреб нашого судноплавства.

26. Відняття у населення прав під виглядом королівського титулу на заливні землі.

27. Монополії на мило, сіль, вино, шкіру, морське вугілля і в однаковій мірі на всі предмети першої потреби.

28. Придушення вільностей підданих у відношенні їх житла, торгівлі й інших інтересів.

31. Перетворення ріллі в пасовища, огорожування пасовищ, — відоме під назвою збезлюднення (depopulation), спустошило кишені підданих на багато мільйонів, не давши особливої вигоди його величності.

32. Великі простори общинних і інших земель були відібрані у підданих немов би на підставі статуту про поліпшення, без їх згоди і всупереч їй.

41. Висунуті були незаконно-нові судилища. Канцелярський стіл своїми наказами намагався обмежити підданих у розпорядженні їхніми фригольдами (вільними держаннями) і маєтками, в їх позовах і угодах.

44. Достаток багатьох сімей був підірваний, а деякі зовсім розорені в наслідок виняткових податків, що стягувалися з них як опікунські платежі.

45. Всі оренди на строк понад 100 років піддавались опіці всупереч законам.

49. Були даровані патенти на розслідування зловживань по феодалних платежах, і, коли виявлялись надмірні стягування, на винних накладались штрафи не тільки за минулий час, але немов би як гарантії проти порушень і за майбутні часи, що,

¹ Декани — соборні священики в англійській церкві.

зберігаючи видимість запобіжного заходу, тільки збільшувало і посилювало страждання підданих.

54. І настільки все це приводило до розпачу і налякувало деяких, що велика кількість людей, щоб уникнути злиднів, емігрувала з королівства, деякі в Нову Англію та інші частини Америки, а інші в Голландію.

55. Туди ж вони переносили і свої суконні мануфактури, і це було не тільки збитково в наслідок зменшення готівкового капіталу в королівстві, але було і великим лихом, бо погіршувало і піддавало ризикові особливо торгівлю сукном, яка була великим джерелом багатства і честі нації.

83. Примусова грошова позика була зроблена в Лондонському Сіті.

107. Господарство короля потребувало підтримки, бо його довели до такого нестатку, що король не міг покрити своїх звичайних і необхідних витрат без підтримки з боку народу.

110. Утруднення здавались нестерпними, але з божою допомогою ми їх подолали...

111. Було дано шість субсидій і крім того видано бюлетень про подушний податок, який, на випадок якби він був зібраний, дорівнював би сумі, яка перевищує шість субсидій, — близько 600 тис. ф. ст.

113. Корабельний збір був знищений, а він коштував королівству близько 200 000 ф. ст. щороку.

114. Обмундирувальний і сторожовий збір і інші військові повинності були скасовані, а це в багатьох графствах становило не менш, ніж корабельний збір.

115. Були скасовані всі монополії, на підставі яких небагато осіб завдавали шкоди підданим на суму понад 1 000 000 ф. ст. на рік.

119. Крім того і дрібніші монополії, якби можна було їх точно підрахувати, досягли б надзвичайно великої суми.

120. Але найблагодійніше за все це було те, що саме коріння цих бід було усунено: необмежена влада від імени його величності обкладати підданих і обтяжувати платежами їх маєтки без згоди парламенту, що тепер оголошено суперечним закономі, на підставі постанов обох палат і в силу парламентського акту.

141. (Вимагається) проведення ряду належних заходів для того, щоб усунути вивіз золота і срібла і нерівномірність вексельних курсів між нами й іншими націями, щоб сприяти вивозові наших товарів, умноженню наших мануфактур і досягненню доброго торговельного балансу, наявність якого приведе до збільшення капіталу королівства або, принаймні, перешкодить його зменшенню, як це мало місце завдяки недбалості до цих речей протягом багатьох років недавнього минулого.

142. Сприяння розвитку ловіння оселедців біля наших берегів, що буде надзвичайно корисне у справі підшукування занять бідним, а також широке постачання морякам, щоб зробити королівство могутнім у всякій великій справі.

[У статтях 143—203 докладно викладається план реформи політичного і церковного устрою.]

204. Щоб його величність діяв згідно з добрими порадами і в згоді з добрими людьми, які з пошаною і через почуття обов'язку вказували б йому, наскільки вигідно для нього самого бачити свій власний стан постаченим усім для підтримання честі; бачити, як його народ об'єднався у виконанні свого обов'язку перед ним і в зусиллях, скерованих до загального блага, бачити, як щастя, багатство, мир і безпека вкорінюються в його королівстві, переходять навіть і до його союзників, завдяки силі авторитету його власного й уряду.

Gardiner, Constitutional Documents of the Puritan Revolution, p. 206—232.
За перекладом, узятим з хрестоматії А. С. Кудрявцева «Великая английская революция», 1925 р., із скороченнями і частковими виправленнями.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І ОРГАНІЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ АРМІЇ

20. З ПРОМОВИ КРОМВЕЛЯ (13 квітня 1657)¹

Коли я вперше взявся за цю справу, я побачив, що наших людей всюди перемагали. Я дійсно побачив це; тоді я захотів, щоб він² додав кілька нових полків до армії лорда Ессекса³ і сказав, що зможу бути корисним йому, привівши людей такого духу, які, на мою думку, будуть придатні для цієї справи...

«... Ваші війська, — сказав я, — здебільшого складаються з старих найомників, що розклались, п'яниць та їм подібних, а в їхніх військах — діти джентльменів, молодші сини й люди поважні: хіба такі низькі, мізерні люди можуть протистояти джентльменам, які мають честь, хоробрість і рішучість?» Дійсно, я так і виклав справу і сказав йому: «Ви повинні знайти людей духу». Я так і зробив... Я зібрав людей богобоязних і які були свідомі того, що вони роблять, і з цього дня, мушу я вам сказати, вони ніколи не були биті, але, коли б ні зустрічалися з ворогом, завжди перемагали...

Oliver Cromwell's Letters and Speeches, v. III, 1908, p. 231—232.

21. ЛИСТ КРОМВЕЛЯ ДО ВІЛЬЯМА СПРІНГА І МО- РИСА БАРРОУ

Кембрідж, вересень 1643 р.

Джентльмени!

Я вже два дні перебуваю у Кембріджі в очікуванні почути про результати ваших заходів у Сеффокі відносно громадської допомоги. Повірте мені, дуже скоро ви почуете про бурю! У вас немає скількибудь значної піхоти; поспішіть з кавалерією —

¹ Це так звана XI промова Кромвеля, виголошена в «Комітеті дев'яноста дев'яти» у зв'язку з запропонованням Кромвелеві королівського титулу. На початку промови Кромвель згадує про події громадянської війни.

² Кромвель має на увазі Джона Гемпдена (1594—1643), визначного пуританського лідера, під начальством якого він тоді був.

³ Лорд Ессекс (1591—1646) — перший головнокомандувач парламентської армії, який потай співчував кавалерам; під його керівництвом війська парламенту зазнали кілька тяжких поразок.

кілька втрачених годин можуть згубити вас. Я прошу вас ставитися дбайливо до вибору кавалерійських капітанів і кавалеристів: небагато чесних людей краще, ніж багато [нечесних]. Їм треба дати деякий час на вправи. Якщо ви будете добирати в кавалерійські капітани добрих, чесних людей, за ними підуть також чесні люди, і вони старатимуться добирати таких людей для кавалерії.

Король надзвичайно сильний на заході. Якщо ви зможете розбити військо при першій його появи, ви завоюєте собі славу, а це велика перевага у нашій справі. Бог дав нам її в руки, спробуємо вдержати її. Я віддаю перевагу звичайному, просто вдягнутому капітанові, який знає, за що він б'ється, і відданий цій справі, проти того, кого називають у нас «джентльменом» і який більше нічого собою не являє...

Oliver Cromwell's Letters and Speeches, v. 1, p. 135—136.

22. З ЛИСТА КРОМВЕЛЯ ДО ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА КРОУФОРДА¹

Кембрідж, 10 березня 1643 р.

Сер!

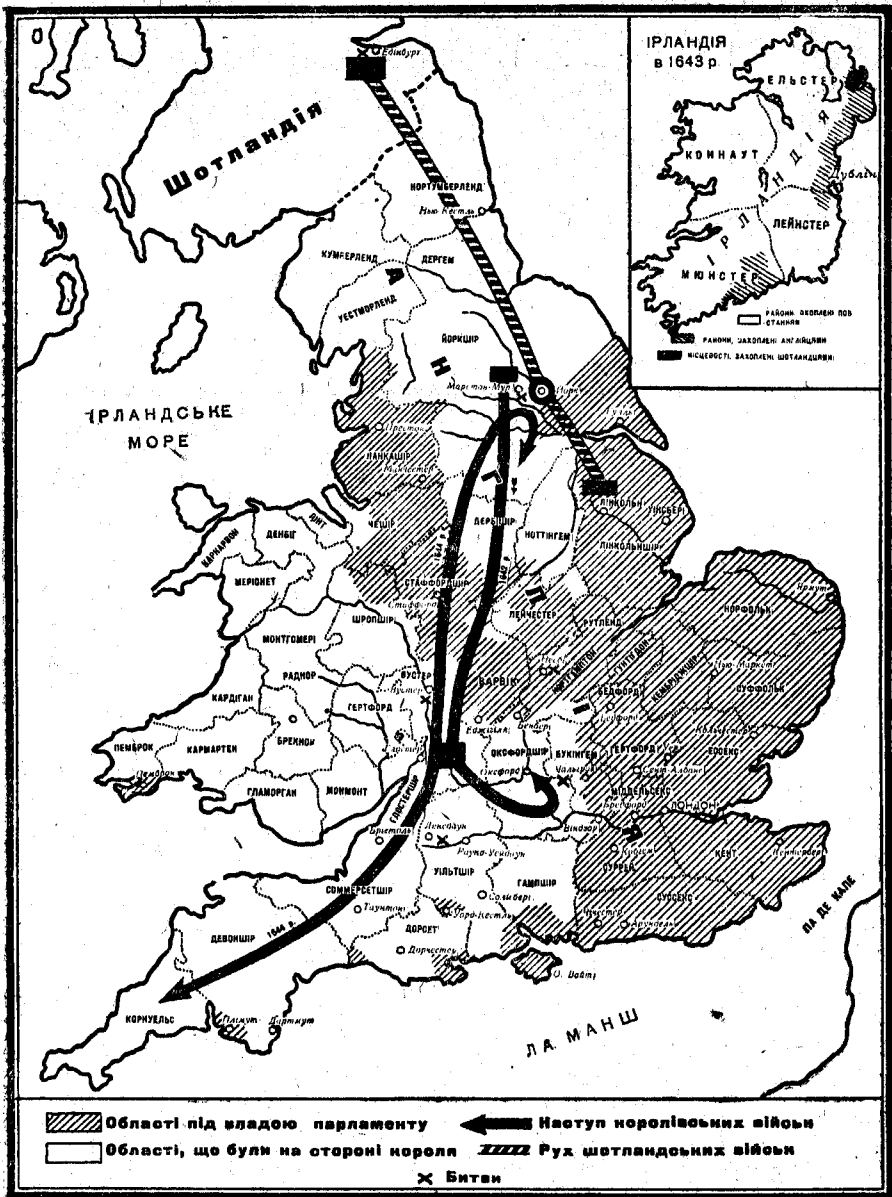
...Справді ж ви погано робите, звільняючи людину, яка настільки віддана справі і може так добре служити вам, як він. Дозвольте мені сказати вам, що я не згодний з вами...

Але він — «анабаптист». Ви певні в цьому? Припустимо, що це вірно. Хіба це робить його нездатним служити державі? «Він нескромний». Можливо, що це так — у деяких речах: у всіх людей є хиби. Запевняю вас, що, якби коло вас були тільки такі «нескромні» люди і якби ви поводитися з ними добре, вони були б такою ж твердою опорою для вас, як ті, яких ви до цього часу добирали.

Сер, держава, добираючи людей для служіння їй, не звертає уваги на їхні релігійні погляди; якщо вони готові вірно служити їй, — цього досить. Я радив вам раніше не цуратися людей, погляди яких відмінні від ваших; якби ви послухалися моєї поради, ви не зустріли б на своєму шляху стільки перешкод. Можливо, що ви гадаєте інакше; але я висловлюю свою думку. Я хочу, щоб ви прихильно поставилися до цієї людини. Я певний, що, коли він піде за моєю порадою, він заслужить від вас тільки пошану. Утримуйтеся од того, щоб бути вороже настроєним, або від того, щоб інші могли легко настроїти вас проти тих, хто має тільки ту хибу, що не сходиться з вами в усіх питаннях, які стосуються релігії. Якщо він буде обвинувачений у чомусь іншому, справа повинна бути розв'язана судовим порядком. Я певний, що ви не вважаєте зручним, щоб мілорд² звільняв офіцера дійової армії

¹ Лист був написаний Кромвелем з приводу звільнення генерал-майором Кроуфордом підполковника Лі за його «крайні» релігійні переконання. Лист характеризує намагання Кромвеля в цей період залучити в армію демократичні, найактивніші і революційно настроєні елементи, що збиралися навколо крайніх релігійних сект.

² Ідеться про головнокомандувача лорда Ессекса.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В АНГЛІЇ В ХVІІІ В.

будьяким порядком, крім узаконеного. Маю сумнів, чи були у вас або в мене подібні прецеденти...

Oliver Cromwell's, Letters and Speeches, v. 1, p. 148—149.

23. АКТ ПРО САМОЗРЕЧЕННЯ (3 квітня 1645 р.)¹

Згідно з наказом палати лордів і общин, що зібралися в парламенті, усі члени будьякої з палат парламенту повинні бути звільнені і цим звільняються по закінченні сорока днів після проведення даного акту від усіх посад як військових, так і цивільних, наданих їм обома або будьякою з згаданих палат даного парламенту або будьякою владою, що виходить від обох або будьякої з них з 20 листопада 1640 р.

Далі постановляється, що всі інші урядові особи і коменданти островів, міст, замків або фортець і всі інші полковники і офіцери, нижчі полковників, які перебувають на службі у різних арміях і не є членами будьякої з палат парламенту, будуть відповідно до їх становища залишені на тих посадах і постах, на яких вони є і які були їм доручені 20 березня 1644 р... Усі віце-адмірали, контр-адмірали і всі капітани і нижчі офіцери флоту будуть відповідно до їх становища залишені на тих посадах і постах, на яких вони є і які були їм доручені згаданого 20 березня 1644 р...

Gardiner, Constitutional Documents, p. 287.

III. КЛАСОВА БОРТЬБА В 1647—1649 рр. І ЛЕВЕЛЕРИ²

24. ОГолошення про організацію рад армії (4 травня 1647 р.)

1. Призначити раду для керівництва справами армії.

2. Мати кілька здатних «письменних» людей (*pen men*) в Оксфордї і в армії, з тим, щоб їхні повідомлення могли переконувати народ і розсіювати неправильні думки.

¹ Так званий «Акт про самозречення» завершував організацію армії «нового зразку», усуваючи від командування пресвітеріанських генералів, що були членами тої чи іншої палати. Сам Кромвель, хоч і був членом нижньої палати, за наполяганням нового головнокомандувача Ферфакса, був призначений помічником головнокомандувача. В 1650 р., з виходом Ферфакса у відставку, Кромвель став головнокомандувачем.

² В 1647 р. у революційній армії виявилися з усією гостротою класові суперечності. Уся армія в цілому, офіцери і солдати, інDEPENDенти і левелери, рішуче протестували проти спроби пресвітеріанського парламенту розпустити армію під приводом закінчення війни проти короля. На загальноармійському мітингу 4—5 червня 1647 р. армія фактично відмовилась підкоритися цьому наказові. З другого боку, всередині самої армії загострювалася боротьба демократичних елементів, представлених левелерами, проти армійського керівництва, що було в руках інDEPENDентів. Левелери знайшли собі опору в масових організаціях армії (див. док. № 24). Вони висунули чітку програму в формі «Народної угоди», що вимагає встановлення демо-

3. Підтримувати листування з солдатами і добромисними друзями в різних графствах королівства—для запобігання розбратові, партійним інтригам, для обеззброєння неприхильних людей і затримання осіб із зломисних партій, а саме пресвітеріан.

4. Скерувати усі справи державного характеру на благо народу і без тяганини, для уникнення поділів і відвернення кроволить.

5. Поводитися докраю напоготові проти ворогів, що таємно або явно підлещуються і підкопуються, особливо ж перешкоджати вивезенню або будьякій несподіванці щодо королівської особи.

6. Подати командуючим офіцерам—у листовній формі і з підписами—пункти наших вимог і договоритися при посередництві ваших уповноважених для оборони як ваших інтересів, так і інших солдатів.

7. Домагатись усунення всякої сваволі у всьому королівстві—у згоді з ковенантом¹—вимагати прилюдного суду і належної кари для всіх порушників (закону), ким би вони ні були.

8. Настійно просити обговорити питання про бажаність реформації в цивільних справах і вимагати пояснень, як можна виконати і погодити продумане й поважне—цілі, яких добивається армія, з двозначними провокаційними виступами і деклараціями парламенту, скерованими до того, щоб втягнути нас у кроволиття й примусити себе облутати ще міцнішими кайданами і накласти на нашу шию ще тяжче ярмо рабства.

9. Не допускати в армії дальших тяганин і загаювання, через які остання резолюція втрачає свою силу, а рішучість послаблюється.

10. Переконати генералів не відлучатися з армії до того часу, поки ці бурі не розсіються, свободи громадян не укріпляться, королівство не буде впоряджене, делінквенти² не будуть виявлені і покарані, солдати і потерпілі не дістануть задоволення і відшкодування, щоб у всьому цьому їхня поведінка була більш послідовна, їхній інтерес до армії більш плодотвірний, дана справа найбільш значна, бо вона спрямована до усунення всіх наших турбот і до щасливого результату шляхом упорядкування (в мирі і справедливості) справи всього воїнства.

11. Це стосується обіцянок, які ми можемо швидко і шанобливо виконати, після чого армія може бути скорочена до такого числа кінноти, яке не буде незгодне з безпекою королівства,

кратичної республіки з загальним виборчим правом (док. № 25), у противагу поміркованим «Основам пропозицій», що їх виставили інDEPENDенти і що не йшли далі конституційної монархії з трохи поширеним, порівняно з колишнім виборчим правом (док. № 26). На армійській конференції в Путней (передмістя Лондона) відбувалася жорстока боротьба (док. № 27), що виявила цілковиту непримиренність поглядів обох сторін. 15 листопада 1647 р. левелери зробили спробу повстання в армії, яка, проте, була придушена.

Класова боротьба, що точилася в армії влітку і восени 1647 р., дуже повно відбита у записках одного з секретарів армії—Вільяма Кларка (Clarke Papers, v. 1—IV), вперше опублікованих лише в 90-х роках минулого віку.

¹ Ковенант—договір, урочисто складений англійськими і шотландськими пуританами у 1643 р. з метою об'єднати свої сили в боротьбі проти абсолютизму.

² Делінквенти (буквально—злочинці)—контрреволюціонери, які стояли у громадянській війні на боці короля.

решта ж, при умові справедливого розрахунку щодо належної їм і заслуженої плати, а також почесних нагород за різні служби, можуть бути розпущені, після того як акт про амністію буде виданий і дано буде задоволення, як сказано вище, не тільки даній армії, але і всім добромисним солдатам і підданам усього королівства.

Clarke Papers, v. I, p. 22—24. Документи № 24—27 подані за рос. перекладом, вміщеним у хрестоматії А. Є. Кудрявцева «Великая английская революция». 1925 р.

25. «НАРОДНА УГОДА», ПОДАНА РАДІ АРМІЇ (28 жовтня 1647 р.)

Народна угода відносно тривалого і дійсного миру на основах загального права.

Через те, що завдяки нашим останнім працям і мінливостям усьому світові стало очевидним, як високо ми цінимо нашу справжню свободу, а бог так далеко посунув нашу справу, що віддав у наші руки ворогів, нині ми вважаємо себе зв'язаними взаємним зобов'язанням прикласти всіх наших старань до того, щоб уникнути на майбутній час небезпеки повернення до колишнього рабства, а також обтяжливих відплат за нову війну. І оскільки важко собі уявити, щоб так багато хто з наших співгромадян виступили проти нас у цій суперечці, якби розуміли свою власну вигоду, ми висловлюємо тверду впевненість, що після того, як наші загальні права й свободи будуть забезпечені, вони помиляться в своїх спробах стати нашими панами. І після наших недавніх утисків і розбрату, який ледве закінчився, ми прийшли тому до згоди і постановили вжити заходів до того, щоб віднині наші представники не були залишені на непевний строк і не ставали некорисними для тих цілей, для яких вони закликані. В силу цього ми оголошуємо:

I. Англійський народ, що розподілявся до цього часу дуже нерівномірно по графствах, містах і містечках для обрання своїх депутатів до парламенту, мусить бути розподілений більш пропорційно, відповідно до кількості жителів. Точні вказівки відносно числа, місця і способів проведення виборів повинні бути встановлені до закінчення робіт даного парламенту.

II. Для уникнення багатьох незручностей, які з очевидністю впливали з довгочасного перебування при владі тих самих осіб, даний парламент має бути розпущений в останній день вересня — в рік нашого господа 1648-й.

III. Народ повинен провадити вибори до парламенту один раз на два роки, а саме в перший четвер березня місяця кожного другого року, згідно з інструкцією, яка повинна бути вироблена до закінчення строку даного парламенту. Сесія повинна починатися в перший четвер наступного (після виборів) квітня у Вестмінстері, або іншому якомунебудь місці, яке буде вказуватись своєчасно попередніми представниками і тривати до останнього дня вересня місяця того ж року, але не довше.

IV. Влада як даного, так і всіх майбутніх національних представників поступається тільки владі тих, хто їх обрав, і поширюється, без відома й втручання будьякої іншої особи або осіб, на питання встановлення, зміни і скасування законів, на заведення

і скасування установ і судів, призначення, усунення чиновників і офіцерів усіх рангів і вимагання від них звітів, на питання війни і миру, складання договорів з чужоземними державами і взагалі на все те, що не виділено ясно і навмисно самими представниками з своєї компетенції, а саме:

1. Справи релігії і божого шанування не повинні зовсім доручатися нами будьякій людській владі, бо тут ми не можемо випустити або перевищити жодної літери з того, що диктує нам наше сумління і що є розумом божим, якому чужий усякий гріх; однак, прилюдні засоби наставлення нації (але тільки без примусу) мусять бути віддані на їхній розсуд.

2. Вимагання, позики і примушення будького з нас до військової служби суперечить нашій свободі, і тому ми не дозволяємо цього нашим представникам. Краще буде, оскільки гроші (нерв війни) завжди є в їхньому розпорядженні, якщо вони ніколи не будуть відчувати потреби в людях, досить здатних для того, щоб служити всякій справедливій справі.

3. Після розпуску даного парламенту ніхто не повинен притягатись за будьщо сказане або зроблене у відношенні недавніх громадських незгод інакше, як за судовою постановою теперішніх представників або палати обшин.

4. Щоб у виконанні законів, уже виданих або тих, які будуть видані, кожна особа була однаково зв'язана і щоб жодне держання, маєток, хартія, стан, походження або місце не підлягали будьякому вилученню з звичайного законного порядку, обов'язкового для інших.

5. Щоб закони були загальнообов'язковими (рівними), то вони повинні бути добрими, а не згубними для безпеки та добробуту народу.

Все це ми оголошуємо нашими природженими правами і тому погодилися і ухвалили захищати їх усіма нашими силами проти всякої опозиції, яка б вона ні була. Нас спонукують до цього не тільки приклади наших предків, кров яких часто марно проливалася за відвойовування їх свобод, при чому в наслідок обманних замирень вони позбавлялись результатів своїх перемог, але також і наш власний сумний досвід, коли довгождане встановлення певного порядку управління, що дісталось нам дорогою ціною, привело до того, що влаштування нашого миру і свободи було доручене тому, хто замишляв наше поневолення і привів нас до кривавої війни.¹

Gardiner, Constitutional Documents, p. 333—335

26. ОСНОВИ ПРОПОЗИЦІЙ, ЩО ВИХОДЯТЬ З АРМІЙ. (3 програми індепендентів 1 серпня 1647 р.)

5. Вибори депутатів у дальші парламенти повинні розподілитися по всіх графствах або інших частинах і поділах королівства, згідно з відомими правилами рівності або пропорції, таким чином, щоб усі графства могли мати число членів парла-

¹ Ідеться про Карла I, якого в 1647 р. мали намір відновити як конституційного монарха обидві партії — як пресвітеріани, так і індепенденти.

менту, відповідне до їх голосів, пропорціональне тим податкам, які вони вносять у загальну суму платежів і повинностей державних, і згідно з деякими іншими правилами рівності або пропорції, щоб зробити палату общин (наскільки тільки можливо) рівним представництвом усього цілого; і в силу цього міркування право обрання повинно бути відібране від занепалих і незначних міст і передане як деякий додаток до наявної кількості парламентських представників великим графствам, які тепер мають менше, ніж це допускає правильна пропорція, і таким шляхом встановити всюди, оскільки тільки можливо, таку норму пропорціональності, як сказано вище.

Gardiner, Constitutional Documents, p. 317.

27. З ДЕБАТІВ НА ПУТНЕЙСЬКІЙ АРМІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ (28 жовтня — 11 листопада 1647 р.)

Генерал Айртон¹: Мені здається, що права загального для всіх не існує. Я гадаю, що жодна особа не має права на інтерес і частку в управлінні і розпорядженні державними справами, а також в обранні тих, хто повинен вирішати, за якими законами ми будемо управлятись, жодна особа не має на це права, якщо тільки в неї немає в королівстві постійної і стійкої заінтересованості. Такі саме особи, разом взяті, власне кажучи, і представляють королівство і в силу цього повинні виділити тих представників королівства, які, зібравшись укупі, встановлюють, у чому полягає реальний і постійний інтерес у державі...

Ми всі говоримо (тут) про природжене право. Дійсно, на основі права народження тут багато ставиться претензій. Цілком вірно, люди за правом народження в наслідок того, що вони народилися саме в Англії, мають право на те, щоб ми не виганяли їх з меж Англії, щоб ми не відмовляли їм в повітрі, місцеперебуванні, в землі і у вільному проході по гірських шляхах та в інших речах, щоб вони жили серед нас... Ось що належить, я гадаю, людині за правом народження. Але, щоб будьхто тільки тому, що він народився тут, повинен був би одержати частку у розпорядженні тутешніми землями, як і іншими речами тут, я не думаю, щоб для цього були достатні підстави... Якщо ми почнемо скасовувати цю фундаментальну частину нашої конституції, то ми безсумнівно прийдемо до того, що скасуємо всю власність і вигоду, яку людина дістає, чи буде це земля спадкова або маєток за правом володіння, або щось інше.

Капітан Ренборо: ... Я не почув тут нічого такого, що могло б переконати мене, чому людина, народжена в Англії, не повинна мати виборчого голоса. Тут було сказано, що, коли хто не має постійного інтересу, не може мати ніяких претензій...

А я, навпаки, гадаю, що головна причина, чому всемогутній бог дав людям розум, полягає в тому, щоб вони користувалися цим розумом і удосконалювали його для тих цілей, які він наперед

¹ Генерал Айртон (1611—1651) — зять Кромвеля, один з видатних вождів індепендентів, автор «Основ пропозицій, що виходять від армії» (див. док. № 26).

визначив їм... Я вважаю, що всі англійці повинні підкорятися англійським законам, і щиро вірю в те, що тут немає жодної людини, хто б не сказав, що основа всякого закону лежить у народі, а якщо вона лежить у народі, то я повинен пошукати винятків. І дійсно я думав дещо інше про те, в яких нещасних, жакливих умовах повинні бути чимало тих, хто боровся за парламент у цю війну. Я мушу заявити, що багато з людей, чие старання і прив'язання до бога і королівства висунули їх вперед у цій справі, так розорили свої маєтки, що на полі державному і воєнному вони неспроможні прямо тримати своєї голови, і коли їх маєток втрачений і не дає 40 шилінгів доходу за рік, така людина, очевидно, вже не має будьякого інтересу. Але ж є багато і інших приводів, через які люди, що мають маєтки, доходять до розору... Коли людина має маєток, вона зацікавлена у виданні законів, а коли не має, вона позбавляється влади. Таким чином, виходить, що людина не може втратити те, що вона має для піддержання своєї родини, і повинна втратити те, що дали їй бог та природа.

Агітатор Сексбі: Ми були закликані служити королівству і ризикували нашими життями, і все це — для того, щоб відновити наші природжені права і привілеї, як англійців, а тут стараються довести, що це не так. Багато тисяч нас, солдатів, жертвували своїм життям. Щодо наших маєтків, то ми маємо в королівстві незначну власність, але ми все ж маємо право народження. Тепер же виявляється, що, крім людей, які мають власність у королівстві, ніхто в ньому не має прав. Мене дивує, що ми так помилились. Якщо ми не маємо прав у королівстві, то ми лише звичайні найомники-солдати. Є багато осіб у такому ж становищі, як і я; у них є тепер лише невеличкі ділянки, але вони мають такі ж природжені права, як і ці двоє [оратор має на увазі Кромвеля і Айртона], що є законодавцями, як і всякий інший у цьому становищі. Одне слово, я мушу сказати вам своє рішення. Я вирішив нікому не віддавати мого природженого права. Хоч би що трапилось і хоч би що подумали, я його ні за що не віддам.

Clarke Papers, v. I, p. 301—303, 304—305 і 322—323.

28. ВИРОК ВИЩОЇ СУДОВОЇ ПАЛАТИ НАД КОРОЛЕМ (27 січня 1649 р.)¹

І тому, на підставі серйозного і зрілого обміркування обставин і прилюдного розгляду суті діянь, він був обвинувачений, як сказано вище. Даний суд по розуму і по сумлінню переконався, що він, згаданий, Карл Стюарт, винний у піднятті війни проти парламенту і народу, а також у піддержанні і в продовженні її, в чому він і викривається у згадуваному обвинуваченні. Через напрям його політики, порад і дій до початку цього парламенту і після (що було й лишається загальновідомим і гласним і наслідки чого широко закріплені в офіціальних документах) нинішній суд по розуму і сумлінню цілком переконався в тому, що він був і продовжує бути винним у беззаконних

¹ Прикінцева частина приєду.

думках і стараннях, викладених у згаданому обвинуваченні, в тому, що, як було сказано, згадана війна була почата, підтримувалась і продовжувалась ним заради домагання і здійснення згаданої мети, що він був і продовжує бути винуватцем, творцем і продовжувачем указаної протиприродної, жорстокої і кривавої війни і тим самим він винний у державній зраді, вбивствах, грабунках, пожарах, насильствах, спустошеннях, у шкоді і нещастях нації, зроблених, розпочатих і заподіяних у названу війну.

За всі ці зради і злочини даний суд вирішив, що він, згаданий Карл Стюарт—як тиран, зрадник, убивця і як ворог добрих людей цієї нації—повинен бути відданий на смерть через відрубання голови.

Gardiner, Constitutional Documents, p. 379—380. За перекладом, узятим з хрестоматії А. Є. Кудрявцева «Великая английская революция».

29. АКТ, ШО СКАСОВУЄ ПАЛАТУ ЛОРДІВ (19 березня 1649 р.)

Члени палати общин Англії, що зібралися в парламенті, переконавшись на занадто довгому досвіді, що існування палати лордів некорисне й небезпечне для англійського народу, вирішили за зручне поставити і затвердити, і це (в дійсності) постановлено і затверджено даним парламентом і його владою, що віднині палата лордів у парламенті повинна бути і в силу цього, і в дійсності цілком знищена і скасована, що з цього часу лорди не повинні збиратися або засідати як палата лордів у палаті, яка зветься палатою лордів, або в будьякому іншому публічному місці, або зібранні як палата лордів, і так само вони не повинні як палата лордів у парламенті засідати, вотувати, присуджувати, обмірковувати або розв'язувати які б ні було справи.

Однак, цим оголошується, що ні ті з лордів, які поводитися з честю, мужністю і відданістю у відношенні держави, ні їхне потомство, яке поводитиметься так само, не будуть виключені з державних рад нації, але повинні бути туди допущені і мати правовільного голосу в парламенті, якщо вони будуть туди обрані поряд з іншими особами, які обрані і дістали такі права, і нехай буде далі наказано і затверджено владою, про яку вже було сказано, що ніякий пер цієї країни, не будучи обраним, визнаним і засідаючим у парламенті, як було сказано раніше, не вимагав би, не мав би і не користувався б якимнебудь парламентським привілеєм у відношенні власної персони, титулу або володіння, будьякого закону, звичаю або існуючої практики всупереч (ім) і будь що будь.

Gardiner, Constitutional Documents, p. 387—388. За перекладом, узятим з хрестоматії А. Є. Кудрявцева «Великая английская революция».

30. АКТ, ШО ОГОЛОШУЄ АНГЛІЮ РЕСПУБЛІКОЮ (19 травня 1649 р.)

Оголошується і затверджується даним парламентом і владою його, що народ Англії і всіх належних їй володінь і територій є і буде, і в силу цього установив, утворив, заснував і потвердив

бути республікою і вільною державою, що віднині він буде управлятися як республіка і вільна держава верховною владою нації, представниками народу в парламенті і тими, яких вони призначать і затвердять, як підпорядкованих їм службових осіб і міністрів на благо народу і без будьякого короля й палати лордів.

Gardiner, Constitutional Documents, p. 388. За перекладом, узятим з хрестоматії А. Є. Кудрявцева «Великая английская революция».

31. З ПАМФЛЕТІВ ДЖОНА ЛІЛЬБЕРНА¹

а.

Нові кайдани Англії або серйозні лобоювання народу за республіку, подані верховному авторитетові Англії, представникам народу, зібраним у парламенті, підполковником Джоном Лільберном і різними іншими громадянами Лондона і передмістя Соутворка (26 лютого 1649 р.)

Ми радіємо, що палата прийняла угоду², запропоновану офіцерами армії, або ми вважаємо її справедливою в принципі і підходящою для республіки, але те, про що ми будемо згадувати далі, стосується багатьох деталей цієї угоди, що лежить перед вами, які не задовольняють тих, хто серйозно бажає її проведення, і містить у собі чимало доповнень до неї, а саме:

1. Ваші просителі збентежені тим, що повинні бути проміжки між закінченням даного представництва і початком наступного, бажаючи, щоб парламент передав владу іншому представництву, а не залишав би націю, хоча б на короткий час, у владі Державної ради. Ваші просителі побоюються, чи не замишляє вона [Державна рада] назавжди звільнитися від парламенту.

Не меншу небезпеку вони бачать у тому, що угодою, запропонованою офіцерами, діяльність майбутнього парламенту визначається в 6 місяців, а Державної ради — 18 місяців. В цей час вони [члени Державної ради], якщо навіть буде доведена їхня корупція, маючи командування на суходолі й на морі, матимуть повну можливість зробити себе абсолютними й безвідповідальними. Ваші просителі висловлюються за річний парламент, обмежений, як того вимагає розум, не розпускуваний, що засідає за його власним розсудом протягом року і не більше, щоб після цього негайно приступали новообрані представники, щоб між сесіями влада доручалася комітетові також із членів парламенту..

3. Ваші просителі незадоволені фразою, де сказано: «влада представників стосуватиметься встановлення і знищення судів...» і не ясні слова: «що представники мають вищу граничну владу». Ваші просителі гадають, що влада депутатів полягає лише у виданні законів, правил і інструкцій для судів і осіб, призначених за

¹ Джон Лільберн (бл. 1614—1657) — революціонер-демократ, вождь левелерів, що спиралися на селянство і плебейські елементи міст, зокрема лондонських передмість. Лільберн зазнавав тюремних репресій з боку всіх урядів, починаючи від уряду Карла I і кінчаючи урядом протекторату.

² — Себто Народний договір або угода. Лільберн критикує тут офіцерський проект Народного договору, ухвалений Военною радою в 1648 р., який перекручував вимоги левелерів (див. док. № 25).

законом для виконання їх, яким повинні підлягати однаково як члени республіки, так і парламенту. Нерозумно, несправедливо і згубно для народу, щоб законодавці були одночасно і виконавцями законів...

6. Ваші просителі вважають абсолютно необхідним, щоб в угоді було застережено про знищення назавжди королівської влади і встановлення гарантії проти відновлення палати лордів.

7. Ваші просителі вважають необхідним знищити загальновідомі і тяжкі нужди, як от: десятини, що гноблять промисловість країни і перешкоджають поліпшенню землеробства, акцизи і мита, цих таємних злодіїв і розбійників, що висушують майно людей бідного і середнього сорту і найбільш руйнують торгівлю, які перевершують своєю шкодою корабельні гроші, патенти і проекти, що існували до даного парламенту; необхідно знищити також усі існуючі монопольні компанії, що гальмують і руйнують виробництво і фарбування суконних виробів та інші корисні професії, завдяки яким тисячі бідних людей, готових тепер померти з голоду, могли б знайти роботу, якби торгівля відновила свою свободу...

Ваші просителі наполягають, щоб на майбутній час були встановлені більш справедливі і менш обтяжливі способи стягання податків. Повинно бути скасоване ув'язнення [за борги] неімущих людей [Повинно бути здешевлене і спрощене судівництво.]

Все це, хоч і становить об'єкт найбільшої турботи народу, випущено в угоді, яка є перед вами.

J. Lilburne, Englands New Chains Discovered, p. 2—4, 1649.

6.

Друга частина нових кайданів Англії або сумне уявлення про ненадійне і небезпечне становище республіки, спрямоване до вищої влади Англії, представників народу, зібраних у парламенті, до добромисних жителів Лондона, Вестмінстера, Соутворка, Хемлетса й ін. (24 березня 1649 р.)

Якби наші серця не були обтяжені відчуженням сучасних лих і нещаст'я нації, що наближаються, якби ви хоч трохи звернули увагу на наші останні побоювання, ви нас примусили б мовчати, але лиха, небезпека й рабство загрожують так сильно і очевидно, що, поки ми дихаємо і нас не змушують до мовчання силою, ми не можемо не говорити, навпаки, ми повинні голосно кричати, поки ви не почувете нас, або богові не вгодно буде так чи інакше допомогти нам.

Ви були неправі, не звернувши уваги на те, на що ми вказували вам... що може бути більш неймовірного, ніж те, що парламент, якому доручено було народом звільнити його від усякого роду утисків і за який народ так щедро проливав свою кров і витрачав своє майно, — що цей парламент гнобить його [народ] так само жорстоко, як в часи партії Голліса і Стельптона¹... Тепер наші петиції спалюються рукою ката, а петиціонерів ганьблять іменами атеїстів, еретиків і сектантів, називають езуїтами і леве-

¹ Лідери пресвітеріанської партії.

лерами. [Далі перелічуються факти узурпації з боку Военної ради, що знищила солдатські організації, і поширила свою владу на цивільне населення.]

... І тому... ми протестуємо проти порушення ними [генералами і офіцерами] вірності армії, розпуску ними Ради агітаторів, узурпації влади, поширення впливу армії на парламент і народ, рівно як і проти розстрілу в Уері¹ і жорстокостей, вчинених ними [генералами] щодо окремих осіб...

Ми з задоволенням підкорилися б вашій шановній палаті, якби їхня [генералів] висока рука не володіла вами. Тому ми поспішаємо апелювати до нового представництва, справедливо обраного на тих підставах, як це недавно було подано нами вам у ваших міркуваннях, і бажаємо, щоб ви також спонукали армію до обрання її представників, які складаються з осіб, обраних кожним полком, як це було в Нью-Маркеті². Ми уклінно просимо не вважати рішення кількох офіцерів за настрої усїєї армії; офіцери армії мають не більше влади видавати закони, ніж чиновники республіки, призначені виконувати закони. Ті і інші заведені лише для дисципліни й управління. Ми сподіваємося, що ви поставитеся до їхньої угоди у згоді з цими зробленими нами поданнями і таким чином швидко візьмете в свої руки і здійсніте всі побажання, які містяться в них, і тим відвернете загрозу рабства, що насувається.

J. Lilburne, The Second Part of Englands New Chains, p. 1—2, 17—18, 1649.

32. СВІТЛО, ЩО СЯЄ В БЕКІНГЕМШІРІ, АБО РОЗКРИТТЯ ВЕЛИКОЇ ГОЛОВНОЇ ПРИЧИНИ ВСЯКОГО РАБСТВА В УСЬОМУ СВІТІ І ОСОВЛИВО В АНГЛІІ, ВИКЛАДЕНЕ У ФОРМІ ДЕКЛАРАЦІЇ БАГАТЬОХ ДОБРОМИСНИХ ЛЮДЕЙ КРАЇНИ ДО ВСІХ БІДНИХ І ПРИГНОБЛЕНИХ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ АНГЛІІ І ПРИЗНАЧЕНЕ ТАКОЖ ДО ВІДОМА ТЕПЕРІШНЬОЇ, КЕРОВАНОЇ ЛОРДОМ ФЕРФАКСОМ АРМІЇ (5 грудня 1648 р.)³

Повстань, господи, судити землю!

Іегова Елогім створив людину за своєю власною подобою і образом, цей образ — його син Ісус, образ невидимого бога. Людина створена за образом і подобою божою і створена словом божим. Слово стало плоттю і вселилося в нас. І це слово було життям, а життя — світло для людини... Я визнаю це світло тим досконалим духом у людині, який ми звемо розумом і сумлінням. Від нього і походить те золоте правило, або закон, який ми звемо справедливістю, і полягає він, за словами Ісуса, от у чому: як ви хочете, щоб з вами поводитись люди, так поведітьесь і ви з ними... Але людина, спонукувана властолюбством, стала винищувачем творень і захватником, який не припускає, щоб інший користався тими ж привілеями, як і він сам, і почав загороджувати все від свого брата. У наслідок цього вся земля, дерева,

¹ Ідеться про повстання левелерів 15 листопада 1647 р., в результаті якого був розстріляний левелер Річард Арнольд і зазнав репресій ряд інших левелерів у армії.

² Місце стоянки і мітингів армії навесні і на початку літа 1647 р.

³ Памфлет «справжніх» левелерів (дигерів).

звіри, риби, птахи і т. д. опинилися в небагатьох користюлюбних руках, а вся решта знедолені і стали їхніми рабами. Отже, якщо вони зрубають дерево на паливо, вони повинні зазнати кари, якщо вони полюють на дичину, їх кидають у в'язницю, бо ця дичина належить джентльменові, як вони твердять. Не можна ні тримати худоби, ні збудувати будинку, — вся земля загороджена.

І все це рабство одних і тиранія інших виникли спочатку через убивство і жорстокість одного проти одного. Для того, щоб укріпитися в своїх підлотах проти повелінь божих і проти свободи і прав своїх братів, — вони завжди малц на чолі свого начальника, який став їхнім королем...

Багаті люди волають про короля для того, щоб бідняк не вимагав свого права, наданого йому богом.

Кеновали-законознавці волають про короля, бо, якщо не буде короля, вища влада перейде до представників народу, обраних на законній підставі.

Всякі тварі, лорди, барони і т. д. волають про короля, бо, якщо його не буде, їх тиранічна палата перів загине і загинуть їх гнила слава, корпорації і всі привілеї. Вся їхня могутність іде від короля, і, якщо він буде повалений, буде повалена і їх тиранія.

Чесна людина, що добивається свободи, повстає проти будь-якої користі або особливих привілеїв (як сказали б сьогодні), і для цієї мети вона бажає загальних прав і справедливості, які, зокрема, полягають ось у чому:

1. Кожна людина повинна мати справедливу частку в житті, щоб не бути змушеною просити або красти через нужду і щоб мати змогу зручно жити.

2. Справедливий закон — для кожного, щоб наслідувати його. І цей закон належить знайти у писанні.

3. Усіх людей однаково мусить стосуватися правило, яке говорить: поведіться з іншими так, як інший має поводитись з вами.

4. Управління повинно складатися з суддів, які називаються старійшинами, людей богобоязливих і які ненавидять користюлюбство; вони повинні обиратися народом і повинні розв'язувати всі справи в кожному місті або селі без будь-якого дальшого клопоту або витрат.

Berens, *The Digger Movement in the Days of the Commonwealth*, p. 80—81, 1906. Переклад цього і дальшого документів взято з хрестоматії А. Є. Кудрявцева «Великая английская революция».

33. НОВИЙ ЗАКОН СПРАВЕДЛИВОСТІ, ЯКИЙ ВІДКРИВСЯ ДЛЯ ТОГО, ЩОБ ВІДНОВИТИ ВЕСЬ ВСЕСВІТ ВІД РАБСТВА І ПРОКЛЯТТЯ, АБО ПРОБЛИСК НОВОГО НЕБА І НОВОЇ ЗЕМЛІ, ДЕ Є СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЗАКОН, ЯКИЙ ЗАКЛИКАЄ МОВЧАТИ ВСІХ ТИХ, ХТО ГОВОРІТЬ АБО ПРОПОВІДУЄ З ЧУТОК АБО З ВИГАДКИ (26 січня 1649 р.)¹

Нещодавно, коли я був у стані видіння, чимало речей уявлялись моему зорові, про які не повинно розказувати тут, і я почув такі слова: «Працюйте вкупі, вкупі їжте хліб.

¹ Памфлет «справжніх» дигерів (дигерів).

Оголосить про це всьому світові». Чув я також такі слова: «всякий, хто працює над землею для однієї або кількох осіб, які звеличились над іншими як лорди і правителі і які не дивляться на себе як на рівних іншим у всесвіті, — рука божа хай буде над такими трудівниками. Я, господь, сказав це і це я зроблю, оголосить про це по цілому світу».

Після того, як я піднявся, я постарався виразно згадати, що я бачив і чув, я відкрив про все тим, хто був зо мною. І я був сповнений спокою і прихованої радості, і з того часу ці слова були подібні ніби родючому насінню, яке почало рости в моєму серці і спонукувало мою душу на те, щоб оголосити про це всьому світові.

У часи першого правління Адама бідні люди своєю працею дали можливість своїм покупникам і продавцям землі або багатим людям стати тиранами і гнобителями над ними, але в часи відновлення Ізраїля, яке тепер і починається, коли король справедливості сам почне правити в душі кожної людини, ніхто не повинен ні працювати за плату, ні сам давати плату, а кожен повинен працювати з любов'ю, працювати один з одним і для іншого і спільно їсти хліб, будучи членами одного домоправління, — всесвіту, де розум царствує на славу досконалості.

Ніхто не повинен мати землі більше, ніж може обробити сам або з іншими, з якими працює в любові і згоді і спільно з ними їсть хліб, як один з коліна Ізраїлева, не даючи плати і не одержуючи її.

Поділіть Англію на три частини, — ледве одна тільки частина її обробляється працею. Отже, тут досить землі для того, щоб прогодувати всіх її дітей, і все ж чимало помирають від нестатку, або все своє життя проводять під важким тягарем злиднів. Бідні люди накликали на себе ці лиха, збільшуючи своєю працею приватний зиск. Проте, є троє дверей надії для Англії, через які вона може врятуватися від руїнницьких лих. Поперше, хай кожен кине рівнятися з іншими у знанні і добробуті.

Треба скинути опіку науки, відкинути жадібну і погордливу плоть, яка шкодить усьому, і обрати господа, як справжнього вчителя кожної (людини) в її внутрішньому досвіді.

Подруге, нехай кожен відкриє свої гаманці і житниці, щоб усі могли годуватися жатвою землі, щоб тягар злиднів міг бути знищений.

Припиніть купівлю і продаж землі і земних плодів і, як то було спочатку створено в світлі розуму, так нехай буде тепер між усіма. Нехай буде спільна скарбниця, ніким і ніде не охоронена і не закрита, і ніхто не скаже: це моє, бо це заколот і зрада щодо короля справедливості. Хай усі діють згідно з словами господа: Працюйте вкупі і вкупі споживайте хліб.

Потрете припиніть владу і панування одного над одним, бо все людство є лише одна живуша земля. Залиште ув'язнення, бичування і убивства. — все це дії прокляття.

Нехай ті, які до цього часу не мали землі і через бідність змушені були грабувати і красти, — з цього часу спокійно володіють

землею і обробляють її. Нехай кожний має насолоду з плодів рук своїх і їсть свій власний хліб, добутий в поті лица.

Адже безперечно, що поділ на приватну власність, на мое і твоє, довів людей до цього лиха. Поперше, приватна власність була причиною того, що люди почали красти один в одного. По-друге, вона ж примусила видавати закони, які наказують вішати тих, які вкрали. Приватна власність штовхала людей на злочин, а далі вбивала їх за те, що вони його зробили.

Нехай усі подумают про те, чи не є це велике зло.

Отже, коли кожний постарается швидше виконати ці три умови, про які я згадав, то все створене повстане від рабства, і наш творець прославиться в діяннях рук своїх.

Berens, The Digger Movement, p. 72—73.

34. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ЛЕВЕЛЕРІВ І ЇХ РОЛЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

а.

... Англійська революція XVII віку являє точний прообраз французької революції 1789 року. В Довгому парламенті легко відрізнити три ступеня, яким у Франції відповідали Установчі збори, Законодавчі збори і Національний конвент; перехід від конституційної монархії до демократії, військового деспотизму, реставрації і помірної революції різко виявлений в англійській революції. Кромвель сполучав в одній особі Робесп'єра і Наполеона; Жіронді, Горі і ебертистам з бабувістами відповідають пресвітеріани, індепенденти і левелери...

«Становище Англії — XVIII вік», Твори, т. II, стор. 351.

б.

... Буржуазія з самого початку вже носила в собі свого майбутнього противника: капіталісти не могли існувати без найманих робітників, і ті самі умови, в яких середньовічний цеховий майстер розвивався в сучасного капіталіста, змусили цехового підмайстра і поденника, який не належить до цеху, перетворитися в пролетаря. І хоча вимоги, які захищав третій стан у своїй боротьбі з дворянством, в загальних рисах дійсно відповідали інтересам різних верств трудящого населення того часу, проте, при кожному великому повстанні горжан вибухав самостійний рух тієї верстви, яка була більш або менш розвиненим попередником сучасного пролетаріату. Такий був рух перехрещенців і Томаса Мьюнцера в епоху реформації і селянських воєн у Німеччині, левелерів — під час англійської революції, Бабефа — під час французької.

«Анти-Дюрінг», Твори, т. XIV, стор. 18.

35. СТАЛІН ПРО ПРИМІТИВНИЙ ГРУБО-ЗРІВНЯЛЬНИЙ «КОМУНІЗМ» ПІД ЧАС АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

... Зрівнялівка має своїм джерелом селянський спосіб мислення, психологію дільби всіх благ нарівно, психологію примітивного селянського «комунізму». Зрівнялівка не має нічого

спільного з марксистським соціалізмом. Тільки люди, незнайомі з марксизмом, можуть уявляти собі справу так примітивно, ніби російські більшовики хочуть зібрати до купи всі блага і потім розділити їх нарівно. Так уявляють собі справу люди, які не мають нічого спільного з марксизмом. Так уявляли собі комунізм люди такого роду, як примітивні «комуністи» часів Кромвеля і Французької революції.

Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом», стор 13, Парт-видав, 1934 р.

IV. ІНДЕПЕНДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА І ПРОТЕКТОРАТ (1649—1660 рр.)

36. «ЗНАРЯДДА УПРАВЛІННЯ»¹ (16 грудня 1653 р.)

I. Вища законодавча влада Республіки Англії, Шотландії і Ірландії і володінь, що належать їй, здійснюється і перебуває в одній особі і народі, представленому в парламенті; титул цієї особи — Лорд-протектор Республіки Англії, Шотландії і Ірландії.

II. Вища судова і адміністративна влада над указаними країнами і володіннями і населенням їх належить Лорду-протекторові з Радою, яка складається з осіб числом не більше двадцяти одного і не менше тринадцяти.

III. Всякого роду приписи, судові накази, повноваження, патенти, даровані грамоти та інш., які до цього часу випускалися від імени і авторитету пильнувателів свободи Англії владою парламенту, випускатимуться надалі від імени Лорда-протектора, від якого на майбутній час виходитимуть призначення всієї вищої влади і дарування всіх почесних звань цих трьох націй. Він [Лорд-протектор] має право помилування (виключаючи випадки убивств і державної зради) і право відшкодування за збитки, що їх зазнав будьхто заради суспільного блага, і управляє в усьому згаданими країнами і володіннями з допомогою Ради і згідно з даними пунктами й існуючими законами.

IV. Лорд-протектор у період парламентських сесій розпоряджається міліцією і військами, як на морі, так і на суходолі, в цілях миру і добробуту трьох націй, за згодою парламенту; під час перерв парламенту Лорд-протектор розпоряджається міліцією для вищезгаданих цілей і за згодою і за рішенням більшості членів Ради.

V. Згідно з тим же рішенням Ради, Лорд-протектор керує всіма справами, що стосуються зносин з чужоземними королями.

¹ Нова конституція, що дістала назву «Знаряддя управління», була зроблена Радою офіцерів після розпуску так званого Малого або Бербонського парламенту. Згодом «Знаряддя управління» було проведено як біль через парламент (перший парламент протекторату) і затверджено Кромвелем. Приховано-монархічна конституція повинна була оформити воєнну диктатуру Кромвеля, що склалась, яка здійснювала інтереси класів-переможників у революції — буржуазії і її союзника — нового дворянства.

принцями і державами; а також має право за згодою більшості членів Ради оголошувати війну і підписувати мир.

VI. Закони не можуть бути змінені, тимчасово припинені дією або скасовані, рівно як не можуть бути введені будьякі нові закони, або встановлений будьякий податок або податі на народ, інакше як за загальною згодою, висловленою в парламенті.

VII. Третього вересня 1654 р. у Вестмінстері буде-скликаний парламент, і надалі парламент скликатиметься один раз на три роки, рахуючи з часу розпуску даного парламенту.

Gardiner, Constitutional Documents, p. 405 - 406

37. З ПРОМОВИ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ ПРИ ВІДКРИТТІ НОВОГО ПАРЛАМЕНТУ (4 вересня 1654 р.)

Джентльмени! Ви зібрані при таких великих обставинах, яких, я гадаю, ще ніколи не бачила Англія, бо на ваших плечах інтереси трьох великих націй з територіями, які їм належать... І я можу сказати без перебільшення — на ваших плечах інтереси всіх христіан у світі... Як би там ні було, але мені здається, більш ніж необхідно довести до вашого відома, наскільки тільки я можу, про той стан, в якому була ця нація, або, вірніше, ці нації, коли теперішній уряд був створений... Яке ж було наше становище?... Дворянин, джентльмен, йомен — от де благий і великий інтерес нації! А хіба не топтався цей інтерес з лютістю і презирством ногами уравнителів? Я питаю вас... хіба зрівняльні принципи не спрямовані були до того, щоб звести все до рівності? Свідомо чи несвідомо — хіба не застосовувались вони до власності і майна? При всіх цих обставинах до чого приводили ці старання, як не до того, щоб зробити орендаря таким же вільним у розпорядженні майном, як і лендлорда? Але хоча б вони і встигли в цьому, подібний стан справ не міг бути тривалий; зробивши своє діло, ці ж самі люди почали б, у свою чергу, прославляти і захищати власність і майно, а між тим вчинили б багато лиха своїми принципами, бо тут є слова, які приємні усім бідним людям, але до серця також і всім негідникам... Повалювати, повалювати і повалювати — от все, що було в умах і серцях людей...

Oliver Cromwell's Letters and Speeches, v. III, p. 18, 20, 23. За перекладом, узятим з хрестоматії А. Є. Кудрявцева «Великая английская революция».

38. АКТ ПРО ЗАОХОЧЕННЯ І РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ І ПРОМИСЛОВОСТІ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1 серпня 1650 р.)

Англійський парламент, — турбуючись про підтримання і розвиток торгівлі і різних галузей промисловості цієї нації та бажаючи поліпшити і посилити їх для найбільшої вигоди і користі цієї нації, з тою метою, щоб бідні люди цієї країни могли дістати роботу і їхні родини були застраховані від злиднів і розору, щоб тим самим збагачувалася республіка і щоб не лишилося приводів для лінощів і злиднів; взявши до уваги ту обставину, що, як внутрішня, так і зовнішня, торгівля, яка управляється належним чином і регулярно керується, надзвичайно сильно

сприяє збільшенню моці, багатству, честі та процвітанню цієї нації і, навпаки, що недбайливе, нерегулярне і погане керівництво торгівлею і промисловістю безперечно не вигідне як зокрема для певних галузей торгівлі і промисловості, так і для всієї республіки в цілому, †

... цим постановляє і приписує, що... [перелічується п'ятнадцять прізвищ]... або п'ять чоловік або більше з них будуть і цим затверджуються і призначаються комісарами, які утворюють постійну раду для управління і регулювання торгівлі і промисловості у всіх частинах цієї країни, з найбільшою вигодою для всієї республіки, згідно з нижчеподаними інструкціями і повноваженнями.

Поперше: вони повинні мати нагляд над усіма вітчизняними товарами цієї країни або над тими товарами, що їх час і успіхи промисловості згодом зроблять вітчизняними, і давати поради не тільки відносно їх повного виготовлення, але і доброї і правильної обробки, для честі і користі республіки.

Подруге: вони повинні займатися питаннями якнайбільш підходящого і рівномірного розподілу промисловості і торгівлі в усіх частинах країни, для того щоб в одній частині не було надміру торгівлі і різних виробництв, тоді як друга була б бідна і занедбана через недостачу їх.

Потрете: вони повинні обмірковувати найзручніший спосіб ведення торгівлі одної частини цієї країни з другою, для чого вони повинні розглянути питання про те, як можна зробити річки більш судноплавними, а порти зручнішими для морських кораблів.

Почетверте: вони повинні обмірковувати, як можна з найбільшою вигодою для країни збувати її товари у чужоземні держави, не припускаючи збитків через погане ведення торгівлі, яким чином можна усувати перешкоди при торгівлі з чужоземними державами і всіма способами вишукувати нові шляхи і місця для найкращого збуту вітчизняних товарів цієї країни.

Поп'яте: вони повинні давати поради відносно встановлення в кількох частинах цієї країни вільних портів або гаваней для імпортованих чужоземних товарів (без сплати мита в разі їх вивозу назад) і того, як можна найкращим способом зробити це.

Пошосте: вони повинні встановити спосіб найточнішого обліку всіх імпортованих та експортованих товарів країни для встановлення належного торговельного балансу так, щоб республіка не збідніла, щорічно довозячи з чужоземних держав товари на більшу суму, ніж вартість вивожуваних товарів.

... Повосьме: вони повинні (для користі і регулювання торгівлі) серйозно обмірковувати питання про те, які мита, податки і акцизний збір треба накласти на всі товари як вітчизняні, так і імпортні, і як можна найкращим способом встановлювати, регулювати і найбільш справедливо й рівномірно накладати згадані мита, податки і акцизний збір, для того щоб не завдати шкоди будьякій галузі торгівлі або промисловості, а також щоб держава мала змогу покрити витрати на суспільні потреби республіки.

Подев'яте: вони повинні обмірковувати питання про те, чи треба дати торгівлі більшу свободу, ніж та, якою користуються в нинішній час різні компанії і товариства, і яким чином це краще всього

можна зробити; при чому вони повинні піклуватися про те, щоб зберегти управління і лад у торгівлі та уникнути безладдя.

Подесяте: вони повинні ознайомитися із статутами, правилами, грамотами, патентами і положеннями різних торговельних і промислових компаній, для того щоб, в разі коли будьякі з них виявляться невідповідним інтересами публіки, їх можна було скасувати або змінити за розсудом парламенту.

Поодинадцять: вони повинні зайнятися питанням дуже важливого промислу — рибальства — і не тільки на англійському узбережжі, але також і в Ісландії, Гренландії, Ньюфаундленді, Новій Англії та ін., і подбати про заохочення рибалок в їхніх заняттях з метою збільшення торговельного флоту і числа моряків.

Подванадцять: вони повинні зайнятися англійськими плантаціями в Америці або будьде в іншому місці і давати поради відносно того, як ними можна управляти найкращим способом і зробити їх найкориснішими для республіки і як можна збільшити кількість або поліпшити якість вироблюваних ними товарів настільки, щоб (якщо це можливо) ці плантації могли сами постачати Англійській республіці все потрібне.

«Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642—1660», v. II, p. 403—405, 1911.

39. НАВІГАЦІЙНИЙ АКТ¹ (9 жовтня 1651 р.)

Для збільшення торговельного флоту і заохочення мореплавання нації, що, завдяки благому провидінню і заступництву божому, є таким важливим засобом добробуту і безпеки цієї республіки, даним парламентом і його владою повинно бути постановлено, що з 1 грудня 1651 р. і надалі від цієї дати ніякі продукти і товари, що ростуть, або виробляються в Азії, Африці і Америці, або ж в їхніх частинах, або ж на островах, що належать до них..., не повинні довозитись або приставляти в Англійську республіку або в Ірландію, або ж у будьякі землі, острови, плантації або території, що належать цій республіці, або є в її володінні, на будьякому іншому кораблі або кораблях, судні або суднах, крім тих, які дійсно і без обману належать тільки громадянам цієї республіки або її колоній як власникам або дійсним володільцям, і капітан і матроси яких також будуть громадянами цієї республіки, під страхом конфіскації і втрати всіх товарів, які будуть довозитись усупереч цьому актові, а також під страхом конфіскації корабля з усім його спорядженням, гарматами і приналежностями, на якому будуть приставлені або довезені названі товари чи продукти; половина конфіскованого ітима на користь республіки, а друга — на користь усякої особи або осіб, які захоплять товари або продукти і обстоюватимуть свої права в будьякому призовому суді республіки.

Далі, вищеназваною владою постановлено, що ніякі продукти і товари, які ростуть або виробляються в Європі або в будьякій

¹ Навігаційний акт мав на меті завдати удару посередницькій торгівлі Голландії, найголовнішому тодішньому конкурентові англійської буржуазії. Безпосереднім його результатом була англо-голландська війна 1652—1654 рр., що закінчилася визнанням Голландією Навігаційного акту.

її частині, з 1 грудня 1651 р. не повинні приставлятися і довозитися в Англійську республіку або в Ірландію або інші землі, острови, колонії і території, що належать цій республіці або перебувають в її володінні, ні на якому іншому кораблі чи кораблях, судні чи суднах, крім тих, що належать дійсно і без обману тільки громадянам цієї республіки як дійсним володільцям і власникам, і ні на яких інших суднах, за винятком тих чужоземних кораблів і суден, які дійсно є власністю підданих тої країни або місцевості, де ростуть або виробляються названі товари, або тих портів, куди названі товари можуть бути доставлені чи звичайно спочатку привозяться для дальшого транспорту, — все це постановлено під тою самою загрозою конфіскації, викладеною в попередній частині цього акту з тим, щоб згадані конфіскації стягались і вживались, як було сказано вище.

Далі, вищеназваною владою постановлено, що ніякі продукти і товари, які ростуть і виробляються за кордоном і які повинні бути довозувані в республіку на суднах, що належать її громадянам, не повинні перевозитися ними з будьякого іншого місця чи місць, країни чи країн, крім тих, де названі продукти ростуть або виробляються, або тих портів, куди вони можуть бути привозувані або звичайно спершу привозяться для дальшого транспорту, — але ні з яких інших місць і країн під загрозою конфіскації і збитків, викладених у першій частині цього акту, з тим, щоб згадані конфіскації стягувались і вживались, як було сказано вище...

«Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642—1660», v. II, p. 559—560. 1911. За перекладом, узятим з хрестоматії Ардашева, ч. 2, стор. 80—82, з виправленнями.

40. АКТ ПРО ВПОРЯДЖЕННЯ ІРЛАНДІЇ (12 серпня 1652 р.)

... Даним парламентом і його владою постановляється і оголошується, що всяка особа або особи ірландської національності, які входять в якунебудь з нижчезазначених категорій, будуть піддані вказаним в них карам і конфіскації майна, або ж будуть визнані гідними помилування та прощення, поширюваного, як указано в цих категоріях, згідно з нижчезазначеним і оголошеним, а саме:

І Всяка особа або особи, які в якийнебудь час до 10 листопада 1642 р. (часу засідання перших Генеральних зборів у Кількенені, в Ірландії) сприяли, радили, викликали або брали участь у повстанні, вбивствах або побиттях, що відбувались або виникали в Ірландії, починаючи з 1641 р., або ж які в якийнебудь час до згаданого 10 листопада 1642 р., допомагали, підтримували, викликали, брали участь, продовжували або заохочували згадане повстання, вбивства або побиття шляхом збройних дій, або дачі людей, зброї, коней, грошей, провізії або інших військових приладь або обмундирування (виключаючи те, про що вони доведуть, що це було взято просто силою або примусом), — не підлягають помилуванню життя і збереженню майна.

II. Всякий єзуїт, священник або будьяка інша особа або особи, висвячені в духовний сан папою або римським престолом, або якоюнебудь іншою владою, що виходить від нього ж, які будь-яким способом давали підмогу, нацьковували, радили, викликали, продовжували, сприяли, допомагали, підтримували, або заохочували, або ж які в дальшому будуть будьяким способом давати підмогу, нацьковувати, радити, викликати, продовжувати, сприяти, допомагати, підтримувати або заохочувати повстання або війну в Ірландії, або чинити будьякі вбивства чи побиття, розбій або насильства проти протестантів — англійських або інших, — не підлягають помилуванню життя і збереженню майна.

III. Джемс Бетлер, граф Ормонд... (далі перелічується 107 аристократичних прізвищ) — не підлягають помилуванню життя і збереженню майна.

IV. Всяка особа або особи (як ватажки, так і співучасники), які з 1 жовтня 1641 г. забивали або умиртвляли, або будьяким іншим способом знищували або будуть забивати, умиртвляти, або будь-яким іншим способом знищувати якунебудь особу або осіб в Ірландії, які не є ні офіцерами, ні солдатами англійської армії, що діяла проти ірландців, і кожна особа або особи (як ватажки, так і співучасники), які з згаданого 1 числа жовтня 1641 р. забивали й умиртвляли, або будьяким іншим способом знищували тих, хто служив офіцерами або рядовими солдатами в англійській армії (якщо ці забиваючі... не були ні офіцерами, ні солдатами ірландської армії, яка билась проти англійців), — не підлягають помилуванню життя і збереженню майна.

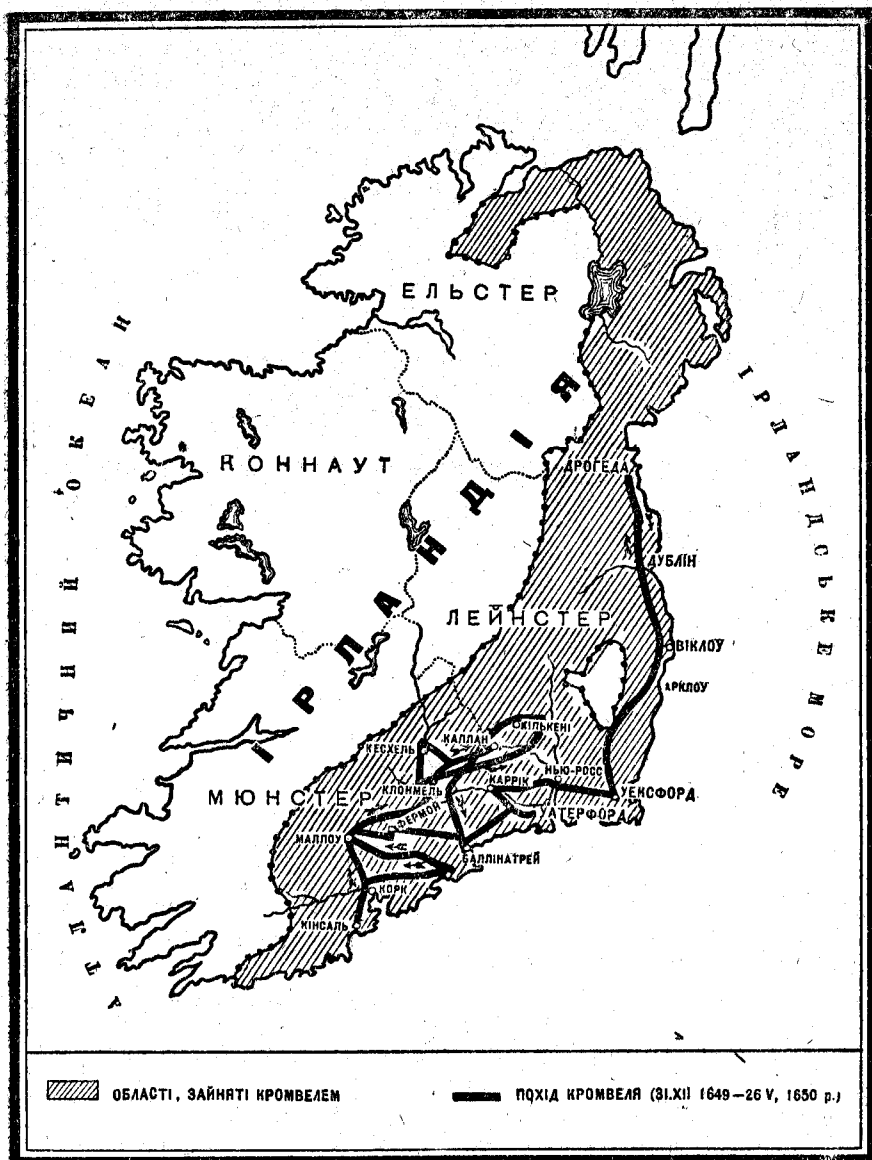
V. Всяка особа або особи в Ірландії, що з зброєю або якнебудь інакше вороже виступають проти парламенту Англійської республіки і що протягом двадцяти восьми днів з дня оголошення уповноваженими парламенту або головнокомандувачем даного акту не складуть зброю і не підкоряться владі й авторитетові згаданого парламенту і республіки, яка тепер установа, — не підлягають помилуванню життя і збереженню майна.

VI. Усі інші особи (які не входять ні в одну з вищеперелічених категорій), що займали командну посаду у війні Ірландії проти англійського парламенту... виганяються з волі парламенту з Англійської республіки, а їх маєтки конфіскуються і розподіляються таким способом: дві третини відбираються на користь республіки, а третя частина їх маєтків і інших земель віддається жінкам і дітям згаданих осіб в їх користування, при чому відповідні ділянки можуть бути призначені в таких місцях Ірландії, в яких парламент найде потрібним це зробити з метою більш дійсного встановлення миру в цій нації.

VII. [Право визначати, хто з ірландців, які склали зброю, персонально підходить під амністію, належить уповноваженим парламенту і головнокомандувачеві англійських військ в Ірландії.]

VIII. Всяка особа й особи папистської релігії¹, які жили в Ірландії в якийнебудь час у період з 1 жовтня 1641 р. до 1 березня

¹ — Себто католики.

ІРЛАНДІЯ В ЕПОХУ ВЕЛИКОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1650 р. і не виявили постійної відданості інтересам Англійської республіки (якщо згадані особи не входять ні в одну з зазначених категорій), позбавляються однієї третини їх маєтків в Ірландії, яка конфіскується згаданою республікою на користь цієї республіки, решта дві третини їх маєтків або інших земель — при чому вони можуть бути дані в таких місцях Ірландії, в яких парламент найде це потрібним зробити, з метою більш дійсного встановлення миру серед цієї нації, — використовуються цією особою або особами, їх спадкоємцями або тими, яким вони передають свої права; усі інші особи, що жили в Ірландії в зазначений час і не були на дійсній службі у парламенті і не проявили яким-небудь іншим способом своєї відданості інтересам англійського парламенту, маючи можливість зробити це, позбавляються однієї п'ятої частини своїх маєтків, що конфіскується на користь згаданої республіки.

IX. Всяка особа або особи (які не мають ні земельних володінь в Ірландії, ні особистого майна, вартістю в 10 фунтів), які складуть зброю і підкоряться силі й владі парламенту в строк, вказаний в попередніх категоріях, і візьмуть на себе і підпишуть зобов'язання бути вірними і відданими Англійській республіці; що тепер установлена, таким способом і в такий строк, який буде призначений і вказаний уповноваженими парламенту і головнокомандувачем, — такі особи (якщо вони не позбавляються помилування і не засуджуються до вигнання по якійнебудь з попередніх категорій) будуть прощені за дії, вчинені ними під час війни, життя їх буде помилуване і майно збережене.

«Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642—1660», v. II, p. 598—602, 1911.

41. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО НАСЛІДКИ ПОНЕВОЛЕННЯ ІРЛАНДІЇ

а. 3 листа Енгельса Марксові від 24 жовтня 1869 р.

... Від Ірландії до Росії il n'y a qu'un pas [тільки крок]...

На прикладі ірландської історії можна бачити, яке це нещастя для народу поневолити собі інший народ. Усі англійські свинства ведуть своє походження від ірландської Pale¹. Я ще повинен вивчити епоху Кромвелля, але мені здається безсумнівним, що справи в Англії набрали б іншого обороту, якби не було необхідності військового панування і створення нової аристократії в Ірландії.

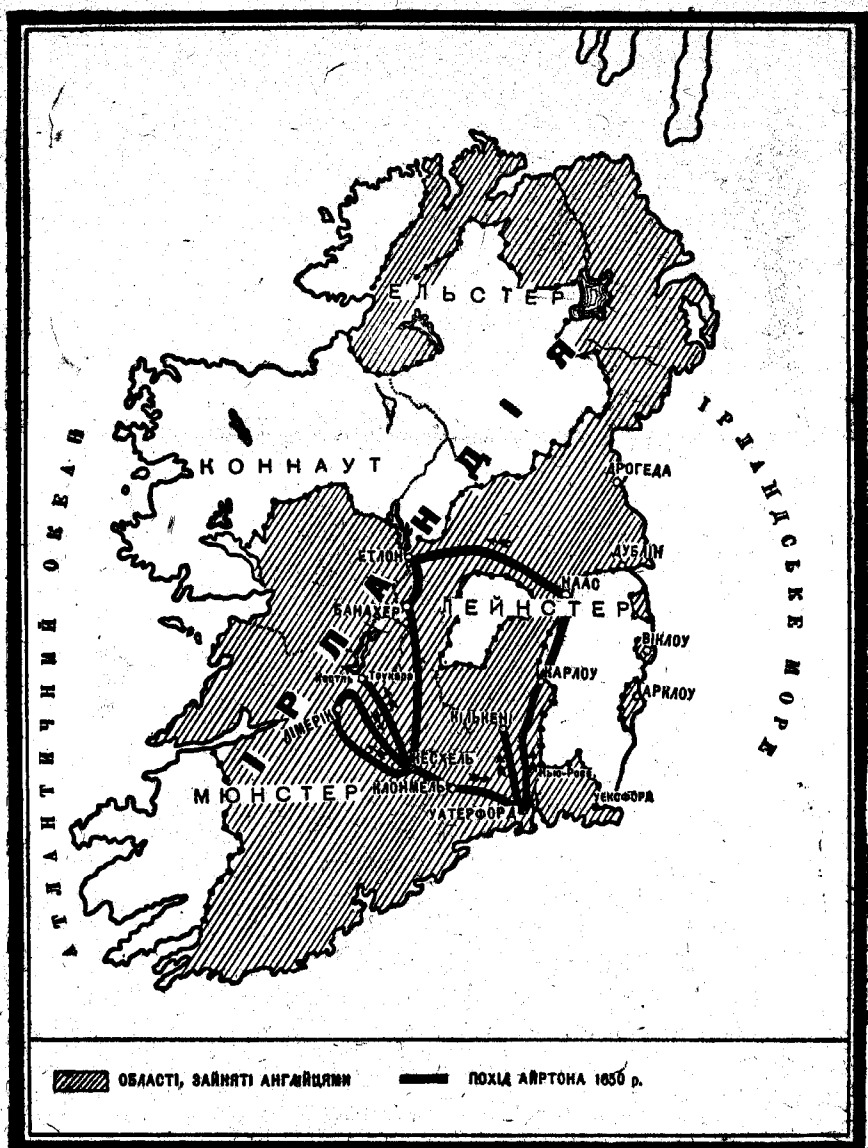
Твори, т. XXIV, стор. 240—241.

б. 3 листа Маркса Кугельманові від 29 листопада 1869 р.

∴ англійська республіка при Кромвелі розбилась об Ірландію!

«Листи», за ред. Адоратського, стор. 247—248. Партиздат, 1932 р.

¹ Pale (Пель) — назва англійської (східної) Ірландії, початок завоювання якої був покладений ще в XII в.

ІРЛАНДІЯ В ЕПОХУ ВЕЛИКОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1650 — 1651 рр.)

42. АКТ ПРО СКАСУВАННЯ ПАЛАТИ ФЕОДАЛЬНИХ ЗБОРІВ (Court of Wards and Liveries)¹

(На potwierдження і доповнення парламентського акту з 24 лютого 1645 р.) оголошується і затверджується його високістю Лордом-протектором і парламентом, що Палата феодальних зборів (Court of Wards and Liveries) і різного роду опіки (wardships) і платежі, стягувані при передачі маєтків (liveries), право на доходи після смерті власника (primerseizins) і обмеження у відчуженні маєтків (austrélemains) і всякого роду інші побори, що випливають звідси, скасовуються, рахуючи з 24 дня лютого 1645 року; принесення васальної присяги (homage), плата за допуск у володіння (fines), видача патентів на володіння (licences), право на вступ у володіння (seizures), плата за видачу дозволів на відчуження володінь (pardons for alienation) і різного роду інші побори, що звідси випливають, також скасовуються і проголошуються за такі, що не мають сили, рахуючи з того ж 24 лютого 1645 р.; усяке володіння *in capite*² і на основі рицарської служби колишньому королеві або будьякій іншій особі і всяке володіння у формі соки *in chief*³ скасовуються; усі володіння оголошуються і визнаються законом за вільні володіння (Free and Common Sossage).

Однак, цим постановляється, що всі ренти і геріоти⁴, які належать лордам та іншим приватним особам, повинні сплачуватися; а там, де після смерті попереднього власника сплачувався будь-який реліф⁵ (relief) або старовинна дворічна рента, надалі повинна сплачуватися в подібних випадках тільки одна старовинна дворічна рента, як у вільній і звичайній соці. Ця рента підлягає стягнанню за законом на тих самих підставах, що і ренти і платежі у вільній і звичайній соці.

«Acts and Ordinances of the Interregnum 1642—1660», v. II, p. 1043, 1911.

¹ Даний закон був прийнятий другим парламентом Кромвелля 27 листопада 1656 р. Ним potwierджувався аналогічний акт «Довгого парламенту» з 24 лютого 1645 р. При реставрації в 1660 р. Стюарти змушені були potwierдити новим законом положення про скасування феодальних прав корони. Закон яскраво характеризує вузькокласовий характер аграрної реформи. Тим часом як самі поміщики перетворювались у повних власників своїх володінь, селянські повинності, ренти, геріоти та ін. повинні були сплачуватися, як і раніш.

² Володіння *in capite* або *in chief* — так називалося держання безпосередньо від короля.

³ Сока — термін, відомий ще з найраннішого періоду англійського феодалізму, означав вільне володіння у протилежність невольному — віланському; сока *in chief* — коли власник держав землю безпосередньо від короля.

⁴ Геріот — побори, що їх стягав лорд після смерті держателя-звичника (спочатку вілана, потім копігольдера) при передачі землі спадкоємцеві померлого.

⁵ Реліф або релієф — як і геріот — стягався при передачі землі спадкоємцеві, але з вільного держателя. Цим пунктом малися на увазі фригольдери — селяни-власники, що їх підтримку дуже цінив Кромвель (див. док. № 37).

43. РОЗПРОДАЖ ЄПІСКОПСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Р о к и	Число продажів	Число продажів (у процентах)	Сума (у фунтах стерлінгів)	Середня ціна одного продажу (у фунтах стерлінгів)
1647	60	8,2	70 046	1 284,1
1648	216	29,7	208 925	967,2
1649	181	25,2	185 330	969,0
1650—1659	268	36,9	198 299	739,9
За всі роки . .	725	100	662 600	911,4

С. Архангельський, Аграрное законодательство Великой английской революции, «Историк-марксист» № 6 за 1932 р., стор 104.

44. СКАРГА КОПГОЛЬДЕРІВ ГРАФСТВА РЕТЛЕНД НА УТИСКИ НОВИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ (1653 р.)

Високошановній Державній раді уклінне прохання держателів і жителів Хембльдона у графстві Ретленд... що смиренно пояснює:

Що ми, ваші просителі, довгий час були держателями на строк двадцяти одного року і на інші строки манору Хембльдона у графстві Ретленд, який є частиною володінь герцога Бекінгемського, за сплату кількох річних рент; що якийсь Томас Уайт з Маркет-Овертона у згаданому графстві, есквайр, член колишнього парламенту, півтора року тому купив згаданий манор у уповноважених або в Комітеті Республіки по продажу делінквентських маєтків; він вважає себе держателем манору на правах шостирічної оренди (lease), одержаної, як він заявляє, від Комітету по секвестру; але, щоб здобути право на держання за актом, виданим держателями, він обіцяв вашим просителям і решті держателів згаданого манору (якщо вони погодяться на те, щоб він купив манор у державних уповноважених), що він після цієї купівлі складе з ними нові орендні договори на їхні колишні ферми на двадцять один рік або на три життя за сплату кількох попередніх рент або на таких умовах, на яких він купить манор, і що він не зменшить і не відбере від них частини їхніх земель або ферм і що кожний з них користуватиметься колишніми пасовищами для корів (хоча б вони і становили частину панських земель манору) і що він ніколи не огородить частини їхніх ферм або інших земель згаданого манору, не огорожених раніше, без добровільної згоди ваших просителів; цими обіцянками і загрозами, що не залишить їм ні дому, ні землі у цьому містечку, якщо вони не погодяться на купівлю ним манору і що він одержить його незалежно від того, чи погодяться вони чи ні, він примусив ваших просителів погодитись і підписати акт; сподіваючись на виконання його обіцянок, ваші просителі дозволили йому придбати манор без будьякого опору з їхнього боку, по ціні старої оренди з додатком 72 фунтів 3 шилінгів 9 пенсів, хоча володіння

(Lordschippe) має 2 244 акри землі або близько того, так, щоб він зміг виконати угоду з вашими просителями і все ж зробити вигідну купівлю. Зробивши купівлю, він, всупереч угоді з вашими просителями, поділив згадані ферми і общинні землі на кілька частин, взявши собі з кожного ярда 10 акрів кращої землі, а також їхні пасовища для кормів; і примусив ваших просителів огорудити рештку їхніх ферм, сказавши, що інакше сам зробить це; він також відмовився дати їм нові оренди (lease) на двадцять один рік, якщо тільки вони не захочуть майже подвоїти колишню ренту за рештку їхніх ферм, а також взяти їх на невикідних умовах; він так огорудив околиці, що вся кринична і джерельна вода огоруджена, і ваші просителі, які живуть у верхній частині містечка, не мають води для свого користування; він також відвів і огорудив струмок, що протікає через манор, в наслідок чого вони не можуть дістати води для худоби та інших потреб, не входячи на огоруджену землю; не зважаючи на те, що ваші просителі виорали й засіяли хліб на частині землі з його згоди, він у цьому році викопав канали і поставив паркани на цій землі і не дає їм збирати посіяний ними хліб, якщо не буде сплачено за це по 10 шилінгів за акр.

Через ці його вчинки та огоруджування ваші просителі і решта держателів, числом близько 80 родин, будуть зовсім розорені, хліб на ниві згниє, 30 родин робітників загинуть через брак роботи, якщо продовжуватиметься огоруджування без обробки землі, і весь прихід скоро зубожіє і збезлюдніє, бо він часто заявляв, що знесе або дасть зруйнуватись більшості будинків, які перейдуть до нього в володіння після смерті держателів або будь-яким іншим шляхом.

Margaret James, Social Problems and Policy during the Puritan Revolution, p. 391—392 (Appendix A), 1930.

V. РЕСТАВРАЦІЯ І «СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ»

45. БРЕДСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ¹ (1 квітня 1660 р.)

Карл, милістю божою король Англії, Шотландії, Франції і Ірландії, оборонець віри та ін., усім нашим люблячим підданам, без ріжниці звання і стану, привіт.

Якщо загальний заколот і розбрат, що охопили все королівство, не пробудили в усіх людях бажання і прагнення того, щоб залікувати рани, які кровоточать стільки років зраду, — все, що ми скажемо, не досягне мети; але після довгої мовчанки ми вважаємо нашим обов'язком заявити про те, як сильно б ми бажали сприяти цьому, і що ми ніколи не облишимо надії колинебудь

¹ Бредська декларація була результатом переговорів, які провадив ген. Монк та інші офіцери армії з сином Карла I — Карлом II. Джентрі і буржуазія через те, що був революційний рух мас, домагалися компромісу з аристократією і бажали обумовити повернення Стюартів рядом конституційних гарантій. Добувши владу, Карл II безцеремонно порушив більшість даних ним обіцянок.

одержати те право, яке бог і природа дали нам, тому ми щодня у наших молитвах просимо божественне провідіння зглянутись на нас і на наших підданих і повернути нам, після стількох лих і страждань, спокійне і мирне володіння цим нашим правом, з якнайменшим кроволиттям і шкодою для нашого народу...

Для того, щоб острах перед карою не примусив будького, свідомого значення того, що сталося, в майбутньому стояти вперто в своїй провині, перешкоджаючи спокоеві та добробутові своєї країни, при відновленні короля, перів і народу в їхніх справедливих, древніх і основних правах, ми оголошуємо цим, що ми даємо вільне і загальне прощення, яке ми готові, якщо буде потрібно, скріпити нашою Великою печаткою Англії, всім тим нашим підданим, незалежно від звання і стану, які протягом 40 днів з дня опублікування цього скористаються цією нашою милістю і прощенням і будьяким прилюдним способом заявлять про це і про те, що вони знову стають вірними і слухняними підданими, за винятком тільки тих осіб, які будуть виключені парламентом у майбутньому...

Через те, що пристрасті і лють нашого часу викликали незгоди в релігії, що поділили людей на ворогуючі між собою партії (яка ворожість буде усунена або краще усвідомлена в разі вільного обміркування цих незгод), ми оголошуємо свободу сумління, і що жодна людина не повинна бути турбована або засуджувана за релігійні незгоди, які не порушують миру в королівстві; і ми готові затвердити акт парламенту, який буде запропонований нам після зрілого обміркування, який забезпечуватиме це наше надання.

Через те, що за багато років тривалих безладь, за час багатьох і великих революцій було проведено багато надань, багато з офіцерів, солдатів та інших придбали багато маєтків, якими вони володіють тепер і які надбання можуть тепер заперечуватись законом під різними приводами, ми бажаємо, щоб усі такі незгоди і всі діла, які стосуються таких надань, купівель і надбань, розв'язував парламент, який найкраще може справедливо задоволити всіх зацікавлених.

Далі ми оголошуємо, що ми готові погодитись на проведення будьякого або будьяких парламентських актів для вищевказаних цілей і для повної сплати заборгованості офіцерам і солдатам армії під начальством генерала Монка; ці офіцери і солдати будуть прийняті на нашу службу на таку ж плату і на тих самих умовах, які вони мають тепер.

Gardner, Constitutional Documents, p. 465—467.

46. З БІЛЯ ПРО ПРАВА (1689 р.)

І тому, зазначені духовні і світські лорди й общини, що зібралися нині, в силу згаданих грамот і виборів, як повне і вільне представництво цього народу, після зрілого обміркування найкращих засобів для досягнення вищесказаних цілей — насамперед (як робили в подібних випадках їхні предки) заяв-

ляють для відновлення і засвідчення своїх стародавніх прав і вольностей, таке:

1. Що гадана влада припиняти закони або виконання законів королівським повелінням без згоди парламенту незаконна.

2. Що гадана влада вилучення з законів або виконання законів королівським повелінням так, як вона привласнювалась і застосовувалась в недавній час, незаконна.

3. Що встановлення суду комісарів по церковних справах і всякі інші встановлення і суди подібного роду незаконні.

4. Що стягання зборів на користь і розпорядження короля в силу нібито прерогативи без згоди парламенту, або на довший час, або іншим порядком, ніж встановлено парламентом, незаконне.

5. Що звернення з клопотанням до короля є право підданих і всяка затримка та переслідування за такі клопотання незаконні.

6. Що набір або утримання постійного війська в межах королівства в мирний час інакше, як за згодою парламенту, суперечні законові.

7. Що піддані протестантської релігії можуть носити зброю, відповідну їх станові, і так, як дозволено законом.

8. Що вибори в члени парламенту повинні бути вільні.

9. Що свобода слова, дебатів і актів у парламенті не повинна бути обмежувана і піддавана контролеві в будьякому іншому суді або місці, крім парламенту.

10. Що не допускається вимагання надмірних податків, ні накладання надмірних штрафів або жорстоких і незвичайних кар.

11. Що присяжні повинні вноситись у списки і покликувані до черги належним порядком, і присяжні, які розв'язують долю людини в справах про зраду, повинні бути вільними землевласниками.

12. Що всякі надання та обіцянки з сум, очікуваних від штрафів і конфіскацій до засудження, незаконні і недійсні.

13. Що для перепинення всяких зловживань і для поліпшення, укріплення й охорони законів парламент повинен бути скликуваний досить часто.

«The Parliamentary History of England», v. V, p. 483—489. За перекладом, узятим з хрестоматії Ардашева, ч. 2, стор. 87.

Література

Енгельс, Становище Англії. — XVIII вік, Твори, т. II, стор. 351—352, 355.

Енгельс, Ельберфельдські промови, К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. III, стор. 291.

Маркс, Моралізуюча критика і критируюча мораль, Твори, т. V, стор. 208.

Маркс, Лист до Анненкова, Твори, т. V, стор. 285.

Енгельс, Конституційне питання в німецькій соціалістичній літературі, Твори, т. V, стор. 528.

Маркс, Буржуазія і контрреволюція, з «Нової Рейнської газети», від 15 грудня 1848 р., Твори, т. VII, стор. 34—55.

- Маркс, Другий процес «Нової Рейнської газети». Промова Маркса, Твори, т. VII, стор. 251—252, 265—266.
- Маркс, Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта, Твори, т. VIII, стор. 324.
- Маркс і Енгельс, Рецензія на книгу Гізо: «Чому удалась англійська революція?» Твори, т. VIII, стор. 275—280.
- Маркс і Енгельс, Твори т. IX і X (див. по предметному покажчику «Славна революція»).
- Маркс, Ост-індська компанія, її історія і результати, Твори, т. IX, стор. 353—361.
- Маркс, Американські справи, Твори, т. XII, ч. 2-га, стор. 324.
- Маркс, Капітал, т. I, розд. XXIV («Так зване первісне нагромадження»), стор. 571—613.
- Лист Енгельса — Марксові від 24 жовтня 1869 р., Твори, т. XXIV, стор. 240—241.
- Лист Маркса — Кугельманові від 29 листопада 1869 р. «Листи», за ред. В. Адоратського, стор. 247—248, Партиздат, 1932 р.
- Енгельс, Про історичний матеріалізм, Вибр. твори К. Маркса, т. I, стор. 311—312.
- Ленін, Принципіальні питання виборчої кампанії, Твори, т. XV, стор. 347.
- Ленін, Гаррі Квелч, Твори, т. XVI, стор. 608.
- Ленін, Про право націй на самовизначення, Твори, т. XVII, стор. 461.
- Ленін, Дрібнобуржуазна позиція у питанні про розруху, Твори, т. XX, стор. 464.
- Ленін, Лист до американських робітників, Твори, т. XXIII, стор. 185.
- Ленін, Промова до делегатів комітетів бідноти Московської області, Твори, т. XXIII, стор. 280.
- Ленін, Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату. (I Конгрес Комінтерну, 2—6 березня 1919 р.), Твори, т. XXIV, стор. 9.
- Ленін, I Всеросійський з'їзд по позашкільній освіті, Твори, т. XXIV, стор. 291.
- Ленін, До чотирирічних роковин Жовтневої революції, Твори, т. XXVII, стор. 25.

Публікація джерел російською мовою

- А. Е. Кудрявцев, Великая английская революция, изд. «Пробой», 1925 г.
- Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время, под ред. В. П. Волгина, ГИЗ, 1929 г. Отдел — Огороживания в Англии XVI в. и восстание Кета в Норфолке, стр. 166—192 и отдел — Промышленность и торговля в Англии XVI и XVII вв. Рабочий класс и социальное законодательство, стр. 193—273.

II. Англія під час промислового перевороту

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

- 1701 — 1713 — Війна за іспанську спадщину.
1702 — Перший парламентський біль про огороджування.
1707 — Унія Англії з Шотландією.
1708 — Реорганізація Ост-індської комісії.
1711 — Заснування компанії Південних морів.
1713 — Утрехтський мир. Англія захоплює Гібралтар, Мінорку, Нью-Фаундленд і землі по Гудзоновій затоці.
1714 — Початок правління Ганноверської династії.
1716 — Акт про семирічний строк парламентських повноважень.
1720 — 1721 — Крах компанії Південних морів.
1733 — Кей винайшов летучий човник.
1735 — Застосування кам'яного вугілля для витопу чавуну (Абрагам Дербі).
1738 — Винайдення витяжних валків для прядки (Джон Уайт і Льюїс Поль).
1739 — 1743 — Війна з Іспанією.
1756 — 1763 — Семирічна війна.
1763 — Паризький мир. Приєднання Англією Канади.
1764 — Винайдення Джеймсом Харгрівсом прядильної машини «Дженні».
1765 — Перша модель парової машини Джеймса Уатта. Завоювання Англією Бенгалії в Індії.
1768 — Відкриття Куком Нової Зеландії і Австралії.
1769 — Прядильна ватерна машина Аркрайта. Перша парова машина Джеймса Уатта.
1775 — 1783 — Війна з повсталими американськими колоніями.
1776 — «Дослідження про багатство народів» А. Сміта.
1776 — 1783 — Повстання північно-американських колоній і утворення республіки Сполучених штатів.
1780 — Мюль-машина Самюеля Кромптона.
1782 — Парова машина подвійної дії Джеймса Уатта.
1783 — 1801 — Міністерство Пітта Молодшого.
1783 — Винайдення циліндричної машини в ситцевобивному виробництві.
1784 — Новий спосіб добування заліза через пудлінгування (Корт).
1785 — Механічний ткацький верстат Картрайта.

- 1786 — Англо-французький торговельний договір.
 1788 — Оголошення Австралії англійською колонією.
 1790 — Новий спосіб виливання сталі (Хентсман).
 1791 — Заснування товариства «Об'єднаних ірландців».
 1792 — Заснування Лондонського кореспондентського товариства.
 1793 — 1815 — Англо-французькі війни.
 1793 грудень — Демократичний конвент в Едінбурзі.
 1794 травень — Припинення акту «Habeas Corpus».
 1795 листопад — Спеціальні закони проти преси.
 1797 — Заворушення в англійському флоті.
 1798 — Повстання в Ірландії.
 «Досвід про принципи населення» Мальтуса.
 1799 — Припинення діяльності Лондонського кореспондентського товариства.
 1799 — 1800 — Закони проти робітничих коаліцій.
 1800 — Унія Англії з Ірландією. Скасування ірландського парламенту.
 1801 — Загальний закон відносно огорожувань.
 1805 21 жовтня — Нельсон завдає поразки французькому флоту.
 1808 — Початок Піренейської війни.
 1811 — 1816 — Рух лудитів.
 1811 — Перший пароплав в Англії.
 1812 — Винайдення Стефенсоном локомотива.
 1812 — 1814 — Війна з Сполученими штатами Америки.
 1815 18 червня — Битва при Ватерлоо.
 Хлібні закони.
 1817 — «Начала політичної економії» Д. Рікардо.
 1819 — Удосконалення ткацького верстату Редкліффом і Хорроксом.
 16 серпня — «Пітерлоо». Побиття робітників на полі поблизу Манчестера.
 1825 — Промислового криза. Перший пасажирський поїзд Стефенсона.

I. АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ, ОСТАТОЧНА ЕКСПРОПІАЦІЯ АНГЛІЙСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

1. К. МАРКС ПРО ЗНИКНЕННЯ АНГЛІЙСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Ще в останні десятиріччя XVII віку йомени, незалежне селянство, були численніші, ніж клас орендарів. Вони були головною силою Кромвелля і за визнанням самого Маколей¹ становили вигідний контраст у порівнянні з гультьями-дворянчиками та їх слугами, сільськими попами, на обов'язку яких лежало покривати шлюбним вінцем гріхи відставних панських коханок. Навіть і наймані землеробські робітники були все ще співвласниками общинних земель. Приблизно в 1750 р. зникають йомени, а в останні десятиріччя XVIII віку згладжуються всякі сліди общинної власності землеробів...

Під час реставрації Стюартів земельні власники провели в законодавчому порядку ту узурпацію, яка на конти-

¹ Маколей, Томас-Бабінгтон (1800—1859) — англійський ліберальний історик, член парламенту, автор чотиритомної «Історії Англії».

ненті відбулася скрізь без усяких законодавчих околичностей. Вони знищили феодальний лад поземельних відносин, себто скинули з себе всякі повинності по відношенню до держави, «винагородили» державу за допомогою податків на селянство і решту народної маси, привласнили собі сучасне право приватної власності на маєтки, на які вони мали лише феодальне право, і, нарешті, подарували такі закони про оселення («law of settlement»), які *mutatis mutandis* [з відповідними зміненнями] мали для англійського землероба такі ж наслідки, які указ татарина Бориса Годунова мав для російського селянства.

«Glorious Revolution» (славна революція) разом з Вільгельмом III Оранським поставила при владі рицарів наживи із землевласників і капіталістів. Вони освятили нову еру, довівши до величезних розмірів те розкрадання державного майна, яке доти практикувалося лише в помірній мірі. Державні землі віддавались у подарунок, продавались за безцінь або приєднувались до приватних маєтків шляхом прямої узурпації. Все це — без найменшого додержання форм законності. Привласнене таким шахрайським способом державне майно поряд земель, награвованих у церкви, оскільки вони не були знову втрачені під час республіканської революції, і становлять основу сучасних князівських володінь англійської олігархії. Буржуазні капіталісти протегували цій операції, між іншим, для того, щоб перетворити землю в предмет вільної торгівлі, розширити галузь великого землеробського виробництва, збільшити приплив з села вільних пролетарів і т. д. ...

Общинна власність — цілком відмінна від державної власності, про яку щойно йшла мова, — була старо-німецьким інститутом, який зберігся під покровом феодалізму. Ми вже бачили, що насильна узурпація її, супроводжувана звичайно перетворенням ріллі в пасовище, почалася наприкінці XV і продовжувалась в XVI віці. Однак, у ті часи процес цей відбувався в формі індивідуальних актів насильства, з якими законодавство марно боролось протягом 150 років. У XVIII столітті виявляється прогрес у тому відношенні, що самий закон стає з нарядом грабування народної землі, хоча незалежно від цього великі орендарі не відмовляються застосовувати і свої кустарні приватні методи.

Парламентською формою цього грабування є «Bills for inclosures of commons» [закони про огородження общинної землі], себто декрети, за допомогою яких земельні власники самі собі подарували народну землю на правах приватної власності, — декрети, які експропріюють народ...

Коли на місце незалежних йоменів стали *tenants-at-will*¹, дрібні орендарі, які орендували землю порічно, натопв людей, порабському принижених, які цілком залежать від сваволі лендлорда, то систематичне розкрадання общинних земель поряд грабування державного майна особливо допомагало розбуханню тих

¹ Себто короткострочні орендарі «з волі лордів».

великих маєтків, які в XVIII віці називались «капітальними маєтками» або «купецькими маєтками»; ці ж причини сприяли перетворенню сільського населення в пролетаріат, його «визволенню» для промисловості...

В XIX віці зник, звичайно, і, самий спогад про зв'язок між землеробом і общинною власністю. Не говорячи вже про пізніший час, чи одержало сільське населення хоч копійку винагороди за ті 3511770 акрів¹ общинної землі, які були у нього відняті між 1801 і 1831 рр. і через парламент подаровані лендлордам лендлордами ж?

Нарешті, останній великий процес експропріації землі у землеробів відомий під ім'ям «Clearing of Estates» («очистка маєтків—на ділі вигнання людей з останніх»). «Очистка» становить кульмінаційний пункт всіх розглянутих вище англійських методів експропріації...

Як приклад методу, який панує в XIX столітті, ми наведемо тут «очистки», проведені герцогінею Сетерленд. Тільки на бразди правління попали в руки цієї особи, дуже освіченої в галузі політичної економії, вона вирішила негайно ж приступити до радикального економічного лікування і перетворити в пасовище все графство, населення якого попередніми заходами аналогічного характеру вже було зменшене до 15 000 чоловік. З 1814 до 1820 р. ці 15 000 жителів—близько 3 000 сімей—систематично виганялись і винищувались. Всі їхні села були зруйновані і спалені, всі поля обернені в пасовища. Британські солдати були послані для езекуції, і справа доходила у них до справжніх битв з місцевими жителями. Одна стара жінка згоріла в своїй власній хаті, бо вона відмовилась її покинути. Таким шляхом ця дама привласнила собі 794 000 акрів землі, які з незапам'ятних часів належали кланові².

Вигнанням жителям вона відвела на березі моря близько 6 000 акрів землі, по 2 акри на сім'ю. Ці 6 000 акрів являли собою пустку і не приносили власникам ніякого доходу. Герцогіня виявила остільки високе благородство почуттів, що здала землю в середньому по 2 шил. 6 пенс. за акр тим самим членам клану, які протягом століть проливали кров за її рід. Всю награбовану у клану землю вона поділила на 29 великих маєтків, призначених для вічарства, при чому в кожному маєтку жила одна єдина сім'я, здебільшого англійські орендарі-наймити. У 1825 р. 15 000 гелів³ вже були заміщені 131 000 овець. Частина аборигентів, вигнаних на морський берег, намагалась прохарчитись рибальством. Вони перетворились в амфібій і жили, за словами одного англійського письменника, наполовину на землі, наполовину на воді, але і земля і вода разом лише наполовину забезпечували їх існування...

Розграбування церковних маєтків, шахрайське відчуження державних земель, розкрадання общинного майна, узурпаторське і здійснене з нещадним тероризмом перетворення феодальної

¹ Акр — близько однієї третини гектара.

² Клан — назва роду у шотландців.

³ Гели — кельтське плем'я, яке оселявало Північну (гірську) Шотландію.

власності і власності кланів у сучасну приватну власність, — от різноманітні ідилічні методи первісного нагромадження. Цими методами було завойоване поле для капіталістичного землеробства, земля віддана у владу капіталу і створено для міської промисловості необхідний приплив поставленого поза законом пролетаріату.

«Капітал», т. I, розд. XXIV, стор. 821, 822, 823, 824, 827, 828, 829, 830, 832.

2. ОГОРОДЖУВАННЯ В ЦИФРАХ

а. Огороджування общинних полів і пустирів

Роки	Общинні поля і пустирі		Тільки пустирі	
	Число актів	Кількість землі (в акрах)	Число актів	Кількість землі (в акрах)
1700—1760	152	237 845	56	74 518
1761—1801	1 479	2 428 721	521	752 150
1802—1844	1 075	1 610 302	808	939 043
1845 і далі	164	187 321	508	334 906
Разом	2 870	4 464 189	1 893	2 100 617

Johnson, *The Disappearance of the Small Landowner*, p. 90, 1909.

б. Огороджування общинних пасовищ і пустирів

Роки	Акти з точним визначенням акрів		Акти без визначення площі в акрах		Разом		Кількість землі щороку (в акрах)
	Число актів	Кількість землі (в акрах)	Число актів	Приблизна кількість землі (в акрах)	Число актів	Кількість землі (в акрах)	
1727—1760.	49	65 203	7	9 315	56	74 518	2 192
1761—1792.	292	411 952	47	66 307	339	478 259	14 946
1793—1801.	153	230 249	29	43 642	182	273 891	30 432
1802—1815.	469	615 970	95	123 773	564	739 743	52 839
1816—1845.	202	164 994	42	34 306	244	199 300	6 643
Разом .	1 165	1 488 368	220	277 343	1 385	1 765 711	—

Slater, *The English Peasantry and the Enclosure of Common Fields*, p. 267, 1907.

3. ПРОЦЕДУРА ОГОРОДЖУВАННЯ ЗА ПАРЛАМЕНТСЬКИМ АКТОМ (1766 р.)

(З журналу засідань палати общин)

В палату була подана і зачитана петиція Стефена Крофта Молодшого, есквайра, лорда манору Стіллінгтона

у графстві Йорк, власника кількох маєтків у межах згаданого манору і приходу Стіллінгтона з правом одержання десятини з цих володінь; преподобного Джемса Уорслі, пребендаря Стіллінгтонського приходу, преподобного Лоренса Стерна, вікарія названого приходу, Вільяма Стейнфорса, есквайра, і кількох інших осіб, які підписалися під даною петицією, що володіють у вищевказаному приході на правах копігольдів садибами, котедами, маєтками та іншою земельною власністю, — петиція, яка вказує на те, що в межах вищевказаного манору і приходу є общинна земля або пустир, яка зветься Стіллінгтонською общинною землею (Stillington Common), а також відкриті поля і луки, які в теперішньому їх стані не можуть бути піддані поліпшеним способам обробітку, і що для кількох осіб, зацікавлених у вищезгаданій общинній землі, полях і луках, було б дуже вигідно, якби ці місця були огорожені і поділені на окремі ділянки і всі права общинного користування або права общинного випасу на них і всякі права на якінебудь інші общинні землі в цьому приході були знищені... і яка тому просить дозволу на внесення законопроекту для вищевказаних цілей, або для деяких з них, таким способом і згідно з тими статутами, як палата знайде це потрібним.

Постановляється: дати дозвіл на внесення біля, згідно з згаданою петицією, і наказується п. Чолмлі, серові Джорджу Севілю і серові Джозефу Моубі підготувати і внести біль.

[3 лютого 1766 р. біль поданий палаті общин і читається в перший раз.

10 лютого. Біль читається вдруге. Комісія Чолмлі поповнюється новими членами і їй доручається остаточна підготовка біля.]

27 лютого. Пан Чолмлі повідомив від імені комісії, на розгляд якої був переданий біль про огорожування і поділ общинних земель... у приході Стіллінгтоні, у графстві Йорк, що комісія розглянула доводи, які наводяться в білі, і знайшла їх правильними і що, на задоволення комісії, зацікавлені сторони дали згоду на біль, за винятком власників 60 акрів землі у згаданих полях і луках, які відмовилися дати свою згоду на огорожування, і власників 20 акрів, яких не застали вдома, коли приходили по одержання їхньої згоди..., а також за винятком власників восьми общинних прав, які відмовили в своїй згоді, і власників семи общинних прав, яких не застали вдома, коли приходили по одержання їхньої згоди...; і що ніхто не з'явився в комісію, для того щоб виступити проти біля. Палата прийняла біль з деякими зміненнями...

[3 березня. Біль пройшов при третьому читанні і був посланий у палату лордів.

18 березня. Палата лордів прийняла біль без усяких поправок. Одержано згоду короля на біль.]

4. АРТУР ЮНГ ПРО «ВИГОДИ ОГОРОДЖУВАНЬ»¹

Дуже велика частина королівства огороджена, законодавство сприяє все більшому посиленню руху огороджувачів... Противники огороджувачів говорять, що родючі землі після огородження обертаються в пасовища і завдяки цьому населення королівства зменшується... Проте, я гадаю, що питання про населення має другорядне значення: ґрунт повинен бути таким чином використований, щоб міг давати більше доходу, безвідносно до думки про населення; фермер не повинен бути зв'язаний поганим землеробством, хоч би що сталося з населенням. Населення, яке замість того, щоб давати дохід державі, є для неї тягарем, — це шкідливе населення... У центральних графствах королівства, особливо в Нортгемптонширі, Лейстерширі, Йоркширі, Гентінгдонширі і Бекінгемширі, тридцять років тому були великі простори неогородженої орної землі, де провадилось трипільне господарство; після огородження земля обернена під пасовищне господарство, для якого тутешній вогкий ґрунт підходить більше, ніж для землеробства; скотарство тут дає незрівнянно більший дохід (яловичина, баранина, шкури, вовна...), ніж землеробство. Земля таким чином дає більший чистий продукт... доходи лорда подвоюються, що дозволяє йому давати заняття більшому числу мануфактуристів і ремесників, дохід фермера теж зростає... Вироблювані ним шкури і вовна дають заняття для інших мануфактуристів. Чи можна після цього робити сумні висновки щодо зменшення населення, голоду і розору!... Коли я окидаю оком цю країну, то всюди передо мною розгортаються такі великі і запалюючі перспективи, що ті маленькі плямки, які можна помітити на небосхилі, губляться в пишності, яка їх оточує... А що скажуть (противники огороджувачів) щодо Норфолька, Сеффолька, Ноттінгемшира, Дербішира, Лінкольншира, Йоркшира і всіх північних графств? Що вони скажуть з приводу пісків Норфолька, Сеффолька і Ноттінгемшира, на яких сіється хліб, розводяться бики і барани лише завдяки огородженню? Що вони скажуть про рівнини Йорка і Лінкольна, які раніше були вкриті вересом... а завдяки огородженню перетворились у ферми, що приносять дохід? Спитайте сера Сесіля Ре: чи міг би він підняти ренту з своїх вкритих вересом пустирів з 1 шилінга до 20 шилінгів без огородження? А що скажуть про широкі простори в Дербі, завдяки огородженню перетворені... в родючі поля, на яких пасеться худоба? Що скажуть про поліпшення завдяки огородженню тих просторів у північних графствах, які тепер посміхаються землеробською культурою, а раніше були темні, як ніч? Що скажуть (противники огороджувачів) про всі ці факти?..

За перекладом, узятим із збірника В. Лавровського «Промышленный переворот в Англии», стор. 45—46, 1925 р.

¹ Артур Юнг (1741—1820) — англійський економіст, агроном і мандрівник. Його «Подорожі» по Англії, Ірландії і Франції дають прекрасний ілюстративний матеріал з економіки Великобританії і Франції кінця XVIII в. Даний уривок взято з важливішої праці Юнга, яка має назву: «Політична арифметика, що містить спостереження над сучасним станом Великобританії і прин-

5. ПЕТИЦІЯ СЕЛЯН ПРОТИ ОГОРОДЖУВАНЬ (липень 1797 р.)

(З журналу засідань палати общин)

Петиція нижчепідписаних дрібних землевласників і осіб, які мають право на користування общинними землями [у приході Раундс, графство Нортгемптоншір].

Петиціонери просять дозволу вказати палаті на те, що під приключкою переходу до поліпшених способів обробітку землі у вищевказаному приході, котери¹ та інші особи, які мають право на общинне користування землями, що їх збираються огородити, позбавляються дуже цінного привілею, яким вони тепер користуються, а саме: право пасти певну кількість своїх корів, телят і овець на згаданих землях; цей привілей не тільки дає їм можливість прохарчити себе і свою сім'ю взимку, коли вони навіть за гроші не можуть дістати у власників інших земель найменшої кількості молока або сироватки, необхідної для них, але і дозволяє їм продавати молодий скот по помірній ціні особам, які займаються відгодовлею скоту, що його ці останні відгодовують і продають на ринку по помірній ціні для загального споживання, що петиціонери вважають найраціональнішим способом встановлення достатку і дешевини продуктів; далі, вони вважають, що ще шкідливішим результатом такого огороджування буде майже повне збезлюднення їх приходу, в якому живуть зараз стійкі і сміливі землероби, які досі, разом з жителями інших приходів, створювали нації найбільшу славу і могутність, вступаючи в лави її армії і флоту, і які, через злидні та брак роботи, будуть тепер цілими юрбами переселятися в промислові міста, де самий характер їхньої роботи біля верстата або біля горна може незабаром підірвати їхні сили, а отже, і зробити кволішим їх потомство... Така є шкода для народу, яка, на думку петиціонерів, безсумнівно станеться в результаті цього огороджування, як це вже і сталося від багатьох інших огороджувань, з приводу яких вони не вважали себе повноважними виступати перед палатою (що є за конституцією покровительською та захисницею бідних), поки на їхню долю також не припало зазнати небезпеки такої шкоди через розглядуваний тепер у палаті біль.

Bland, Brown and Towney, English Economic History, p. 531—532, 1920.

6. МАРКС ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ОГОРОДЖУВАННЯ В АНГЛІЇ

...ніде в світі капіталістичне виробництво, з часу Генріха VII, не розпоряджалося так нещадно традиційними відносинами в землеробстві; ніде воно так не підпорядкувало собі цих відносин, не зробило їх настільки собі адекватними. Англія являє в цьому відношенні найбільш революційну країну в світі.

ципами її політики заохочення землеробства» (1774 р.). Разом з багатьма іншими своїми сучасниками, буржуазними економістами, Артур Юнг у захопленні від огороджувань і намагається повнотою затушкувати всі темні сторони процесу.

¹ Котери (або котеджери) — безземельні селяни в Англії, які володіли халупою і невеликою садибою при будинку; звичайно експлуатувались як наймити на фермі.

Всі історично успадковані відносини, не тільки розташовання сіл, але і самі села, не тільки житла с.-г. населення, але і саме це населення, не тільки початкові господарські центри маєтків, але і самі ці маєтки були нещадно зметені там, де вони суперечили або не відповідали умовам капіталістичного виробництва в сільському господарстві. Наприклад, господарські відносини, які застаеть німець, визначені традиційними відносинами земельної власності общин, положенням господарських центрів, певним групуванням населення. Історичні умови в сільському господарстві, які знаходить англієць, прогресивно створені капіталом з кінця XV століття. Уживаний у Сполученому королівстві технічний вираз «clearing of estates»¹ не зустрічається ні в одній континентальній країні. Але що означає це «clearing of estates»? Це означає, що не звертають ніякої уваги на осіле населення, яке виганяється; на існуючі села, які змінюються; на господарські будівлі, які зносяться; на форми сільського господарства, які відразу відмінюються, наприклад, орні поля перетворюються в пасовища для худоби; всі умови виробництва не приймаються в своєму традиційному вигляді, а історично створюються такими, якими вони повинні бути при даних обставинах для найвигіднішого прикладення капіталу.

«Теорія додаткової вартості», Твори, т. II, ч. 2-га, стор. 8—9.

II. МАНУФАКТУРНА СТАДІЯ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ В XVIII в.

7. К. МАРКС ПРО КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР МАНУФАКТУРИ

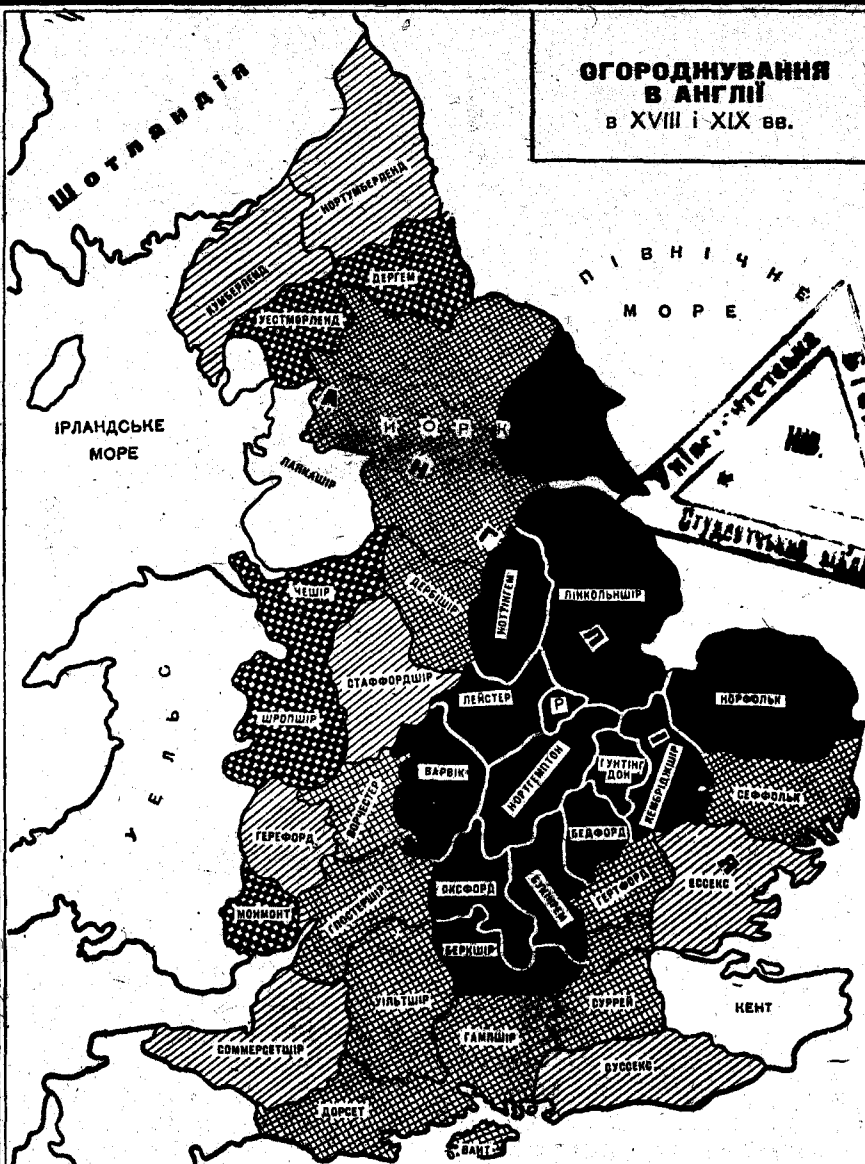
Мануфактурний розподіл праці шляхом розчленування ремесничої діяльності; спеціалізації робочих інструментів, створення часткових робітників, їх групування і комбінування в один сукупний механізм створює якісне розчленування і кількісну пропорціональність суспільного процесу виробництва, себто створює певну організацію суспільної праці і разом з тим розвиває нову, суспільну продуктивну силу праці. Як специфічно капіталістична форма суспільного процесу виробництва, — а на тих основах, які воно знаходить, воно не може розвиватись інакше як у капіталістичній формі, — воно є лише особливий метод виробляти відносну додаткову вартість або збільшувати за рахунок робітника самозростання капіталу — те, що звичайно називають суспільним багатством, «Wealth of Nations»² і т. д. Воно не тільки розвиває суспільну продуктивну силу праці для капіталіста, а не для робітника, але і розвиває її шляхом спотворення індивідуального робітника. Воно виробляє нові умови панування капіталу над працею. Тому, якщо, з одного боку, воно є історичним прогресом і необхідним моментом розвитку в економіч-

¹ «Чистка маєтків».

² «Багатство народів».

ОГОРОДЖУВАННЯ В АНГЛІЇ

в XVIII і XIX вв.

В XVIII і XIX віках в Англії всього общинних земель та пустирів було огороджено 4.464.189 акрів, або 13,6% всього простору.
По окремих графствах $\%$ -не відношення виражається:

- 50-25%
- ▣ 25-5%
- ▤ 5-1%
- ▥ менше ніж 1%
- нема огороджувань.

ному процесі утворення суспільства, то, з другого боку, воно є знаряддя цивілізованої і витонченої експлуатації...

У власне мануфактурний період, себто в період, коли мануфактура була пануючою формою капіталістичного способу виробництва, повне здійснення її власних тенденцій нашоухується на різноманітні перешкоди. Хоча мануфактура створює, як ми бачили, поряд ієрархічного розчленовання робітників простий розподіл їх на кваліфікованих і некваліфікованих, число останніх залишається дуже обмеженим у порівнянні з переважним значенням перших. Хоча мануфактура пристосовує окремі операції до різних ступенів зрілості, сили і розвитку своїх живих робочих органів і, отже, спонукає до продуктивної експлуатації жінок і дітей, проте, ця тенденція, загалом і в цілому, зазнає краху завдяки звичкам і опорві дорослих робітників чоловіків. Хоча розклад ремесничої діяльності знижує витрати навчання, а тому і вартість робітника, проте, для важких детальних робіт тривалий строк навчання залишається необхідним і ретельно охороняється робітниками навіть там, де він зайвий. Ми бачимо, напр., що в Англії laws of apprenticeship [закони про учнівство] з їх семирічним строком навчання зберігають повну силу до кінця мануфактурного періоду і знищуються лише під натиском великої промисловості. Через те, що ремеснича майстерність залишається основою мануфактури і функціонуючий у ній сукупний механізм позбавлений об'єктивного скелета, незалежного від самих робітників, то капіталові постійно доводиться боротися з порушенням субординації з боку робітників...

Разом з тим мануфактура не була спроможна ні охопити суспільне виробництво у всьому його обсягу, ні перетворити його до самого кореня (in ihrer Tiefe); вона виділялась як архітектурна прикраса на економічній будівлі, широкою основою було міське ремесло і сільські домашні промисли. Її власна вузька технічна база вступила на певному ступені розвитку в суперечність з нею ж самою створеними потребами виробництва.

«Капітал», т. I, розд. XII, стор. 413, 416, 417.

8. ЛЕНІН ПРО МАНУФАКТУРНИЙ ПЕРІОД

а. Характеристика мануфактури

В розвитку капіталістичних форм промисловості мануфактура має важливе значення, будучи проміжною ланкою між ремеслом і дрібним товарним виробництвом з примітивними формами капіталу і між великою машинною індустрією (фабрикою). З дрібними промислами мануфактуру зближує те, що її базою залишається ручна техніка, що великі заклади не можуть тому радикально витиснути дрібні, не можуть цілком відірвати промисловця від землеробства. «Мануфактура не була спроможна ні охопити суспільне виробництво у всьому його обсягу, ні перетворити його до самого кореня (in ihrer Tiefe). Вона виділялась як архітектурна прикраса на економічній будівлі, широкою основою якої було міське ремесло і сільські побічні промисли».¹

¹ Ленін цитує «Капітал», т. I, стор. 417, (див. док. № 7).

З фабрикою мануфактуру зближує утворення великого ринку, великих закладів з найманими робітниками, великого капіталу, в цілковитому підпорядкуванні в якого перебувають маси неімущих робітників.

«Розвиток капіталізму в Росії», Твори, т. III, розд. VI, стор. 299.

6. Поєднання мануфактури з працею на дому

... капіталістична робота на дому зустрічається на всіх стадіях розвитку капіталізму в промисловості, але найбільш характерна вона саме для мануфактури. І дрібні селянські промисли, і велика машинна індустрія дуже легко обходяться без роботи на дому. Мануфактурний же період розвитку капіталізму, — з властивим йому збереженням зв'язку робітника з землею, з силою дрібних закладів навколо великих — важко, майже неможливо собі уявити без роздачі роботи по домах.

Там же, стор. 343.

в. Скупник і капіталістична мануфактура

... Безпосередньо примикаючи до капіталістичної майстерні з найманими робітниками, становлячи часто-густо лише продовження її або один з її відділів, робота на скупника є просто додатком фабрики, розуміючи цей останній вираз не в науковому, а в розмовному значенні його. За науковою ж класифікацією форм промисловості, в їх послідовному розвитку, робота на скупника належить здебільшого до капіталістичної мануфактури, бо вона: 1) заснована на ручному виробництві і на широкій базі дрібних закладів; 2) вводить між цими закладами розподіл праці, розвиваючи його і всередині майстерні; 3) ставить на чолі виробництва торговця, як це і завжди буває в мануфактурі, яка передбачає виробництво в широких розмірах, гуртову закупівлю сировини і збут продукту; 4) зводить трудящих на становище найманих робітників, зайнятих в майстерні хазяїна або в себе вдома. Саме цими ознаками, як відомо, характеризується наукове поняття мануфактури, як особливого ступеня розвитку капіталізму в промисловості (див. «Das Kapital», I, Kapitel XII).

«Кустарний перепис у Пермській губернії», Твори, т. II, стор. 257.

9. КАПІТАЛІСТИЧНА МАНУФАКТУРА В СУКОННІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ В АНГЛІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII в.

Насамперед вовна, що її знімає фермер з віці або чинбар з овечої шкури, стає об'єктом торгівлі: або продається торговцеві вовною, а ним уже, в свою чергу, мануфактуристові (manufacturer), або ж, як це іноді буває, відвозиться самим фермером або чинбарем в ті саме райони, в яких вона споживається.

Ці розпорашені по всьому королівству торговці і баришники вовною (staplers and wool dealers) відіграють дуже важливу роль, бо вони є першими торговцями, у чії руки потрапляє вовна для продажу; головні міста в Англії, де їх можна знайти в деякій кількості вкупі, — Лондон, або скорше Соутворк, головним чином, на Барнебл-стріт, і місто Блекфорд у Дорсетширі, вони зустріча-

ються також і в Норвічі, і в Лінкольнширі; в Лестерширі їх дуже багато.

Стоурбрідзький ярмарок відомий великою кількістю проданої на ньому вовни і перевищує в цьому відношенні всі інші ярмарки і ринки всієї північної і східної частини Англії.

Але хоч би куди одвозилася вовна і хоч би хто її продавав, вона піддається після цього першій стадії свого оброблення; ця стадія складається з двох процесів: 1) гребнечесання і 2) кардочесання.

Гребнечесальники — особлива група людей, і гребнечесання — самостійний промисел; а кардочесання, навпаки, провадять, головним чином, робітники, яких наймають самі суконники. Гребнечесальники купують вовну у вигляді руна або в кипах і після чесання вже від себе передають її для проведення дальшого процесу. А кардочесання, як це вже було вказано вище, звичайно провадять наймані люди. Обидва ці процеси підготовляють вовну до дальшого процесу — прядіння.

Але для того, щоб справа дійшла до прядіння, необхідна величезна кількість людей, коней, возів, або фургонів, для того щоб перевезти вовну з місця на місце, бо жителі тих районів, де вовна збирається, не прядуть її.

Навпаки, цілі графства і частини графств займаються виключно прядінням, не знаючи ніякого іншого ремесла. Так, ткачі Норвіча і суміжних районів та стуельфільдські ткачі в Лондоні посилають величезну кількість вовни для прядіння у віддалені графства, крім того, що прядеться у двох густо заселених графствах — Норфольку і Сеффольку; зокрема прядінням цієї вовни зайняті майже цілком графства Кембрідж, Бедфорд і Хертфорд; і крім цього, ніби їм було недосить усієї цієї частини Англії, вони посилають дуже велику кількість вовни для прядіння суходолом за сто п'ятдесят миль на північ, до самого Вестморленда; далі прядиво таким самим шляхом повертається до Лондона і Норвіча...

Bland, Brown and Tawney, English Economic History, p. 483—485. З книги Данієля Дефо «The Complete English Tradesman» (1725).

10. ЗАЛІЗНА МАНУФАКТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII в.

Приблизно на віддалі 5 миль від Ньюкестля є залізна мануфактура, говорять, одна з найбільших у всій Європі. Кілька сотень робітників працюють на ній, 20 тис. ф. ст. виплачується щороку у вигляді заробітної плати. Заробітна плата коливається від 1 шил. до 2 шил. 6 пенс. на день; деякі робітники [foremen — старші робітники] одержують до 200 ф. ст. на рік. Кількість заліза, яку вони переробляють, дуже велика. Три судна подорожують в Балтійське море десять раз протягом року, привозять за один раз по 70 т заліза кожне — разом 2 100 т, та ще крім того 500 т заліза привозиться на інших суднах. Крім шведського заліза, тут вживається багато американського заліза, теж доброї якості, для деяких цілей — навіть кращої якості... Щороку витрачаються 7 тис. кулів вугілля, по 15 бушелів кожний. Виготовляються тут якорі... гарматні лафети, кірки, лопати, сокири, гаки, ланцюги і т. д. і т. д. Загалом найбільше виробляється для вивозу, особливо

багато вивозиться на замовлення Ост-індської компанії. Так недавно від неї одержано велике замовлення на артилерію. Особливо посиленім темпом працювала залізна мануфактура під час війни. Гірше стало після складення миру. Але на якорі і суднові ланцюги попит існує постійний і великий і в останні 7—8 років (після складення миру). Але все ж за останній час мануфактура не так працює, як працювала під час війни. Щодо машин, які служать для прискорення деяких виробничих операцій, то вживається мідний вал для того, щоб зігнути штаби заліза в обручі, ножиці для різання заліза, обертальні крани для того, щоб пересувати якорі в огонь і з вогню, молот, що піднімається за допомогою зубчастого колеса; всі ці машини дуже корисні, прості по своїй конструкції і всі приводяться до руху водою. Але я не можу зрозуміти, чому решта роботи провадиться ручним способом. Я бачив, як 8 дужих парубків колотили молотками по одному якорю, що, очевидно, могло б бути зроблене молотом або молотами, які приводила б до руху вода, на великому ковадлі... Адже немає неможливого для механіки: з якорем в 20 т можна, безперечно, за допомогою машини поводитись з тою ж легкістю, як і з шпилькою...

Артур Юнг, *Шість місяців по півночі Англії, 1-ше вид. 1769 р. За перекладом, узятим із збірника В. Лавровського «Промышленный переворот в Англии», стор. 21—22, 1925 р.*

11. АДАМ СМІТ ПРО ПЕРЕВАГИ МАНУФАКТУРИ¹

Візьмемо для прикладу дуже незначне виробництво, на якому, проте, поділ праці часто дуже помітний, а саме — виробництво шпильок.

Робітник, який не набив руку на цій роботі, що згодом, в наслідок поділу праці, зробилася особливим ремеслом, і який не звик поводитись з уживаними в ньому інструментами, винайденими ймовірно завдяки тому ж розподілові праці, такий робітник, хоч би який він був вправний, не встигне зробити протягом цілого дня навіть одної шпильки і вже, звичайно, не зробить двадцять їх. Але при сучасній організації цього виробництва воно не тільки становить окреме ремесло в усій його сукупності, але ще поділяється на багато галузей, більша частина яких у свою чергу є окремим спеціальним заняттям. Один робітник тягне дріт, другий вирівнює його, третій обрізує, четвертий загострює, п'ятий обточує верх для насадження головки. Вироблення головки само по собі розпадається на дві чи три окремі операції: особлива операція — насадити її, друга — відполірувати шпильку; зовсім особливе, самостійне заняття — навіть пакування шпильок у папірці. Таким чином головна праця зробити шпильку розпадається приблизно на 18 різних операцій, які в деяких закладах виконуються кожна окремими руками, тоді як на інших один і

¹ Адам Сміт (1723—1790) — видатніший представник англійської школи класичної політичної економії. У своїй праці «Дослідження про багатство народів» (1776 р.) систематизував свої погляди з теорії капіталістичного господарства. Будучи типовим представником мануфактурного періоду капіталізму і не будучи спроможний оцінити значення машин, які тільки на початку з'являлись, коли він писав свою працю, Сміт підкреслює розподіл праці, як головніший засіб піднесення продуктивності робітника.

той же робітник виконує іноді по дві чи по три операції. Я бачив одну таку маленьку мануфактуру, де працювало тільки 10 робітників, і тому деякі з них виконували, одну за одною, по дві і по три операції. Хоча ця мануфактура була дуже бідна і тому недостача постачена необхідними приладами, однак, і ці 10 робітників при повному напруженні сил встигали зробити близько 12 фунт. шпильок за день. А через те, що в кожному фунті понад 4 тис. шпильок середньої величини, то, отже, ці 10 робітників встигали зробити разом понад 48 тис. шпильок на день, на кожного припадала одна десята частина 48 тис. шпильок, себто можна вважати, що кожен робітник зробив за день 4800 шпильок. Але, якби ці робітники працювали поодиноці і незалежно один від одного і якби вони не пристосувались кожен до своєї окремої спеціальності, то, напевно, ні один з них не зробив би і 20 шпильок, а може бути і одної шпильки за цілий день, себто $\frac{1}{240}$, а може бути $\frac{1}{4800}$ частину того, що вони спроможні виробити тепер завдяки вмілому розподілові і сполученню різних операцій.

«Дослідження про багатство народів», стор. 32—33, вид. «Прибой», 1924 р.

III. ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ

12. К. МАРКС ПРО РОЗВИТОК МАШИН

Всякий розвинений машинний механізм (Maschine) складається з трьох істотно різних частин: рушійної машини, передатного механізму і, нарешті, машини-знаряддя (Werkzeugmaschine) або робочої машини. Рушійна машина діє як рушійна сила всього механізму. Вона або сама породжує свою рушійну силу, як, напр., парова машина, калорична машина [яка діє нагрітим повітрям], електромагнітна машина і т. д., або ж дістає імпульс ззовні, від якоїнебудь готової сили природи, як водяне колесо від натиску води, крило вітряка від вітру і т. д.

Передатний механізм, який складається з махових коліс, рухомих валів, зубчатих коліс, ексцентриків, стрижнів, передатних лент, ременів, проміжних пристроїв і приладів найрізноманітнішого роду, регулює рух, змінює, якщо це необхідно, його форму, напр., перетворює з перпендикулярного в коловий, розподіляє його і переносить на робочі машини.

Обидві ці частини механізму існують тільки на те, щоб привести до руху робочу машину, завдяки чому остання схоплює предмет праці і доцільно змінює його. Промислова революція в XVIII віці виходить саме від цієї частини машинного механізму, від робочої машини. І досі вона щодня все знову утворює вихідний пункт у всіх випадках, коли ремесниче або мануфактурне виробництво перетворюється в машинне...

Машина, від якої виходить промислова революція, замінює робітника, що діє одночасно тільки одним знаряддям, механізмом, який разом оперує силою силенною таких же або однорідних знарядь і приводиться до дії однією рушійною силою, яка б ні була форма останньої. Тут ми маємо перед собою машину, але поки ще тільки як простий елемент машинного виробництва.

Збільшення розмірів робочої машини і числа її одночасно діючих знарядь вимагає більшого рушійного механізму, а цей механізм потребує потужнішої рушійної сили, ніж людська, щоб подолати його власний опір, не говорячи вже про те, що людина — надзвичайно недосконалий засіб для вироблення одноманітного і безперервного руху. Якщо ми припустили, що людина діє вже тільки як проста рушійна сила і що, бтже, місце її знаряддя заступила робоча машина, то сили природи можуть замінити її і як рушійну силу.

З усіх великих рушійних сил, заповіданих мануфактурним періодом, сила коня була найгіршою почасти тому, що в коня є своя власна голова, почасти тому, що він дорогий і може застосовуватись на фабриках лише в обмежених розмірах. Проте, в період дитинства великої промисловості кінь застосовувався досить часто, про що свідчать не тільки скарги агрономів того часу, але й спосіб виражати величину механічної сили в кінських силах, який зберігся досі. Щодо вітру, то він занадто непостійний і не піддається контролю; крім того застосування водяної сили в Англії, на батьківщині великої промисловості, вже в мануфактурний період мало переважне значення. Уже в XVII віці була зроблена спроба приводити до руху два двигуни і два ж таки постава за допомогою одного водяного колеса. Але збільшення розмірів передатного механізму вступило в конфлікт з недостатньою силою води, і це було однією з тих обставин, які спонукали до точнішого дослідження законів тертя. Так само нерегулярність дії рушійної сили на млинах, які приводились до руху ударом і тягою за допомогою коромисел, привели до теорії і практичного застосування махового колеса, яке пізніше почало відігравати таку важливу роль у великій промисловості. Таким чином мануфактурний період розвинув перші наукові і технічні елементи великої промисловості. Ватерна прядільня Аркрайта з самого початку приводилася до руху водою. Тим часом і вжиток водяної сили, як переважної рушійної сили, був зв'язаний з обставинами, які створювали утруднення. Її не можна було підвищувати до довільного рівня, її недостачу не можна було поповнити; іноді вона виснажувалась і, що найважливіше, завжди мала суто місцевий характер. Тільки з винайденням другої машини Уатта, так званої парової машини подвійної дії, був відшуканий первинний рушій, який, споживаючи вугілля і воду, сам виробляє свою рушійну силу, і ступінь сили якого перебуває цілком під контролем людини; його можна рухати, і одночасно він сам служить засобом рухання; будучи міським, а не сільським — як водяне колесо — він дає можливість концентрувати виробництво в містах, а не розсіювати його по країні. Нарешті, він універсальний по своєму технічному застосуванню і порівняно мало залежить у своєму місці перебування від тих або інших місцевих умов. Великий геній Уатта виявляється в тому, що патент, взятий ним у квітні 1784 р., даючи опис парової машини, зображує її не як винахід лише для особливих цілей, але як загальний фактор великої промисловості. Він згадує тут про застосування, з яких деякі, як, напр., паровий молот, введені лише більш ніж через піввіку. Проте, він мав сумнів у застосовуваності парової машини

до морської судноплавби. Його наступники, Больтон і Уатт, виставили на Лондонській промисловій виставці 1851 р. найкоლოსальнішу парову машину для океанських пароплавів.

Тільки після того, як знаряддя перетворилися з знарядь людського організму в знаряддя механічного апарата, — робочої машини, — тільки тоді і рушійна машина набуває самостійної форми, цілком вільної від тих обмежень, які зв'язані з людською силою. Цим самим та окрема робоча машина, яку ми розглядали досі, зводиться до ступеня простого елемента машинного виробництва. Одна рушійна машина може тепер приводити в рух багато робочих машин одночасно. Із збільшенням кількості робочих машин, що одночасно приводяться в рух, росте й рушійна машина, а разом з тим передавальний механізм розростається в складний апарат...

Як машина, засіб праці набуває такого матеріального способу існування, який обумовлює заміну людської сили силами природи і емпіричної рутини — свідомим застосуванням природознавства. У мануфактурі розчленовання суспільного процесу праці суто суб'єктивне, це — лише комбінація часткових робітників; у системі машин велика промисловість має цілком об'єктивний виробничий організм, який робітник знаходить перед собою як готову матеріальну умову виробництва. У простій кооперації і навіть у кооперації, спеціалізованій у наслідок розподілу праці, витискування і зольованого робітника колективним робітником уявляється все ще більш або менш випадковим. Машинна ж система, за деякими винятками, про які буде згадано пізніше, функціонує тільки в руках безпосередньо усупільненої або сумісної праці. Отже, кооперативний характер процесу праці стає тут технічною необхідністю, диктованою природою самого засобу праці.

«Капітал», т. I, розділ XIII, стор. 420, 423—425, 434—435.

13. З ЛИСТА К. МАРКСА — Ф. ЕНГЕЛЬСОВІ (від 28 січня 1863 р.)

Перечитавши вдруге свої технологічно-історичні витяги, я прийшов до висновку, що коли залишити осторонь винайдення пороху, компаса та друкування книг — ці необхідні передумови буржуазного розвитку, — то за весь час від XVI до середини XVIII віку, себто за весь період мануфактури, що розвинулася з ремесла до справді великої промисловості, двома матеріальними основами, на яких всередині мануфактури будувалась підготівна робота для машинної індустрії, були годинник і млин (спочатку зерновий млин, зокрема водяний), і обидва ці механізми перейняті у давнини. (Водяний млин був занесений з Малої Азії в Рим в часи Юлія Цезаря). Годинник є першим автоматом, створеним для практичних цілей; на ньому розвинулася вся теорія про виробництво рівномірних рухів. По своєму характеру, він сам побудований на сполученні напівхудожнього ремесла з прямою теорією. Так, напр., Кардан¹ писав (і да-

¹ Кардан Ієронімо (1501—1576) — італійський математик, лікар і філософ.

вав практичні поради) про будову годинника. «Вчене (нецехове) ремесло», — так німецькі письменники XVI віку називали годинникарське ремесло, і на розвитку годинникарської справи можна було б простежити, наскільки співвідношення між ученістю і практикою в епоху ремесла різняться, напр., від цього співвідношення в період великого виробництва. Не підлягає також ані найменшому сумніву, що в XVIII віці годинник вперше подав думку застосувати автомати (і зокрема заводні, пружинні) до виробництва. Можна історично довести, що спроби Вокансона¹ в цьому відношенні зробили великий вплив на фантазію англійських винахідників.

З другого боку, щодо млина, то в ньому з самого початку, себто з того часу, як був створений водяний млин, були всі різні істотні складові частини організму машини: механічна рушійна сила. Поперше, рушій, на який вона чекає; передатний механізм; і, нарешті, робоча машина, що захоплює оброблюваний матеріал; кожна з цих частин існує незалежно одна від одної. Все вчення про тертя, а отже і всі дослідження про математичні форми системи зубчатої передачі, зубців etc. проведені над млином. Тут же вперше було розроблене вчення про змінення ступеня рушійної сили, про кращі способи її застосування etc. Майже всі великі математики, починаючи з середини XVII століття, виходять, оскільки вони займаються практичною механікою і намагаються її теоретизувати, з простого водяного млина для зерна. Звідси і назва: «млин», mill², що виникла в епоху мануфактури, застосовувана до всякого механізму, вживаного для практичних цілей.

Але в млині цілком так само, як і в пресі, механічному молоті, плузі і т. п., власна робота, себто биття, розчавлювання, розмелювання, роздрібнення etc., провадиться з самого початку без людської праці, хоча б moving force³ і йшла од людини або тварини. Тим то цей рід машин, принаймні в своїх початках, дуже давнього походження, і в них спершу застосовувалась власне механічна рушійна сила. Тим то вони і є майже єдиними машинами, які ми зустрічаємо в період мануфактури. Промислова революція починається тоді, коли механізм вперше застосовується там, де здавна для одержання остаточного результату потрібна була праця людини, а не там, де оброблюваний матеріал споконвіку ніколи не оброблявся рукою людини, себто там, де людина по природі речей не є з самого початку лише простою силою.

Твори, т. XXIII, стор 131—132.

14. ПЕТИЦІЯ ПРОТИ МАШИН, ПОДАНА ЧЕСАЛЬНИКАМИ ВОВНИ ГРАФСТВА ДЕВОНШІР (24 січня 1794 р.) (З журналу засідань палати общин)

Бернстебльські петиціонери просять дозволу вказати палаті на те, що винайдення і застосування машини для розчісування вовни, яка в жахливій мірі зменшує попит на працю,

¹ Вокансон Жак (1709—1782) — французький винахідник автоматів.

² Mill — англійською мовою означає млин.

³ Рушійна сила.

змушує їх серйозно і справедливо побоюватися того, що незабаром вони самі разом з своїми сім'ями стануть безкорисним і важким тягарем для держави, що петиціонери вважають, що сама тільки машина з допомогою одного дорослого робітника і чотирьох або п'яти дітей може проробити таку ж роботу, яку роблять 30 чоловік при звичайному, ручному способі... Що машини, на які скаржаться петиціонери, швидко множаться у всьому королівстві, згубні результати чого вже дуже відчутні для петиціонерів, бо багато хто з них вже терплять нужду в роботі і їжі; петиціонери з великим сумом і страхом чекають часу цілковитих злиднів і зубоження, який швидко насувається, коли 50 тисяч петиціонерів разом з своїми нещасними сім'ями будуть неминуче змушені просити допомоги у своїх приходів через вигідну для інших монополію на те, що дає їм засоби заробляти свій хліб...

Hammonds, The Skilled Labourer, p. 197, 1919.

15. ІЗ СПОГАДІВ РОБЕРТА ОУЕНА ПРО ПЕРЕВОРОТ У БАВОВНЯНИЙ ПРОМИСЛОВОСТІ (80 — 90-і роки XVIII в.)¹

Першим почав робити британські мусліни... містер Ольдноу в Стокпорті, у графстві Чешір, за сім приблизно миль від Манчестера, близько 1780, 1781 чи 1782 р. Цікаво простежити історію цієї галузі виробництва... Коби містер Ольдноу почав виробляти свої вироби, в Англії продавалися лише ост-індські мусліни... містер Ольдноу почав називати свої тканини, у відміну від ост-індських, тонкими британськими муслінами. Це був новий товар на ринку, шириною менш ярда², що його Самюель Ольдноу продавав містеру Мак Геффогу по 9 шил. або 9 шил. 6 пенс. за ярд, а останній перепродавав ці мусліни своїм покупцям по півгінеї³ за ярд.

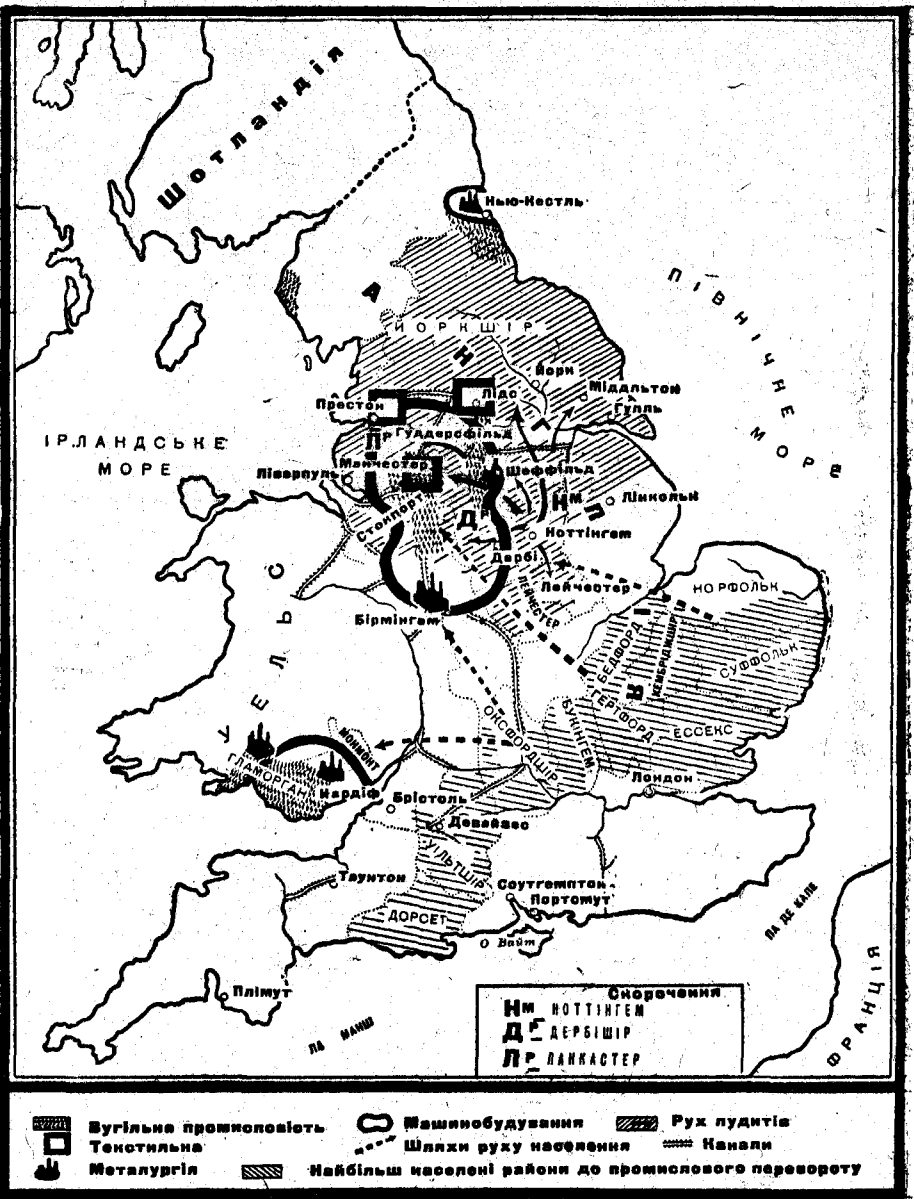
Товар цей був у великій моді і швидко купувався дворянами по цій ціні, так що містер Мак Геффог не встигав одержувати від містера Ольдноу достатньої кількості, щоб задовольнити попит. Він був змушений часто просити і благати містера Ольдноу прислати йому 1—2 зайві куски на тиждень, але часто-густо без успіху. Отакий всемогутній вплив моди, і її безглуздість, при сучасному невпорядкованому стані людських розумів, така, що ті особи, які купували жадібно новий товар по 10 шил. 6 пенс. за ярд, тепер не стали б. і дивитись на нього, а товар далеко кращої якості купувався в той же час бідними людьми лише по 2 пенси за ярд...

¹ Оуен Роберт (1771—1858) — великий англійський утопіст, що почав свою громадську діяльність як фабрикант-реформатор, але потім переконався в цілковитій неспроможності усїєї капіталістичної системи. Його утопічні погляди і ставлення до робітничого руху освітлені в док. № 18 і в розділі про чартизм.

Цей уривок взято з автобіографії Оуена «The Life of Robert Owen, Written by himself» («Життя Роберта Оуена, написане ним самим»). Книжка вийшла незадовго до його смерті, в 1857 р. Уривок яскраво характеризує атмосферу наживи і спекуляції.

² Ярד — старовинна англійська міра довжини, близько 0,9 м.

³ Гінея — старовинна золота монета, що мала обіг в Англії до початку XIX в., цінністю трохи більш одного фунта стерлінгів (21 шил.).

АНГЛІЯ ПІД ЧАС ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ

Близько того часу вироблення бавовняного прядива стає такою вигідною справою, що починає привертати до себе увагу багатьох осіб, які мали капітали. Містер Аркрайт¹, який завів, якщо не винайшов, нові бавовнопрядільні машини, влаштував бавовнопрядільну фабрику в Манчестері, де в нього був управителем якийсь Сімпсон. Містер Дрінкуотер, багатий манчестерський фабрикант і купець, що мав великі торговельні зв'язки за кордоном, збудував фабрику для вироблення тоншого прядива машинним способом під наглядом Георга Лі, який мав тоді найбільші науково-технічні знання.

Містер, а потім сер Георг Філіппс, задумав влаштувати велику фабрику в Сальфорд і без відома Дрінкуотера ввійшов в компанію з Георгом Лі, і ця компанія під ім'ям «Філіппс і Лі» зробилася на багато років одною з керівних фірм в Манчестері.

Містер Лі довів до відома Дрінкуотера, що він повинен його залишити через те, що він увійшов в компанію з Георгом Філіппсом. Містер Дрінкуотер, людина абсолютно незнайома з усім тим, що зв'язане з бавовнопрядільною справою, хоч він і був добрий мануфактурист бумази, великий торговець з закордонними країнами і дуже в цей час багата людина, був поставлений в тупик відходом від нього містера Лі, бо він влаштував свою фабрику, лише сподіваючись на постійну допомогу з боку останнього. В такому надзвичайно неприємному становищі містер Дрінкуотер почав шукати управителя для своєї фабрики, що вже працювала, шляхом публікації в газетах...²

Грандіозний ріст бавовняної промисловості з цього часу і до сучасного моменту є одне з чудес нашого часу. Протягом 40 років я брав видатну і діяльну участь у розвитку цієї галузі як організатор і управитель великих розмірами фабрик, стараючись поліпшити становище працюючих на них осіб... Я вже швидко помітив, скільки уваги приділяється на цих фабриках бездушним машинам і яка неувага та зневага панує до працюючих людей (живих машин!)...

В результаті вже одного року управління фабрикою містера Дрінкуотера я збільшив мої знання у визначенні якості бавовни... поліпшив точність роботи машин, удосконалив усі процеси оброблення матеріалу до його перетворення в готові нитки або прядиво, знайшов спосіб виробляти нитки тонші, збільшивши кількість мотків у фунті пряжі з 120 до 300 і тим зробивши можливим для шотландських мануфактуристів у Paisley і по сусідству почати вироблення нових тонких сортів мусліну в широких розмірах... Фабрика містера Дрінкуотера почала процвітати... Так як з великим успіхом продовжував вести справу до жахливого для торгівлі року—1792, який зупинив на час швидкий ріст і розвиток бавовняної промисловості. Усі зайняті в цій галузі постраждали тоді

¹ Аркрайт Річард (1732—1792), спочатку парикмахер, удосконалив водяну машину, модель якої обдуренням привласнив у одного невдалого винахідника; згодом фабрикант, один час співвласник фабрики разом із згадуваним Самюелем Ольдноу; в 1786 р. дістав дворянський титул.

² Далі Оуен розповідає про запрошення його на управителя фабрики Дрінкуотера.

більш чи менш сильно. Багато хто були зовсім розорені — в різних галузях торгівлі і промисловості по всьому королівству. Але містер Дрінкуотер мав великий капітал і переніс кризу, що вибухнула в торговельнопромисловому світі, без особливо великих втрат... Тепер то я і повинен повернутись до тої людини, ім'я якої я згадав на початку мого оповідання, — чие ім'я високо стояло в колах чешірських і ланкашірських, як першого і найбільшого фабриканта британських муслінів, — і в якого, як я розповів вище, містер Мак Геффоґ купував цей товар, прохаючи, щоб щотижня висилалося кусків побільше. Ця людина — славетний і надзвичайно заповзятливий Самюель Ольдноу, про якого було відомо, що він одержав незадовго перед тим по 17.000 ф. ст. зиску протягом кожного з двох років, що йшли один за одним. Його всі вважали дуже багатим і дивилися на нього, як на дуже велику людину в світі промисловості і торгівлі.

Самюель Ольдноу нажив ці гроші в мусліновому виробництві, купуючи потрібне для нього прядиво у прядільників. Але, гадаючи, що прядільники одержують занадто великі бариші, він не задовольнився, як багато інших, своїми достатками і зиском і, будучи дуже честолюбним, вирішив зробитись великим бавовнопрядільником, подібно до того, як він уже був найбільшим фабрикантом по виробництву мусліну.

Самюель Ольдноу збудував велику, прекрасно устатковану і дуже імпозантного вигляду бавовнопрядільну фабрику, прекрасно розташовану в гарній місцевості, бо він мав щодо цього великий смак. Одне слово, Самюель Ольдноу готувався і вже зробив великі кроки до того, щоб стати першорядним і важливим «бавовняним лордом».

Однак, він так сміливо і щедро витрачав свій капітал на впорядкування фабрики, на постачання їй машин, на купівлю землі навколо неї, а також на упорядження й устаткування прекрасних приміщень поблизу Стокпорта і в самому місті для провадження в широких розмірах виробництва муслінів і їхнього продажу, що коли настала пора знегіддя у 1792 р., то виявилось, що він занадто зарвався в своїх планах і їх здійсненні і не може вийти з становища без великих жертв...

За перекладом В. М. Лавровського з «Хрестоматии по социально-экономической истории Европы», стор. 415—418.

16. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО НАСЛІДКИ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ В АНГЛІЇ

... Років шістдесят чи вісімдесят тому це була країна, як інші країни, з невеликими містами, незначною і малорозвинутою промисловістю і з рідким, переважно землеробським населенням. Тепер це країна, що не знає собі рівної, з столицею, яка нараховує два з половиною мільйони жителів, з колосальними фабричними містами, з промисловістю, що постачає свої вироби цілому світові і виробляє майже все з допомогою найскладніших машин; трудолюбне, інтелігентне і густе населення, дві третини якого зайняті в промисловості, складається тепер з зовсім інших класів, — мало того: є зовсім іншою нацією, з іншими звичаями,

іншими потребами. Промислова революція має для Англії те саме значення, що політична революція для Франції і філософська — для Німеччини, і різниця між Англією 1760 р. і Англією 1844 р., принаймні, така ж велика, як різниця між Францією старого ладу і Францією після липневої революції. Але найважливішим дітищем цього промислового перевороту є англійський пролетаріат...

Так виникли великі фабричні і торгові міста Великобританії, в яких, принаймні, три чверті населення належать до робітничого класу, а дрібна буржуазія складається тільки з крамарів і дуже, дуже небагатьох ремесників. Сучасна промисловість лише тому так розрослася, що вона замінила інструменти машинами, майстерні фабриками і в наслідок цього перетворила трудові елементи середнього класу в робітничий пролетаріат і колишніх великих торговців у фабрикантів; далі вона відтиснула дрібну буржуазію і поділила все населення на два протилежні табори — робітників і капіталістів. Але те саме, що відбулося в галузі індустрії в тісному розумінні слова, сталося і в галузі ремесла і навіть торгівлі. Замість колишніх майстрів і підмайстрів з'явилися великі капіталісти і робітники, які не мають ніякої надії вийти з свого класу; ремесло перетворилось у фабричне виробництво, почав строго проводитися поділ праці, і дрібні майстри, які не мали змоги конкурувати з великими майстернями, були відтиснуті в лави пролетаріату. Але в той же час із знищенням колишнього ремесничого виробництва і з зникненням дрібної буржуазії для робітника зникає всяка можливість стати самому буржуа. До цього часу в нього завжди була надія осісти денебудь, завести свою майстерню і навіть згодом найняти підмайстрів; тепер, коли сами майстри витиснуті фабрикантами, коли для влаштування самостійного діла потрібні великі капітали, пролетаріат став цілком певним, стійким класом населення, тим часом як раніше стан пролетаря часто бував лише етапом на шляху до стану буржуа. Хто тепер народжується робітником, мусить залишитися ним на завжди. От чому лише тепер пролетаріат був спроможний створити свій власний самостійний рух...

... одночасно з дрібною буржуазією і з робітниками, що жили до цього заможно, було розорено дрібне селянство, ... було знищено сполучення промислової і землеробської праці, яке існувало до того часу, ... спорожнілі поля, залишені дрібними селянами, переможеними конкуренцією великих землеробських господарств, об'єдналися в руках великих орендарів. Дрібні селяни, які володіли невеликими ділянками землі або орендували їх, були змушені залишити своє господарство і найнятися наймитами до великих орендарів і землевласників...

... система промислового виробництва проникла і сюди за посередництвом великих господарств, зруйнування патріархальних відносин — що мало саме тут величезне значення — і запровадження машин, парової сили і праці жінок та дітей, а, проникнувши сюди, вона залучила і останню, найконсервативнішу частину трудячого людства в революційний рух.

«Становище робітничого класу в Англії», Твори, т. III, стор. 314—315, 539—541.

IV. СТАНОВИЩЕ ПРОЛЕТАРІАТУ В ПЕРІОД ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ

17. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СТАНОВИЩЕ ПРОЛЕТАРІАТУ В КАПІТАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В тій же мірі, в якій розвивається буржуазія, себто капітал, розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки тоді і можуть існувати, поки знаходять роботу, а знаходять вони її до того часу, поки їхня праця збільшує капітал. Ці робітники, змушені продавати себе поштучно, являють собою такий же товар, як і всякий інший предмет торгівлі, а тому в рівній мірі зазнають усіх випадковостей конкуренції, усіх коливань ринку.

Завдяки поширенню машин і розподілові праці праця пролетарів утратила всякий самостійний характер, а разом з тим і всяку привабливість для робітників. Робітник стає простим додатком машини, від нього вимагаються тільки найпростіші, найодноманітніші, найлегше виучувані прийоми. А витрати, затрачувані на робітника, зводяться тому майже виключно до засобів існування, необхідних для його утримання і продовження його роду. Але ціна всякого товару, а отже, і праці дорівнює витратам його виробництва. Тому в тій же самій мірі, в якій росте непривабливість праці, зменшується заробітна плата. Більше того: в тій же мірі, в якій зростають застосування машин і розподіл праці, зростає і обсяг праці. Це відбувається або в наслідок збільшення числа робочих годин, або в наслідок того, що збільшується потрібна в даний проміжок часу праця, прискорюється хід машин і т. д.

Сучасна промисловість перетворила маленьку майстерню патріархального майстра у велику фабрику промислового капіталіста. Маса робітників, скупчені на фабриці, організуються по-солдатському. Як рядові промислової армії, вони ставляться під нагляд цілої ієрархії унтер-офіцерів і офіцерів. Вони раби не тільки класу буржуазії, буржуазної держави, — щоденно і щогодинно поневолює їх машина, наглядач і насамперед сам окремий буржуа-фабрикант.

«Маніфест Комуністичної партії», Вибрані твори К. Маркса, т. I. стор. 158—159.

18. РОБЕРТ ОУЕН ПРО ЗЛИДЕННЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В РЕЗУЛЬТАТІ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ¹

Ті, хто зайняті в промисловості, мануфактурі і торгівлі в цій країні, представляли 30—40 років тому дуже незначну частину знання, багатства, впливу і населення імперії. До цього періоду Британія була переважно землеробською країною. Але з того часу і до даного моменту торгівля всередині країни і торгівля зовнішня зросли остільки швидко і досягли таких над-

¹ Уривок взято з брошури Оуена «Спостереження про вплив промислової системи з міркуваннями відносно поліпшення тих її сторін, які завдають найбільшої шкоди здоров'ю і моральності». Праця була опублікована в 1817 р. і відбиває вже перехід Оуена до соціалістичних поглядів.

звичайних розмірів, такої важливості, якої ніколи не мала раніше торгівля в країні, що має осільки велику політичну силу і вплив. Згідно з даними 1811 р., в Англії, Шотландії і Уельсі 895 998 сімей зайнято, головним чином, у землеробстві, 1 129 049 сімей зайняті в промисловості і мануфактурах, 640 500 чоловік служать в армії і флоті і 519 168 сімей не зайняті ні в одній з цих галузей. Таким чином, у землеробстві зайнято тепер всього близько третини населення. Чим же пояснюється така зміна? — Головним чином, вона викликана механічними винаходами, запровадженням бавовняної промисловості в Англії і розведенням бавовни в Америці... Далі сталося розширення британської закордонної торгівлі до тої міри, яка дивує і бентежить найбільш освічених державних діячів як у самій Англії, так і за кордоном. А безпосереднім результатом цього мануфактурного розвитку було швидке збільшення багатства, промисловості, населення і політичного впливу британської імперії. А завдяки цьому виявилось можливим витримати 25-річну боротьбу з найжахливішою воєнною і аморальною силою, яку будьколи породжував світ.¹ Але ці важливі результати, звичайно, результати великі, в своєму досягненні супроводжувались такими нещастями, що виникає сумнів: що ж переважає — досягнені результати чи зв'язані з ними нещастя?... Добування багатства і жадоба до його безперервного збільшення привели до несправедливої розкоші серед численної групи індивідумів, які готові жертвувати кращими сторонами людської істоти заради пристрасті до нагромадження... А трудолюбний нижчий клас, працею якого створюється це багатство... попадає в становище справжнього гноблення; а через те, що дух суперництва зростає, а легкість добування багатства зменшується, то поступовно цей клас опиняється в більш жалюгідному стані, ніж могли собі уявити ті, хто недосить уважно спостерігав зміни, які відбуваються. В результаті — тепер нижчий клас перебуває в безмежно гіршому і більш жалюгідному становищі, ніж до запровадження тих мануфактур, з успіхом яких зв'язане саме існування робітників. Щоб утримувати надлишкове населення, яке створене було вирослим попитом на працю, тепер стало необхідно підтримувати наявні розміри нашої зовнішньої торгівлі... Однак, дуже ймовірно, що зовнішня торгівля країни досягла найбільшого розвитку і що, в наслідок конкуренції інших держав, які мають рівні або більші зручності свого становища, наша зовнішня торгівля буде поступовно зменшуватись...

Всі прагнуть того лише, щоб дешево купити і дорого продати... В результаті цього принципу наживи, нічим не обмеженої, робітничий клас попав у надзвичайно жалюгідне становище, будучи зайнятий у мануфактурах, в галузях в більшій чи меншій мірі шкідливих для здоров'я і моральності навіть дорослих. Однак, батьки не вагаються жертвувати добробутом своїх дітей і посилати їх на ту роботу, в умовах якої їх дух і тіло стають набагато гірші, ніж могли б і повинні були б стати в умовах більш гуманної і передбачливої системи. Не більш як 30 років тому

¹ Оуен має на увазі період воєн Англії з революційною і наполеонівською Францією в 1793—1815 рр.

навіть найбільшні батьки вважали, що примушувати дітей регулярно працювати з 14 років ще рано, і вони були праві... Однак, що ж ми бачимо тепер при новій мануфактурній системі?.. У промислових округах, як звичайне явище, батьки посилають дітей обох статей 7—8 років віком взимку і влітку в 6 годин ранку, іноді ще коли буває темно, іноді в дощ і сніг — на фабрики, де діти працюють в розпеченій, дуже несприятливій для людського життя атмосфері, часто до 12 год. дня і потім, після годинної перерви на обід, діти знов мусять працювати, в більшості випадків до 8 год. вечора. Діти повинні безустанно працювати для підтримання свого існування. Вони позбавлені незвинних, здорових і розумних розваг... Переходячи з дитячого віку в юнацький, вони починають удавати з себе дорослих: особливо хлопці, але часто і дівчатка, ідуть у шинки, напиваються і т. д. І до цього їх спонукає щоденна тяжка праця, брак чогось кращого і розумова недорозвиненість. Хіба можна чекати від такої системи виховання, що вона не витворить населення слабе у фізичному і розумовому відношенні, з звичаями, що руйнують їхній власний добробут і добробут оточуючих, ніби розрахованими на те, щоб знищити всі суспільні нахили... Сьогодні робота в одного хазяїна, завтра у другого, потім у третього, у четвертого і т. д., — поки не зникнуть усякі зв'язки між підприємцями і найманими, крім міркувань голої наживи... Підприємець розглядає робітників лише як знаряддя свого зиску, ці останні розлючуються... і якщо законодавство не вживе заходів до поліпшення становища робітничого класу, то рано чи пізно країні загрожує жахлива, може бути, безвихідна небезпека.

Observations on the Effect of the Manufacturing System, p. 3—11, 1817.
Документ дано в перекладі, вміщеному в книзі В. Лавровського «Промышленный переворот в Англии», стор. 50—52, 1925.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА

19. ЗРАЗКИ РОЗПИСОК, ЯКІ ОДЕРЖУВАЛИ НА ФАБРИЦІ С. ОЛЬДНОУ РОБІТНИКИ ЗАМІСТЬ ГРОШЕЙ¹

Готівкою	0. 5. 0.
Копчена свинина	0. 2. 1/2.
Хліб	0. 0. 11.
	∅ 0. 7. 11 1/2.
Борг у крамниці Джона Ріглей	0. 15. 11.
Готівкою	0. 1. 10.
	∅ 1. 5. 8 1/2.

¹ Наведені розписки яскраво характеризують систему експлуатації на капіталістичних фабриках, так звану «truck-system», себто систему розплати з робітниками замість грошей товарами. По цих розписках робітники повинні були втриє дорожче переплачувати в крамниці, власник якої був агентом фабриканта.

£ 0. 13. 9. Меллор, 13 квітня 1793 р.
 Виплатити Девідові Байерсу 13 шилінгів 9 пенсів
 товарами на цю суму.
 В крамницю Самюель Ольдноу
 № 73.

£ 1. 15. 10¹/₂. Меллор, 13 квітня 1793 р.
 Приписати до рахунка Девіда Байерса 1 фунт 15 шилінгів
 10¹/₂ пенсів, за які є відповідальним Самюель Ольдноу. За нього
 підписуюсь я, ваш покірний слуга.
 Г. Месон

G. Unwin, *Samuel Oldknow and the Arkwrights. The Industrial Revolution at Stockport and Marple, 1924.* За перекладом В. М. Лавровського, з «Хрестоматії по соціально-економічній історії Європи», стор. 422.

20. ПАДІННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ РУЧНИХ ТКАЧІВ БАВОВНЯНОГО БАТИСТУ (1795--1833 рр.)

Роки	Тижневий заробіток		Роки	Тижневий заробіток		Роки	Тижневий заробіток	
	шил.	пенс.		шил.	пенс.		шил.	пенс.
1795	33	3	1808	14	0	1821	8	6
1796	33	0	1809	16	0	1822	8	6
1797	29	0	1810	19	0	1823	8	6
1798	30	0	1811	14	0	1824	8	6
1799	25	0	1812	14	0	1825	8	6
1800	25	0	1813	15	0	1826	7	6
1801	25	0	1814	24	0	1827	6	0
1802	29	0	1815	14	0	1828	6	0
1803	24	0	1816	12	0	1829	5	6
1804	20	0	1817	9	0	1830	5	6
1805	25	0	1818	9	0	1831	5	6
1806	22	0	1819	9	0	1832	5	6
1807	18	0	1820	9	0	1833	5	6

Daniels, *The Early English Cotton Industry, p. 134, 1920.*

21. ЗНИЖЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ФАБРИЧНИХ ТКАЧІВ¹

Роки	Ціни на тканини		Ціни на бавовну		Продажна ціна матерії, розмір 72 ⁷ / ₈			Тижнева заробітна плата ткачів	
	шил.	пенс.	шил.	пенс.	фунт.	шил.	пенс.	шил.	пенс.
1814	3	0	2	6	1	8	0	14	0
1820	2	0	1	1	0	15	9 ³ / ₄	14	0
1825	1	8	1	2	0	14	0 до	13	0
1830	1	4	0	6 ¹ / ₂	0	18	6	12	0
1835	1	4	0	10	0	8	3	12	6
1840	1	3	0	6	0	9	9	11	0
1841	1	2 ¹ / ₂	0	6 ¹ / ₄	0	7	3	9	9
1842	1	1 ¹ / ₂	0	5 ¹ / ₄	0	7	0	—	—
						5	9		

Porter, *The Progress of the Nation, p. 298.*

¹ При розгляді цієї таблиці треба врахувати ріст інтенсифікації праці робітника: «В 1819 р. число picks [ударів човника] при паровому ткацькому верстаті становило 60 на хвилину, в 1842 р. воно становило 140...» (Маркс, «Капітал», т. I, стор. 464, вид. 1934 р.)

22. З ЗАКОНУ ПРОТИ РОБІТНИЧИХ КОАЛІЦІЙ (1799 р.)¹

Усі контракти, договори і угоди всякого роду, писані або усні, складені будьколи до цього часу будьякими *journeymen* (навченими робітниками) або будьякими іншими робітниками чи іншими особами, щоб добитися підвищення заробітної плати для них, або частини їх, або будьяких інших *journeymen*, або робітників, або інших осіб, зайнятих у будьякій мануфактурі, виробництві чи підприємстві, або для зменшення чи змінення для них, або деяких з них звичайних годин або часу роботи, або для зменшення кількості роботи, або для того, щоб завадити їм ставати на перешкоді будьякій особі або особам наймати того, кого він, вона або вони вважають потрібним найняти для своєї мануфактури, виробництва або підприємства для управління або керівництва цими останніми, — будуть оголошені і цим оголошуються незаконними і недійсними.

[Робітники, які складають такі угоди або коаліції або які намагаються перешкодити іншим найматися, або які спонукують їх кидати роботу, або які присутні на мітингах в таких цілях, — підлягають тримісячному ув'язненню в тюрмі або двомісячному ув'язненню в поправному будинку].

Bland, Brown and Tawney, English Economic History, p. 626—627, 1920.

23. УМОВИ ПРАЦІ НА МАНЧЕСТЕРСЬКІЙ ФАБРИЦІ В 1784 р.²

Бавовняні фабрики являють собою великі будівлі, але влаштовані таким чином, щоб у них можна було вмістити якнайбільше число людей. Щоб не залишити невикористаного місця, фабрики будуються на кілька поверхів, по змозі невисоких. Більшість приміщень зайнята машинами, коло яких треба мати значну кількість мастила для змащування їх. Завдяки специфічному характерові промисловості в повітрі постійно літає бавовняний порошок, який у сполученні з мастилом і нагріваючись від тертя дає особливо неприємний запах. Число працюючих на фабриці залежить, звичайно, від її розмірів. На одній фабриці, з якою я ознайомився, працювало кілька сотень людей... Фабрики часто працюють день і ніч. Для цього вживається велике число свічок, але майже нічого не робиться для вентиляції. У наслідок

¹ Закон був спрямований проти професійних спілок, які почали швидко утворюватися в Англії в 90-х роках на ґрунті страйкового руху. Найближчим приводом до видання закону була петиція власників лондонських машинобудівельних заводів, які скаржилися в парламент на «небезпечний страйк» токарів. Біль (законопроект) спішно був внесений до парламенту прем'єром Вільямом Піттом (1759—1806) і через 24 години став законом. Заборона проти професійних спілок лишалася в силі до 1824 р., коли під тиском зміцнілого робітничого руху було легалізовано на певних умовах існування професійних організацій.

² Автор наводить уривок з памфлету «A Short Essay for Service of the Proprietors of Cotton Mills and the Persons Employed in them», Manchester, 1784. («Короткий нарис про службу у власників бавовняних фабрик та про їх робітників».)

цього, при недостатці свіжого повітря, на фабриці постійно відчуваються випаровування від сили силенної людських тіл (при чому частина працюючих, трапляється, буває хвора), від мастила, від бавовняного порошу і від нічних свічок. Є маленькі квартирки, які іноді відчиняються, іноді ні, але які, в усякому разі, недостатні, щоб задовольняти своєму призначенню... Яких наслідків можна чекати від цих згубних умов? Які результати дійсно виходять з усього цього? Як уже ми вище зауважили, є загальновідомим фактом, що епідемії в околицях Манчестера для багатьох виявились фатальними... Більшість хворих, коли їх питають, де вони захворіли на лихоманку, відповідали, що вони або сами заразилися на неї на фабриці, або ж заразилися від інших. На питання, якого роду заняття були в тих, від кого вони заразилися, була відповідь: це робітники бавовняних фабрик.

Hutchins, Women in Modern Industry, p. 268—269, 1915.

24. ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ НА ФАБРИКАХ У МАНЧЕСТЕРІ (1816—1818 pp.) (Із свідчень лікарів)

Становище дітей, які працюють на прядільних фабриках, давно вже викликає в мене тяжке почуття — в наслідок їх довгого перебування в одному місці. Часто доводиться спостерігати, як вони йдуть на роботу о четвертій годині ранку, в найгіршу погоду, у великий вітер, сніг, дощ, і повертаються пізно ввечері при таких же умовах після того, як вони лишалися замкнутими протягом багатьох годин у надзвичайно високій температурі, що розслабляє і розкриває кожну пору їхнього тіла. Така зміна температури для ніжної дитячої будови тіла, коли діти часто бувають не старші за шість років і до того дуже погано одягнені, явно веде їхній організм до кволості і хвороби. Висока температура — це ще не єдине лихо; крім того, що повітря стає щодалі більш зіпсутим, бо в одному місці протягом довгого часу дихає багато людей, — машини, забруднені мастилами, дають шкідливі випаровування, до цього треба додати порох від бавовни... Кожен з цих моментів, взятий окремо, уже тяжкий, тим більш відчувається це лихо, коли всі ці умови діють вкупі, ведучи до повного розслаблення. Як і можна чекати, діти худі, бліді і кволі, легко піддаються хворобі і кволості, з хворими хребтами і кривими ногами, що пояснюється недостатньою твердістю кісток. Довге стояння при м'яких кістках приводить до викривлення кісток, до опухів суглобів та інших золотушних явищ... Кашель, хриплість, ураження легень звичайні для цих дітей. Дуже небагато з тих, які працюють в ранньому віці на прядільних фабриках, досягають нормального зросту, вони здаються карликами, мало хто доживає до старості; в сорок років їхні фігури виглядають старшими ніж у інших, зайнятих іншою роботою, — у шістдесят.

Observation on the State of the Children in Cotton Industry, by Thomas Foster and David Williams, 1825.

25. ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ (за даними урядової комісії про дитячу працю (1832 р.)

Свідчення Самюеля Коульсона

5047. О якій годині ранку йшли ваші дівчатка на фабрику в період промислової гарячки?

У період промислової гарячки, протягом близько шести тижнів, вони йшли о третій годині ранку і кінчали роботу о 10 або в половину на 11 вечора.

5049. Які перерви для відпочинку і споживання їжі давалися протягом цих дев'ятнадцяти годин роботи?

Четверть години на сніданок, півгодини на обід і четверть години на чай.

5051. Чи йшла частина цього часу на чищення машин?

Ім звичайно доводилося робити те, що вони називали «під сушкою», — іноді це забирало весь час їх сніданку або чаю, і вони повинні були з'їдати сніданок або обід як могли, якщо ж ні, він приносився додому.

5054. Вам, напевно, було дуже важко будити ваших дітей при такій надмірній роботі?

Так, в ранні години нам доводилося брати їх сонними, ставити на підлогу і трусити, для того щоб можна було вдягти їх і відправити на роботу, але, коли вони йшли в звичайний час, цього не було.

5056. Припустімо, що вони трохи запізнилися б, які були б наслідки, в той час як вони працювали таке збільшене число годин?

У них вираховувалась четверть заробітної плати.

5058. Це якщо вони запізнявалися на скільки часу?

На п'ять хвилин.

5059. Скільки часу могли вони спати під час цих збільшених годин роботи?

Нам удавалося укладати їх тільки близько 1 1/2 години, трохи нагодувавши їх, а потім жінка звичайно не спала всю ніч через побоювання, що ми не зможемо вчасно будити їх. Іноді ми лягали, і один з нас звичайно прокидався.

5060. О якій годині ви їх підіймали вранці?

Звичайно жінка або я вставали о 2 годині, щоб одягти їх.

5061. Отож в цей час вони мали не більше як чотири години на спання?

Так.

5062. Як довго це в цілому тривало?

Близько шести тижнів; так було тільки тоді, коли було дуже багаті роботи; це траплялося не часто.

5063. Звичайні години роботи були від 6 годин до 8 годин 30 хвилин вечора?

Так.

5064. З перервами на споживання їжі?

Так, з тими ж перервами.

5065. Чи діти сильно стомлювались від цієї роботи?

Так, ми часто плакали, даючи їм ту невелику кількість їжі, яка припадала на них; нам доводилося трусити їх, бо вони часто засинали з шматком у роті.

5066. Чи був з кимнебудь з них нещасливий випадок в результаті такої роботи?

Так, у моєї старшої дочки... їй зірвало ніготь з пальця, і вона пролежала п'ять тижнів у Лідській лікарні.

5067. Вона позбавилась пальця?

Їй відрізали палець до другого суглоба.

5068. Чи одержувала вона щонебудь за цей час?

Тільки но це нещастя трапилось, видачу утримання припинили.

5069. Чи їй заплатили в той день за півдня?

Було зроблено вирахування за четверть дня, це сталося близько четвертої години.

5072. Чи викликало це подовження робочого часу і жорстоке поводження?

Так, через те, що діти дуже стомлювались, ремінь вживався дуже часто.

5073. Чи били когонебудь з ваших дітей?

Так, усіх; поперше, старшу дочку: я виїжджав у Ланкашір на два тижні, а коли повернувся додому, побачив її плечі і спитав: «Ганно, в чому справа?» «Наглядач відшмагав мене ремінем, — сказала вона, — але дивись, не кажи йому про це, бо, якщо ти це зробиш, нас виженуть з роботи...»

5080. Яку заробітну плату одержували вони під час короткого робочого дня?

По 3 шилінги на тиждень кожний.

5081. А коли вони мучилися під час подовженого робочого дня, скільки вони одержували?

3 шил. 7½ пенсів.

5082. Значить за всю додаткову роботу їм платили тільки на 7½ пенсів більше?

Так, не більше.

5083. Чи могли ви розпоряджатись їх заробітною платою так, як хотіли, коли вони її одержували?

Вони [хазяї] нічого про це не говорили, але діти заявляли нам: «Якщо ми нічого не купуватимемо в [фабричній] крамниці, ми втратимо нашу посаду», і іноді вони приносили трохи цукру або якунсбудь дрібницю, звичайно за своїм розсудом.

5084. Значить вони повинні були витрачати частину своєї заробітної плати на купівлю товарів (truck system)?

Так.

5086. Чи мали ваші діти можливість сидіти під час цих подовжених днів роботи?

Ні, вони повинні були завжди, незалежно від того, чи була в них робота чи ні, ходити туди й сюди, поки щонебудь не попало їм під руки.

5118. Під час роботи із збільшеним числом годин чи могли б вони працювати менше число годин за 3 шилінги?

Ні, вони повинні були працювати збільшене число годин, інакше їх вигнали б.

З усіх зібраних свідчень, резюме яких ми постаралися дати тут, ми робимо висновок:

Щодо вугільних копалень:

1. Що є випадки, коли в шахтах працюють діти віком чотири-п'ять і між п'ятьма і шістьма роками, нерідко між шістьма і сьомома і дуже часто між сьомома і восьмома роками, а дев'ятирічний вік є зовсім звичайним для роботи в шахтах.

2. Що дуже великий процент осіб, які працюють у шахтах, припадає на дітей віком нижче тринадцяти років і ще більше — на підлітків від 13 до 18 років.

3. Що в деяких округах діти жіночої статі починають працювати в шахтах з того ж віку, що і чоловічої статі.

7. Що характер роботи, виконуваної дітьми наймолодшого віку, яка звичайно полягає у відкриванні люка («trapping»), вимагає, щоб вони перебували в шахті з самого початку робочого дня і, згідно з теперішньою системою, не кидали шахти до закінчення робочого дня.

8. Що хоча цей обов'язок майже не заслуговує назви роботи, — діти, які виконують її, позбавлені денного світла і товаришів, і якби не вагонетки з вугіллям, які проходять туди, сюди, вони були б приречені на найжахливіше самотнє ув'язнення.

9. Що в тих округах, де вугільні шари настільки грубі, що коні попадають безпосередньо в робочі шахти, або де бічні коридори, що йдуть від робочих шахт до доріг, не дуже довгі, освітлення головних коридорів робить становище цих дітей порівняно менш сумним, нудним та притуплюючим, але зате в деяких місцях вони залишаються в п'їтмі і цілковитій самотності протягом усього часу їх перебування в шахті; за їхніми власними словами, багато хто з них цілими тижнями протягом більшої частини зими зовсім не бачать денного світла, за винятком тих днів, коли робота не провадиться, і неділь.

10. Що в віці від шести років і вище починається тяжка робота, яка полягає у штовханні і підвезенні вагонеток з вугіллям з робочих шахт до головних колій або до початку шахти, робота, яка, за показаннями свідків усякого роду, вимагає безустанного напруження всієї фізичної сили, яку має юний робітник.

11. Що в тих округах, в яких жінки приймаються на роботу в шахтах, робітники обох статей працюють разом на зовсім однакової роботі і працюють ту ж саму кількість годин; що дівчатка і хлопчики, хлопці і дівчата і навіть заміжні жінки й жінки з дітьми працюють звичайно майже голими, а чоловіки в багатьох шахтах — зовсім голими, і що свідки всякого роду потверджують розкладницький вплив роботи жінок у шахтах.

13. Що коли робітники завантажені повністю, звичайний робочий день дітей і підлітків рідко буває менший від 11 годин, частіше 12, в деяких округах 13, а в одній окрузі звичайний робочий день 14 і більше годин.

14. Що в більшості вугільних шахт нічна робота є частиною звичайної системи і провадиться більш або менш регулярно,

В залежності від попиту на вугілля; всі показання свідків констатують, що ця робота надзвичайно шкідливо впливає як у фізичному, так і в моральному відношенні на робітників і особливо на дітей і підлітків.

Bland, Brown and Tawney, English Economic History, p. 516—519, 1920. З матеріалів Childrens Employment Commission, Mines, 1842.

У. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В АНГЛІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ В.

27. ЗВЕРНЕННЯ І РЕЗОЛЮЦІЇ ЛОНДОНСЬКОГО КО-
РЕСПОНДЕНТСЬКОГО ТОВАРИСТВА ВІД 24 травня
1792 р., ПЕРЕДРУКОВАНІ І РОЗДАВАНІ БЕЗПЛАТНО¹

Впевнені в тому, що кожна людина може претендувати на свободу, як на своє природжене право, ми приходимо до природного висновку, що обов'язком людини, як члена суспільства, є збереження непорушності цієї свободи — для користі його співгромадян і його та їх потомства.

Стаючи членом людського суспільства, людина пожертвувала деякими з своїх прав, для того щоб забезпечити володіння рештою, і добровільно поступилась лише стількома правами, скільки було необхідно для загального блага, — тому вона не має права довільно розпоряджатися свободами, які належать її потомству, або дезертувати з поля битви за спільну справу, покірно й інертно зносячи крадіжку природних і невід'ємних прав у того народу, до якого вона належить, — права опору пригнобленню й участі в управлінні своєю країною; без повного і постійного користування цими правами ні одна людина не може справедливо називати себе або свою країну вільними.

Проте, за останній час ті самі люди, які насмілилися утискувати націю, насмілилися також твердити, що кожний опір їх пригнобленню незаконний, тоді як, з другого боку, обман і насильство, санкціоновані традицією і сліпою слухняністю, позбавили величезну більшість населення Великобританії, яке платить податки і займається суспільно-корисною працею, права брати участь в управлінні їх власною державою і в розпоряджанні їх власними інтересами.

Ті небагато хто, яким дозволяється обирати представників, і особи, обрані цією невеликою кількістю виборців, ганьблять країну, купуючи і продаючи виборчі голоси, підкупаючи інших і самі піддаючись підкупу — перші своєю поведінкою на виборах, а другі — в сенаті². Це більш ніж

¹ Лондонське кореспондентське товариство — найбільше демократичне товариство Англії епохи французьких воєн. Було засноване в 1792 р. робітником Томасом Гарді (1752—1832) і в своїй роботі об'єднувало діяльність ряду інших революційних товариств Англії, які розвинулися під впливом Французької революції. У грудні 1793 р. товариство скликало в Единбурзі конвент делегатів, який був, проте, розігнаний урядом. Зазнаючи систематичних репресій з боку уряду, товариство припинило своє існування в 1799 р.

² — Себто в парламенті.

достатньо показує, що нація не має представництва і що теперішня система абсолютно не конституційна, — якщо тільки слово конституція щонебудь означає.

Збуджений врешті від свого задубіння і прагнучий перепинити лихо, народ організував велику кількість різних товариств, що переслідують гідні цілі; декілька таких товариств організувались і в столиці, і серед них Лондонське кореспондентське товариство скромно, але твердо вимагає уваги своєї країни до таких своїх резолюцій:

Постановляється:

I. Що кожна людина має право брати участь в управлінні товариством, членом якого вона є, якщо тільки вона не є неправоспроможною.

II. Що тільки малолітство, Сожевілля або злочин проти загальних законів товариства можуть зробити її неправоспроможною.

III. Що наглядати за управлінням своєї країни, за тим, щоб видавані закони не вироджувалися б в пригнічення і щоб ті, яким доручили управління, не заміняли спільного блага особистою вигодою, є стільки ж право, скільки і обов'язок кожного громадянина.

IV. Що народ Великобританії в дійсності не представлений у парламенті.

V. Що в результаті часткового, нерівного, а отже і неправильного представництва, яке сполучається з підкупамі при обранні представників, виникли непідсильні податки, несправедливі закони, обмеження свободи і розтрати товариських коштів.

VI. Що єдиним способом викорінення цього лиха є справедливе, рівне і безсторонне представництво народу в парламенті.

VII. Що справедливе, рівне і безсторонне представництво не може мати місця доти, поки не будуть знищені всякі вузькі привілеї.

VIII. Що наше товариство ненавидить заколоти і насильство, і єдиною зброєю, якою воно, прагнучи реформ, а не анархії, само користуватиметься і переконуватиме інших співгромадян застосовувати проти зловживання владою, є розум, твердість і одностайність. Підписано з доручення комітету.

Т. Гарді, секретар. 2 квітня 1792 р.

Howell's State Trials, vol. XXIV, p. 377—378, 1818.

28. ЗВЕРНЕННЯ ДО НАРОДУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І ІРЛАНДІЇ, ЗАЧИТАНЕ НА ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ ЛОНДОНСЬКОГО КОРЕСПОНДЕНТСЬКОГО ТОВАРИСТВА В ЛОНДОНІ 20 січня 1794 р.

Громадяни! Наша нація втягнена в війну, в результаті однієї лише кампанії, якою забито величезне число наших співвітчизників, витрачена сила коштів, наша промисловість, торгівля і мануфактури майже зруйновані, багато хто з наших мануфактуристів і ремесників розорені, і їхні сім'ї помирають в голоду.

На додаток до цього ми маємо підстави сподіватися, що до надсильного тягара оподаткування, який вже тепер тисне на нас, незабаром будуть додані нові податки з метою покрити витрати, викликані безрезультатним хрестовим походом за відновлення у Франції огидного деспотизму.

Якщо ми звернемося до принципів цієї війни, ми змушені будемо признатися, що не схвалюємо її ні як акт справедливості, ні як акт благорозумності, і якщо на підставі того, що уже сталося, ми можемо судити про її результати, ми передбачаємо тільки поразку і вічну ганьбу для Великобританії.

У той час, як ми втягнені в руйніничу зовнішню війну, становище всередині країни у нас не менш сумне.

Ті, що зацікавлені в збереженні парламентських підкупів і безлічі синекур, щодня запевняють нас у тому, що англійська конституція є втіленням людської мудрості, що наші закони (вірніше кажучи, їхні закони) є верхом справедливості і що застосування ними цих законів таке безсторонне, що останні однаково допомагають як багатим, так і бідним, завдяки чому ми, за їхніми словами, перебуваємо в стані абсолютної свободи, і наші права і свободи так добре забезпечені для нас, що всяке вторгнення в них немислиме.

Коли ми запитуємо, в чому ж виявляється наше користування цими великими привілеями, нам вказують на Велику хартію та Біль про права¹, а Славна революція 1688 р. підноситься нам як опора англійської свободи.

Громадяни, ми читали Велику хартію, Біль про права і знаємо про революцію 1688 р. і, звичайно, вважаємо, що наші предки встановлювали мудрі і справедливі закони, але ми також вважаємо, що від славної конституції наших предків тепер не лишилося майже і сліду...

Що ми бачимо на практиці? Неконституційне і незаконне обвинувачення чиновником, самовільний наказ королівського генерал-аторнея², який узурпував це право в суду присяжних... Додайте до цього надзвичайні витрати на судові видатки, нову довільну практику скасування присудів присяжних і загаювання судового розгляду, що відкрито і безсоромно суперечить статті, яка забороняє порушення, відволікання і торгівлю правосуддям.

...Якщо ми поглянемо на Ірландію, ми побачимо, що недавно проведений мерзенний парламентський акт намагається шляхом терору відняти в народі його визнане право збиратися для підтримки і захисту своїх прав і свобод, тоді як почесні — ні, ганьблячі — титули сипляться наче з рогу достатку, відкриваючи нові джерела підкупу для винагородження неситої продажності тих, хто є знаряддями цього пригнічення.

У Шотландії лиха рука влади діяла безсоромно, не прикриваючись навіть формальністю парламентського акту; поліцейські судді

¹ Див. вступ, розділ I — «Англійська революція XVII в.», документи №№ 17 і 46.

² Генерал-аторней — верховний прокурор.

насилено втручались у мирні і законні збори громадян і силою (не тільки беззаконно, але і протизаконно), під прикличкою виконання службових обов'язків, переривали обговорення і перешкоджали їх об'єднанню.

Мудрість і благорозумна поведінка британського конвенту в Едінбурзі були такі, що навіть найгірші їх вороги не змогли вказати закон, який би вони порушили; не зважаючи на це, їхні папери були захоплені і використані як свідчення проти них; багато з добропорядних і чесних громадян були за свої справедливі дії жорстоко, несправедливо і незаконно присуджені до ганебного заслання...

Громадяни, ми всі схвалюємо почуття і щодня повторюємо слова, за які наші шановні брати так несправедливо віддані на нелюдські торттури... Їхня справа—наша справа, тому в наших інтересах і наш обов'язок—перемогти або впасти разом з ними...

Ви запитаете, яким шляхом ми шукатимемо порятунку? На це ми відповімо, що в цивілізованому суспільстві люди повинні шукати порятунку в законах доти, поки ці закони можуть дати його... Ми повинні шукати порятунку у своїх власних законах, а не в законах наших ворогів, грабіжників і гнобителів.

Для нації, яка перебуває в такому становищі, в якому перебуваємо тепер ми, порятунок може бути тільки в справедливому, свободному і повному народному представництві.

Постановляється, що протягом дальшої парламентської сесії Генеральний комітет даного товариства буде щодня збиратися для того, щоб стежити за діями парламенту, і за управлінням цієї країни. І що при першому ж проведенні якогонебудь біля або пропозиції, ворожих свободам народу, як от: висадження чужоземних військ у Великобританії або Ірландії¹, скасування акту про особисту свободу, проголошення воєнного стану або заборона народів збиратися в різних товариствах для одержання відомостей про конституцію, або якінебудь інші нововведення такого ж характеру,—в якому завгодно з цих випадків Генеральний комітет випустить звернення до делегатів всіх секцій і до секретарів різних товариств про скликання загального народного конвенту—в тому місці і таким шляхом, як це буде вказано у зверненні з метою обговорення і вжиття заходів.

Постановлюється, що дана відозва і резолюція підписується головою, друкується і оголошується.

Дж. Мартін, голова. Т. Гарді, секретар.

Howell's State Trials, vol. XXIV, p. 441—445, 1818.

¹ Мали на увазі небезпеку залучення урядом німецьких військ (з Ганновера та інш.) для придушення революційного руху.

29. ЗАВОРУШЕННЯ В АНГЛІЙСЬКОМУ ФЛОТІ (квітень 1797 р.)

Вимоги, виставлені матросами військового флоту (з заяви, даної лордом адміралтейства від 18 квітня 1797 р.)¹

Ми, моряки флоту його величності, беремо на себе сміливість подати вашим світлостям смиренну петицію, в якій викладаємо ті тяготи й утиски, що їх ми зазнали протягом багатьох років та що їх ваші світлості, як ми сподіваємося, виправлять по можливості в найкоротший строк; ми сміємо сподіватися, що ваші світлості і вся нація в цілому визнають наші заслуги як в американській, так і в теперішній війні, які заслуги по відношенню до нації та ретельне старання при захисті нашої країни заслуговують, на нашу одностайну думку, кращого заохочення, ніж те, яке ми будьколи мали або маємо тепер...

Перше, на що ми скаржимося, це те, що наше утримання занадто мале, воно повинне бути підвищене для того, щоб ми були спроможні краще утримувати наших жінок і наші сім'ї, бо нашим обов'язком є утримувати їх, оскільки це дозволяє наше утримання, — ми сподіваємося, що ваші світлості і високошановна палата общин звернуть на це увагу.

Ми, ваші петиціонери, просимо вас прийняти до уваги викладені нижче хиби, на які ми скаржимося:

1. Ми просимо, щоб кількість видаваної нам провізії була збільшена до 16 унцій на фунт і щоб застосовувані на кораблях міри ваги були такі ж, які застосовуються в торгівлі нашої країни.

2. Щоб нам не видавали хліб борошном, коли ми перебуваємо в якійнебудь гавані або порту під британським прапором, а також щоб нам забезпечили достатню кількість овочів з тих, яких можна знайти багато в тих портах, де ми буваємо, бо ми дуже терпимо від нестачі їх.

3. Просимо ващі світлості звернути увагу на становище хворих на кораблях його величності, щоб догляд їх був поліпшений і щоб вони могли користуватися тими необхідними речами, які належать їм на час хвороби, і щоб ці необхідні речі ні в якому разі не привласнювались і не розтрачувались...

4. ...щоб, перебуваючи в якійнебудь гавані, або виконавши службові обов'язки на кораблі, після повернення з плавання ми могли користуватися свободою на березі; щоб ніхто не зміг зловживати своєю свободою, потрібні обмеження, порушення яких без письмовного наказу начальника повинно каратися за законами флоту...

5. Щоб всі поранені під час служби одержували плату до видужання і звільнення з служби; і якщо на будьякому судні

¹ Документ характеризує один з перших моментів революційного руху в англійському військовому флоті епохи війни проти Французької республіки — рух матросів у Портсмуті. Вимоги, виставлені матросами, були адміралтейством частково виконані, і після зміни частини командного складу рух закінчився, не встигнувши об'єднатися з іншим матроським повстанням (яке виникло трохи пізніше) частини флоту, розташованої в гирлі Темзи.

е будьякі серйозні скарги, ми сподіваємося, що ваші світлості негайно задовольнять їх, оскільки це в вашій владі, щоб заповігати заворушень, які можуть виникнути.

... Ми одноголосно вирішили не зніматися з якоря доти, поки вищевказані хиби не будуть виправлені і не буде проведений акт про ці реформи, а також поки не будуть виправлені хиби, які є на окремих кораблях.

[Далі йдуть підписи тридцяти двох делегатів від шістнадцяти військових суден, розташованих у Спітехеді (поблизу Портсмута)].

The Parliamentary History of England, vol. XXXIII, p. 495—499, 1797—1798.

30. ПРОКЛАМАЦІЯ «ОБ'ЄДНАНИХ ІРЛАНДЦІВ» (травень 1798 р.)¹

Ірландці! Ваша країна вільна, і за вас скоро помстяться. Підлого уряду, який так довго й жорстоко гнобив вас, більше не існує: деякі з найжорстокіших потвор уже заплатили своїм життям, а решта в наших руках. Національний прапор зеленого Єріна² майорить над руїнами деспотизму, а столиця, яка ще тільки декілька годин тому була свідком розпусти, інтриг і злочинів ваших тиранів, перетворилася тепер в опору переможного патріотизму і добродійності. Повстаньте ж, об'єднані сини Ірландії! Повстаньте як великий і могутній народ, який вирішив добитися свободи або померти. Озбройтеся всіма засобами, які тільки є в вашому розпорядженні, і киньтеся, як льви, на ваших ворогів; пам'ятайте, що, роззброюючи противника, ви тим самим озброюєте друзів і подвоюєте свої сили.

У справі свободи бездіяльність означає боягузтво; боягуз буде позбавлений майна, яке він не має мужності захищати. Хай його зброя буде відібрана і передана тим мужнім людям, які хочуть і будуть користуватися нею. Так, ірландці, ми клянемося ім'ям вічної справедливості, за яку ми боремося, що відважні патріоти, які переживуть цю славу битву, і сім'ї тих, хто поліг або поляже в цій боротьбі, одержать з рук вдячної нації щедрі винагороду, взяту з майна, нагромадженого нашими ворогами шляхом злочинів, і їх імена будуть записані в літописах ірландської революції як славний приклад для всього потомства: але одночасно ми клянемося карати грабіж стратою і заклеюванням ганьбою. Ми клянемося також не вкладати меч у піхви доти, поки кожному в нашій країні не будуть повернені ті рівні права, які бог і природа дали всім людям, поки не встановиться стано-

¹ Товариство «Об'єднаних ірландців» — національно-демократична партія, організована в 1791 р. Теобальдом Вольфом Тонем (1763—1798). Погляди членів товариства розвивалися під прямим впливом ідей Французької революції, зокрема якобінців. Під час антиякобінської війни товариство делегувало представників до французького республіканського уряду з метою організації французької експедиції на допомогу ірландському повстанню. Проте, повстання, зняте навесні 1798 р., було англійцями придушено (допомога французів виявилася зовсім недостатньою), і Ірландія зазнала жорстокого терору.

² *Erin* — стародавня назва Ірландії.

вище, при якому між громадянами Еріна буде визнаватися тільки перевага добродетності і таланту.

Багато хто з військових, в грудях яких горить любов до свободи, стали під національні прапори: зустрічайте з розкритими обіймами тих, хто піде за таким славним прикладом, вони можуть зробити велику послугу справі свободи і будуть винагороджені по заслугах. Але нехай помста всієї нації впаде на злочинця, який вийме меч проти батьківщини...

... Не бійтеся найманих солдатів і аристократичної гвардії, їм не встояти проти натиску вільних громадян... Атакуйте їх вдень і вночі по всіх напрямках, користуйтеся природними перевагами вашої країни, яких безліч і які ви знаєте далеко краще, ніж вони; там, де ви не можете протистояти силі всіх їх військ, нападайте на їх тил і фланги, намагайтесь відрізати їх від обозів і складів і не давайте з'єднатись їх військам; використовуйте кожен хвилину, яку ви не можете присвятити боротьбі за свою країну, на вивчення способів ведення цієї боротьби і підготовку війни, бо війна і тільки війна повинна займати всі уми і всі руки в Ірландії доти, поки її так довго утискувана земля не буде очищена від усіх ворогів.

Помста, ірландці, помста вашим гнобителям! Пам'ятайте, що тисячі ваших кращих друзів загинули за їх безжальним наказом. Пригадайте їх підпали, катування, військові побиття і легальні вбивства. Пригадайте Орра¹.

Postgate, Revolution from 1789 to 1906, 1920, p. 67—68.

31. К. МАРКС ПРО ІРЛАНДІЮ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ в. (3 листа до Енгельса від 10 грудня 1869 р.)

... Це — період [з 1779 до 1800 р.], який являє величезний інтерес scientifically and dramatically. Поперше, в 1788—1789 рр. повторюється (може, ще в сильнішій мірі) мерзенності англійців 1588—1589 рр. Подруге, в самому ірландському русі легко можна довести наявність руху класів. По третє, мерзенна політика Пітта.² По четвєртє, — що буде дуже образливо англійцям, — Ірландія зазнала невдачі тому, що from a revolutionary standpoint, ірландці були занадто передовими для English king and church mob, і в той же час, з другого боку, англійська реакція в Англії (як у часи Кромвелля) спиралась на поневолення Ірландії. Цьому періодові повинен бути присвячений, принаймні, один розділ, стовп ганьби для Джона Булля!³

Твори, т. XXIV, стор. 270—271.

¹ Орр Вільям (1766—1797) — один з лідерів партії «Об'єднаних ірландців»; в 1797 р. був страчений (повішений) англійською владою.

² Пітт Вільям, граф Чагам (1759—1806) — лідер партії торі, прем'єр-міністр (1783—1801 і 1804—1806); організатор воєн проти французької республіки; щодо Ірландії провадив політику придушення ірландської промисловості і після придушення повстання 1793 р. провів закон про злиття Ірландії з Англією (так звана Унія 1800 р.).

³ Джон Буль — прозвище англійської буржуазії.

32. СТАЛІН ПРО ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН І СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В СРСР

Історія знала до цього часу три шляхи утворення і розвитку могутніх промислових держав.

Перший шлях — це шлях захвату й пограбування колоній. Так розвивалася, наприклад, Англія, яка, захопивши колонії у всіх частинах світу, викачувала звідти «додатковий капітал» для посилення своєї промисловості на протязі двох віків і перетворилась, кінець-кінцем, у «фабрику світу». Ви знаєте, що цей шлях розвитку для нас неприйнятний, бо колоніальні захвати й грабежі несутимісні з природою радянського ладу.

Другий шлях — це шлях воєнного розгрому і контрибуцій, проводжуваній одною країною у відношенні іншої країни. Так стояла справа, наприклад, з Німеччиною, яка, розгромивши Францію в період франко-прусської війни і вибивши з неї 5 мільярдів контрибуції, влила потім цю суму в канали своєї промисловості. Ви знаєте, що цей шлях розвитку так само несутимісний з природою радянського устрою, бо він нічим по суті справи не відрізняється від першого шляху.

Шлях третій — це шлях кабальних концесій і кабальних позик, що йдуть від країн, капіталістично розвинених, в країну, капіталістично відсталу. Так стояла справа, наприклад, з царською Росією яка, даючи кабальні концесії і беручи кабальні позики у західних держав, влізла тим самим у ярмо напівколоніального існування, що не виключало, однак, того, що в майбутньому вона могла б, кінець-кінцем, видертись на шлях самостійного промислового розвитку, звичайно, не без допомоги більш або менш «вдалих» воєн і, звичайно, не без пограбування сусідніх країн. Навряд чи треба доводити, що цей шлях так само неприйнятний для радянської країни: не для того ми проливали кров у трирічній війні з імперіалістами всіх країн, щоб на другий день після переможного закінчення громадянської війни піти добровільно в кабалу імперіалізму.

Було б неправильно думати, що кожний з цих шляхів розвитку здійснюється в живому житті обов'язково в чистому вигляді і неодмінно ізольовано від інших шляхів. Насправді в історії окремих держав ці шляхи нерідко схрещувались і доповнювали один одного, даючи зразки їх сплетення. Прикладом такого сплетення шляхів є, наприклад, історія розвитку Сполучених Штатів Північної Америки. Пояснюється ця обставина тим, що різні шляхи розвитку, при всій їх відмінності один від одного, мають деякі спільні риси, що зближують їх між собою і роблять можливим їх сплетення: поперше, всі вони ведуть до утворення капіталістичних промислових держав; подруге, всі вони передбачають приплив ззовні «додаткових капіталів», одержуваних тими чи іншими способами, як не минучу умову утворення таких держав. Але було б ще більш неправильно змішувати їх на цій підставі між собою і скидати в одну купу, не розуміючи того, що три шляхи розвитку означають все ж три різні методи утворення промислових капіталістичних держав, що кожен з цих шляхів накладає свій особливий відбиток на фізіономію цих держав.

Що ж лишається робити радянській державі, якщо старі шляхи індустріалізації країни є для неї неприйнятними, а приплив нових капіталів не на кабальних умовах все ще лишається виключеним?

Лишається новий шлях розвитку, шлях, не звіданий ще повністю іншими країнами, шлях розвитку великої промисловості без кредитів ззовні, шлях індустріалізації країни без обов'язкового припливу чужоземного капіталу, намічений Леніним у статті «Краще менше, та краще».

«Ми повинні постаратися, — каже Ленін, — збудувати державу, в якій робітники зберегли б своє керівництво над селянами, довір'я селян по відношенню до себе і з величезною економією вигнали б із своїх суспільних відносин усякі сліди будьяких надмірностей. Ми повинні звести наш держапарат до максимальної економії»... «Якщо ми збережемо за робітничим класом керівництво над селянством, то ми дістанемо можливість ціною величезної і величезної економії господарства в нашій державі добитись того, щоб усяке найменше заощадження зберегти для розвитку нашої великої машинної індустрії, для розвитку електрифікації»... «Тільки тоді, — каже далі Ленін, — ми спроможні будемо пересісти, висловлюючись фігурально, з одного коня на другого, саме, з коня селянського, мужицького, озлиднілого, з коня економії, розрахованих на розорену селянську країну, — на коня, якого шукає і не може не шукати для себе пролетаріат, на коня великої машинної індустрії, електрифікації, Волховбуду і т. д.» (див. т. XXVII, стор. 417).

Такий є той шлях, на який стала вже наша країна і який вона повинна пройти для того, щоб розвинути свою велику промисловість і розвинутися самій в могутню індустріальну державу пролетаріату.

Шлях цей, як я вже казав, не звіданий буржуазними державами. Але це далеко ще не значить, що він неможливий для пролетарської держави. Те, що неможливе або майже неможливе в даному разі для буржуазних держав, — цілком можливе для держави пролетарської. Справа в тому, що пролетарська держава має в цьому відношенні такі переваги, яких не мають і, мабуть, не можуть мати буржуазні держави. Націоналізована промисловість, націоналізовані транспорт і кредит, монополізована зовнішня торгівля, регульована державою внутрішня торгівля, — все це такі нові джерела «додаткових капіталів», які можуть бути використані для розвитку індустрії нашої країни, яких не мала ще жодна буржуазна держава. Ви знаєте, що ці й подібні до них нові джерела вже використовуються пролетарською владою для розвитку нашої промисловості. Ви знаєте, що ми маємо вже на цьому шляху деякі немаловажні успіхи.

Ось чому шлях розвитку, неможливий для буржуазних держав, цілком можливий для пролетарської держави, не зважаючи на всі його труднощі й іспитання.

«Питання і відповіді. Промова в Свердловському університеті 9 червня 1925 р.» «Питання лєнінізму», стор. 169—171, рос. вид. 1933 р.

Література

- Енгельс, Становище Англії — XVIII вк, Твори, т. II, стор. 357—366.
- Енгельс, Становище робітничого класу в Англії, Твори, т. III, стор. 293—553. Особливо Вступ, стор. 301—316 і розд. I—II.
- Маркс, Злиденність філософії, Твори, т. V, стор. 373—390.
- Маркс, Лист П. В. Анненкову, Твори, т. V, стор. 283—294.
- Маркс і Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, Вибрані твори К. Маркса, т. I, стор. 152—163.
- Енгельс, Принципи комунізму, Твори, т. V, стор. 465—472.
- Маркс, Капітал, т. I, вид. 1934 р., розд. XII — Розподіл праці і мануфактура розд. XIII — Машини і велика промисловість, розд. XXIV — Так зване первісне нагромадження.
- Маркс, Капітал, т. III, розд. XX і XLVII, стор. 225—236 і 563—586.
- Маркс, Теорії додаткової вартості, т. II, ч. 2, стор. 7—11, Партиздат, 1932 р.
- Маркс — Енгельсові, від 28 січня 1863 р., Твори, т. XXIII, стор. 131—132.
- Ленін, До характеристики економічного романтизму, Твори, т. II, стор. 5—115.
- Ленін, Кустарний перепис 1894—1895 р. у Пермській губернії, Твори, т. II, стор. 193—276.
- Ленін, Розвиток капіталізму в Росії, Твори, т. III, розд. V. Перші стадії капіталізму в промисловості, розд. VI — Капіталістична мануфактура і капіталістична робота на дому і розд. VII — Розвиток великої машинної індустрії.
- Ленін, Аграрна програма с.-д. в першій російській революції, Твори, т. XI, стор. 375—377.
- Сталін, Питання і відповіді. «Питання ленінізму», стор. 169—171.

Публикация источников на русском языке.

- Хрестоматія по соціально-економічній історії Європи в нове і новітнє время, под ред. В. П. Волгина, 1929 г., Отдел VI.
- В. Лавровский, Промышленный переворот в Англии, 1925 г.
- В. Лавровский, Аграрный переворот в Англии, 1925 г.

Велика буржуазна революція у Франції

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ФРАНЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

- 1774 — Вступ на престол короля Людовіка XVI. Призначення Тюрго на генерального контролера Франції.
1776 — Відставка Тюрго.
1786 — Торговий договір між Францією і Англією.
1787 — Фінансова криза. Скликання нотаблів.
1788 — Неврожай і голод в ряді районів Франції.
1789 квітень — Заворушення серед робітників у Парижі.

ВЕЛИКА БУРЖУАЗІЯ ПРИ ВЛАДІ

- 1789 5 травня — Відкриття Генеральних штатів.
17 червня — Депутати третього стану оголошують себе Національними зборами.
20 червня — Клятва в «залі м'яча».
9 липня — Національні збори оголошують себе Установчими.
11 липня — Відставка Неккера.
14 липня — Взяття Бастилії.
липень — серпень — Піднесення революційного селянського руху.
4 серпня — Знищення частини феодальних привілеїв під впливом страху перед селянським рухом.
27 серпня — Декларація прав людини і громадянина.
5—6 жовтня — Похід народу у Версаль і змушений переїзд Людовіка XVI в Париж.
1791 14 червня — Видання закону Ле-Шапельє.
20 червня — Втеча Людовіка XVI в Варенн.
5 липня — Заклик австрійського імператора Леопольда II про спільний виступ на захист Людовіка XVI.
1791 17 липня — Розстріл республіканської демонстрації на Марсовому полі з наказу Установчих зборів.
3 вересня — Прийняття Установчими зборами Конституції.
29 вересня — Розпуск Установчих зборів і скликання Законодавчих зборів.

- 1792 7 лютого — Союз Австрії і Пруссії проти Франції.
 20 квітня — Франція оголошує війну Австрії.
 11 липня — Оголошення «батьківщини в небезпечі».
 25 липня — Маніфест герцога Брауншвейгського.

РЕВОЛЮЦІЯ 10 СЕРПНЯ І СКЛИКАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ. БОРОТЬБА ГОРИ І ЖИРОНДИ

- 1792 10 серпня — Взяття Тюільрійського палацу народом.
 Повалення королівської влади.
 2—5 вересня — Масовий терор проти аристократії.
 20 вересня — Перемога революційних військ при Вальмі.
 21 вересня — Відкриття Національного конвенту.
 22 вересня — Проголошення республіки.
 21 жовтня — Взяття Майнца Кюстіном
 6 листопада — Перемога Дюмур'є при Жемаппі.
 19 листопада — Декрет Конвенту про звільнення народів.
 1793 21 січня — Страта Людовіка XVI:
 1 лютого — Оголошення війни Франції Англією і Голландією.
 7 березня — Оголошення війни Франції Іспанією.
 14 березня — Повстання у Вандеї і Бретані.
 6 квітня — Утворення Комітету громадського порятунку.
 3 травня — Перший декрет про максимум.
 18 травня — Створення Комісії «12-тьох».

ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА

- 1793 31 травня — 2 червня — Вигнання жірондистів з Конвенту і встановлення революційної диктатури.
 24 червня — Ухвалення Конвентом нової конституції.
 10 липня — Оновлення Комітету громадського порятунку.
 13 липня — Убивство Марата.
 17 липня — Декрет про цілковите знищення феодальних прав і привілеїв.
 28 серпня — Заняття Тулона англійцями.
 5 вересня — Виступ ебертистів. Декрет про створення революційної армії.
 8 вересня — Битва при Гондшуті.
 11—29 вересня — Декрети про встановлення загального максимуму.
 17 вересня — Декрет про «підозрілих».
 16 жовтня — Битва при Ваттінї.
 18 грудня — Англійці залишають Тулон.
 26 грудня — Битва при Вейсенбурзі.
 1794 10 лютого — Смерть Жака Ру, вождя «шалених».
 26 лютого — 3 березня (8—13 вантоза) — Декрети про конфіскацію майна ворогів революції і про розподіл його серед неімущих.
 24 березня — Страта ебертистів.
 5 квітня — Страта дантоністів.
 10 червня (22 преріаля) — Декрет про реорганізацію Революційного трибуналу.
 25 червня — Перемога революційної армії під Флерюсом.
 27 липня (9 термідора) — Контрреволюційний переворот.

ТЕРМІДОРІАНСЬКА РЕАКЦІЯ І ДИРЕКТОРІЯ

- 1794 13 листопада — Закриття Якобінського клубу.
9 грудня — Повернення в Конвент жірондистських депутатів.
23 грудня — Знищення максимуму.
1795 1 квітня — Народне повстання в Парижі (Жерміналь).
20 травня — Народне повстання в Парижі (Преріаль).
31 травня — Скасування Революційного трибуналу.
22 серпня — Конституція III року.
5—5 жовтня (Вандем'єр) — Спроба роялістського повстання в Парижі.
26 жовтня — Розпуск Конвенту.
3 листопада — Встановлення Директорії.
1796 27 лютого — Закриття клубу Пантеона.
10 травня — Викриття змови Бабефа.
1797 27 травня — Страта Бабефа.
17 жовтня — Мир між Францією і Австрією в Кампо-Форміо.
1798 — Єгипетський похід генерала Бонапарта.
1799 9 листопада (18 брюмера) — Державний переворот Наполеона Бонапарта.

I. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

A. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІОННОЇ ФРАНЦІЇ

1. НЕККЕР ПРО ЗОВНІШНЮ ФРАНЦУЗЬКУ ТОРГІВЛЮ (1785 р.)

Буду говорити про торговельні зносини Франції з іншими державами, а не про її торгівлю з американськими колоніями. Ці останні в даному питанні можуть бути розглянуті як провінції самої Франції. Отже, під імпортом я не розумію товарів, які довозяться з Сан-Домінго або з островів Вітру; так само під експортом я не розумітиму ні товарів, які Франція вивозить у ці колонії — прямо або посередньо, ні торгівлі неграми з африканського узбережжя.

[Згідно з моїми розрахунками і припущеннями експорт з королівства напередодні війни¹ перевищував звичайно імпорт приблизно на 70 млн. Продовжуючи дотримуватись середніх цифр, я додаю, що цей баланс був результатом щорічного експорту в 300 млн. і імпорту в 230 млн. ліврів.]

¹ Неккер має на увазі війну Північноамериканських колоній за незалежність. Франція підтримала її, щоб послабити Англію, з якою Франція провадила війну на протязі всього XVIII в. за торгіву і колоніальну гегемонію.

Експорт

У 150 млн. ліврів становлять різні вироби наших мануфактур: сукна, полотна, різні шовкові матерії, парча, саржа, густі і легкі шерстяні тканини, галуни, гаптовання, мережива, батист, панчохи, капелюхи, рукавички, віяла, модні вироби, прикраси, штофні шпалери, годинники, коштовні речі, фігурний посуд, сталені та інші металічні вироби, папір, книги, картини, мило, свічки, дзеркала, гарні меблі й інші вироби нашої національної промисловості.)

Від 70 до 85 млн. — продукти з американських островів, як, наприклад, цукор, кава, індиго і т. ін...

Від 35 до 40 млн. становлять вина, горілки й лікери. 18 млн. — чай, шовкові матерії з Китаю, кава з острова Бурбонів і з Мокка, перець з Малабарського узбережжя, полотна з узбережжя Коромандели, тонкі муслінові тканини з Бенгалії, вироби з левантських колоній і деякі інші закордонні матерії, що становлять частину довозу.

16 млн. становлять звичайно жито, масло, сир з деяких провінцій, сіль, шафран, мед, цитрини, овочі, сухі фрукти, прованська олія і продукти рибного лову.

Близько 6 млн. становлять різні продукти: шкіра (бо Франція не тільки одержує її за кордону, але і вивозить її в інші країни), дерево, придатне для столярських виробів, що йде головним чином з Вогезьких гір і вивозиться в Голландію; дрова, які контрабандно вивозяться в Англію, і різні дрібні товари, які не можуть ввійти у загальний перелік.

Імпорт

70 млн. становить в середньому сировина, необхідна для мануфактур, — бавовна, шовк, конопля, лляне насіння і пряжа, сода, боброві й інші хутра, шкіри, віск, дорогі сорти дерев, слонова кістка, черепахові щитки, усі фарбувальні речовини і т. д.

Близько 20 млн. — інші види сировини... а саме:

1) Алмази або інше дорогоцінне каміння, золото і срібло, що служать для виготовлення коштовних речей, прикрас, галунів, гаптовань, коштовних матерії, фігурного посуду та інших речей, які вивозяться за кордон.

2) Алмази й інше дорогоцінне каміння, золото і срібло, вживані для виготовлення тої частини цих виробів, що призначена для збільшення національної розкоші.

3) Золото і срібло, необхідне для підтримання цієї розкоші.

Близько 40 млн. становлять мануфактурні вироби, як, наприклад: різні сорти полотен, що йдуть із Фландрії, Голландії і Швейцарії, тонкий мусліл, що його продає англійська Ост-індська компанія; звичайний мусліл, вироблюваний головним чином в Цюріху; годинники з Женеви й інших місць; галантерейні та залізні товари з Голландії, Німеччини і Англії; газові матерії з Італії; тафта з Флоренції; бархат з Генуї, папір, книги, картини та багато інших виробів закордонних держав, які набуваються з примхи і ввозяться переважно контрабандним способом.

Близько 40 млн. становлять харчові продукти — жито й інше збіжжя, рис, італійські масла, що становлять важливу частину довозу; риба, скот, солонина з Гамбурга і Ірландії, швейцарський сир, какао, лікери, рейнське і тосканське вина, закордонні горілки, контрабандна сіль, апельсини, сухі фрукти, бакалейні товари тощо.

Близько 25 млн. становлять щогли, дошки, різні сорти будівельного лісу, смола і дьоготь, залізо, свинець, олово, мідь, ртуть, кам'яне вугілля.

14 млн. становлять товари з Індії, Китаю, з острова Бурбонів.

Близько 10 млн. становить тютюн...

Близько 10—12 млн. — різні предмети, як от: коні, сало, хутра, шкіри, пір'я, парфюми, аптекарські товари і ряд інших товарів, які не можуть ввійти в загальне зведення.

Necker, De l'administration.

2. КОЛОНІАЛЬНИЙ ГРАБІЖ І ТОРГІВЛЯ НЕГРАМИ

а. З архіву Торговельної палати Нанта

Багатства наших колоній є в теперішній час головним предметом нашої торгівлі, а торгівля з Гвінеєю в такій мірі становить її фундамент, що якби французькі купці кинули цю галузь торгівлі, то постачання нашим колоніям чорношкірих, отже, також і інших потрібних там європейських товарів перейшло б до рук чужоземців. Одне слово, припинення торгівлі з Гвінеєю неминуче потягло б за собою загибель торгівлі з колоніями; звідси виходить, що ні одна з галузей торгівлі не є такою цінною для держави, як торгівля з Гвінеєю, і що їй слід давати всяке заступництво...

Яка торгівля може порівнятися з тою, що вимінює товари на людей?

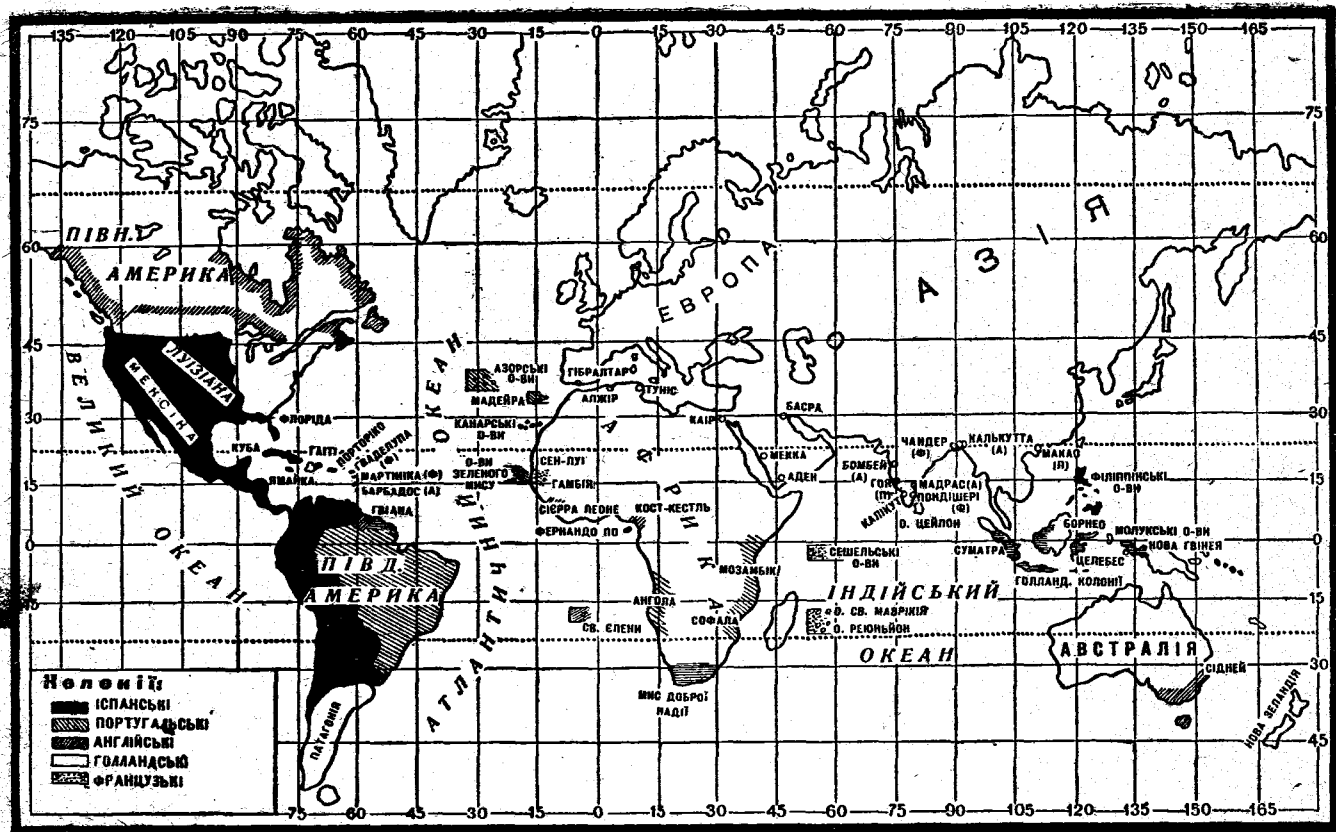
Gaston Martin, L'ère des négriers.

б. Число негрів, привезених на нантських кораблях з 1770 до 1775 р.¹

Роки	Число привезених негрів	Число померлих негрів
1770	7096	1202
1771	7520	941
1772	3620	493
1773	5694	609
1774	5590	267
1775	3796	234

Ibid., p. 115.

¹ Складено на підставі звітів капітанів, що зберігаються в нантських архівах.

КОЛОЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ В КІНЦІ ХVІІ В.

в. Комерційні угоди при торгівлі неграми (розписка в одержанні грошей за проданий товар)

Продано п-ові Ле-Петі п-ом Шарілем на о. Мартініці трое негрят, з яких 2 належать п-ові Дюменуару і одне п-ові Дебременілю.

Одержано

За 2 негрят пана Дюменуара . . . . . 550 фр.
За 1 негрня пана Дебременіля . . . . . 350 .

900 фр.

Я визнаю і потверджую, що одержав від пана Ле-Петі суму в 9 тисяч ліврів за вказане вище, яку суму зобов'язуюсь передати п-ові Дебременілю в Гаврі...

Жюльєн Шаріль¹

о. Мартініка, 4/XI 1714 р.

Б. РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ В XVIII в.

3. З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ІНСПЕКТОРА МАНУФАКТУР В ОРЛЕАНСЬКІЙ ОКРУЗІ ПРО СТАН ПРОМИСЛОВІСТІ В 1787—1790 рр.

Трикотажне виробництво на верстатах і в'язальних дротиках

Трикотажне виробництво належить до числа найцінніших не тільки тому, що виготовлювані ним речі вживаються майже всіма, але й тому, що порівняно з їх вартістю вони займають далеко більшу кількість робітників, ніж дорогі товари, призначені для вузького кола осіб.

Мануфактурист, який продає щороку на 100 тис. ліврів панчох і в'язаних капелюхів, займає цілий рік 250 чоловік з заробітком в 200 ліврів на рік.

... З давніх часів у Орлеанській окрузі виробляється велика кількість трикотажних виробів, а саме: в Орлеані і в околицях виробляються в'язані капелюхи, панчохи і деякі інші вироби; в прикодах коло Бос, в Шартрі і в деяких інших місцевостях цієї округи теж виробляються в'язані вироби на верстатах, за винятком капелюхів; в м. Дурдані і на два льє в окрузі виробляють шовкові панчохи, нитки, шерсть як на верстатах, так і на дротиках; нарешті, в Орлеані — в'язані ковпаки за зразком туніських, вони виготовляються в приході Бос і остаточно обробляються в цьому місті.

Панчохи, капелюхи й інші вироби, виготовлювані на верстатах в Орлеані і в його околицях 3 1787 р. 55 майстрів-трикотажників щороку приводять в рух в Орлеані і його околицях 400 верстатів, які переробляють щороку 330 тис. фунтів шерсті. Ця шерсть переробляється в трикотажні вироби, загальна вартість яких доходить до 1 479 тис. ліврів.

¹ Місцевий колоніальний комісіонер фірми, які торгували неграми.

Вважається, що для обслуговування 60 верстатів потрібно щороку 443 прях-чесальниць та інших робітників і робітниць, зайнятих у виробництві трикотажних виробів. Отже, 400 верстатів дають щороку роботу 2 287 особам.

Середня заробітна поденна плата цих робітників не перевищує 15 су. Відомості від цехових старшин і власників трикотажних майстерень (fabricants) міста й околиць Орлеана вказують, що в період від 1720 до 1750 р. середнє число працюючих верстатів, зведене тепер до 400, доходило найменшою мірою до 1 200. Ця галузь промисловості скоротилася на $\frac{2}{3}$ в наслідок ряду причин; головна з них полягає в тому, що в приходах Бос на в'язальних дротиках виробляють ті ж вироби по тій же ціні, але кращої якості, ніж в Орлеані. І дійсно, за останні 10—12 років трикотажне виробництво трохи виросло в приходах Бос на шкоду Орлеанському. Проте, в'язання на дротиках потребує далеко більше часу, ніж робота на верстатах. Отже орлеанські вироби повинні б бути далеко дешевші, ніж боські, але у великому місті робочі руки дорожчі, ніж на селі, де робітник міцніший, більш посидючий і де йому не доводиться ні платити метризи¹, ні зазнавати обмежень у продажу своїх виробів.

45 скупників (marchands) замовляють щороку в кількох десятках приходів Бос на 2 100 тис. ліврів в'язаних виробів того ж сорту, що виробляється в Орлеані на верстатах; на виготовлення цих виробів вони витрачають близько 647 тис. фунтів очищеної шерсті ціною по 32 су за фунт. На цих купців працюють принаймні 12 тис. чоловік, але не цілий рік, бо пряхи і в'язальниці працюють, не кидаючи свого господарства; влітку вони підбирають колоски на полях, а восени багато з них наймаються в Орлеані на збирання винограду. Чесальники, вовнярі та інші робітники теж не працюють цілий рік. Рідко хто з них не має свого саду і не йде влітку на збирання хліба. Виготовленням трикотажних виробів займаються в цих приходах головним чином взимку. Однак, оскільки трикотажне виробництво не є їхнє постійне головне заняття, остільки я не думаю, щоб поденна зарплата тих і інших перевищувала 5 су на день, тим більш, що серед в'язальниць є значна кількість 7—8-річних дівчаток, які не можуть виробити багато. В ряді приходів розміщені посередники (facteurs), які роздають шерсть на округу; окремі робітники повинні здати шерстяних виробів на вагу стільки ж, скільки одержали очищеної шерсті.

Здається, ніщо не заважає розвитку цієї галузі виробництва, крім ряду податків, які все ще стягаються з трикотажних виробів при довозенні їх у міста Боневіль і Шартр. Ці податки дуже значні і головним чином належать герцогові Орлеанському. Інші, менш значні податки, накладаються в сільських приходах на шерсть, яку повинні зважувати на ринках колишніх сеньйорів, навіть коли вона продається в інших сільських місцевостях. Ці податки доходять до 2—3 су за квінтал².

¹ Внесення певної суми грошей на одержання звання майстра і права займатися ремеслом.

² Квінтал становить близько 72 фунтів.

Трикотажне виробництво

Якість, кількість і вартість виробів, виготовлюваних щороку в Орлеанській окрузі, починаючи з 1787 р.

М і с ц е	Кількість хазяїв	Кількість робітників на дрого-ках	Кількість робітників на верста-тах	Кількість верста-тів	Загальна вар-тість виго-товлюваних виробів
Місто і околиці Орлеана (в'язання на верста-тах)	55	—	2287	400	1 478 943 ліврів 15 су
Бос (в'язання ковпаків, оброблення яких про-вадиться в Орлеані) .	2	1 600	—	—	855 000 .
Приходи Бос і околиці Шартра	45	11 000	—	—	2 148 886 8 су .
Дурдан і сусідні прихо-ди на 2 версти нав-коло	6	218	26	20	101 300 .
Шартр, Орлеан, Блуа (вироби, виготовлю-вані для приватних осіб, що постачають сировину)	—	—	33	22	7 000 .
Загальна кількість . .	108	12 818	2 346	442	4 591 130 ліврів 3 су

Шерстяні матерії

У цій окрузі виробляються сукна, саржа, етамінь¹, шерстяні ковдри і шерстяні матерії широкого вжитку.

Шерстяні ковдри

В Орлеані, Паті, Шатодені щороку виготовляють близько 28 тис. ковдр, а в Друе і Гіманвільє 6 тис. пледів. До цього часу тор-гівля цими ковдрами збагачувала більше купців, ніж фабрикантів². Останні загалом залежать від перших, бо потреба в грошах при-мушує їх продавати нашвидку і пропускати зручні нагоди. Вони одержували б більше вигоди, якби були вільніші, бо замість того, щоб продавати ковдри двом-трьом багатим купцям в Орлеані, які диктують їм свої закони, вони могли б самі продавати ці ковдри в місцях найбільшого попиту, як це і роблять купці.

... Я ще не говорив у цьому розділі про число робітників, які щоденно зайняті у виробництві шерстяних виробів. Гадаю, що їх

¹ Легкі шерстяні матерії.

² Під фабрикантом (fabricant) тут і далі мається на увазі дрібний ви-робник.

число доходить до 5 тис., не рахуючи фарбарів, апретурників і жінок, зайнятих прядінням льону.

Шкіряне, чинбарне і замшове виробництво

Обов'язок ставити на шкіру своє клеймо і сплачувати за це збір заважав розвиткові шкіряного, чинбарного і замшового промислу не стільки в силу величини цього збору, скільки в силу численних формальностей, зв'язаних з його стяганням¹.

На підставі зібраних мною відомостей, в окрузі є 127 чинбарів (tanneurs), 112 шкіряників і 13 чоловік, які займаються замшовим промислом, у яких працює 335 робітників, не рахуючи ще 45 хазяїв і робітників-чинбарів (soyeurs), які вичинюють за рік 425 632 шкіри, загальна вартість яких дорівнює 2 581 579 ліврам.

Бавовняне прядиво.

Бавовну прядуть на звичайній прядці в кількох робітничих будинках у Шартрі, Рамбульє і Кламесі. Причина, що спонукала утворити ці майстерні, дуже похвальна, бо вона має на меті дати роботу великій кількості дівчаток, які нуждаються. Однак, нові кардові, прядільні машини, які щойно введені у Франції, мають стільки переваг порівняно з звичайною прядкою, що ці діти скоро не будуть знаходити собі роботи... От уже приблизно два роки, як в Орлеані пустили в хід досить значну кількість цих нових машин, зроблених у Франції за зразком машин, які давно вже і з великим успіхом вживалися в Манчестері. Дуже велике приміщення, призначене для них, збудовано коло одної з міських гаваней.

Директор цього підприємства оголосив, що є проект приводити до руху протягом цілої доби за допомогою пожежної помпи 6 тис. шпульок, на які можна намотати за добу 1 тис. фунтів бавовни.

Зараз подібний заклад упоряджується в Монтаржі.

У міському замку уже приводять до руху ручним способом кілька таких машин, але я не чув, щоб там гадали замінити ручний двигун пожежною помпою.

Ці прядільні машини двох сортів: одні сконструйовані за принципом Аркрайта, інші називаються «Дженні». Обидві ці машини ще занадто нові, щоб можна було точно вирахувати результат їх застосування. В поточному році їх продукція дійде до 180 тис. ліврів, рахуючи 36 тис. фунтів бавовни по 5 ліврів за фунт; але в наступному році їх продукція буде принаймні у 6 раз більша;

¹ За кілька місяців до видання декрету, який скасував клейміння сукоп, я подав в Управління торгівлі доповідну записку про шкіряно-чинбарний і замшовий промисел, де я вказував на шкоду, якої завдається промислові цим збором: 1) тому що багато хто з фабрикантів звільнялися від його сплати; 2) тому що зграї чиновників заважали фабрикантам і робітникам і змушували їх втрачати дорогий час; 3) тому що розорні судові процеси, викликані подекуди помилкою, зробленою через просту неувважність, приводили якраз у розпач тих чинбарів, які могли поширити своє виробництво, і примушували кидати його; 4) і, нарешті, в наслідок того, що стиск і розтягнення шкіри в зв'язку з сухою або вогкою погодою так міняли форму клейма, що не можна було відрізнити справжнє клеймо від фальшивого, а це підводило приватних фабрикантів під несправедливі судові процеси. (Прим. автора документа).

інакше підприємцям не були б відшкодовані значні витрати, зроблені на збудування приміщень і купівлю машин¹.

72 тис. ліврів, себто $\frac{2}{5}$ з 180 тис. ліврів, пішли в цьому році на заробітну плату 360 робітників і робітниць, по 200 ліврів на рік за 300 днів роботи, рахуючи в середньому по 13 су 14 денье на день, бо жінкам-пряхам і дітям платять менше, ніж чоловікам.

За допомогою цих машин, число яких у Франції починає швидко збільшуватись, слід чекати надзвичайного падіння цін на прядиво.

«*Mémoires et documents pour servir à l'histoire du commerce et de l'industrie*», v. II.

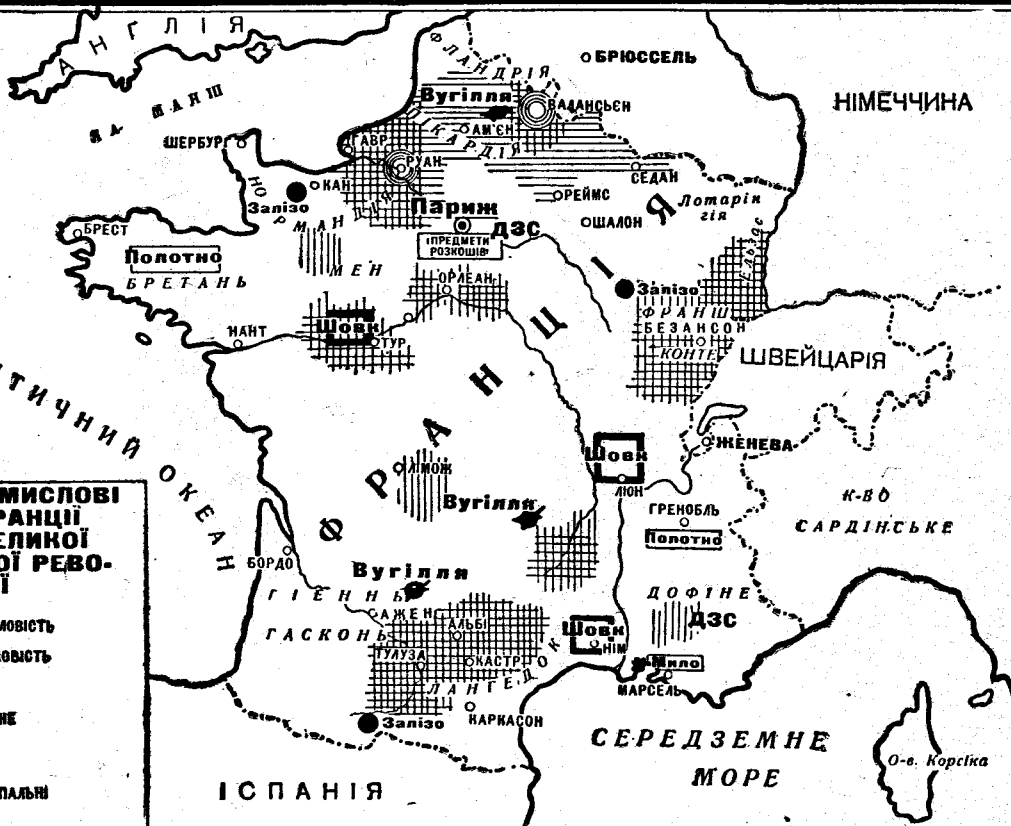
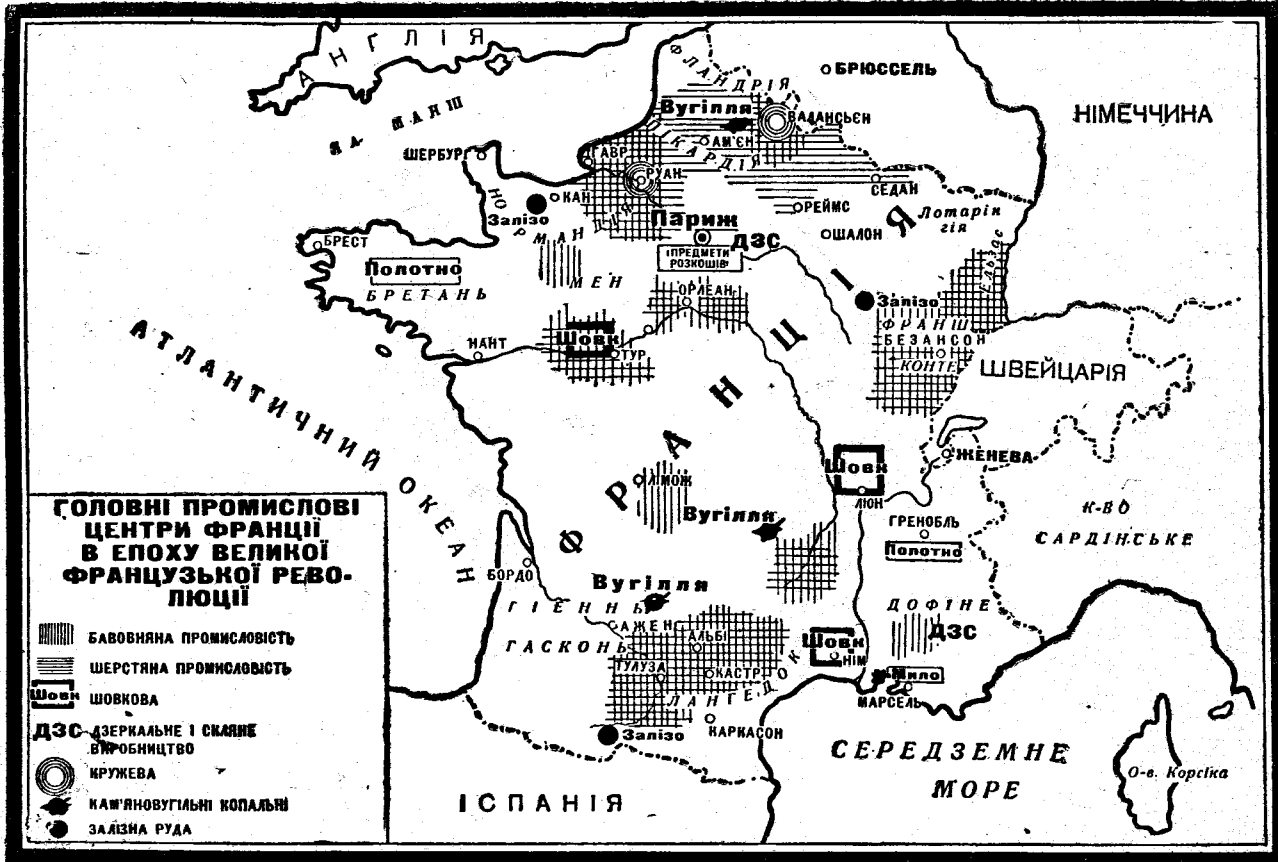
4. СТРАЙК ТКАЧІВ НА СУКОННІЙ МАНУФАКТУРІ ВАН-РОБЕ В АБЕВІЛЛІ (жовтень 1715 — травень 1716 р.)

а. Постанова Державної ради від 20 липня 1716 р.

Дізнавшись, що частина ткачів, які працюють у суконній мануфактурі пп. Ван-Робе в місті Абевіллі, очевидно, підбурена зломисними особами, які заздять успіхам цієї мануфактури... подала клопотання і скарги, повні вигаданих і наклепницьких тверджень проти вказаних пп. Ван-Робе, і продовжує чинити опір, вимозі покори, яку ткачі повинні виявляти до своїх хазяїв, король вирішив вирядити туди пп. Годаке і Жіллі, представників Нормандії і Лангедока в Торговій палаті, щоб розглянути скарги цих робітників, вислухати пп. Ван-Робе і вжити необхідних заходів для заспокоєння і відновлення покори, потрібної для піддержання цієї мануфактури. Вищезгадані пп. Годаке і Жіллі, вислухавши неодноразово обидві сторони, точно з'ясували, що ті з робітників, які стоять на чолі крамоли, знайшли способи переконати інших в тому, що ця мануфактура влаштована для того, щоб давати їм засоби до існування, і що пп. Ван-Робе повинні згідно з одержаними в червні 1708 р. патентами мати постійно працюючими 100 верстатів, що вони повинні це робити виключно в інтересах робітників, щоб давати їм засоби до існування, хоч би яке було число робітників, і давати їм роботу безперервно; що, оскільки пп. Ван-Робе в останній час не виконували цієї умови, робітники вважали можливим поставити вимогу, щоб у Ван-Робе були відібрані даровані їм виключні привілеї, і одержати тим самим можливість працювати в інших хазяїв.

... Розглянувши різні клопотання і скарги ткачів, а також і доповідь пп. Годаке і Жіллі... які вказують, що найважливішим для піддержання мануфактури Ван-Робе є знищення духу крамоли і непокірності у робітників; що для цього необхідно довести до відома про те... що висока якість, досягнена цією мануфактурою, може бути підтримана тільки за допомогою виключних привілеїв... король у своїй раді постановив відхилити скарги ткачів, як безпідставні, і зберегти за пп. Ван-Робе користування виключними привілеями, дарованими 30 червня 1708 р.

¹ Кожен набір машини складається з кардової машини і з двох тіпальних машин та чотирьох прядільних. Кажуть, що він коштує 10 000 ліврів, а будівлі, споруджені в Орлеані, разом з пожежною помпою коштують близько 400 000 ліврів. Загальна сума затрат на збудування приміщень і машин має дійти до 600 000 ліврів (Наум, р. 258—286).

Ткачам і іншим робітникам король наказує додержувати обов'язкової для них покори як щодо пп. Ван-Робе, так і щодо їхніх заступників та всіх, кому доручено управління цією мануфактурою, суворо забороняючи їм крамольні зібрання і зборища, влаштовувати під будьяким приводом і будьким, під страхом суворої кари.

Король наказує, щоб п. Бернаж¹ порушив справу проти всіх авторів цих крамольних і наклепницьких клопотань і скарг і тих, хто їх нав'яв і викликав. Король дозволяє п. Бернаж затвердити в указаній мануфактурі ті правила, які він вважатиме потрібним застосувати для відновлення там суворої дисципліни і належної покори.

б. Постанова членів Торгової палати Годаке і Жіллі, виряджених до Абевілля

1. Усім робітникам мануфактури Ван-Робе забороняється сіяти крамолу і влаштовувати будьякі зібрання під загрозою ув'язнення

2. Під страхом тої ж кари робітникам забороняється збиратися вкупі по виході на вулицю.

3. Та ж кара накладається на тих, хто підбурюватиме робітників кинути роботу під будьяким приводом.

4. Під загрозою тої ж кари робітникам ставиться в обов'язок віддавати належну пошану пп. Ван-Робе і їхнім помічникам.

5. Якщо у робітників виявляться приводи для скарг проти заступників пп. Ван-Робе або проти будького іншого з управителів, то вони можуть передавати їх на розгляд пп. Ван-Робе.

в. Лист герцога Ноайля до Годаке і Жіллі від 17 червня 1716 р.

Я одержав, панове, два ваші листи від 15 і 16 червня...

Згідно з моєю доповіддю герцогові Орлеанському, його високість наказав вирядити в Абевілля чотири загони драгунів.

Hayem, Mémoires et documents pour servir à l'histoire du commerce et de l'industrie, v. I, p. 97.

б. ЗАБОРОНА ЗБОРІВ І СПІЛОК РОБІТНИКІВ І ПІДМАЙСТРІВ (королівський едикт 1776 р.)

... 14. Так само забороняємо усім майстрам, підмайстрам, робітникам і учням указаних цехів і общин утворювати будьяке співтовариство або збиратися між собою під будьяким приводом; у зв'язку із цим ми знищуємо і скасовуємо... всі існуючі братства, організовані як цеховими майстрами, так і робітниками та підмайстрами, хоча б вони і були утворені на підставі грамот, одержаних від нас або від наших попередників.

Isambert, Recueil général des anciennes lois françaises, v. 23, p. 382—383.

¹ Інтендант Пікардії.

6. К. МАРКС ПРО ФРАНЦУЗЬКУ ПРОМИСЛОВІСТЬ XVIII в.

...старовинна німецька паперова справа дає зразок ремесничого виробництва, Голландія XVII і Франція XVIII віку — зразок мануфактури у власному розумінні слова...

«Капітал» т. I, розділ XIII, стор. 429, вид. 1934 р.

В. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І СТАНОВИЩЕ ФРАНЦУЗЬКИХ СЕЛЯН

7. З «ПОДОРОЖІ ПО ФРАНЦІЇ» АРТУРА ЮНГА¹

18 травня. Якщо французи не можуть похвалитися своїм замлеробством, то в них є добрі шляхи. Нічого не можна порівняти з шляхом, який іде через прекрасний ліс. м. Невільє. І дійсно, починаючи від Салера, він зроблений дуже добре: широке шосе і горби, зрівняні з долинами, сповнили б мене захопленням, якби я тільки не знав про жахливі шляхові повинності (coivées), які викликають у мені жаль до нещасних селян, потом і кров'ю яких створена ця розкіш. Жінки, які рвуть в лісах траву, щоб прогодувати своїх корів, — от ознака бідності.

20 травня. Кажуть, що в Абевіллі 122 тис. жителів. Я оглянув мануфактуру Ван-Робе, засновану при Людовіку XIV, про яку стільки говорили Вольтер та інші письменники. Я багато розпитував про сукна, які тут вироблялись, і про шерсть, яка на них вживалась; з розмови з мануфактуристами я виявив, що вони дуже стежать за політикою і гостро засуджують новий торговельний договір з Англією².

31 травня. Залишаючи цю область³, в'їжджаєш в нещасну провінцію Солонь, яку французькі письменники називають «сумною Солонню».

За Луарою до Ла-Ферте-Ловандаль тягнеться піщана, неродюча рівнина, поросла вересом. Бідняки, які обробляють тут землю, — половинники, себто люди, які орендують землю, але не мають змоги провадити на ній самостійне господарство; власник змушений постачати їм насіння і худобу; врожай ділиться між ним і орендарем; це жахлива система, яка увічне нужду і не дає можливості піднести рівень розвитку...¹

... До Нуан-Ле-Фюзельє загальний характер місцевості надає їй великої схожості до деяких місцевостей Англії; але сільське господарство так мало схоже на англійське, що при скількибудь уважному розгляді всяка думка про схожість зникає...

1 червня. Та сама нещасна область до Ла-Лож; ниви

¹ Про А. Юнга див. вступ, розд. II, Англія під час промислового перевороту, прим. до документу № 3.

² Торговельний договір, складений між Англією і Францією в 1786 р., знижував мита на довозувані у Францію англійські фабричні вироби взаємні за зниження Англією мита на довіз французьких вин. Цей договір, складений в інтересах дворян-землевласників Франції, боляче бив по французькій промисловості, яка була ще в мануфактурній стадії. Її вироби не могли успішно конкурувати з продуктами англійської індустрії, що вступила вже в період промислового перевороту.

³ Околиці Нанта.

являють собою жалюгідну картину поганого господарювання, а халупи — картину злиднів.

6 червня. Я оглядаю Лімож і його мануфактури...

Тут є Агрономічне товариство. Це товариство діє подібно до решти: його члени збираються, обговорюють різні питання, встановлюють премії, друкують всякі дурниці; все це не має значення, бо народ не тільки не читає їхніх статей, але і взагалі не вміє читати; однак, населення має здібність бачити, і коли б будь-яку ферму обробили так, щоб вона послужила зразком для населення, то це було б повчально. Я довідувався, чи володіють самі члени товариства маєтками, з яких можна було б судити, чи розуміють вони щонебудь у господарстві. Мене запевнили, що маєтки у них є; однак, в дальшій розмові виявилось, що земля навколо їхніх садиб здається в оренду половинникам, і це розглядається так, ніби самі власники обробляють свою землю. Таким чином вони дістають вигоду з тої самої системи, яка приносить країні гибель і розор. У всіх розмовах на агрономічні теми, які ми провадили, починаючи з Орлеана, я не побачив нікого, хто розумів би хиби цієї системи.]

10 червня. Проїжджаючи Пейрак, ми зустріли багато жебраків... У всіх селянок, жінок і дівчат, немає ні панчо, ні черевиків, а у землеробів під час роботи немає на ногах ні дерев'яного, ні будь-якого іншого взуття. Ця нужда підриває в корені народний добробут, бо важливішим є широке споживання серед бідняків, ніж серед багатих; становище бідняків, яке примушує їх утримуватись від уживання шкіряних і шерстяних виробів, слід визнати лихом, яке тягне за собою надзвичайно важливі наслідки.]

Хіба може процвітати країна, головною турботою якої є прагнення економити на вживанні готових товарів і виробів мануфактур? Жінки збирають у фартухи траву для своїх корів — от ознака злиднів, відзначена мною, починаючи з Кале.

23 червня. Прокладені тут великі шляхи — некорисні. Протягом 12 лье я зустрів лише один кабриолет, півдюжини возів і кілька старих жінок на віслюках, — навіщо таке марнотратство? Правда, в Лангедоку ці роботи виконуються не з допомогою панщини, але суми для покриття витрат стягаються несправедливо. Гроші збираються за допомогою особливого податку; при його розподілі для земель сеньйорів робиться виняток: недворянські землі обкладаються далеко вище, так, наприклад, сеньйорія в 120 арпанів виплачує 90 ліврів, а 400 арпанів недворянської землі, яка мусила б платити 300 ліврів, обкладаються 1 400 ліврами.

16 вересня. Я супроводжую в Ліанкур графа Ларошфуко... В селі коло Ліанкура герцог заснував мануфактуру по виробництву лляних і напівбавовняних тканин, яка обіцяє давати багато користі; там зайнято 25 верстатів і готують ще нові. А через те, що прядиво для цієї майстерні виробляється теж тут, то це дає роботу великій кількості народу, якому нічого робити, бо в цій місцевості, хоч і населеній, немає інших мануфактур...

Дівчатка з бідних сімей приймаються до особливого закладу, влаштованого, щоб навчити їх ремесла; тут їх вчать релігії, читати, писати і пряди бавовну.

14 жовтня. Я був у Сен-Жерменському абатстві... Це найбагатше абатство в усій Франції; абат одержує 300 тис. ліврів доходу. Мені вривається терпець, коли я бачу подібний розподіл таких великих доходів; це годиться для X, але не для XVIII в. Скільки ферм можна було б заснувати на четверту частину цього доходу! Яку ріпу, капусту, картоплю, конюшину, яких баранів і яку вовну можна було б одержати! Хіба вони не кращі, ніж грубий кабан — священик?..

Я шукаю добрих фермерів, а зустрічаю лише монахів і державні тюрми!

18 жовтня. Я направився в мануфактуру Гобеленів, яка безперечно займає перше місце у всьому світі і може підтримуватися лише короною особю.

31 жовтня. В Сен-Гобені, розташованому серед лісу, я бачив дзеркальну мануфактуру, найбільшу у всьому світі. Я був дуже радий, що прийшов за четверть години до того, як там почали денний витоп скла. Звідти я... прибув у Сен-Кантен, де є значні мануфактури, огляд яких забрав у мене весь час після півдня.

... Мене дуже здивували крики про війну з Англією...

Легко помітити, що причиною усього цього обурення є торговельний договір, який викликає тут ненависть і вважається за найфатальніший удар, який тільки могли завдати мануфактурам.

Вигода, яку одержують 24 млн. споживачів, не має в їхніх очах ніякої ваги порівняно з шкодою 500 тис. мануфактуристів.

1788 р.

15 липня. Уже наближаючись до Гавра, бачиш, що це квітнуче місто...

16 липня. Це найжвавіше місто, яке я тільки бачив у Франції. Вхід у гавань вузький, утворений особливим насипом, але він поступовно розширюється і створює дві довгасті бухти; вони наповнені кораблями числом до кількох сотень; прилеглі гавані мають дуже жвавий вигляд. Всюди діла, всюди безперервний рух: картина жвавої торгівлі.

18 липня. Я приїхав на кораблі в Гонфлер за 2½ лье. Гонфлер — маленьке місто з дуже розвинутою промисловістю; його гавань повна кораблів; серед них є кораблі для торгівлі неграми — такої ж великої, як і в Гаврі.

21 вересня. Я приїжджаю в Нант...

Боже мій, кажу я собі, всі оці піщані місцевості, всі оці пустині, вереси, колючі чагарники, оці глухі кутки, мулисті болота, які я проїздив на віддалі сотень верст, невже вони ведуть до подібного видовища?

... Дивно, що розкіш і багатство французьких міст зовсім не зв'язані з селом... Село порожнє; а якщо в ньому зустрічається хтось з дворян, то він живе в глухому кутку і збирає гроші тільки для того, щоб розтратити їх у місті.

Про форми землеволодіння і землекористування

... V. Половинники. Держання з половини є звичайна форма держання на 1/3 земель Франції... У Шампані багато земель да-

ються з третьою частиною продукту; але звичайно сплачується половина. Власник дає звичайно худобу і половину насіння, половинник — роботу, знаряддя, він же виплачує податки. Але в деяких кантонах власник бере на себе лише частину цієї витрати. Поблизу Фалез, в Нормандії, я бачив половинників в таких місцях, де на них можна було б чекати найменше, — в господарствах, які провадилися самими власниками. Наслідком цього було те, що господарства таких власників оброблялися, мабуть, найгірше, ніж в усій окрузі. Наслідки цієї абсурдної системи разючі. Землі, які можна було б здати в Англії за 12 ліврів, дають лише 3 ліври, рахуючи ціну худоби.

З першого погляду може здатися, що від системи половинництва найбільше терплять власники. Але якщо придивитись серйозніше, то легко побачити, що держателі перебувають у великій бідності і деякі з них — в цілковитих злиднях. У Ватані, в Беррі мене запевняли, що половинники майже щороку змушені позичати хліб у сеньйора до нових жнив. А цей хліб не вартий того, щоб його позичати, бо він становить суміш ячменю і жита; в Лімузені на половинників дивляться як на робітників, яких можна прогнати куди завгодно і які змушені в усьому годити капризам своїх сеньйорів; вважають, що половина держателів дуже заборговується власникові, отже останній часто змушений звільняти їх з втратою цих боргів, аби лише його землі не лишалися необробленими.

З усіх видів держань землі дрібне орендне господарство — найгірший. Великі господарства існують в Пікардії, в Іль-де-Франс, у Босі, Артуа і Нормандії, але в інших частинах королівства вони зустрічаються не часто. Роздрібнення господарства і населеність такі великі, що злидні, які звідси походять, в деяких місцях доходять до крайнощів.

«Voyage en France pendant les années 1787, 88, 89 et 90», éd. 1794, v. 1, p. 29.

8. К. МАРКС ПРО СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДЕРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ФРАНЦІЇ

... Росія ж нагадує нам скорше Францію часів Людовіка XIV і Людовіка XV, коли фінансова торговельна і промислова соціальна надбудова або, вірніше, фасад суспільної будівлі (хоча який все ж мав під собою далеко міцніший фундамент, ніж у Росії) являв собою щось на зразок сатири над відсталим, нерухомим станом головної галузі виробництва (землеробства) і над голодуванням виробників.

Маркс і Енгельс, Листи, стор. 315, вид. 4-е, Партиздат, 1932 р., Маркс — Н. Ф. Даніельсонові, 10 квітня 1879 р.

9. З НАКАЗУ ПРИХОДУ ШАТІЛЬЙОН-СЮР-СЕШ, РЕННСЬКОЇ ОКРУГИ

1. Щоб усі види податків розподілялись нарівно і пропорційно за одним і тим же списком обкладання без всякої різниці станів, без усяких привілеїв, щоб цим допомогти зни-

щити ті зловживання, які так давно запанували в різних видах обкладання і є крайнім обтяженням третього стану.

2. Щоб віднині жоден податок не міг бути встановлений без згоди і сприяння нації.

3. Щоб шляхові мита були знищені повнотою і щоб ніколи не можна було вимагати їх виконання натурою; вони повинні бути замінені обкладанням, що рівно припадає на всі три стани без відмінності, до того часу поки у державної казни не буде спеціальних коштів для цієї мети.

4. Щоб сеньйорам було заборонено загарбання общинних земель і передача їх іншим особам (afféagements), щоб сеньйорам, які володіють пустирями, було наказано приступити до їх обробітку у встановлений нацією термін, а в противному разі дозволити сусіднім власникам огородити від них і обробити якнайбільшу кількість землі...

5. Знищити феодальний устрій; у зв'язку з цим наказати скасувати ренти і сеньйоріальні права...

6. Об'єднати судівництво і обмежити його певною територією, щоб судді перебували в певному місці...

8. Знищити всякого роду десятину як таку, що в корені суперечить свободі власності і шкідлива для сільського господарства; замість неї виділити суми, потрібні для витрат на утримання культу...

10. Щоб було дозволено кожному сільському жителеві одвозити зерно на той млин, який він захоче, і щоб він не був зобов'язаний везти його на певний млин, через те що це феодальне право є тиранічний наслідок колишнього феодального устрою.

11. Щоб були знищені голубники і щоб кожен громадянин, який має голубів або будьяку іншу птицю, був зобов'язаний тримати їх замкнутими, щоб уникнути тих шкод і збитків, від яких здавна терпить населення...

13. Щоб було знищено виключне право полювання... і щоб кожен громадянин міг користуватися ним, не завдаючи шкоди решті населення.

H. Seé et Lesort, Cahiers de doléances de la sénéchaussée de Rennes, v. XI, p. 7—11

Г. ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

10. ВИТРАТНИЙ БЮДЖЕТ ФРАНЦІЇ В 1785—1787 pp.

Роки	Витрати на утримання двору (в ліврах)	% у відношенні до загальної суми витрат	Витрати військово-морські (в ліврах)	у процент.	Сплата % і виплата боргів (в ліврах)	у процент.	Решта витрат (у ліврах)	у процент.	Загальна сума витрат (у ліврах)
1785	39 000 000	6	150 800 000	28	234 500 000	44	110 400 000	21	529 400 000
1787	38 180 000	6	148 180 000	25	291 426 000	49	121 349 795	20	599 135 795

Фалькнер, Паперові гроші Великої французької революції, стор. 6.

11. К. МАРКС ПРО ЗНАЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ І ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

З часу XVIII століття в Європі не було серйозної революції, якій не передувала б торговельна і фінансова криза. Це в такій же мірі стосується революції 1789 р., як і революції 1848 р.

«Революція в Китаї і в Європі», Твори, т. IX, стор. 317.

II. ВЕЛИКА БУРЖУАЗІЯ ПРИ ВЛАДІ

А. БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ

12. З БРОШУРИ СІЕЙСА¹ «ЩО ТАКЕ ТРЕТІЙ СТАН?»

План цієї праці досить простий. Перед нами стоять три питання:

1. Що таке третій стан? Все.
2. Чим він був до цього часу в політичному житті? Нічим.
3. Чого він вимагає? Стати чимнебудь.

«*Qu'est ce que le tiers état?*», 1789, р. 3.

13. З НАКАЗУ КУПЕЦТВА МІСТА ТРУА

Через те, що кожному французові, нарешті, дозволено покласти до підніжжя престолу і представників нації, які зібралися, свої всепідданіші прохання, купецтво Труа наважується висловити свої бажання з пошаною і довір'ям, яке внушають йому доброта короля і розум його міністрів. Воно прохає:

1. Якщо, не зважаючи на загальні вимоги, розрив торговельного договору з Англією буде ще відкладений, то, щоб уникнути його шкідливої дії, збільшити мита на англійські товари. Цей договір завдав фатального удару промисловості Труа і неминуче потягне за собою її розор, якщо Генеральні штати не подадуть швидкої допомоги.

2. Щоб надалі жоден торговельний договір не міг бути складений або встановлений без згоди Генеральних штатів.

3. Щоб був заборонений довіз закордонних товарів за винятком тих, що є сировиною і не виробляються у Франції...

5. Щоб усі митниці були відсунуті до кордонів, щоб були скасовані всі податки за провіз товарів та інші платежі без усякого винятку. Ці перешкоди і утиски, що їх відчуває торгівля на кожному кроці, ніби у ворожій країні, позбавляють торгівлю дорогоцінної свободи, яка створює її багатства і силу...

7. Щоб усякі привілеї на виключне право торгівлі були знищені...

9. Щоб через некорисність інспекторів мануфактур вони були знищені, а їх обов'язки виконувались двома купцями, обраними купецтвом і безпосередньо знайомими з виробництвом.

¹ Абат Сіейс — один з видатніших діячів французької буржуазії в епоху скликання Генеральних штатів.

10. Щоб кожна штука першого-ліпшого товару не підлягала більш ніякому міченню або штемпелюванню, а мала б лише вказівку про розміри або число предметів на початку кожної штуки, а також печатку з прізвищем фабриканта і купця.

12. Щоб торгівля врознос була заборонена. Нею займаються лише бродяги. Купець і споживач неминуче є її жертвою.

13. Щоб жодного сільського фабриканта не турбували за продаж його виробів, бо свобода — джерело процвітання промисловості.

14. Щоб була встановлена єдність ваги і міри в усьому королівстві...

32. Щоб були знищені податки на вино і сіль. Це занадто важкий тягар, і немає потреби доводити, як він гнітить народжений вільним народ...

33. Щоб суддівські посади перестали бути продажними і були викуплені за ту ціну, за яку вони придбані; щоб ці посади були зроблені платними і були віддані колишнім адвокатам, які одержали їх в результаті конкурсу; суд має провадитись безплатно.

34. Щоб реформа цивільного і кримінального кодексу встановила швидкий і менш розорний суд.

35. Щоб свобода громадян надалі не порушувалась в наслідок зловживання королівськими наказами про арешт.

36. Щоб міністри були відповідальні перед нацією, представленою в Генеральних штатах.

37. Щоб були визначені строки скликання Генеральних штатів і встановлений розмір державного боргу.

38. Щоб жоден податок не міг бути встановлений без згоди нації.

✓ 39. Щоб була введена поземельна подать, яка є найсправедливішим податком.

✓ 40. Щоб усі без винятку церковні і дворянські володіння обкладалися податком в тому ж розмірі і за тим же податковим списком, як землі непривілейованих.

41. Щоб стягання податків провадилося муніципальними службовцями, а гроші вносилися безпосередньо в державну скарбницю.

42. Щоб були засновані провінціальні штати, згідно з формою, приписаною для скликання Генеральних штатів...

44. Щоб військові чини і духовні звання однаково присуджувались як дворянам, так і непривілейованим, згідно з їхніми заслугами...

45. Щоб усякий власник обтяженого боргами і податями нерухомого майна мав право викупити його за встановленим тарифом...

✓ 46. Щоб була дарована свобода преси, — це голос народу.

«Cahiers de doléances du baillage de Troyes», publiés par Vernier, v. I, p. 66—73.

✓ 14 ЗАСІДАННЯ ТРЕТЬОГО СТАНУ 17 червня 1789 р.

Збори оголошують, що загальна справа національного відродження може і повинна бути почата негайно присутніми депутатами і що вони повинні вести її безперервно і безперешкодно.

Назва «Національні збори» є єдиною підходящою в даному стані речей — як у силу того, що депутати обрані майже всією сукупністю нації, так і в силу того, що народне представництво є єдине і неподільне; жоден з депутатів, хоч би до якого стану чи класу він належав, не має права здійснювати свої повноваження окремо від даних зборів...

... Національні збори... бажаючи усунути труднощі, які можуть зустрітися при стяганні і збиранні податків, труднощі, тим більш варті уваги, що в основі їх лежить священний конституційний принцип, визнаний королем і проголошений всіма зборами нації, принцип, який забороняє стягання в королівстві будьяких оплат і податків без формальної на те згоди представників нації.

В Беручи на увагу, що в дійсності всі податки, як вони тепер збираються в королівстві, не будучи затверджені нацією, є незаконними і тим самим не підлягають стягання, збільшенню або продовженню. Національні збори заявляють одногласно, що від імени всієї нації дають тимчасову згоду на те, щоб оплати і податки, хоч і встановлені незаконно, продовжували стягатися тим же способом, як і раніше, але тільки до того дня, поки не розпущені ці збори, від якої причини ні стався б їх розпуск.

1. Національні збори декретують, що після їх розпуску всяке стягання будьяких податків і оплат, не затверджених точно, формально і без примусу цими зборами, припиняється в усіх провінціях королівства...

Buchez et Roux, Histoire parlementaire de la révolution française, v. I, p. 469—473.

15) ЗАСІДАННЯ В «JEU DE PAUME»¹ 20 червня 1789 р.

Беручи на увагу, що Національні збори закликані виробити конституцію держави, сприяти відновленню суспільного ладу і підтримувати справжні принципи монархії, Національні збори постановляють, що ніщо не може перешкодити їм продовжувати свою роботу в першому-ліпшому місці, де вони змушені будуть зібратися, і що Національні збори є всюди, де є їх члени.

Національні збори постановляють, що всі їх члени повинні негайно принести урочисту клятву ніколи не розходитись і збиратись всюди, де цього вимагатимуть обставини, до того часу поки не буде вироблена і зміцнена конституція Франції; принісши цю клятву, кожен член зборів повинен скріпити своїм підписом непорушність цього рішення.

«Cazette Nationale ou le Moniteur universel», № 10, 1789.

16) КОРОЛІВСЬКЕ ЗАСІДАННЯ 23 червня 1789 р.

Національні збори заявляють, що особа кожного депутата недоторкана, що всяка особа, корпорація, трибунал, суд або комісія, які насміляться під час або після закінчення даної

¹ Зал для гри в м'яч у Версалі, де зібратися депутати третього стану після того, як приміщення Генеральних штатів виявилось замкнутим з наказу короля.

сесії розпочати переслідування або розшук, арештувати або видати наказ про арешт депутата в зв'язку з його пропозиціями, думками або промовами, виголошеними в Генеральних штатах, — а також усі особи, які сприяють цим замірам, звідки б вони ні виходили — є мерзенні зрадники щодо нації і винні в державному злочині.

Національні збори постановляють, що в указаних випадках вони вживуть усіх необхідних заходів для розшуку, переслідування і покарання тих, хто є винуватцем, підбурювачем або виконавцем подібних злочинів.

«Moniteur», v. 1, p. 92—93.

17. ТОЧНЕ ОПОВІДАННЯ ПРО ВЗЯТТЯ НАСТІЛІ

Тільки но дізнались про відставку Неккера, всіх охопило надзвичайне зливання. Народ, впавши в розпач і бажаючи покласти край своїм стражданям, спалив кілька митних застав і кинувся по районах, складаючи різні проекти.

12 липня о 5 годині вечора громадяни зібралися в Пале-Роялі, розпорядившись припинити всі вистави. Похід був дуже велелюдний; він пішов по бульварах до вулиці Сен-Мартен... аж до Вандомського майдану. Тут загін німецько-королівської гвардії хотів перешкодити походу; дехто почав кидати каміння, солдати кинулись на натовп... Цей підлий загін солдатів, що його Національні збори повинні були б розпустити і вкрити ганьбою, насмілювався стріляти в народ. Був убитий один беззбройний член гвардії і кілька чоловік поранено... Пролунав гарматний постріл... Народ, що впав у розпач, кинувся до Пале-Рояля, вигукуючи. «До зброї! до зброї!..»

... Величезна кількість громадян усякого віку і звання озброювалася... Близько 9 години вечора в різних районах з'явилися великі юрби населення... патріотично настроєні загони французької гвардії вирвалися з казарм, всупереч наказові офіцерів...

Понеділок, 13 липня.

... Сьогодні вранці, 13 липня, ударили на сполох... для скликання буржуазного ополчення. Громадяни, здатні носити зброю, без різниці віку і стану, з'явилися в свої дистрикти...

... Вночі з неділі проти понеділка були спалені всі застави, починаючи від Сент-Антуанського передмістя до Сент-Оноре, а також і застави в передмістях Сен-Жак і Сен-Марсо; з цієї хвилини жоден товар не обкладається довізним митом. Сьогодні вранці усі крамниці зачинені. Народ, озброєний дрючками і кинджалами, списами, піками і запалений різними планами, кинувся в окремі райони... Натовп... примусив видати собі гармати французької гвардії і міські прапори; всі збройові склади були захоплені, а зброя роздана; кожен громадянин оголосив себе солдатом вітчизни і прикріпив кокарду на свій капелюх.

Фортеційні тюрми були відчинені, і всі ув'язнені, крім кримінальних, випущені...

... Народ відправився у Гард-Мебль і захопив там зброю та дві гармати. На Гревському майдані товпились озброєні громадяни.

В той же час натовп обійшов усі монастирі, де гадали, що є хлібні запаси; все виявлене зерно було вивезене на хлібний ринок.

Під час цих подій громадяни усіх станів зібралися в ратуші. Комітет виборців від трьох станів ухвалив організувати буржуазну гвардію для відновлення в місті ладу. . . .

Вівторок, 14 липня.

... Флессель¹ ввесь час обіцяв видати зброю і все ж не видавав її. Тоді було вирішено рушити до Будинку інвалідів: натовп почав уже перебиратися через рови і мури, коли каноніри і солдати Будинку інвалідів, бачачи, що всякий опір марний, відкрили ворота. Народ кинувся до складу з зброєю і захопив її у величезній кількості; натовп захопив гармати. Громадяни прибігали юрбами, і зброя роздавалася з 10 години ранку до самого вечора. Важко сказати, яка кількість зброї була захоплена: багато хто доводять її число до 26 тис., не рахуючи пістолетів, шабель і багнетів.

... Блискуча перемога, якій будуть, можливо, дивуватись наші нащадки, була здобута близько 4 години дня, — це взяття Бастилії...

Спершу народ рушив улицею Сент-Антуан до входу у фортецю...

Зрадник-комендант наказав розгорнути прапор миру. Тоді натовп довірливо наблизився до фортеці; загін французької гвардії і близько 500—600 озброєних громадян ввійшли у двір Бастилії; але тільки но частина натовпу перейшла через перший звідний міст, він був піднятий, артилерійський випал звалив кілька чоловік з французької гвардії і декілька з солдатів; гармату навели на Париж; народ був охоплений жахом; сила силенна громадян були вбиті або поранені. Незабаром, однак, лави обложників зімкнулись; натовп сховався від пострілів, багато хто побігли по гармату.

Дістали гармати в Будинку інвалідів; звернулись по нагальну допомогу до дистриктів Парижа. Зброєю, яку добували з Будинку інвалідів, озброювали громадян; жителі Сент-Антуанського передмістя прибігли юрбами; вони поставили гармату на краю рову, щоб атакувати Бастилію з боку саду, тоді як нові загони гвардії і населення дистриктів прибували разом з гарматами вздовж гавані.

Рушничний вогонь з обох сторін дедалі збільшувався з хвилини на хвилину. Уже розбили ланцюги першого звідного мосту; він впав; натовп проник у перший двір фортеці; там були знайдені перші жертви сутички; їх вигляд подвоював хоробрість, народ приступив до правильної облоги.

Треба було взяти другий міст і проникнути всередину самої фортеці; сутичка ставала дедалі шумнішою; постріли викликали войовничий запал у громадян. Злізали на дахи, в кімнати і як тільки будьхто з обложених з'являвся між баштових зубців, — на нього скеровувались сотні рушниць, які зараз же його збивали з муру, тим часом як гарматні постріли і кинуті ядра пробивали другий звідний міст і розбивали ланцюги, на яких він тримався.

Даремно гуркотіли баштові гармати — облогуєчі були прикриті від їхнього вогню; лють натовпу дійшла крайніх меж, — він не звертав уваги ні на небезпеку, ні на смерть; жінки подавали

¹ Купецький старшина Парижа, прибічник монархії.

посильну допомогу; навіть діти після пострілів з фортеці кидались туди і сюди підбирати кулі і картечі...

Обстріл тривав далі. Ядра, що з гуркотом падали на звідний міст, уже розбили один з ланцюгів, які його підтримують; обложені помітили, що його хочуть спустити, і, втративши надію на свій порятунок, вони спустили малий звідний міст... Громадяни Елі, Лен і Майяр кидаються на міст і зараз же вимагають відкрити останні двері. Вороги підкоряються; облогує хочуть увійти, але обложені все ще обороняються; забивають усіх, хто перешкоджає ввійти у фортецю, захоплюють сходи, беруть полонених, проникають всюди; одні захоплюють сторожові пости, інші злазять на башти; під оплески і вигуки захоплення величезного натовпу вони підносять священний прапор батьківщини...

«*Révolutions de Paris*»¹, № 1, 1789.

18. ЛЕНІН ПРО ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВИСТУПІВ НАРОДНИХ МАС

... історія потверджує ту, самоочевидну, зрештою, істину, що тільки повна і рішуча перемога повстання забезпечує цілком можливість організації дійсного самоврядування. Чи можлива була б у Франції муніципальна революція в липні 1789 року, якби 14 липня повстали і озброєний Париж не переміг царських військ, не взяв Бастилії, не зломив у самому корені опір самодержавства? Чи, може, новоіскрівці² пошлються при цьому на приклад міста Монпельє, де муніципальна революція, організація революційного самоврядування відбулась мирно, де була навіть вотавана подяка інтендантові за ласкавість, з якою він сприяв своєму власному поваленню? Чи не чекає нова «Искра», що під час нашої агітаційної кампанії виборів до Думи ми дякуватимемо губернаторам за самоусунення до в з я т т я російських Бастилій? Чи не характерно, що у Франції 1789 року час муніципальної революції є час еміграції реакціонерів, яка почалась, а у нас лозунг революційного самоврядування замість лозунга повстання висуюють тоді, коли існує ще еміграція революціонерів?

«В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства?», Твори, т. VIII, стор. 173.

Б. ОРГАНІЗАЦІЯ БУРЖУАЗІЇ В ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС

19. «ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДИНИ»³

Представники французького народу, які складають Національні збори, беручи на увагу, що незнання, забуття

¹ Газета «Паризькі революції», яку видавав Грюдомм, — дрібнобуржуазний революційний орган.

² «Новоіскрівці» — меншовицька редакція «Искры», кооптована Плехановим після II з'їзду партії і виходу Леніна з редакції.

³ Прийнята 26 серпня 1789 р. Для «Декларації прав», як і для ряду інших документів епохи Установчих і Законодавчих зборів, використано з внесенням змін і поправок переклад, що є в книзі Захера «Французская революция в документах» (1926 р.). Див., наприклад, декрети 4—11 серпня 1789 р., 15—28 березня 1790 р. та ін.

або зневаження прав людини є єдиними причинами суспільних лих і псування уряду, вирішили відновити в урочистій декларації природні, невідчужувані, невіддільні і священні права людини, з тим щоб ця декларація, будучи постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм їхні права і їхні обов'язки; щоб дії законодавчої і виконавчої влади, будучи щохвилино порівнювані з метою всякого політичного встановлення, були через це більш шановані; щоб вимоги громадян, засновані віднині на простих і безспірних принципах, зверталися завжди до підтримання конституції і до загального щастя.

В силу цього Національні збори визнають і оголошують перед лицем і заступництвом верховної істоти такі права людини і громадянина:

1. Люди народжуються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися тільки на загальній користі.

2. Метою всякого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини. Права ці суть: свобода, власність, безпека і опір гнобленню.

3. Джерело всієї верховної влади завжди є в нації. Ніяка установа, ніяка особа не може здійснювати влади, яка не походить прямо від нації.

4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує.

6. Закон є вираз загальної волі. Всі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон мусить бути рівний для всіх, незалежно від того, чи дає він заступництво, чи карає. Через те що всі громадяни перед ним рівні, то вони повинні однаково допускатися до всіх занять, місць, громадських посад залежно від їх здібностей без будь-яких відмінностей, крім відмінності в їхніх добродійностях і талантах.

7. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом і за приписаними ним формами. Ті, які випрошують, віддають, виконують або примушують виконувати свавільні накази, підлягають карі; але кожен громадянин, викликаний або взятий в силу закону, повинен негайно коритись; чинячи опір, він стає винним.

8. Закон повинен встановлювати тільки строго і очевидно необхідні кари; ніхто не може бути покараний інакше, як в силу закону, встановленого і обнародованого до вчинення злочину і законно застосованого.

9. Через те, що кожна людина приймається за невинну до того часу, поки її не оголосять винною, — то в разі необхідності її арешту всяка суворість, яка не є необхідною для забезпечення (за судом) її особи, повинна бути суворо карана законом.

10. Ніхто не повинен бути турбований за свої переконання,

навіть релігійні, якщо їх прояви не порушують громадського ладу, встановленого законом.

11. Вільний обмін думками і переконаннями є одне з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити писати, друкувати при умові відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12. Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена.

13. Для утримання громадської сили і для витрат по управлінню необхідне загальне оподаткування; податки повинні бути розподілені рівномірно між громадянами відповідно до їхніх засобів.

14. Всі громадяни мають право особисто через своїх представників визначати необхідність громадських податків, вільно на них погоджуватися, стежити за їх вживанням, встановлювати їх розмір, спосіб оподаткування, стягання і строк, на який вони встановлюються.

15. Суспільство має право вимагати звіту у кожній службовій особі своєї адміністрації.

16. Кожне суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлено розподілу влади, не має конституції.

17. Через те, що власність є непорушне і священне право, то ніхто не може бути їй позбавлений, крім тих випадків, коли того явно вимагає громадська необхідність, законно засвідчена, і при умові справедливого і попереднього відшкодування.

«Duvergier, Collection complète des lois et des décrets, v. III, p. 275.

20. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ФЕОДАЛЬНУ І БУРЖУАЗНУ ВЛАСНІСТЬ

а.

Всі майнові відносини зазнавали постійної історичної зміни, постійних історичних змінень.

Так, напр., французька революція скасувала феодальну власність на користь власності буржуазної.

«Маніфест комуністичної партії», Вибрані твори К. Маркса, т. 1, стор. 164.

б.

Для англійської, як і для французької, революції питання власності полягало в свободі конкуренції і знищенні всіх феодальних відносин власності: поміщицької влади, цехів, монополій і т. д., які перетворилися в кайдани для індустрії, що розвинулася протягом XVI—XVIII століть. В «наш час», нарешті, питання власності полягає в знищенні колізій, породжених великою індустрією, розвитком світового ринку і вільною конкуренцією.

Питання власності завжди життєвим питанням того чи іншого — в залежності від ступеня розвитку промисловості —

класу. В XVII і XVIII століттях, коли мова йшла про скасування феодальних відносин власності, питання власності було життєвим питанням буржуазії. В XIX столітті, коли справа йде про скасування буржуазних відносин власності, питання власності є життєвим питанням робітничого класу¹.

«Моралізуюча критика і критикуюча мораль», Твори, т. V, стор. 208—209.

21. ДЕКРЕТ 19 ЧЕРВНЯ 1790 р. ПРО ПРАВО НОСІННЯ ЗБРОЇ ТІЛЬКИ АКТИВНИМИ ГРОМАДЯНАМИ

Національні збори постановляють:

Протягом місяця після опублікування цього декрету всі активні громадяни міст, містечок та інших місцевостей, які бажають зберегти за собою права, зв'язані з цим становищем, повинні вписати свої прізвища, кожен у своїй секції, до списку національної гвардії.

4. Ніхто не має права носити зброї, якщо він не внесений до списків зазначеним способом.

Duvergier, v. 1, p. 232—233.

22. ДЕКРЕТ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ 10 ТРАВНЯ 1791 р. ПРО ЗАБОРНУ КОЛЕКТИВНИХ ПЕТИЦІЙ

Право петицій належить кожній людині і не може бути передоручене нею іншій. В наслідок цього воно не може бути здійснюване від імени будьякого колективу: виборчими зборами, адміністративними і судовими установами, муніципалітетами і комунами, секціями комун або товариствами громадян.

Buchez et Roux, Histoire parlementaire de la révolution française, v. X, p. 12, 14.

23. КОНСТИТУЦІЯ 1791 р.

Розділ I. Підрозділ 1-й

Про державну владу

2. ... Французька конституція встановлює представницький спосіб урядування; представниками є Законодавчі збори і король.

3. Законодавча влада доручається Національним зборам, які складаються з тимчасових представників, вільно обраних народом.

4. Встановлюється монархічний спосіб урядування; виконавча влада доручається королю і здійснюється від його імени міністрами й іншими відповідальними службовими особами.

¹ Для в'яснення глибокої принципіальної відмінності між власністю буржуазною і власністю соціалістичною див. «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», ухвалену III Всеросійським з'їздом рад, і декрет від 7 серпня 1932 р. про соціалістичну (суспільну) власність, який гласить:

«Центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів Союзу РСР вважають, що суспільна власність (державна, колгоспна, кооперативна) є основою радянського устрою, вона священна і недоторкана; і люди, які замиряються на суспільну власність, повинні бути розглядувані як вороги народу, через що рішуча боротьба з розкрадачами суспільного майна є найпершим обов'язком органів радянської влади».

Підрозділ 2-й

✓ 1. Для обрання Національних законодавчих зборів всі активні громадяни збираються кожні два роки в первинні виборчі збори по містах і кантонах...

✓ 3. Щоб бути активним громадянином, треба бути або стати французом, досягти 25-річного віку, прожити в місті або кантоні встановлений законом термін¹, платити в першому-ліпшому місці королівства прямий податок у розмірі не меншому, ніж вартість 3 робочих днів... не перебувати ні в кого слугою, бути внесеним в муніципалітеті за місцем свого проживання до списку національної гвардії, принести громадянську присягу на вірність конституції.

Розділ II. Підрозділ 1-й

1. Королівська влада неподільна і переходить спадково від батька до сина нисхідною лінією...

Підрозділ 4-й

Тільки королю належить право призначення й усунення міністрів.

Підрозділ 5-й

✓ 1. Декрети Законодавчих зборів подаються королю, який може відмовитись затвердити їх.

2. Якщо король відмовляється затвердити декрет, то ця відмова носить лише тимчасовий характер. Коли двоє Законодавчих зборів, які йдуть слідом за тими, що прийняли декрет, приймуть його в тій же редакції, то король повинен дати декретові свою санкцію.

Розділ IV

1. Верховна виконавча влада є виключно в руках короля. Король є верховний глава всієї адміністрації; йому доручено піклування про підтримання ладу і громадського спокою. Король є верховний глава сухопутних і морських сил. Королю доручено піклування про зовнішню безпеку королівства, про піддержання в ньому прав і володінь окремих осіб.

2. Король призначає послів та інших агентів дипломатичних стосунків. Він призначає головнокомандувача армії і флоту...

✓ Підрозділ 7-й

8. Хоча колонії і французькі володіння в Азії, Африці і Америці і становлять частину французької імперії, однак, дана конституція на них не поширюється.

Duvergier, v. III, p. 276—295.

¹ На виборах 1791 р. був встановлений річний строк проживання на одному місці. З 25-мільйонного населення Франції лише близько 4.300 тис. чоловік одержали права активних громадян. Таким чином майже половина дорослого чоловічого населення Франції була позбавлена виборчих прав.

24. ДОПОВІДЬ КОМІТЕТУ В СПРАВАХ КОЛОНІЙ
В ЗАСІДАННІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБОРІВ 8 БЕРЕЗНЯ
1791 р.

Барнав робить доповідь від імени Комітету в справах колоній... Франція і французька торгівля зацікавлені в збереженні колоній. Це очевидно. Засоби для цього ясні. Треба запропонувати колоніям викласти свої побажання відносно конституції і погодити їх з інтересами нашої торгівлі в питаннях, що стосуються їхніх взаємовідносин з метрополією... Оповідання про заворушення в колоніях викликало деяке стурбовання, — вони виявилися менш важливі, ніж ми раніше гадали...

... Немає питання про те, чи повинна Франція створювати торгівлю і набувати колоній; вони вже існують; вони вже щільно зв'язані з суспільним устроєм і всяка зміна в них викличе велике потрясіння.

Киньте колонії — і ви одержуватиме від них за дорогу ціну те, що зараз одержуєте дешево; киньте колонії — і разом з цим зникне ціла галузь індустрії.

... Зникне всяка продукція між нами й іншими державами; нам доведеться одержувати товар від наших суперників; нам доведеться робити рейси тільки навколо наших берегів, і нам стануть потрібні армії і фортеці для їх захисту...

... От проект декрету, пропонований Комітетом.

Національні збори, обговорюючи адреси і петиції торгових міст і окремих мануфактур, а також відомості, які недавно прийшли з Сан-Домінго¹ і Мартініки² разом з клопотаннями і проханнями депутатів від колоній, постановляють:

Розглядаючи колонії як частину Франції і бажаючи дати їм можливість відчутти насолоду від плодів відродження, що відбулося у Франції, Національні збори ніколи не гадали поширити на них конституцію, вироблену для метрополії, і підкорити їх законам, які, може, не відповідають їхнім місцевим умовам і особливостям.

У наслідок цього Національні збори декретують:

1. Кожна колонія може висловити свої побажання відносно своєї конституції... при умові, щоб вони погоджувалися з тими загальними принципами, які зв'язують колонію з метрополією і охороняють їхні взаємні інтереси.

Крім того, Національні збори заявляють, що вони не гадають вносити будьякі зміни в ту чи іншу галузь прямої або посередньої торгівлі Франції з її колоніями.

Національні збори ставлять населення колоній і їхню власність під особливе заступництво нації і оголошують ворогом нації всякого, хто підбурюватиме їх до повстання.

«*Moniteur*».

¹ Сан-Домінго, інакше Гаїті, — один з Великих Антільських островів, північнозахідна частина якого була з кінця XVII в. французькою колонією. В 1790 р. на острові почалося повстання мулатів, які становили вільне населення і вимагали зрівняння в правах з білими. В 1791 р. повстали проти п'яцтаторів раби-негри, з якими об'єднались повсталі мулати.

² Мартініка — один з Малих Антільських островів, який з 1635 р. становив колоніальне володіння французької «Компанії американських островів» і в 1674 р. перейшов у володіння корони.

**25. ДЕКРЕТ 12—22 ЖОВТНЯ 1790 р., ЯКИЙ ОГоло-
ШУЄ НЕДІЙСНИМИ ПОСТАНОВИ КОЛОНІАЛЬНИХ
ЗБОРІВ У САН-ДОМІНГО**

Національні збори майже одностайно приймають проект декрету, поданий Комітетом у справах колоній.

Національні збори, заслухавши доповідь Комітету в справах колоній про становище в Сан-Домінго і про події, які мали там місце, беручи на увагу, що там були порушені основи конституції, що було припинено виконання декретів і громадський спокій порушений актами колоніальних зборів, що ці збори сами викликали і заслужили на свій розпуск... оголошують декрети і постанови цих зборів замахом на національний суверенітет і законну владу, скасовують їх і оголошують їх неналежними до виконання, оголошують колоніальні збори позбавленими їх повноважень і всіх їх членів позбавленими звання депутатів колоніальних зборів у Сан-Домінго.

Національні збори звертаються до короля з проханням, з метою забезпечення в колонії громадського спокою, врядити туди два лінійні кораблі разом з відповідною кількістю фрегатів і поповнити полки, які там стоять...

Duvergier, v. I, p. 465—466.

**26. ДЕКРЕТ 15 ТРАВНЯ 1791 р. ПРО ПОЛІТИЧНІ
ПРАВА ЦВІТНОГО НАСЕЛЕННЯ КОЛОНІЙ**

Національні збори постановляють, що без попереднього вільно ухваленого рішення самих колоній Законодавчий корпус ніколи не ухвалить постанови про політичні права цвітного населення колоній, за винятком тих, хто народився від вільного батька і матері; що існуючі тепер колоніальні збори зберігаються, але, що цвітне населення, народжене від вільного батька і матері, допускається у всі майбутні обласні і в колоніальні збори, якщо воно матиме всі інші потрібні умови.

Duvergier, v. II, p. 444.

**27. ДЕКРЕТ 24 ЛИСТОПАДА 1789 р., ЯКИЙ ПЕРЕДАЄ
В РОЗПОРЯДЖЕННЯ НАЦІ ЗЕМЛІ ДУХІВНИЦТВА**

Національні збори постановляють, що: (1) всі землі духівництва передаються в розпорядження нації з зобов'язанням забезпечити належним чином кошти на витрати культу, на підтримання служителів культу, на допомогу бідним під наглядом і згідно з інструкціями провінціальної влади; 2) що при ухваленні рішень про суму, необхідну для забезпечення служителів культу, вона не повинна бути менша за 1 200 ліврів на рік на кожний прихід, крім приміщення і прилеглої до нього садиби¹.

¹ Декретами 27 листопада—26 грудня 1790 р. і 15—17 квітня 1791 р. у Франції було встановлене громадянське впорядження духівництва, яке переводило служителів культу на стан чиновників, яких оплачувала буржуазна держава.

28. ДЕКРЕТ 9 ЛИСТОПАДА 1791 р. ПРО ЕМІГРАНТІВ

1. Французи, які зібралися за межами королівства, оголошуються відтепер у змові проти батьківщини.

2. Якщо до 1 січня 1792 р. вони все ще будуть організовувати всякого роду зборища, то вони будуть оголошені винними у змові, піддані переслідуванню як такі і засуджені до страти...

12. Всякий француз, який завербує і набере людей за межами королівства для участі у зборищах, згаданих в ст. 1 і 2-й цього декрету, карається смертю. Тій же карі підлягає всяка особа, яка вчинить такий же злочин у межах Франції...

Buchez et Roux, v. XII, p. 218—221.

29. ДЕКРЕТ ПРО СЕКВЕСТР МАЙНА ЕМІГРАНТІВ

З огляду на необхідність укріпити за нацією винагороду, яка належить за витрати, викликані вчинками емігрантів, і вжити необхідних заходів для того, щоб позбавити їх змоги вчиняти шкоду батьківщині, Національні збори, визнаючи питання спішним, декретують, що майно емігрантів переходить до нації і віддається під нагляд урядових органів.

Duvergier, v. IV, p. 78.

30. ЛЕНІН ПРО НЕПОСЛІДОВНІСТЬ ЛІБЕРАЛЬНОЇ БУРЖУАЗІЇ І ЇЇ НЕЗДАТНІСТЬ ДОВЕСТИ ДО КІНЦЯ БУРЖУАЗНУ РЕВОЛЮЦІЮ

а.

...Робітничому класові безумовно вигідне усунення всіх залишків старовини, які перешкоджають широкому, вільному і швидкому розвитку капіталізму. Буржуазна революція є саме такий переворот, який рішучіше за все змигає залишки старовини, залишки кріпосництва (до цих залишків належить не тільки самодержавство, але і монархія), який повніше за все забезпечує найбільш широкий, вільний і швидкий розвиток капіталізму.

Тому буржуазна революція у вищій мірі вигідна пролетаріатові. Буржуазна революція безумовно необхідна в інтересах пролетаріату. Чим повніша і рішучіша, чим послідовніша буде буржуазна революція, тим більш забезпечена буде боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалізм. Тільки людям, які не знають азбуки наукового соціалізму, цей висновок може здаватись новим або дивним, парадоксальним. А з цього висновку, між іншим, виходить і те положення, що в певному розумінні буржуазна революція більш вигідна пролетаріатові, ніж буржуазії. Саме ось у якому розумінні безсумнівне це положення: буржуазії вигідно спиратись на деякі залишки старовини проти пролетаріату, наприклад, на монархію, на постійну армію і т. п. Буржуазії вигідно, щоб буржуазна революція не змела занадто рішуче всі залишки старовини, а залишила деякі з них, себто щоб ця революція була не цілком послідовна, не дійшла до кінця, не була рішуча і нещадна. Цю думку висловлюють часто соціал-демократи трохи інакше, кажучи, що бур-

жуазія зраджує сама себе, що буржуазія зраджує справу свободи, що буржуазія нездатна на послідовний демократизм. Буржуазії вигідніше, щоб необхідні перетворення в буржуазно-демократичному напрямі відбулися повільніше, поступовніше, обережніше, нерішучіше, шляхом реформ, а не шляхом революції; щоб ці перетворення були якомога обережніші щодо «шановних» установ кріпосництва (на зразок монархії); щоб ці перетворення якомога менше розвивали революційної самодіяльності, ініціативи і енергії простолюду, себто селянства і особливо робітників, бо інакше робітникам тим легше буде, як говорять французи, «перекласти рушницю з одного плеча на друге», себто скерувати проти самої буржуазії ту зброю, яку постачить їм буржуазна революція, ту свободу, яку вона дасть, ті демократичні установи, які виникнуть на очищеному від кріпосництва ґрунті.

Навпаки, робітничому класові вигідніше, щоб необхідні перетворення в буржуазно-демократичному напрямі пройшли саме не реформаторським, а революційним шляхом, бо реформаторський шлях є шлях загаянь, зволікань, болюче-повільного відмирання гниючих частин народного організму. Від гниття їх терпить насамперед і найбільше пролетаріат і селянство. Революційний шлях є шлях швидкої, найменш болісної у відношенні пролетаріату операції, шлях прямого усунення гниючих частин, шлях найменшої поступливості і обережності у відношенні монархії і відповідних їй мерзенних і паскудних, гнилих і заражуючих повітря гниттям установ.

«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», Твори, т. VIII, стор. 57—58.

б.

... Ліберальна буржуазія у Франції почала виявляти свою ворожнечу до послідовної демократії ще в русі 1789—1793 років. Завданням демократії було створення зовсім не буржуазної монархії, як прекрасно знає Мартов. І демократія Франції, з робітничим класом на чолі, в супереч хитанням, зрадам, контрреволюційному настроєві ліберальної буржуазії, створила, після довгого ряду тяжких «кампаній», той політичний устрій, який укріпився з 1871 року. На початок епохи буржуазних революцій ліберальна французька буржуазія була монархічною; наприкінці довгого періоду буржуазних революцій — в міру щодалі більшої рішучості і самостійності виступів пролетаріату і демократично-буржуазних («лівоблокістських», не в гнів будь сказано Л. Мартову!) елементів — французька буржуазія вся була перероблена в республіканську, перевихована, перенавчена, перероджена. У Пруссії, і в Німеччині взагалі, поміщик не випускав з своїх рук гегемонії у весь час буржуазних революцій і він «виховав» буржуазію за образом і подобою своєю. У Франції гегемонію разів шість чотири за все восьмидесятиріччя буржуазних революцій відвоював собі пролетаріат у різних сполученнях з «лівоблокістськими» елементами дрібної буржуазії, і в результаті буржуазія повинна була створити такий політичний устрій, який більш вгодний її антиподові.

«Принципальні питання виборчої кампанії», Твори, т. XV, стор. 342—343.

В. ПОЛІТИКА БУРЖУАЗІЇ В АГРАРНОМУ ПИТАННІ

Селянські повстання влітку 1789 р.

31. ЗАСІДАННЯ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ 3 СЕРПНЯ 1789 р.

Соломон від імени Комітету доповідей:

На підставі листів, одержуваних з ряду провінцій, відомо, що власність, до якого б виду вона ні належала, зазнає злочинного грабежу: всюди палять замки, руйнують монастирі, грабують садиби. Податки, феодалські повинності знищені, закони виявились безсилі, урядові особи втратили владу...

Щоб усунути подібні безладдя, комітет пропонує таку постанову:

Национальні збори, повідомлені, що населення вперго відмовляється платити ренту, десятину, податі, оренду і феодалські повинності; що жителі приходів збираються і ухвалюють постанови з зобов'язанням додержувати цієї відмови; що особи, які не бажають підкоритися цьому рішенню, зазнають найжахливіших загроз і суворого поводження; що озброєні люди чинять насильства, вдираються в замки, забирають папери і документи і спалюють їх на подвір'ї замка, — Национальні збори заявляють, що ніякі доводи не можуть виправдати припинення виплати податків та інших податей, поки на це немає особливої постанови; Национальні збори заявляють, що ні під яким приводом не можна ухилитися від їх виплати; вони з сумом бачать розрухи, викликані цими відмовами, які йдуть врозріз з основними принципами державного права, яке Национальні збори завжди будуть захищати.

«Moniteur», v. I, p. 270—271.

6. ДЕКРЕТ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ВІД 10 СЕРПНЯ 1789 р. ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО СПОКОЮ

Беручи на увагу, що для придушення заколотів потрібне єднання всіх сил, сприяння всіх органів влади, застосування сил і ретельності всіх добрих громадян,

Национальні збори постановляють:

Всі муніципалітети як по містах, так і по селах, повинні стежити за підтриманням громадського спокою: за першою їх вимогою військові загони повинні з'явитися на допомогу до національної міліції і кінної варті для переслідування й арешту порушників громадського спокою, яке б ні було їх походження.

Арештовані особи передаються судовій владі і піддаються негайному допитові і судовому переслідуванню; щодо суду і виконання судового вироку у відношенні тих, хто обвинувачується як поширювач брехливих чуток і призвідник грабунку і насильств над майном або над особами, то копії протоколів слідства, допитів і інших документів надсилаються до Национальних зборів, з тим щоб звіренням документів з різних місцевостей королівства воно могло вияснити джерела заколотів і потурбуватися про те, щоб

ватажки цих змов зазнали зразкової кари, здатної придушити в корені подібні злочини.

Всі бунтівницькі зборища, влаштовувані по містах і на селах, хоча б під приводом полювання, повинні негайно розганятись національною міліцією, кінною вартою і військами за першим же викликом муніципалітету.

У містах і в сільських поселеннях, в кожному дистрикті великого міста має бути складений список осіб, які не мають ремесла, професії і постійного проживання. Ці особи мусять бути обеззброєні: національна міліція, кінна варта і війська повинні особливо пильно стежити за їхньою поведінкою...

Національні збори благають його величність віддати необхідні накази про суворе і точне виконання цього декрету, який надсилається по всіх містах, а також і судах для прочитання, опублікування, розклеювання і занесення до реєстрів.

«Moniteur», v. 1, p. 224.

33 ПОСТАНОВА УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ 4—11 СЕРПНЯ 1789 р. ВІДНОСНО ФЕОДАЛЬНИХ ПОВИННОСТЕЙ

Ст. 1. Національні збори повністю скасовують феодальний устрій. Вони постановляють, що ті з феодальних і чиншових прав і обов'язків, які стосуються особистого або речового кріпосного права і особистої залежності скасовуються без викупу; всі інші повинності підлягають викупові; розміри і спосіб викупу будуть встановлені Національними зборами.

... Ті з указаних повинностей, які не знищені цим декретом, будуть і далі стягатись аж до викупу.!

Ст. 2. Виключне право мати малі і великі голубники скасовується. Голуби повинні бути замкнуті у голубниках протягом усього терміну, встановленого общинами; протягом цього часу літаючі голуби вважаються дичиною, і всякий має право убивати їх на своїй землі.

Ст. 3. Виключне право полювання і розведення кролів теж скасовується. Всякий власник має право знищувати, але тільки на своїх володіннях, всякий вид дичини при умові додержання поліцейських правил, які можуть бути видані в цілях громадської безпеки...

Ст. 4. Сеньйоріальні суди скасовуються без всякого відшкодування, — однак, службовці цих судів виконуватимуть свої обов'язки до того часу, поки Національні збори не встановлять нових судових порядків.!

Ст. 5. Всякого роду десятини і податі, що їх замінюють, під якою назвою вони б ні існували і ні стягались і кому б вони ні належали, скасовуються, з тим щоб згодом були вишукані засоби для задоволення будьяким іншим способом потреб богослужіння; утримання служителів культу, допомоги бідним, ремонту і перебудови церков, церковних будинків і всіх установ, семінарій, шкіл, лікарень, общин і т. д., на утримання яких тепер ідуть ці десятини. Однак, поки цих заходів не буде вжито і поки колишні власники десятин почнуть користуватися джерелами доходів, що

заміняють їх, Національні збори наказують, щоб указані десятини і далі стягалися згідно з законами і звичайним способом.

Щодо інших десятин якого б ні було роду, вони підлягають викупові тим способом, який буде встановлений Національними зборами. До ухвалення з цього приводу постанови Національні збори наказують і далі їх стягати.

Ст. 6. Усі вічні земельні ренти, як натуральні, так і грошові, яке б ні було їх походження, кому б вони ні належали... підлягають викупові. Шампар¹ усякого роду, під якою б назвою він ні приховувався, також підлягає викупові за ставкою, яка буде визначена Національними зборами...†

...Ст. 19. Національні збори негайно після закінчення вироблення конституції візьмуться за складання законів, необхідних для розвитку визначених у даній постанові принципів...

«Mopiteur», т. 1, р. 332—333. Використано переклад з збірника «Французская революция в документах».

34. МАРАТ. «ВИКРИТИЙ ПРОЕКТ ПРИСПАТИ НАРОД І ПЕРЕШКОДИТИ ВИРОБИТИ КОНСТИТУЦІЮ»

От уже чотири місяці, як відкрилися Генеральні штати. Там обговорили тисячу непотрібних питань, виголосили тисячу промов з похвалами, вітаннями, додержанням етикету, в яких найплодовитіші промовці вичерпали всі види красномовства, але в нас ще немає жодного артикулу конституції, якої прагне вся Франція.

У засіданні 4 серпня було постановлено знищити сеньйоріальні суди, знищити плати за треби, відновлено заборону мати кілька бенефіцій разом... Якщо ці жертви продиктовані духом благодійності, то слід признатись, що нам довелося таки довго почекати, поки він піднесе свій голос. Як! Тільки при світлі полум'я своїх палаючих замків вони знайшли в собі величність духу для того, щоб відмовитись від сеньйоріальних доходів і нічого не вимагати у тих нещасних, у кого ледве-ледве вистачає на життя. Тільки почувши імена вигнаних і побачивши долю, яка чекає на них самих, вони роблять нам благодіяння, знищуючи виключне право полювання і надаючи нам таким чином можливість не бути з'єденими дикими тваринами.

Припустимо, навіть, що вони зробили з почуття добродійності все те, що швидше можна було б приписати почуттю страху; але погодимось все ж, що значення цих жертв, так звеличуваних в перші моменти захоплення, занадто перебільшене.

...Чи треба доводити, що в більшості випадків ці жертви — тільки видимість? Хіба є дійсним знищення привілеїв..., коли воно заключає в собі викуп сеньйоріальних прав, викуп баналітетів і викупи всіх феодальних прав, зв'язаних з землею?

Щождо знищення права мертвої руки й інших феодальних прав, зв'язаних з особою залежністю, то ці потворні зловживання, оздоблені назвою прав, неминуче мусили бути знищені разом з проголошенням основного закону, що встановлює особисту свободу.

¹ Шампар — оброк натурою, який селяни платили сеньйорові з урожаю.

Щодо знищення права полювання, розведення голубів, сеньйоріальної десятини, то ці кричущі зловживання теж повинні бути скасовані шляхом проголошення основного закону, який усталить за кожним громадянином мирне користування його власністю і встановить пропорційний розподіл податків.

Якщо буде встановлена громадянська свобода, то хіба сеньйоріальні суди не стають порожнім і обтяжливим привілеєм? Отже принесення їх в жертву зводиться до нуля.

«Друг народа» № 7 від 21 вересня 1789 р.

35. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО МАРАТА

Коли згодом я прочитав книгу Бужара про Марата, я побачив, що ми несвідомо наслідували в багатьох відношеннях великий зразок справжнього (не фальсифікованого роялістами) «Друга народа» і що всі люті голосіння і вся фальсифікація історії, які перекрутили на цілих сто років справжній облік Марата, пояснюються тільки тим, що він безжально стягнув покривало з тодішніх кумирів — Лафайета, Бальї та інших, викривши в них уже готових зрадників революції, і тим ще, що, подібно до нас, він не вважав революцію завершеною, а хотів зробити її перманентною.

«Маркс і «Нова Рейнська газета», Твори, т. VI, стор. 8—9.

36. З ЗАКОНУ 15—28 БЕРЕЗНЯ 1790 р. ПРО ФЕОДАЛЬНІ ПРАВА

Національні збори, беручи на увагу, що, згідно з статтею першою декретів від 4, 6, 7 і 11 серпня 1789 р., феодальний устрій повністю знищений; що скасовані без викупу ті з феодальних або чиншових прав і обов'язків, які мали характер особистої залежності і були зв'язані з особистим або речовим правом; що поряд цього в той же час збережені всі інші права надалі до їх викупу, за допомогою якого всім обтяженим цими правами особам дозволено звільнитися від них, і, нарешті, що Національні збори залишили за собою право за допомогою особливого закону уточнити як наслідки знищення феодального устрою, так і розмежування між скасованими правами і правами, які підлягають викупові, постановляють:

Розділ I. Про загальні наслідки знищення феодального устрою.

Ст. 1. Всякі почесні відзнаки і всі права, зв'язані з феодальним устроєм, знищуються.

Щодо тих майнових прав, які залишаються в силі надалі до їх викупу, то вони цілком прирівнюються до звичайної ренти і земельних повинностей...

Ст. 8. Всі феодальні і чиншові права, а також усі ренти, земельні податі й інші права, які по самій своїй природі або в силу декретів 4 серпня 1789 р. і дальших днів підлягають викупові, повинні бути надалі до їх викупу підпорядковані правилам, установленим різними законами і звичаями королівства щодо земельного

нерухомого майна, не заводячи тепер ніяких нововведень щодо стягання недоїмок...

Розділ II. Про сеньйоріальні права, скасовані без викупу

Ст. 1. Кріпосна залежність особиста, майнова або змішана, кріпосний стан, зв'язаний з походженням, особистий кріпосний стан власника ділянки, право вимагати виконання особистої панщини і шляхової повинності, право на спадщину після васала, який не має спадкоємців, право забороняти відчуження і розпорядження майном шляхом його продажу, дарування між живими або передачі за заповітом, а рівно і всі інші наслідки кріпосної залежності, земельної, особистої або змішаної, що поширюються на осіб або майно, — скасовуються без викупу.

Ст. 2. Проте всі землі, які раніше були в кріпосній залежності, майновій або змішаній, будуть і надалі обкладені іншими повинностями і платежами, земельними податками і повинностями, які лежали на них до цього часу...

... Ст. 27. Всяка панщина, за винятком тільки тої, яка зв'язана з земельною, скасовується без відшкодування. Панщиною, зв'язаною з землею, вважатиметься тільки та, відносно якої буде доведено, що вона повинна бути виконана як відшкодування за поступку права власності на землю або будьякого майнового права...

... Ст. 30. Право тріажу¹, встановлене статтею 4 розділу 25 ордонансу 1669 р. про води і ліси, віднині скасовується.

Ст. 31. Всі едикти, заяви, постанови ради, грамоти, видані протягом останніх тридцяти років, як відносно Фландрії і Артуа, так і відносно інших провінцій королівства, які дозволяли тріаж поверх тих випадків, які вказані в ордонансі 1669 р., вважатимуться ніби за неіснуючі; ухвалені по них судові рішення і обгрунтовані на них акти скасовуються.

... Щоб вступити у володіння тою частиною общинних земель, яких вони були позбавлені на підставі означених едиктів, постанов, судових рішень і грамот, общини повинні протягом п'яти років подати позови в судах без права, однак, вимагати повернення доходів з цих земель...

Розділ III. Про сеньйоріальні права, які підлягають викупові

Ст. 1. Викупаються і підлягають виконанню надалі до закінчення викупу всі феодальні і чиншові права і обов'язки, які є платою за вчинений раніше продаж нерухомого майна і які становлять його умову.

Ст. 2. Такими вважаються, якщо не подано протилежного доказу: 1) всі щорічні грошові сеньйоріальні повинності... 2) всі речові права.

... Ст. 5. Жоден муніципалітет, жодне управління округи або департаменту не має права, під страхом визнання цього розпорядження недійсним, відшкодування за завдані збитки і сплати

¹ Тріаж — право сеньйора на виділ у свою користь третьої частини общинних угідь.

судових витрат, заборонити стягання, яке вимагається, будьякого з сеньйоріальних прав під приводом, що зазначене право прямо чи посередньо скасоване без відшкодування. Зацікавленим сторонам надається право подавати скарги в суд звичайним порядком.

Ст. 6. Власники земельних володінь, чиї архіви і документи спалені або пограбовані під час заколотів, які були на початку 1789 р., якщо вони доведуть цей факт шляхом показань свідків або документальних даних, допускаються протягом трьох років з дня опублікування цього декрету до встановлення показаннями свідків або актами факта тридцятирічного володіння, що передувало пожарові або грабежеві, характеру і розмірів тих прав, які їм належали і були скасовані без відшкодування...

Ст. 8. Власники земельних володінь, які в указаний в ст. 6 час відмовилися в наслідок залякувань або насильства від сукупності або від частини своїх прав, не скасованих цим декретом, можуть, подавши протягом трьох років скаргу, вимагати визнання їх відмови недійсною...

Duvergier, v. 1, p. 133.

37. ДЕКРЕТ 3—9 ТРАВНЯ 1790 р. ПРО ПІДСТАВИ, СПОСОБИ І РОЗМІРИ ВИКУПУ СЕНЬЙОРІАЛЬНИХ ПРАВ, ОГОЛОШЕНИХ ПІДЛЯГАЮЧИМИ ВИКУПОВІ В СИЛУ СТ. 112 РОЗДІЛУ III ДЕКРЕТУ 15 БЕРЕЗНЯ 1790 р.

Підрозділ перший. Загальні положення

Ст. 1. Всякий власник може викупити чиншові і феодалні права, що лежать на його володінні, навіть коли власники тої ж сеньйорії або тої ж округи не побажають скористатися правом викупу. Винятки з цього правила, що стосуються нерухомих маєтків, обтяжених солідарними чиншовими платежами або боргами, будуть указані далі...

Ст. 2. Всякий власник може викупити вищесказані права, які лежать на одному володінні або одному нерухомому майні, хоча б він володів кількома феодалними або чиншовими володіннями на основі феодалного або чиншового права, залежними від тої ж самої сеньйорії, якщо тільки ці володіння не обтяжені солідарними чиншовими платежами або обов'язками, викуп яких не може бути поділений.

Ст. 3. Жоден власник на основі феодалних або чиншових прав не може викупити окремо річних повинностей і платежів, що лежать на його землі, без того, щоб не викупити одночасно і тимчасових та випадкових прав.

Duvergier, v. 1, p. 190—196.

38. ПОВІДОМЛЕННЯ АДМІНІСТРАЦІЇ ДЕПАРТАМЕНТУ ЛО 3 КАГОРА ВІД 22 ВЕРЕСНЯ 1790 р. ПРО СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ

От уже кілька днів, як наші засідання безперестанку перериваються гнітючими звістками, які надходять з сіл нашого департаменту. Занепокоєння, що охопило нас при наближенні

звичайного строку стягання рент, виявилось дуже ґрунтовним, і ми марно намагалися запобігти тим розрухам, яких ми побоювались.

Бажаючи спонукати сільське населення до виконання ним своїх обов'язків, ми намагалися примусити його вслухатись у вимоги розуму і закону,— така була мета нашої прокламації від 30 серпня. Однак, в одних місцевостях муніципальні чиновники не насмілюються прочитати цю прокламацію, в других їм не дають дочитати її, а в деяких місцевостях вони не можуть прочитати її вдруге. В одному муніципалітеті приходського священика, який прочитав цю прокламацію, примусили сказати, що прокламація підроблена, що вона не виходить від Директорії. В інших місцевостях народ повертається до насадження маїсу, до цього одноманітного сигналу бунтів, від яких страждала частина королівства на початку року; у багатьох місцевостях ставлять шибениці для тих, хто буде платити ренти, і для тих, хто буде стягати їх. Більш помірковані відмовляються платити до того часу, поки вони, як вони кажуть, не перевірять тексту первинних документів. Власники ленів ніде не насмілюються вимагати належних їм земельних оброків. Біля воріт того міста, де відбуваються наші засідання, в одному з сіл Кагорського кантону недавно була поставлена шибениця, були прибиті запальні листки.

Ця шибениця стояла, ці листки лишалися прибитими, ці бунтівничі рухи тривали цілий день, при чому місцевий муніципалітет не вживав проти всього цього ніяких заходів. Нас повідомив про це сусідній муніципалітет, який вимагав від нас допомоги, і листки були зірвані, шибениця була зламана лише тоді, коли почали загрожувати мерові і прокуророві комуні і коли вони дізналися про наближення національної гвардії і лінійних військ, які йшли на нашу вимогу з величезною ретельністю для відновлення громадського спокою і охорони власності та особистої безпеки.

Жорес, Історія Великої французької революції, т. II, стор. 8.

39. ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ФОРЕСТЬЄ, ЧЛЕНА АДМІНІСТРАЦІЇ ДЕПАРТАМЕНТУ ВЕРХНЬОЇ ГАРОННІ, ВІД 22 ГРУДНЯ 1790 р.

Високі збори ще нічого не зробили для неімущого класу; вони піклуються тільки про власника і капіталіста. Велика кількість національного майна залишиться непроданою, бо треба заплатити готівкою $\frac{1}{12}$ ціни: бідняк не зможе його придбати. Чому не продати йому в кредит з розстрочкою на 99 років невелику ділянку з цих земель?..

Lefèvre, Questions agraires au temps de la terreur, p. 159.

Г. ПОЛІТИКА БУРЖУАЗІ У ВІДНОШЕННІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

40 ЗАСІДАННЯ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ 22 КВІТНЯ 1791 р.

По доповіді п. Можі про спілки, організовані підмайстрами — теслярами і друкарями — в цілях підвищення заробітної плати¹ і з тим, щоб перешкодити іншим підмайстрам працювати за іншу ціну, всупереч їм, а господарям наймати інших робітників, крім тих, кого вони хочуть примусити їх взяти, — муніципалітет постановив, що завідувачі департаменту поліції... повинні негайно подати муніципалітетові проект звернення до робітників різних професій, щоб нагадати їм справжні принципи і вказати на безрезультатність їхніх вимог.

Звернення до робітників

Муніципалітет дізнався, що робітники кількох професій щоденно збираються в дуже великій кількості і, замість того щоб працювати, влаштовують спілки і ухвалюють постанови, де свавільно встановлюють оплату робочого дня; що багато з них ходять по різних майстернях, повідомляють там свої пресловуті постанови тим, які до них не приєднались, і вживають до них загроз і насильств з метою залучити їх у свою організацію і примусити кинути роботу.

Знищення міських мит є благодіяння, яким повинні користатися всі громадяни. Знизити на цій підставі зарплату робітникам, посилаючись на те, що продукти зробились дешевші і що хазяям доведеться платити замість міських мит інші податки, значило б відновити колишній стан речей і обдурити бажання нації, використавши закон тільки на вигоду багатих...

Але, коли вважати розумним і справедливим, щоб робітники скористалися скасуванням міських мит, то хіба справедливо, щоб вони скористалися цим для страйків з метою примусити хазяїв або підприємців підвищити ще більше їх зарплату?

... Спілка робітників, організована з метою встановити ту ж саму зарплату і примусити інших робітників підкоритися цій фіксації, явно суперечила б їхнім інтересам. Крім того, подібна спілка була б порушенням закону, підривом громадського порядку, замірянням на загальні інтереси... з усіх точок зору вона була б справжнім злочином.

Муніципалітет сподівається, що досить буде короткого обміркування для тих, хто був на короткий час втягнений в помилку. Він закликає робітників не знищувати даних ним до цього часу доказів патріотизму, не примушувати його застосувати проти них ті засоби, які він має для підтримання громадського ладу і виконання законів.

Buchez et Roux, v. XI, p. 444—445.

¹ Навесні і влітку 1791 р. в Парижі помічається поживалення робітничого руху: вибухає страйкова боротьба, з'являються робітничі організації типу професійних спілок. Головним чином рух ішов серед будівельних робітників, які утворили «Товариство взаємодопомоги теслярів», і серед друкарів, які утворили «Друкарську спілку».

41 ЗАКОН ЛЕ-ШАПЕЛЬЄ 14 ЧЕРВНЯ 1791 р. ПРО
ЗАБОРОНУ ЗБОРІВ І СПІЛОК ОСІБ ТОЇ Ж САМОЇ
ПРОФЕСІЇ¹

Доповідь Ле-Шапельє

Я з'явився... доповісти вам про порушення принципів конституції, які знищили корпорації, про порушення, яке породжує велику небезпеку для суспільного ладу. Деякі особи намагалися воскресити знищені корпорації, влаштовуючи збори окремих ремесел і професій, де обирались голови, секретарі, синдики й інші службові особи. Ці збори, які поширилися по всьому королівству і уже встановили між собою зносини, мають на меті примусити підприємців, колишніх майстрів, збільшити поденну зарплату, перешкодити робітникам і приватним особам, які дають їм роботу в майстернях, складати між собою договори полюбовно; примусити їх підписувати зобов'язання, підкорятися таксі поденної зарплати, встановленій цими зборами, а також і іншими, які вони дозволяють собі ухвалювати. Для того щоб примусити виконувати ці постанови, вдаються навіть до насильств; робітників примушують залишати свої майстерні, хоча б вони і були задоволені з одержуваної зарплати; очевидно, хочуть збезлюдити майстерні; багато які вже обурились, і стався ряд заколотів.

Ваш комітет гадає, що час попередити розвиток цього лиха... Отже, треба повернутися до того принципу, що питання про заробітну плату повинно бути справою вільної угоди одної особи з іншою, а потім робітник повинен додержувати тої умови, яку він склав з роботодавцем. Конституційний комітет, не встановлюючи розмірів заробітної плати, які повинні залежати від вільної угоди обох сторін, вважає необхідним подати вам проект декрету...

Ст. 1. Через те, що знищення всякого роду корпорації громадян одного і того ж стану і професії є одною з основ французької конституції, забороняється відновлювати такі під якими б то ні було приводами і в якій би то ні було формі.

Ст. 2. Громадяни одного і того ж стану і професії, підприємці, хазяї майстерень, робітники і підмайстри якого б то ні було ремесла не мають права збиратися вкупі, обирати ні голову, ні секретаря — синдика, ні вести протоколи, ухвалювати рішення і постанови, ні створювати регламенти відносно своїх так званих спільних інтересів.

Ст. 3. Адміністрації і муніципальним органам забороняється приймати які б то ні було адреси, заяви або петиції від імени будьякої професії і відповідати на них; їм приписується оголошувати недійсними ті постанови, які можуть бути ухвалені подібним способом, і пильно стежити за тим, щоб вони не мали ні будьяких наслідків, ні виконання.

Ст. 4. Якщо, всупереч принципам свободи і конституції, громадяни, зв'язані тою ж самою професією або ремеслом, ухвалють рішення або ввійдуть в угоди, які спрямовуються до того, щоб

¹ Закон 14 червня 1791 р. про заборону спілок і зборів осіб тої ж самої професії, себто робітників і підмайстрів, названий законом Ле-Шапельє, за прізвиськом депутата, який вніс його. Цей закон зберігав силу до 1864 р.

спільно відмовитися від роботи або ж приймати роботу, яка вимагає застосування їхнього майстерства лише за певну ціну, то подібні постанови і рішення незалежно від того, чи супроводжувались вони клятвою, чи ні, оголошуються суперечними конституції, свободі і декларації прав людини, і вважаються недійсними. Адміністративні і муніципальні органи повинні оголошувати про їх недійсність.

Призвідники, ватажки і підбурювачі, які їх викликали, склали або головували на зборах, віддаються за заявою прокурора комуни до поліційського суду і присуджуються до штрафу в 500 ліврів з позбавленням на рік прав активних громадян і з заборонаю права входу на первинні виборчі збори.

Ст. 5. Усім адміністративним і муніципальним органам забороняється під страхом особистої відповідальності їх членів наймати, допускати або погоджуватись на участь у громадських роботах тих підприємців, робітників і підмайстрів, які викликали або підписали вищезгадані постанови й угоди, за винятком того випадку, коли вони за власним почином з'являться до канцелярії поліційського суду для заяви про відмову від них.

Ст. 6. Якщо означені вище постанови або угоди, поширені внаслідок розклеювання або роздавання в письмовному вигляді, міститимуть загрози проти підприємців, ремесників, робітників або іногородніх поденників, які приходять працювати в дану місцевість, або ж проти тих, які задовольнилися б нижчою заробітною платою, — всі призвідники, підбурювачі і особи, які підписали подібні акти та документи, караються штрафом в 1 тис. ліврів і тримісячним ув'язненням.

Ст. 7. Коли особиста свобода підприємців і робітників буде зазнавати загроз або насильств з боку цих співтовариств, то винні в цих насильствах будуть переслідуватися як порушники громадського спокою.

Ст. 8. Всі збори ремесників, робітників, підмайстрів і поденників, які мають на меті обмеження свободи займатися промисловою працею, свободи, яка належить всім на підставі вільної угоди, або ж скеровані проти дій поліції, або проти виконання судових вироків, винесених по такого роду справах, також проти публичних торгів і здачі підрядів, вважатимуться бунтівничими зборищами і, як такі, каратимуться за всією суворістю законів, спрямованих проти призвідників, підбурювачів і ватажків указаних зборищ і всіх тих, хто вчинив акти насильства і самоправства.

Buchez et Roux, v. X, p. 193—195.

42. К. МАРКС ПРО ЗАКОН ЛЕ-ШАПЕЛЬЄ

Французька буржуазія наважилась відняти в робітників щойно завойоване право спілок. Декретом від 14 червня 1791 р. вона оголосила, що всі робітничі об'єднання — «злочин проти свободи і декларації прав людини», який карається штрафом в 500 ліврів і позбавленням активних громадянських прав на один рік. Цей закон, що втискує державно-поліційськими заходами конкуренцію між капіталом і працею в

рамки, зручні для капіталу, пережив революції і зміни династій. Навіть уряд терору залишив його недоторканим. Лише зовсім недавно він викреслений з Code Pénal [карного кодексу]. У вищій мірі характерне мотивування цього буржуазного державного перевороту. Шапельє, який виступав доповідачем перед Національними зборами, говорив: «Хоч і бажано підвищення заробітної плати вище теперішнього рівня, щоб той, хто одержує цю плату, позбавився абсолютної, майже рабської залежності, обумовленої недостатком необхідних засобів існування», проте робітники не повинні змовлятися між собою відносно своїх інтересів, не повинні діяти спільно з метою зм'якшувати свою «абсолютну, майже рабську залежність», через те, що цим «вони порушили б свободу своїх колишніх хазяїв, теперішніх підприємців» (свободу тримати робітників у рабстві!) і через те, що об'єднання проти деспотії колишніх цехових хазяїв є—що б ви думали?—є відновлення цехів, скасованих французькою конституцією.

«Капітал», т. I, розд. XXIV, стр. 841—842.

Д. ВТЕЧА КОРОЛЯ І ВИБИТТЯ НА МАРСОВОМУ ПОЛІ

43. ПЕТИЦІЯ КОРДЕЛЬЕРСЬКОГО КЛУБУ¹ ВІД
22 ЧЕРВНЯ 1791 р.

Ми були рабами в 1789 р., ми уявили себе вільними в 1790 р., ми дійсно вільні — в кінці червня 1791 р... Отже ми перебуваємо в тому ж стані, в якому були після взяття Бастилії: вільні і без короля...² Лишається дізнатись, чи вигідно нам призначити іншого короля... Товариство друзів прав людини... не може приховати від себе, що королівська влада, особливо сладкова, несумісна з свободою... Ми благаємо вас від імени батьківщини або негайно проголосити, що Франція вже не монархія, а республіка, або принаймні почекати, щоб усі департаменти, усі первинні збори висловилися за цього важливого питання перш, ніж удруге закувати кращу державу в світі в пута і кайдани монархії.

Mathiez, *Le Club des Cordeliers pendant la crise de Varenne*, p. 45.

44. ПЕТИЦІЯ, ОГОЛОШЕНА НА МАРСОВОМУ ПОЛІ
17 ЛИПНЯ 1791 р.

Представники нації, ви наближались до кінця своєї роботи; незабаром ваші заступники, обрані народом, повинні були піти по ваших слідах, не зустрічаючи тих перешкод, які ставили вам депутати двох привілейованих станів, ці природні

¹ Клуб кордельєрів, який виник влітку 1790 р., спирався на демократичні верстви. В число його членів допускалися не тільки активні, але і пасивні громадяни.

² Вночі з 20 проти 21 червня 1791 р. Людовік XVI втік з Парижа, з тим щоб стати на чолі роялістських загонів. Буржуазні Установчі збори, бажаючи зберегти монархію, поширювали версію про «вкрадення» короля злочисними особами.

вороги усіх принципів святої рівності. Але стався великий злочин: Людовік XVI тікає: він недостойно кидає свій пост; держава на краю анархії. Громадяни затримують його у Варенні і привозять до Парижа. Населення цієї столиці настійливо прохає вас нічого не вирішувати про долю винного, не вислухавши бажань інших 83 департаментів. Ви зволікаєте; до Зборів надходить сила адрес; всі області держави одночасно вимагають суду над Людовіком. Але ви, панове, очевидно, вирішили, що він не винний і недоторканий, заявивши вашим вчорашнім декретом, що після того, як буде закінчена конституція, вона буде подана королю. Законодавці! Не така є воля народу; ми думали, що найбільша ваша слава, навіть ващ обов'язок полягає в тому, щоб служити виразником громадської волі. Панове, вас, без сумніву, схилила до цього рішення та зграя депутатів-зрадників, яка заздалегідь протестувала проти всякої конституції. Але ви, панове, представники великодушного і довірливого народу, ви повинні пам'ятати про те, що ці 230 протестуючих депутатів не мають більше права голосу в Національних зборах і що отже цей декрет недійсний ні по формі, ні по суті. Недійсний по суті, бо він суперечить бажанню суверена: недійсний по формі, бо його ухвалили 230 осіб, які не мали на те права. Всі ці міркування, інтереси суспільного блага, наполегливе бажання уникнути анархії, у владу якої нас може віддати відсутність гармонії між представниками і їхніми виборцями. — все це приписує нам вимагати від імені всієї Франції переглянути цей декрет, взявши до уваги, що злочин Людовіка XVI доведений і що цей король зрікся престолу. Ми вимагаємо прийняти його зречення і скликати нові Установчі збори для того щоб приступити дійсно національним способом до суду над винним і особливо до його заміщення та організації нової виконавчої влади.

Buchez et Roux, v. XI, p. 104—115.

49 ДЕКРЕТ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ВІД 12 ЛИПНЯ 1791 р. ПРОТИ ЗАКОЛОТІВ¹

1. Всі особи, винні у підбурюванні до вбивства, грабежів, підпалів або непокорі законам шляхом відозв або афіш, шляхом надруккування або поширення друкованих творів, шляхом виголошення промов у публічних місцях і зборах, розглядаються як бунтівники і порушники громадського спокою; поліцейські службовці повинні негайно арештовувати їх і відправляти в суди для законної кари.

2. Всякий, хто, будучи в натовпі або під час заколоту, закликає до вбивства, карається трьома роками каторги, якщо вбивство не відбулося; а якщо вбивство відбулося, то він вважається його співучасником. Всі присутні при цьому громадяни мусять сприяти або подавати допомогу для його затримання.

¹ Військовий закон проти зборищ був виданий Установчими зборами 21 жовтня 1789 р. після подій 5—6 жовтня 1789 р., коли плебейські маси Парижа рушили в Версаль і силою привезли Людовіка XVI в Париж, зробивши його таким чином ніби полоненим революції.

3. Всякі вигуки проти національної гвардії або проти діючих військових частин, які мають на меті примусити їх опустити або скласти зброю, є бунтівними криками і караються ув'язненням на строк до двох років.

Duverglér, v. III, p. 131.

Е. ПИТАННЯ ПРО ВІЙНУ

✓ 46. ПРОМОВА БРІССО¹ В ЯКОБІНСЬКОМУ КЛУБІ 16 ГРУДНЯ 1791 р.

Питання, яке підлягає нашому розглядові, полягає в тому, чи напасти нам на німецьких князів, які підтримують емігрантів, чи слід вичікувати їх нападу... Сила міркувань і фактів переконала мене в тому, що народ, який завоював свободу після десяти віків рабства, потребує війни. Війна потрібна для зміцнення свободи, для очищення її від пороків деспотизму, для звільнення її від людей, які можуть її перевернути...

Протягом двох років Франція вичерпала всі мирні засоби для повернення бунтівників у своє лоно; але всі спроби, всі вимоги виявилися марними; вони продовжують свій бунт; чужоземні князі продовжують їх підтримувати; чи можна вагатися напасти на них?.. Хочете одним ударом знищити аристократію, непокірність, незадоволених? Знищьте Кобленц². Тоді глава нації буде змушений управляти державою згідно з конституцією, бачити свій порятунок тільки у відданості їй і тільки в згоді з нею буде спрямовувати всі свої дії.

Bûchez et Roux, v. XII, p. 409—411.

47. ПРОМОВА РОБЕСП'ЄРА В ЯКОБІНСЬКОМУ КЛУБІ 1 СІЧНЯ 1792 р.

Звичайно, я не менш за п. Бріссо стою за війну, розпочату для поширення царства свободи... Якби я був вершителем долі Франції, якби я міг по своїй волі керувати її силами і засобами, я б давно вже послав військо до Брабанта, я б допоміг льежцям і розбив кайдани батавців³; ці походи мені дуже до серця. Щоправда, я б не оголосив війни підданам, які збунтувались, але я б відбив у них охоту влаштовувати зборища, я б не дозволив більш грізним і близьким до нас ворогам давати їм заступництво і готувати нам ще серйозніші небезпеки всередині країни. Але в тих умовах, в яких перебуває моя батьківщина, я в тривогою озираюсь навколо себе і ставлю собі запитання, чи буде та війна, яку почнуть, такою, якою малює її наш запал. Я питаю себе: хто її пропонує, як, при яких обставинах і чому? Теперішня пропозиція оголосити війну є результат давно вже

¹ Бріссо — вождь жирондистів.

² Кобленц — місто в Німеччині поблизу кордону Франції, яке стало центром контрреволюційної еміграції.

³ Так називалось населення Нідерландів, які входили в XVIII в. до складу австрійських володінь.

складеної змови внутрішніх ворогів нашої свободи... Не можна не помітити цієї пастки, якщо згадати, що адже тільки після безперервного заступництва щодо еміграції і емігрантів-бунтівників нам пропонують оголосити війну їх захисникам, продовжуючи разом з тим обороняти об'єднаних з ними внутрішніх ворогів. Ви самі прийшли до того висновку, що війни хочуть емігранти, що її хочуть міністри, придворні, інтригани, вся та численна зграя, надто добре відомі ватажки якої вже давно керують всіма діями виконавчої влади...

Ви згодні з тим, що міністри є ворогами патріотів, що помірковані, яких вони підтримують, хочуть зробити нашу конституцію аристократичною, і ви все ж хочете, щоб ми ухвалили їхні проекти. Міністри, говорите ви, підкупають газети, для того щоб вони заглушала громадську думку, перекручували принципи свободи, вихваляли її найнебезпечніших ворогів, зводили наклепи на всіх громадян, і ви все ж хочете, щоб я довірився планам і намірам міністрів... Хіба народ або хіба дух свободи керуватиме здійсненням того плану, який нам пропонують? Ні, ним керуватимуть придворні кола, офіцери, міністри. Ви весь час забуваєте, що ця умова в корені змінює всі розрахунки... Відновіть лад раніше у себе, перш ніж нести прапор свободи в інші країни. Чи є у нас внутрішні вороги? Ні, ви їх не знаєте. Ви знаєте лише Кобленц. Хіба ви не говорили, що корінь зла в Кобленці? Отже він не в Парижі? Значить немає ніякого зв'язку між Кобленцем і іншим місцем, яке є недалеко від нас?..

... Дізнайтеся ж, що на думку всіх свідомих французів справжній Кобленц міститься у Франції; що Кобленц трірського єпископа є лише однією з пружин глибокої змови, складеної проти свободи; вогнище, центр і ватажки цієї змови — серед нас. Якщо ви не знаєте всього цього, значить ви не стежите за тим, що відбувається в нашій країні. Якщо ж ви все це знаєте, то навіщо ви заперечуєте це? Навіщо відвертати громадську увагу від наших найнебезпечніших ворогів і зосереджувати його на інших речах, втягуючи нас тим самим у ту пастку, де на нас чекають наші вороги?

Buchez et Roux, v. XIII, p. 122—137.

48. ДЕКРЕТ 20 КВІТНЯ 1792 р. ПРО ОГОЛОШЕННЯ ВІЙНИ АВСТРІЇ

Національні збори, обміркувавши пропозицію короля і беручи на увагу, що віденський двір, всупереч існуючим договорам, не переставав подавати явне заступництво французьким бунтівникам, що він викликав і склав угоду з багатьма європейськими державами, скеровану проти незалежності і безпеки французької нації;

що Франц I, король Угорщини і Богемії, своїми нотами від 18 березня і 7 квітня відмовився зректися цієї угоди;

що, не зважаючи на пропозицію, зроблену йому в ноті від 11 березня 1792 р., перевести прикордонні війська з обох сторін на мирний стан, він продовжував і посилив ворожі готування;

що він явним чином посягнув на суверенітет французької нації, оголосивши про своє бажання підтримати домагання німецьких князів, які мали у Франції феодальні володіння, яким французька нація не переставала пропонувати компенсацію;

що він намагався підбурити і озброїти один проти одного французьких громадян, пропонуючи незадоволеним підтримку держав, які склали угоду;

вважаючи, нарешті, що його відмова відповідати на останні депеші короля французів не лише більше надії добитися шляхом дружніх переговорів урегулювання існуючих незгод і рівнозначна оголошенню війни, — Національні збори визнають питання спішним.

Національні збори оголошують, що французька нація, вірна освяченим їй конституцією принципам не розпочинати ніякої завойовницької війни і ніколи не вживати своїх сил проти свободи будьякого народу, береться до зброї лише для оборони своєї свободи і незалежності;

що війна, яку вона змушена розпочати, є не війною народу з народом, а справедливим захистом вільного народу проти несправедливого натиску короля;

що французи ніколи не сплутають своїх братів з своїми дійсними ворогами;

що вони не знехтують нічим для того, щоб пом'якшити бич війни, піддержати охорону і недоторканість власності і перекласти всі лиха, нерозривно зв'язані з війною, на тих, хто ввійде в союз, скерований проти свободи французів;

що французька нація задалегідь приймає всіх чужоземців, які зречуться справи її ворогів і стануть під її прапори, присвятивши свої зусилля захистові її свободи;

що вона навіть сприятиме всіма засобами, які є в її розпорядженні, їх сталому угрунтуванню у Франції.

Національні збори, обміркувавши пропозицію короля і визнавши дане питання спішним, оголошують війну королю Угорщини і Богемії.

Duvergier, v. IV, p. 140—141.

Ж. РЕВОЛЮЦІЯ 10 СЕРПНЯ 1792 Р.

49. ЗВЕРНЕННЯ АКТИВНИХ ГРОМАДЯН КОМУНИ ЛУРМАРІЯ (ДЕПАРТАМЕНТ ГИРЛА РОНІ) ДО ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ 15 ГРУДНЯ 1791 Р.

Минув двадцять один місяць з того часу, як видано закон відносно феодального режиму, і не викупився ніхто з осіб, повинних виплачувати ненависні, зв'язані з ним побори. Ми насмілюємося пророкувати вам, що коли Національні збори не дозволять нам викупати такі постійні повинності, як польові оброки, окремо від випадкових поборів або мит з продажу земельних ділянок, то населення, піддане цьому жахливому режимові, буде мертве для свободи ще і через тисячу років.

Установчі збори лише мали намір звільнити села від старого

страховища, але в них не було засобів, зробити це, бо в їх сере-
довищі були дворяни-ділки, які боронили страховище своїми
інтригами і своєю мовчанкою. А члени зборів, які щиро бажали
знищити страховище, не знали, в якому місці слід було вразити
його. Вони лише намітили загальний план нападу, який був
ухвалений як достатній, — а страховище, невразливе в усіх пунк-
тах, крім одного, лишилося переможцем після всіх випущених
в нього безсилих стріл.

Установчі збори майже цілком склалися з горожан, міста ж
лише в слабій мірі залежать від верховної ленної влади, а села,
мордовані польовими оброками, митами з продажу земельних
ділянок, чиншами, сеньйорами, агентами, фермерами, сторожами, —
були забуті, ніхто не говорив на їх користь.

І що ж! Законодавці, ця все ще всемогутня згря, продовжують
держати сільських жителів у кайданах. Ці колишні сеньйори,
їхні агенти і нинішні фермери в союзі з священниками, які не при-
сягнули, і з фанатиками всіх рангів убивають революційну пиль-
ність простих і неосвічених землеробів, примушуючи їх боятись
відновлення старого ладу і разом з тим помсти з боку колишніх
дворян тим особам, які виявлять себе прибічниками громадської
справи.

Але ми з насолодою і з захопленням сповіщаємо, що зни-
щення феодального режиму буде смертельним ударом для аристо-
кратів. В надії відновити цей режим вони емігрують, влашто-
вують змови і метушаться в усіх напрямках. Ви більше ніж будь-
коли відчуєте, що свобода і феодальна система несумісні і що
половина держави, і до того найдорогоцінніша частина населення,
бо вона годує всю іншу частину, стогне під гнітом цього жажли-
вого режиму.

Жорес, Законодавчі збори, т. II, стор. 14—15.

50 ЗВЕРНЕННЯ КОМУНИ КАПЛЬ БІРОН (ДЕПАРТА- МЕНТУ ЛО І ГАРОННИ) ДО ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБО- РІВ 20 БЕРЕЗНЯ 1792 р.

Рента й інші феодальні побори, збережені і
визнані за такі, що підлягають викупові, декретом від 15 березня
1790 р., затвердженим 28-го, були б дуже здатні викли-
кати громадянську війну, якщо Національні збори не
вживуть розумних заходів, які змінюють як величину ренти, так
і спосіб викупу, встановлений декретом Установчих зборів.

Якщо недоїмки, що нагромадилися завдяки обставинам з 1789 р.,
поглинуть на більшій частині земельних ділянок, що належали
колишнім сеньйорам, цінність самих ділянок, платники, бачачи,
що їх позбавляють всього їхнього майна або, що майже те саме,
якби їм довелось сплачувати настільки надмірну ренту, що, не
зважаючи на всі старання, які вони прикладають при обробітку
землі, їх доходи з земельних ділянок виявились би недостатніми
для сплати цієї ренти, то вони безперечно проти постануть
силі силу, і їм нічого не коштуватиме пожертву-
вати своїм життям.

Потім комуна вимагає, щоб сама нація взяла на себе викуп рент.

Жорес, Законодавчі збори, т. II, стор. 15—16.

51. ПЕТИЦІЯ ГРОМАДЯН СЕНТ-АНТУАНСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ ДО ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ 26 СІЧНЯ 1792 р.

Громадяни Сент-Антуанського передмістя залишають жінкам, старим і дітям кричати за цукор¹. Люди 14 липня не йдуть у бій за цукерки: грубі і дикі звичаї нашої округи люблять лише сталь і свободу... Нехай змовники, нехай скупники, нехай вороги ладу дізнаються, що в момент, коли підкуплені люди або негідники закликали народ до захоплення власності, ми спокійно кували списи, які повинні їх знищити. Мерзотники! Вони хотіли нацькувати народ на національну гвардію. Нехай вони знають, що три батальйони передмістя і народ становлять єдине ціле, що їх запалює одне й те ж почуття і що вони становлять одну сім'ю. Нехай же вони тремтять, ці порушники громадського спокою, бо терпець народу доходить до краю!

... Ми виступаємо з викриттям скупників всякого роду. Все, аж до продуктів першої потреби, перебуває в пожадливих руках цих убивць народу. Ці розбійники говорять про власність, але хіба ця власність не становить злочину, порушення народних прав? Невже ж при оповіданні про народні злидні у ваших чуйних серцях не зароджується почуття обурення проти цих кровопивців?

У торгівлі панує цілковитий застій, і якщо вона подає ще якісь ознаки життя, то це наслідок спекуляції.

З усіх кінців держави народ, який не має іншого харчу, крім хліба, змоченого його потом і слізьми, волає до вас з благанням видати закони про смертну кару проти скупників і проти чиновників, які захищають спекуляцію. Смерть змовникам, що вчиняють пожежі, грабежі і вбивства! Смерть героям монополії, які, незадоволені дружбою народу і мера Парижа, об'єднаних патріотизмом і любов'ю до ладу, наводнюють столицю своїми об'явами, намагаються заплямувати своїм, нечистим диханням ореол міської магістратури і діють так люто лише для того, щоб вдруге побачити червоний прапор², вісник днів жаху і крові. Смерть насамперед тим найманим розбійникам аристократів, які, прикриваючись ім'ям народу, зневажають закони і кричать про вбивства і громадянську війну.

Громадяни Сент-Антуанського передмістя уповноважили прохати вас:

1. Вжити всіх заходів для придушення спекуляції і для цієї мети видати декрет, який приписує адміністративним органам

¹ Колоніальні продукти, зокрема цукор, гостро здорожчали в наслідок боротьби французької буржуазії проти повсталого Сан-Домінго.

² За законом 21 жовтня 1789 р. підняття червоного прапора означало запровадження воєнного стану. Слово «вдруге» є натяк на різанину 17 липня 1791 р.

нагляд за всіма касами, що випускають банкноти, і стежити за задачею обмінних асигнацій.

2. Ми чекаємо від вашої мудрості репресивного і настільки справедливого закону, щоб він одночасно забезпечував власність чесного купця і приборкував скупість тих торговців, які скуповують все, аж до кісток мертвих патріотів, щоб продати їх аристократам...

Buchez et Roux, v. XIII, p. 108—110.

52) РІСТ ДОРОЖНЕЧІ І ПАДІННЯ КУРСУ АСИГНАТІВ

Ціна асигнатів у метали

Липень 1790 р.	— 95	ліврів за асигнат у 100 ліврів
" 1791 "	— 87	" " " " " "
" 1792 "	— 61	" " " " " "

Ціни на хліб

У 1777—1787 рр.	— 19—23	ліври за сетье
" 1788—1789 "	— 25—34	" " " " " "
" 1790 р.	— 30	ліврів 7 су " " " "
" 1792 "	— від 25 до 64	ліврів за сетье (в середньому 37 ліврів за сетье)

Ціни на цукор

У 1786 р.	— 17	су за фунт (489 г.)
" 1790 "	— 1	лівр 5 су
" 1791 "	— 1	" 16 "
" 1792 "	— 2	" 5 "

Ціни на яйця

(за тисячу штук)

У 1781 р.	— 38	ліврів
" 1785 "	— 46	"
" 1790 "	— 34—52	"
" 1792 "	— 54	"

Фалькнер, Паперові гроші французької революції, стор. 71, 178.

53) МАНІФЕСТ ГЕРЦОГА БРАУНШВЕЙГСЬКОГО, КОМАНДУВАЧА АВСТРИЙСЬКОЇ І ПРУСЬКОЇ АРМІЇ, ДО ЖИТЕЛІВ ФРАНЦІЇ (25 липня 1792 р.)

Після того як були незаконно знищені права і володіння німецьких князів в Ельзас-Лотарингії; після того як всередині країни був порушений лад і скинуто законний уряд; після того як проти священної особи короля і його сім'ї були вчинені замаху і насильства, які продовжуються і відновлюються день-у-день, — ті, хто захопили бразди правління, перейшли, на решті, всяку межу, проголосивши несправедливу війну його величності імператорові і напавши на його провінції, розташовані в Нідерландах. Деякі з володінь Німецької імперії підпали під цей гніт, інші ж уникли цієї небезпеки, лише поступившись перед грізними повеліннями пануючої партії і її емісарів.

Його величність король Пруссії, зв'язаний з його імператорською величністю узамі щільного оборонного союзу і будучи сам впливовим членом Німецького союзу, не міг не прийти на допомогу своєму союзникові і членам тої ж держави; керуючись цими

подвійного роду міркуваннями, він бере на себе оборону цього монарха і оборону Німеччини. До цих важливих інтересів приєднується така ж важлива ціль, близька серцям обох монархів: припинити анархію всередині Франції, покінчити з нападками на трон і вівтар, відновити законну владу, повернути королю безпеку і свободу, яких він тепер позбавлений, і дати йому змогу здійснити належну йому законну владу...

Виходячи з цих міркувань, я, головнокомандувач обох армій, оголошую...

... Місто Париж і всі його жителі, без всякої різниці, повинні негайно ж і невідкладно підкоритися королю, надавши йому цілковиту свободу; забезпечити йому і всім членам королівської сім'ї недоторканість і пошану, до якої природа і закони зобов'язують підданих у відношенні їх государів. Їх імператорська і королівська величності вважають особисто відповідальними за всі події і віддадуть до воєнного суду, без надії на прощення, всіх членів Національних зборів, адміністрацій департаменту, дистрикту, муніципалітету і національної гвардії Парижа, мирових суддів та інших урядових осіб.

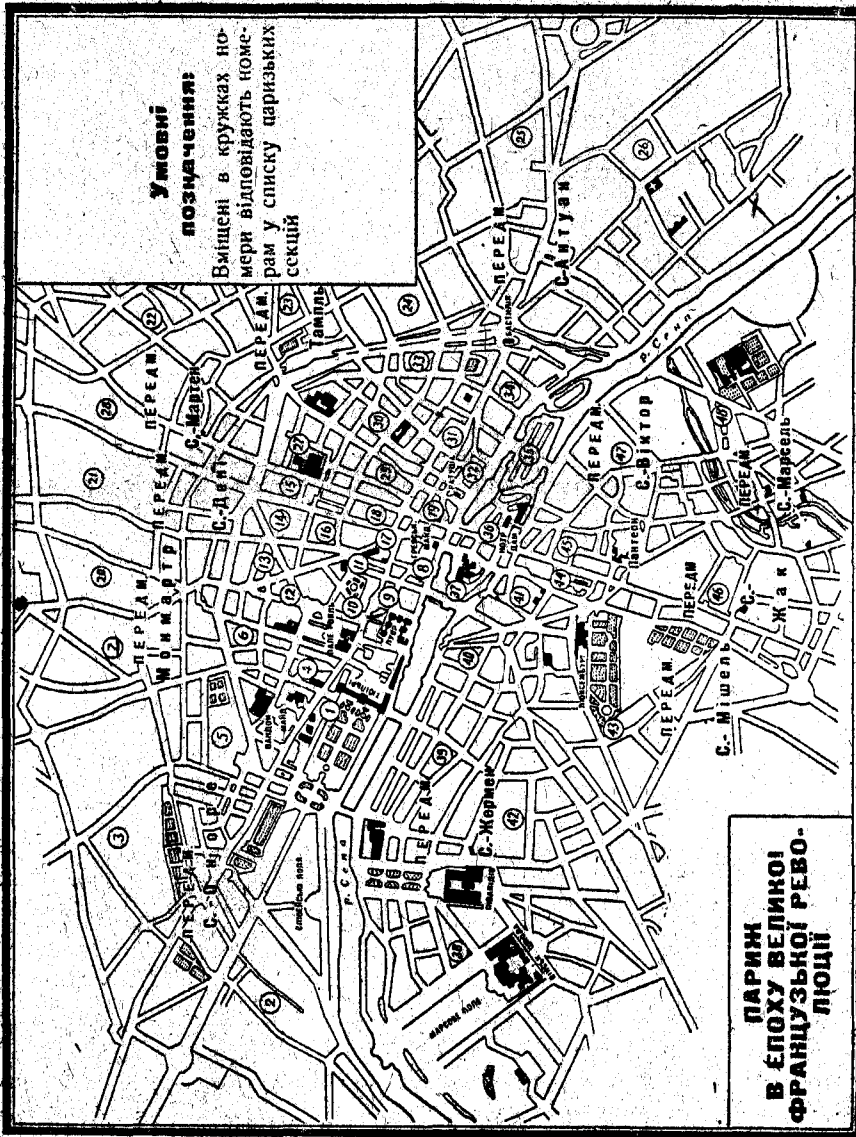
Їх величності далі оголошують і клянуться своєю честю і ім'ям імператора і короля, що коли Тюільрійський палац буде захоплений, якщо буде завдано найменше насильство або найменша образа королю, королеві або королівській сім'ї, якщо не будуть негайно вжиті заходи до їх безпеки, охорони і надання їм свободи, — то їх королівська і імператорська величності виявлять безприкладну і навіки пам'ятну помсту, віддавши місто Париж воєнній екзекуції і цілковитому зруйнуванню, а бунтівників, винних у злочинах, — заслуженій ними страті...

Нарешті, їх величності можуть визнати лише ті закони, які виходитимуть від короля, який користується цілковитою свободою, і тому заздалегідь протестують проти справжності всіх декларацій, які можуть бути зроблені від імені його християнської величності до того часу, поки його священна особа, особа королеви і вся королівська сім'я не будуть в дійсній безпеці. В наслідок цього їх імператорська і королівська величності запрошують і благають його християнську величність намітити найближче до кордону місто своєї держави, в яке він вирішить за потрібне віддалитись разом з королевою і всією сім'єю під надійною охороною, яка буде йому надана для того, щоб його християнська величність, будучи в цілковитій безпеці, міг покликати до себе тих міністрів і радників, яких йому завгодно буде призначити, скликати тих представників, яких він вважатиме потрібним, вжити заходів до відновлення громадського ладу і налагодити управління своєю державою...

В силу цих міркувань я вимагаю найрішучішим способом від усіх жителів королівства не перешкоджати проходженню і операціям військ, якими я командую, а, навпаки, дати їм всюди вільний прохід і всіляко подавати їм ту допомогу і сприяння, які будуть потрібні в силу обставин.

Паризькі секції:

1. Дольдрі.
2. Єлїсейських Поля.
3. Руль (час. Республика).
4. Шале-Розьє (час. Мінїарського горба і Гері).
5. Ванковський майдан (час. Пїє).
6. Біблотексі (час. 1892 р.).
7. Градє-Батїєвр (час. Мірабо і Монбана).
8. Дуврська (Музеє).
9. Ораголі (час. Французьких гвардієць).
10. Хлібного ринку.
11. Понт (час. Суспільного дозволу).
12. Майлану Людовїка XIV (Майє).
13. Фонтан-Монморансі (час. Монтєр і Лафонтєна, Бруа).
14. Монтєр (час. Монтєр).
15. Нонсо (Друзіє).
16. Моконсеїє (час. Моконсеїє).
17. Марше де Іносан (час. Рїнку).
18. Ломбар.
19. Арсі.
20. Монмартьєрського перемїсти.
21. Пуассоньєр.
22. Конде.
23. Тампль.
24. Понїєкур.
25. Монтреїєль.
26. Кеєв-Вєк.
27. Гравіїє.
28. Пєредєсти св. Демїєса (Північного перемїсти).
29. Бобург (С'єлїанїє).
30. Червоних лїєй (час. Маро, Обрєвої людіє).
31. Сїдїїєвського города (Прав людіє).
32. Радунї (час. Комунї вїрностї).
33. Корольєвського мїздану (час. Федератїє, Неподїєвностї).
34. Арсеня-лу.
35. Острова св. Людовїка (Братерству).
36. Богоматєрї (Сїєт, час. Розуму).
37. Герїєха IV (Нол, Мєстї, Рєволюції).
38. Іназїєдїє.
39. Грєпєльського фонтану.
40. Чотїрьох націє (Єдностї).
41. Французького театру (час. Марсельська і Марєта).
42. Червоного хрєста (час. Червоного кошака, Сїдїєна).
43. Люксембургська (час. Муціє Сїєволї).
44. Терї Юліана (час. Борєпєра, Вїрожденє, Шальє, Терї).
45. Св. Жєнєв'єн (Французького Лантєона).
46. Обєрваторїє.
47. Ботанїчного саду (час. Сїємїєлогїє).
48. Гобєєспїє (Фїнієстрє).

ПАРИЖ В ЕПОХУ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВО- ЛЮЦІЇ

54. ПОСТАНОВА СЕКЦІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО ТЕАТРУ ВІД 30 ЛИПНЯ 1792 р.

Так звані активні громадяни секції Французького театру, вважаючи, що всі люди, які народилися або живуть у Франції, є французи, що Національні установчі збори передали охорону і захист свободи і конституції мужності всіх французів; що отже всі французи згідно з конституцією можуть носити зброю для оборони батьківщини і обмірковувати всі питання, що їх цікавлять;

вважаючи, що після того, як батьківщина оголошена народними представниками в небезпеці¹, народ природно почуває себе зобов'язаним проявити своє право верховного нагляду;

що декрет, який оголосив засідання секцій безперервними, є лише необхідним наслідком цього вічного принципу;

вважаючи, що жодна частина громадян, взята окремо, не може привласнити собі виключне право рятування батьківщини, — секція оголошує:

Через те, що батьківщина в небезпеці, то всі французи фактично закликані її боронити; громадяни, яких аристократи називають «пасивними», є теж французами, а отже вони повинні бути і є закликаними як для відбування військової служби в лавах Національної гвардії, так і для участі в секціях і в первинних зборах.

Виходячи з цього, ті громадяни, які до цього часу виключно становили секцію Французького театру, голосно висловлюють свою огиду до свого колишнього привілею, закликають до себе всіх французів, які проживають на території секції, і обіцяють їм поділити з ними ту частку суверенітету, яка належить секції, обіцяють дивитися на них, як на братів, співгромадян, зацікавлених у спільній справі, які спільно обороняють конституцію, декларацію прав, свободу, рівність і всі невід'ємні права і народу в цілому і кожної людини зокрема.

Голова Дантон

Секретарі Анаксагор Шометт і Моморо².

Buchez et Roux, v. XVI, p. 249—250.

55. ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ МОКОНСЕЙЛЬ 31 ЛИПНЯ 1792 р.

Беручи на увагу, що небезпека збільшується з кожним днем через віроломство виконавчої влади і всіх її агентів;

що народ може вийти з небезпечної кризи, в якій він перебуває, тільки шляхом величезних зусиль;

¹ Декретом 11 липня 1792 р. після ряду поразок на фронті Законодавчі збори оголосили «батьківщину в небезпеці».

² Шометт — вождь Паризької комуни з осені 1792 р. до весни 1794 р. Моморо — видатний член, один час голова Кордельєрського клубу. Обидва страчені навесні 1794 р. разом з ебертистами.

що немає ніякої можливості врятувати свободу за допомогою конституції;

що в зв'язку з цим не можна вважати конституцію виразом загальної волі;

беручи на увагу, що Людовік XVI втратив довір'я нації, що встановлена влада має силу лише в наслідок її визнання громадською думкою і що тому виявлення цієї думки є суворий і священний обов'язок всіх громадян, —

збори найурочистішим способом і документально доводять до відома своїх братів, що вони не визнають більше Людовіка XVI королем французів. Збори заявляють, що, відновляючи таку дорогу для них клятву жити і вмерти вільними і бути вірними народові, вони зрікаються решти частини клятви, як зловживаючої народним довір'ям. Наприкінці збори постановляють, що в найближчу неділю, 5 серпня, вони вирушать у повному своєму складі до Законодавчих зборів, щоб повідомити їх про ухвалену декларацію і вияснити, чи хочуть вони врятувати батьківщину; залежно від одержаної відповіді збори залишають за собою право ухвалити те чи інше рішення, але заздалегідь обіцяють скорше загинути під руїнами свободи, ніж примиритися з деспотизмом королів.

Крім того, збори, шкодуючи, що вони не можуть поширити це рішення на всі області Франції, постановляють звернутися до інших 47 секцій Парижа і до всіх комун Паризького департаменту із закликом прилучитися до цієї постанови і об'єднатися з ними у призначений день, у неділю 5 серпня, об 11 годині ранку, щоб стати з зазначеною в даній постанові метою перед лицем Законодавчих зборів. Нарешті, збори ухвалюють передати дану постанову муніципалітетові і розіслати її у всі народні товариства столиці.

Buchez et Roux, v. XVI, p. 248--249.

56. З ПРОТОКОЛУ СЕКЦІЇ КЕНЗ-ВЕН ВІД 9 СЕРПНЯ 1792 р.

З'являються комісари від секцій Пуассоньєр, Бонн-Нувель, Гобеленів, Монтрейль, Гравільє, Бобур, Понсо, Круа-Руж, Ломбар, Моконсейль, Попенкур, Арсеналу, Тюільєрі, які всі приєдналися до постанов секції Кенз-Вен, вважаючи, що ці постанови мають на меті врятувати і зміцнити громадську справу. Один з федератів, виступаючи від імені своїх братів, закликає збори настоювати на своєму рішенні від 4 серпня. Зачитується лист федератів 82 департаментів, які пропонують приєднатися до жителів секції Кенз-Вен, для того щоб під спільними прапорами обороняти і врятувати батьківщину. З захопленням приймається пропозиція одного з членів секції роздати громадянам секції 24 рушниці.

За пропозицією члена одної з паризьких секцій вирішено призначити трьох комісарів від кожної секції з метою врятування батьківщини; вони повинні зібратися в комуні для обміркування способів негайного врятування громадської справи. З цією метою

було ухвалено, що накази будуть прийматися тільки від комісарів більшості секцій, які [комісари] зібралися...

Лунає дзвін на сполох, і з цього моменту засідання оголошується безперервним.

Після проголошення засідання безперервним один з членів секції запропонував зібрати озброєний батальйон, і збори через свого представника віддали наказ помічникові командира цього батальйону повести батальйон туди, куди небезпека, яка загрожує батьківщині, закликає його оборонців.

Buchez et Roux, v. XVI, p. 407—408.

57. ДЕКРЕТ 10 СЕРПНЯ 1792 р. ПРО ВІДСТОРОНЕННЯ КОРОЛЯ

Національні збори декретують, що король відсторонений і що він і його сім'я є заручники; що теперішнє міністерство не користується довір'ям нації і що збори приступлять до його заміни; що цивільний лист скасовується.

Duvergier, v. IV, p. 343—344.

58. ДЕКРЕТ 11—12 СЕРПНЯ 1792 р. ПРО СКЛИКАННЯ ПЕРВИННИХ ЗБОРІВ ДЛЯ ВИБОРІВ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ

Національні збори з метою найшвидшого скликання Конвенту закликають усіх громадян в ім'я свободи, рівності і врятування батьківщини вважати на такі правила:

... 2. Поділ французів на активних і пасивних громадян знищується; брати участь у виборах може кожен француз, який досяг 21 року, який проживає на одному місці протягом року і живе на свої доходи або на свій заробіток, при умові, що він не належить до складу домашньої прислуги...

3. Для того щоб бути обраним до числа депутатів або виборців, треба досягнути 25-річного віку і задовольняти вимогам попередньої статті.

Duvergier, v. IV, p. 349.

59. ДЕКРЕТ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ 25 СЕРПНЯ 1792 р. ПРО ФЕОДАЛЬНІ ПОВИННОСТІ

Національні збори, беручи до уваги, що феодальний режим знищений, але що, не зважаючи на це, його наслідки продовжують існувати і що необхідно спішно знищити на французькій території ці уламки кріпосної залежності, які обтяжують земельні володіння і зменшують їх цінність, постановляють:

1. Всі наслідки, які випливають з положень «немає землі без сеньйора» з черезсмужності володінь, з статутів, звичаїв і правил як загального, так і приватного характеру, щільно зв'язаних з феодалізмом, скасовуються.

2. Всяка земельна власність вважається вільною від усяких

прав, як феодальних, так і чиншових, до того часу, поки особи, які претендують на означені права, не доведуть протилежного в нижчевстановленому порядку.

3. Всі акти про звільнення від права мертвої руки, засновані на земельних або змішаних правах, і всі акти, їм рівнозначні, скасовуються й анулюються. Всі встановлені цими актами платежі, десятини й інші зобов'язання, зв'язані з правом мертвої руки, скасовуються без всякого відшкодування.

5. Всі взагалі сеньоріальні права, як феодальні, так і чиншові, збережені в силі попередніми законами або оголошені ними за підлягаючі викупові, які б ні були їх суть і найменування... а рівно і всі платежі, виплати натурою і інші зобов'язання, які випливають з цих прав, скасовуються без всякого відшкодування, якщо тільки не буде доведено, що вони мають своїм джерелом вчинений раніше продаж нерухомого майна.

... 8. Права, доведені в порядку, приписаному ст. 5 і 7-ю даного декрету, підлягають викупові...

... 10. Недоїмки по скасованих без відшкодування правах, навіть ті, які повинні були бути внесені в силу судових рішень, договорів або угод, не підлягають стягнанню; але платежі, вже зроблені, згідно з попередніми законами, не можна вимагати назад...

... 17. Цей декрет не поширюється на ренти, платежі й інші повинності, які не зв'язані з феодальними правами і які підлягають виплаті приватними особами приватним же особам, які не є сеньорами і власниками ленів.

Duvergier, v. IV, p. 417—420.

60. ПРОМОВА ДАНТОНА НА ЗАСІДАННІ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ 2 ВЕРЕСНЯ 1792 р.

Панове, міністрам вільного народу дуже радісно повідомити вас, що батьківщина буде врятована. Уся Франція прийшла в рух. Всі рвуться до бою. Ви знаєте, що Верден ще не взятий ворогом. Ви знаєте, що його гарнізон поклявся знищити першого ж, хто запропонує здатись. Частина народу піде на фронт, другі будуть копати окопи, треті — обороняти наші міста. Париж подасть допомогу цим великим зусиллям. Комісари комуни урочисто закличуть усіх громадян озброїтись і рушити на оборону батьківщини... Ми вимагаємо віддати на смерть усіх, хто відмовиться піти сам або віддати зброю, яка є в нього... Ми вимагаємо розіслати кур'єрів по всіх департаментах, щоб повідомити їх про видані вами декрети. Сполох, який залунає, буде не сигналом лиха, а закликом до атаки на ворога батьківщини. (Оплески.) Панове, щоб перемогти їх, нам потрібна сміливість, ще раз сміливість, завжди сміливість, — і Франція буде врятована!¹

Національні збори декретують: 1) що всякий, хто відмовиться

¹ Саме цей революційний лозунг, кинутий Дантоном у вересневі дні 1792 р., викликав у Енгельса («Революція і контрреволюція у Німеччині») і у Леніна (т. XXI, стор. 320) оцінку Дантона, як «найвеличезнішого майстра революційної тактики». Про роль Дантона в класовій боротьбі 1793—1794 рр. див. у підрозділі «Боротьба фракцій».

йти на фронт або здати свою зброю тому, хто рушить на ворога, оголошується зрадником, віроломником батьківщини і заслуговує на смертну кару; 2) тій же карі піддається всякий, хто прямо чи посередньо відмовиться виконувати або яким би то ні було чином затримає виконання заходів і наказів, відданих виконавчою владою.

Buchez et Roux, v. XVII, p. 346—348.

III. БОРОТЬБА ГОРИ І ЖИРОНДИ

А. БОРОТЬБА В ПИТАННІ ПРО ДОЛЮ КОРОЛЯ

✓ 61. ЗАСІДАННЯ КОНВЕНТУ 28 ГРУДНЯ 1792 Р.

Бюзо¹. Засудивши Людовіка як приватну особу, я мушу ще розглянути пропозицію про передачу вироку на затвердження народу...

... Я ґрунтую необхідність цього звернення до народу, розглядаючи наші обов'язки і становище, в якому ми перебуваємо.

... Який би ні був наш вирок над Людовіком XVI, він може викликати заворушення і розрухи. Будьте готові до цього. Якщо піднімуться заперечення проти вироку, затвердженого народом, то вони будуть спрямовані вже не проти вас, а проти народного суверенітету; тоді всі патріоти, всі справжні республіканці 84 департаментів дадуть вам підтримку й захист. Якщо ж, навпаки, цей рух буде спрямований проти виконання вироку після того, як ви відмовитесь віддати його на затвердження народу, то які доходи зможете ви привести в свою оборону?

Максиміліан Робесп'єр. ... Громадяни, я закликаю вас пам'ятати про вищі інтереси — інтереси громадського порятунку. Що примушує вас займатися питанням про Людовіка? Звичайно, не жадоба помсти, яка негідна нації, а необхідність зміцнити свободу і громадський спокій через покарання тирана. Всякий спосіб суду над ним, всяке загаювання, яке порушує громадський спокій, явно суперечать вашій меті; краще навіть зовсім відмовитися від думки про покарання тирана, ніж робити в суду над ним джерело розрух і громадянської війни. Кожна хвилина зволікання породжує нову небезпеку; всі відстрочки викликають злочинні надії і заохочують зухвалість ворогів свободи.

... Тепер нам пропонують не що інше, як зробити цей процес безконечним...

... Отже ви хочете скликати первинні збори, щоб вони зайнялися, кожен зокрема, долею колишнього короля; іншими словами, ви хочете перетворити всі кантональні збори, усі міські секції в бурхливі арени, де точитиметься боротьба за або проти Людовіка, за або проти королівської влади.

Чи можете ви гарантувати, що ці спори пройдуть щідком спокійно і залишаться чужими всякому небезпечному впливові? Але

¹ Бюзо — жірондист.

тоді насамперед гарантуйте мені, що погані громадяни, що «помірковані» — фельяни¹ і «аристократи» не матимуть туди ніякого доступу; що жоден балакучий і лукавий адвокат не спробує обдурити чесних людей і не розжалобить участю тирана простих людей, нездатних передбачити політичних наслідків фатальної поблажливості або необміркованого рішення.

... У цьому пресловутому зверненні до народу я бачу... лише звернення до всіх таємних ворогів рівності...

... Пропозиція передати справу Людовіка Капета на розгляд первинних зборів веде за собою громадянську війну. Я вимагаю, щоб Національний конвент оголосив Людовіка винним і заслуговуючим на смертну кару.²

Archives parlementaires, v. 56, p. 1—23.

Б. БОРТЬБА В ПИТАННІ ПРО ПРОДОВОЛЬЧУ ПОЛІТИКУ

62. З ПРОКЛАМАЦІ ТИМЧАСОВОЇ ВИКОНАВЧОЇ РАДИ³ 31 ЖОВТНЯ 1792 р. ПРО СВОБОДУ ТОРГІВЛІ

Громадяни, перейміться добре тою великою істиною, що торгівля може процвітати тільки при необмеженій свободі.

... Якщо свобода торгівлі зазнаватиме нових утисків, то неминучим наслідком цього буде найжахливіший голод у тих областях, які не виробляють предметів харчування; інші області будуть також животіти в злиднях; дорогоцінні і необхідні для землеробства роботи будуть занедбані і надходження податку стане неможливе, бо відсутність торгівлі висушує всі джерела добробуту і прогресу.

... Якщо ж всередині Франції торгівля лишається вільною, якщо торговців не турбують і не переслідують ні при закупівлях, ні при перевезеннях зерна, то, спонукувані своїм власним інтересом, вони поспішать повезти це зерно в місцевості, де воно дороге в наслідок його недостачі; незабаром ввезене ними зерно примусить там ціни знизитись до більш помірною рівня. Тоді кожен, не побоюючись за своє існування, цілком займеться своїм промыслом і мирно буде користуватись його плодами. Отакі результати, які неминуче йдуть за обмеженням або за свободою торгівлі. У виборі між ними не може бути сумнівів.

Ролан⁴.

Caron, Recueil des actes, p. 145—147.

63. ІЗ ЗВЕРНЕННЯ Ж. П. БРИССО «ДО ВСІХ РЕСПУБЛІКАНЦІВ ФРАНЦІЇ» 24 ЖОВТНЯ 1792 р.

... Дезорганізатори — це ті, хто хоче все зрівняти, власність, достаток, встановити ціни на харчові продукти,

¹ Фельяни — прибічники конституційної монархії, які дістали свою назву від монастиря фельянів, де вони збиралися.

² У результаті поіменного голосування, проведеного 15 і 16 січня 1793 р., звернення до народу було відкинуто більшістю 424 голосів проти 283. Більшістю 366 голосів Людовік XVI був присуджений до страти і гільйотинований 21 січня 1793 р.

³ Рада була по своєму складу жірондистською.

⁴ Ролан — міністр внутрішніх справ, жірондист.

визначити цінність різних послуг, зроблених суспільству, і т. д.; хто хоче, щоб робітник у таборі одержував стільки ж, скільки законодавець; хто хоче зрівняти навіть таланти, знання і добродітності, бо у них самих нічого цього немає... Саме вони... поділили суспільство на два класи: імуцій і неімуцій, клас санкюлотів і клас власників, яких вони підбурили одного проти одного.

... Вони під виглядом секцій постійно надокучають Конвентові петиціями, в яких вимагають встановлення максимальної ціни на зерновий хліб.

... Погляньте на ті департаменти, які зуміли приборкати лють цих людей; погляньте хоча б на департамент Жиронди. Там ввесь час панував лад; народ там підкорявся закону, хоча платив по 10 су за фунт хліба... А все тому, що в цьому департаменті проповідники аграрного закону були вигнані і громадяни забили клуб, де проповідували цей закон...

«A tous les républicains de la France», 1792.

В. НАРОДНІ МАСИ ВИМАГАЮТЬ МАКСИМУМУ

64. ПЕТИЦІЯ ВІД ЗБОРІВ ВИБОРЦІВ ДЕПАРТАМЕНТУ СЕНИ ТА УАЗИ 19 ЛИСТОПАДА 1792 р.

Громадяни... перший принцип, який ми повинні викласти перед вами, такий: свобода хлібної торгівлі несумісна з існуванням нашої республіки...

З кого складається наша республіка? З невеликого числа капіталістів і з величезної кількості бідняків. Хто провадить торгівлю хлібом? Невелике число капіталістів. Для чого вони її провадять? Для того, щоб збагатитись. Як вони можуть збагатитись? Підвищуючи ціни на хліб при перепродажу його споживачеві.

Але зауважте також, що цей клас капіталістів і власників, який панує завдяки своїй необмеженій владі над цінами на хліб, панує також і над цінами на працю, бо щоразу, коли потрібен один робітник, їх з'являється 10, і багатій може вибирати, а вибирає він того, хто менше просить; він призначає йому плату, а робітник підкоряється його закону, бо йому потрібний хліб, а хліба в нього ніколи не буває досить. Це невелике число капіталістів і власників є, отже, хазяями ціни робочого дня. Необмежена свобода торгівлі хлібом робить їх також хазяями цін на предмети першої потреби.

З цього виходить жахлива невідповідність між оплатою робочого дня і цінами на предмети першої потреби. Поденна плата становить від 16 до 18 су, тоді як хліб коштує 26 ліврів за сetje багою від 260 до 370 фунтів, рахуючи 16 унцій у фунті. Отже заробітної плати не вистачає на харчування. Звідси ламинуче впливає гноблення всіх, хто живе працею своїх рук.

Але, якщо клас, що живе працею рук своїх, є найчисленніший, якщо, закликаний принципом рівності законів до участі в законодавчій владі, він є головна і єдина сила держави — чи можна чекати, що він потерпить порядок речей, який принищує його і відбирає в нього засоби до існування і життя?

Законодавці не бійтеся сміливості цієї істини; не ті істини, що видні, роблять революцію, а ті, що їх ховають.

І от ми приходимо до другої істини: закон повинен стежити за постачанням республіці припасів і за харчуванням усіх.

Потрібне правильне співвідношення між ціною хліба і робочого дня. Закон повинен підтримувати цю відповідність, перешкодою якій є необмежена свобода торгівлі.

Постановіть, щоб хліб продавався на вагу. Встановіть максимальні такси. На цей рік призначте 9 ліврів за квінтал... це середня ціна, однаково добра і для землероба і для споживача. Постановіть, щоб в наступні роки ціна визначалася в тій же пропорції, залежно від врожаю з арпана і вартості його обробітку, при чому це співвідношення повинно визначатися особами, обраними народом.

... Постановіть, щоб ніхто не міг орендувати ділянку більшу, ніж в 120 арпанів, мірою в 22 фути в перше¹; щоб кожен власник міг експлуатувати особисто тільки одну ферму, а решту був би повинен здавати, щоб ніхто не міг вимагати виплати оренди зерном і, нарешті, щоб ніхто не міг бути одночасно орендарем і мельником. Потім доручить піклування про постачання харчів усім областям республіки центральній владі, обраній народом, — і ви побачите, що достаток хліба і правильне співвідношення між його ціною і оплатою робочого дня поверне всім громадянам спокій, щастя і життя.

Жорес, Конвент, т. III, вип. I, стор. 238—240.

✓(65) ПРОВОМОВА ПРО СУД НАД ЛЮДОВІКОМ ОСТАННІМ І ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ СПЕКУЛЯНТІВ, СКУПНИКІВ І ЗРАДНИКІВ, ВИГОЛОШЕНА ЖАКОМ РУ² І ГРУДНЯ 1792 р. на ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ СЕКЦІЇ «ОБСЕРВАТУАР»

Ми оголосили нещадну війну не тільки спекулянтам і скупникам, але і всім тим, хто, торгуючи дзвінкою монетою, спричиняє падіння вартості асигнатів і наганяє до страшених розмірів ціни на речі першої потреби.

... Хто не повстане проти тиранії, коли сини вітчизни гинуть на фронті, коли всередині країни їх пригнічують голод і злидні, коли закони не карають розкрадання скупників і монополістів?

Звичайно, підло терпіти тих, хто привласнює собі плоди землі і продукти промисловості, хто пожадливо нагромаджує на складах предмети першої потреби і підкоряє своїм лихварським розрахункам сльози народу і питання про його постачання...

Охороняючи недоторканість особи і власності, я не буду таким фанатичним, щоб захищати власність тигрів, розбійників і скупників.

Bibl. Nat., Lb. 10 2014 (за знімками Інституту Маркса—Енгельса—Леніна).

¹ Перше — старовинна земельна міра різної величини в різних провінціях.

² Жак Ру — вождь «шалених», колишній священик одного з паризьких приходів, населених біднотою.

Я буду захищати не тільки інтереси неімущих громадян, але й інтереси самих власників і торговців; я вкажу тільки на ті прості заходи, які вже пропонувались, бо далеко важливіше повернутися до простих заходів, які диктує здоровий розум, ніж створювати блискучі плани; адже питання йде не про систему законодавства, а про закон тимчасовий і скороминущий.

... Довізнi премії можуть принести користь; свобода торгівлі необхідна, але лише до того часу, поки убивча пожадливість не починає зловживати нею. Творці цієї теорії розглядали найбільш необхідні для життя продукти тільки як звичайний товар; вони не робили ніякої різниці між торгівлею зерном і торгівлею індіго; вони більше думали про торгівлю зерном, ніж про народне продовольство.

... Ще менше взяли вони до уваги ті грізні явища, які викликала революція... Вони надавали велике значення баришам торговців і власників, — людське життя було для них майже ніщо. А чому? Тому, що управляли і видавали закони люди могутні, міністри, багаті; якби там були представники народу, то вся система, мабуть, зазнала б деяких змін.

Здоровий розум вказує, наприклад, ту істину, що продукти, які не є предметами життєвої необхідності, можуть бути залишені найбільш необмеженій торговельній спекуляції; тимчасовий брак їх, який може настати, є легко переносимою незручністю... Але людське життя не може бути піддане тим же випадковостям. Немає ніякої необхідності, щоб кожен купував розкішні матерії, але треба, щоб він був досить багатий для купівлі хліба собі і дітям; ніхто не має права зберігати купи жита, коли його ближній помирає з голоду.

Перше з прав людини — це право на існування. Тому перший соціальний закон — це той, який гарантує всім членам суспільства засоби до існування; всі інші закони підпорядковані йому. Власність існує насамперед для того, щоб жити. Невірно, що інтереси власності можуть будьколи стояти в суперечності з потребою людей у продовольстві, яка так само священна, як саме життя: все, що потрібне для врятування життя, є загальним надбанням усього суспільства; приватною власністю є тільки надлишок, який і може бути відданий у розпорядження торговців.

Найпалкіший оборонець власності не зможе нічого заперечити проти цих принципів; або ж нехай він заявить, що під словом «власність» він розуміє право розоряти і душити своїх ближніх. Як же могли настоювати на тому, що всяке обмеження або, швидше, всяке правило про продаж жита є замах на власність, та ще ховати цю варварську систему під особливою назвою свободи торгівлі?

... Якщо правда, що пожадливість може спекулювати на народних ликах, а тиранія — на народному розпачі, якщо правда, що всі пороки оголосили війну страждущому людству, чому ж не зупинити силою закону злочинну руку монополістів, як звичайних убивць?

Я хочу, щоб була збережена свобода торгівлі; я тільки хочу, щоб знищили контрреволюційні монополії і скупки; щоб обіг зерна по всій республіці був забезпечений; щоб були вжиті всі необхідні застережні заходи для того, щоб торгівлі не чинилось перешкод.

Хіба народне продовольство може мати вільний обіг, коли пожадливі спекулянти тримають його на своїх горищах? Хіба воно може мати вільний обіг, коли воно зібране в руках невеликого числа мільйонерів, які не пускають його в торговельний оборот, для того щоб зробити його більш цінним і рідким; вони холодно вираховують, скільки родин має загинути, перш ніж продукт досягне рівня, наміченого їхньою жажливою скупістю.

Зміцніть же вільну торгівлю зерном, заборонивши згубні скупівлі.

... Я зовсім не відбираю у багатих людей чесного зиску або законної власності; я тільки позбавляю їх права завдавати шкоди власності інших. Я знищую не торгівлю, а розбій монополістів; я засуджую їх лише на те, щоб вони давали можливість жити своїм ближнім.

«Moniteur» № 399, 4/XII 1792, v. XIV, p. 636—638.

67. ДЕКРЕТ 8 ГРУДНЯ 1792 р. ПРО СВОБОДУ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ

1. Вивіз за межі республіки будьякого сорту зерна, борошна і сухих овочів суворо забороняється під страхом смерті і конфіскації зерна.

... 4. Найповнішої свободи потрібно додержувати в галузі торгівлі зерном, борошном і сухими овочами по всій території республіки; колишні закони, які встановлюють вільний обіг зерна всередині республіки, зберігають свою силу.

Archives Parlementaires, v. IV, p. 688.

68. ПЕТИЦІЯ ПАРИЗЬКИХ СЕКЦІЙ КОНВЕНТОВИ 12 ЛЮТОГО 1793 р.

Громадяни законодавці, недосить ще оголосити, що ми французи і республіканці; треба ще, щоб народ був щасливий, щоб у нього був хліб, бо там, де немає хліба, — немає законів, немає свободи, немає республіки. Тому ми являємось викласти вам нові погляди на питання про продовольство, одноголосно ухвалені нашими виборцями; ми приносимо їх вам, щоб ви, ухваливши їх, надали їм загального характеру. 3

... Один промовець сказав вам з цієї трибуни: «Якщо ви декретуєте перешкоди вільному обігові продовольства, то ви цим декретуєте голод». Але хіба покласти край зловживанням значить створити перешкоди продовольству?

Ви скаржились на народні заворушення, які виникають через подорожчання цін на продовольство: багато хто приписували їх зломисному ажіотажеві скупників; вони були праві, проте їх не слухали; інші вказували на контроль муніципалітетів як на

засіб проти цих зловживань. Ах, як ви хочете, щоб гендлярські муніципалітети сами контролювали себе і сами на себе доносили? Ми шкодуємо, що один з ваших членів, ставши на сторону цих людей, який претендує на звання філософа¹, заявив, що свобода не може без приниження бачити, як зерно відбирається у землевласників; він кричав про порушення права власності; але ж не можна назвати відібраним те, що сплачується по справедливій ціні. Хіба не бачать ці люди, які претендують на звання філософів, ці друзі необмеженої свободи хлібної торгівлі, що, вириваючи хліб у бідняків, вони цим збагачують тільки пожадливість спекулянтів.

... Громадяни законодавці, швидше зірвіть завісу, погляньте на жахливі злидні безконечного числа сімей, які плачуть на самоті і просять вас осушити їхні сльози. Ви декретували цілковиту свободу торгівлі зерном, але питання про припинення зловживань вислизнуло з вашої уваги.

... Вам сказали, що добрий закон про продовольство неможливий, але це значить сказати, що неможливо управляти, коли скинуті тирани. Громадяни, від вас залежить наш порятунок або наша загибель; звичайно, ви прагнете нашого порятунку. Але ви нічого не зробите для нього до того часу, поки ви не усунете тих ділків, які зловживають вигодами, наданими законом, для того щоб самим збагатитись коштом бідняка.

... Ми, депутати 48 секцій Парижа, які говорять вам в ім'я врятування 84 департаментів, ми далекі від втрати довір'я до вашої мудрості. Ні, добрий закон про продовольство зовсім не є неможливий; ми хочемо його вам запропонувати, і ви, звичайно, поквипайте його прийняти. Заходи, які ми хочемо вам запропонувати у додаток до закону 9 грудня, полягають ось у чому:

1. Покарання шестирічною каторгою для всякої адміністрації, яка буде займатися торгівлею.

2. Однакова міра на зерно в усіх місцевостях республіки; всюди має бути взятий за міру квінтал зерна вагою в 100 фунтів.

3. Щоб ніколи — під страхом шестирічної каторги для першого разу і смертної кари для другого — не було дозволено жодному землеробові або торговцеві продавати мішок пшениці вагою в 250 фунтів дорожче, ніж за 25 ліврів.

Buchez et Roux, v. XXIV, p. 263—265.

169 ПЕТИЦІЯ СЕНТ-АНТУАНСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ НА ЗАСІДАННІ КОНВЕНТУ 1 ТРАВНЯ 1793 р.

Промовець. Народні представники, ви зібрані тут в ім'я громадського порятунку, в ім'я встановлення республіканських законів; відповідайте, що ви зробили? Наших крапих оборонців ви розіслали по комісіях і цим спустошили Святий Гору. Зломисні агітатори, які засідають спільно з вами, дійшли в силі і добились того, що відбувається тепер; ви дали багато обіцянок,

¹ Натяк на філософа Кондорсе, який приєднався до жірондистів.

² «Героя» (Montagne) називали якобінців, які займали в Конвенті верхні лави.

але нічого не зробили. Наші волонтери, наші захисники терплять нужду в найпотрібнішому. Їхнім жінкам і дітям не вистачає продовольства. Уже давно ви обіцяли встановити священний максимум на всі предмети, необхідні для існування. Вічно обіцяти і нічого не виконувати, втомлювати і виснажувати народ — це значить відбирати в нього всяку можливість довір'я до вас.

Подібно до народу принесіть у жертву свої інтереси. Нехай багато які з вас забудуть, що вони є власники. Нехай буде встановлений максимум, і ми всі оборонятимемо вашу власність і ще більше власність нашої батьківщини...

Тягар революції лягав до цього часу тільки на незаможний клас. Настав час, щоб багаті й егоїсти теж стали республіканцями і своїм майном замінили відсутність у них хоробрості... вживіть же разом з нами до надзвичайних лих надзвичайних заходів.

... Якщо ви їх не вживете, то ми, які хочемо врятувати народ, заявляємо вам, що перебуваємо в стані повстання: 10 тис. чоловік стоять біля входу до зали... (Велике обурення в усіх кінцях зали перериває промовця.)

Buchez et Roux, v. XXVI, p. 315—316.

70. З ДЕКРЕТУ 4 ТРАВНЯ 1793 Р. ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ МАКСИМУМУ НА ЗЕРНО

1. Негайно після опублікування даного декрету всі торговці і власники зерна і борошна повинні зробити заявку про кількість і якість належного їм зерна муніципалітетові за місцем свого проживання, а також приблизно вказати ту кількість зерна, яка лишається ще необмолоченою; Директорії дистриктів призначають комісарів для нагляду за виконанням цього заходу в різних муніципалітетах.

... 5. Особи, які не подали підписаної в статті 1 заявки або подали брехливі відомості, підлягають карі у вигляді конфіскації незаявленого борошна або зерна на користь бідним даної комуни.

6. Зерно або борошно можуть продаватись тільки на тих публічних ринках або майданах, де вони продаються звичайно, під страхом штрафу в розмірі не менш 300 і не більш 1 тис. ліврів, який накладається однаково як на продавця, так і на покупця.

... 9. Адміністративна і муніципальна влада уповноважується також, кожна в своїй окрузі, зобов'язувати всіх торговців, землеробів або власників зерна чи борошна привозити на ринки необхідну кількість цих продуктів, щоб держати ринки досить поставленими.

10. Вони можуть також реквізувати робітників, щоб обмолотити жито в снопах в разі відмови фермера або власника.

... 25. Для встановлення максимуму ціни на зерно в кожному департаменті Директорії дистрикту повинні надіслати до Директорії свого департаменту таблицю ринкових торгових записів своєї округи з 1 січня до 1 травня поточного року. Обчислена на підставі цих таблиць середня ціна, по якій кожен сорт зерна продавався в указаний час, і є максимумом, вище якого не може підніматися ціна даного сорту зерна.

26. Встановлений таким чином максимум буде знизатися в таких пропорціях: до 1 червня він знизатється на $\frac{1}{10}$; до 1 липня — на $\frac{1}{20}$ ціни, що залишилась; до 1 серпня — на $\frac{1}{30}$ і, нарешті, до 1 вересня — на $\frac{1}{40}$.

27. Всякий громадянин, викритий в продажу або в купівлі зерна або борошна по ціні вище встановленого максимуму, карається конфіскацією вказаного зерна і борошна, якщо такі ще лишились в його розпорядженні, і штрафом не менш 300 і не вище 10 тис. ліврів, який накладається однаково як на покупця, так і на продавця.

28. Особи, викриті у зломисному і навмисному псуванні, загибелі або приховуванні зерна або борошна, караються смертю.

Caron, Recueil des principaux textes sur le commerce des céréales de 1787 à l'an V, p. 150.

Г. БОРОТЬБА В ПИТАННІ ПРО ПРИМУСОВУ ПОЗИКУ

71) ЗАСІДАННЯ КОНВЕНТУ 30 ТРАВНЯ 1793 р. В ПИТАННІ ПРО ПРИМУСОВУ ПОЗИКУ

Головує Існар.¹

... Рамель-Ногаре, від імени Комітету фінансів читає нову доповідь про прогресивне обкладання і про військовий податок:

1. На першу тисячу ліврів доходу, що підлягає оподаткуванню, встановлюється податок в 50 ліврів, на другу — в 60 ліврів і так далі, збільшуючи це оподаткування по 10 ліврів на кожному дальшу 1 тис. ліврів доходу; це збільшення оподаткування припиняється, тільки то податок доходить до 500 ліврів на кожен тисячу.

Барбару²: Я заперечую проти всіх проектів про примусову позику.

Поспішність у такому дразливому питанні дуже небезпечна. Щоб довести це, досить навести вам кілька прикладів. Ви знаєте, яким способом обходять закон про заборону торгівлі дзвінкою монетою; закон, який встановлює максимальну ціну зерна, завдає лиха, які ви також скоро відчуєте... (Ремствування. Багато хто з членів Гори кричать: «Говориться про примусову позику!») Вже південні департаменти скаржаться, що зза кордону більше не привозять зерна...

(Нове ремствування. Ті самі члени: «Питання не стосується зерна!» З трибуни лунають голосні крики. Кілька разів чути вигуки: «Геть, геть!» На лавах правої і центру сильне обурення.)

Верньє³: ... Кінець-кінцем, примусова позика, безперечно, є посередній замах на власність, який суперечить усім нашим принципам: в даний момент ця позика не приносить нам ніякої вигоди; вона буде шкідлива для нації і підірве всяке довіря.

¹ Видатний жірондист, депутат Марсея.

² Видатний жірондист, депутат Марсея.

³ Верньє (Vergier) — жірондист, депутат від департаменту Юри; не сплутувати з лідером жірондистів Верньо (Vergniaud), депутатом від департаменту Жиронди.

Встановить цей податок — цим ви утрудните наші платежі, припините продаж національного майна, придушите всяке змагання, знищите всі джерела, які живлять торгівлю, і примусите безповоротно піти геть тих, хто хотів оселитись на нашій гостинній землі.

Барер¹: Я пропоную таку редакцію:

«... На всіх багатих громадян накладається примусова позика в розмірі 1 мільярда.

Квитанції цієї позики приймаються в уплату при купівлі володінь емігрантів.

Комітетові фінансів доручається негайно подати «спосіб її проведення».

Конвент ухвалює цю редакцію.

Archives parlementaires, v. XVI, p. 117—130.

Д. РЕВОЛЮЦІЯ 31 ТРАВНЯ — 2 ЧЕРВНЯ 1793 р.

72. ЗАСІДАННЯ КОНВЕНТУ 8 КВІТНЯ 1793 р.

Впускається депутація секції Бонконсейль.

... Промовець: Секція Бонконсейль послала нас вимагати, щоб ви зробили найсуворіший розслід справи про віроломство зрадника Дюмур'є², щоб ви простежили всі нитки цієї жадливої змови.

У цього зрадника були спільники не тільки у військах, їжа у народу немає підстав гадати, що вони є навіть серед вас? (Оплески членів лівої сторони і трибун.) Громадська думка вказує на всяких Бріссо, Гюаде, Жансонне... (Численні оплески лівої сторони і трибун. Члени правої сторони дуже хвилюються; багато з них кидаються на середину зали з загрозливими жестами проти петиціонерів; голосними криками вони вимагають їх усунення.)

... Промовець: Уже давно громадська думка вказує вам на всяких Верньо, Гюаде, Жансонне, Бріссо, Барбару, Луве, Бюзо та інших; що ж ще вам треба для того, щоб видати проти них обвинувальний декрет? Ви оголошуєте Дюмур'є поза законом і допускаєте його спільників засідати разом з вами. Невже вам мало всіх цих доказів?

Народні представники, патріоти Гори (оплески трибун), на вас батьківщина покладає обов'язок викривати цих зрадників; час позбавити їх недоторканості, згубної для свободи... Передайте судові трибуналу людей, злочинних в очах громадської думки; покличте меч закону вразити цих змовців, які ховаються за депутатською недоторканістю. (Оплески зліва. На протилежній стороні чути галас і вигуки обурення.)

Buchez et Roux, v. XXV, p. 310—312.

¹ Монтаньяр — член Комітету громадського порядку в 1793—1794 рр.

² Генерал Дюмур'є, який у наслідок ряду поразок очистив Бельгію, ввійшов у таємну згоду з пруссаками і хотів рушити на Париж з метою розігнати Конвент, клуб якобінців та інші революційні організації Парижа і відновити у Франції конституційну монархію. Звістка про зраду Дюмур'є викликала в Парижі вибух обурення.

73. ПРОМОВА ЖІРОНДИСТА ГЮАДЕ НА ЗАСІДАННІ КОНВЕНТУ 17 ТРАВНЯ 1793 р. .

Гюаде: Доки ви будете віддавати на волю випадку долю республіки?... Треба мати сміливість промацати всю глибину рани, зло криється в анархії, в якомусь повстанні влади проти Конвенту. Воно криється у владі Парижа, цій анархічній владі, яку треба... (*Великий галас знімається в лівій частині зборів, трибуни також виявляють знаки осуду.*) Так, я повторюю, все лихо криється в паризькій владі, яка прагне одночасно і грошей і панування.

Я пропоную Конвентові такі заходи:

1. Влада Парижа розпускається. (*Оплески значної частини зборів. Обурення лівої сторони і трибун.*) Протягом 24 годин муніципалітет буде тимчасово замінений представниками секцій.

2. В найкоротший строк у Бурже збираються заступники членів Конвенту; але вони вступають у виконання своїх обов'язків тільки при одержанні певних відомостей про розпуск Конвенту. (*Ремствування.*)

Барер: Я вношу пропозицію утворити комісію з 12 членів для розгляду постанов, ухвалених Комуною за останній місяць. (*Дебати закриваються, ухвалюється пропозиція Барера¹.*)

Buchez et Roux, v. XXVII, p. 120—132.

74. ЗАСІДАННЯ КОНВЕНТУ 2 ЧЕРВНЯ 1793 р.

Головує Малларме².

... Ланжюіне³: Я вимагаю слова в питанні про причини барабанного бою, який чути по всьому Парижу...

... Я вимагаю, щоб уся революційна влада Парижа і особливо збори в єпископстві і його центральний виконавчий комітет були знищені⁴, а разом з цим все те, що зроблено ними протягом цих трьох днів. Я вимагаю також, щоб усі особи, які побажали привласнити собі нову протизаконну владу, були оголошені поза законом і щоб усім громадянам було дозволено вчинити над ними розправу.

Голова: Депутація революційної і встановленої за законом влади Паризького департаменту просить допустити її до огорожі Конвенту, щоб вказати в останній раз на необхідні заходи громадського порятунку.

... Промовець депутації: Делегати французького народу! Уже чотири дні, як паризькі громадяни не кидають зброї. Уже чотири дні, як вони вимагають від своїх уповноважених повернення своїх ганебно зневажених прав, і протягом усього цього

¹ Комісія 12-тих була складена з жірондистів і вступила в одверту боротьбу проти Паризької комуні і її вождів. Так, за постановою Комісії 12-ти були арештовані: заступник прокурора комуні Ебер, вождь «шалених» Варле та ін.

² Якобінець.

³ Жірондист.

⁴ Під керівництвом «шалених» з представників паризьких секцій був організований Комітет повстання, який засідав у єпископстві.

часу ці уповноважені сміються з їх спокою і пасивності. Факел свободи згас... контрреволюціонери підносять свою зухвалу голову, але нехай вони тремтять... Грім гремить... він зітре їх з лиця землі. (Лунають бурхливі оплески.) Представники, вам відомі злочини крамольників Конвенту. (Оплески значної частини зборів і трибун. Окремі іронічні оплески лунають з правого боку.) В останній раз ми приходимо до вас, щоб викрити їх; декретуйте негайно, що вони негідні громадського довіря. Видайте наказ про їх тимчасовий арешт; ми відповідаємо своєю головою перед департаментами, які їх обрали. Громадяни, народ втомлений постійним відсутнім хвилини його щастя; ще на одну мить він залишає його в наших руках. Врятуйте народ — або ми заявляємо вам, що він сам візьметься за свій порятунок.

(... Петиціонери виходять з зали. Оплески віднозняються. На трибунах починається рух. Лунає крик: «До зброї!» Чоловіки швидко виходять.)

Левассер¹: ... Я вимагаю, щоб Конвент видав наказ про їх арешт, а також про арешт членів Комісії 12-тих.

(Кілька членів Конвенту скаржаться, що коло дверей зібралось занадто багато народу і що проходи загороджені. Деякі члени правої сторони кричать, що збори позбавлені свободи.)

Жюльєн: Ви ображаєте народ!

... Барер (швидко сходить на трибуну). Громадяни, я повторюю, доведімо, що ми вільні. Я прошу, щоб Конвент пішов голосувати серед озброєної сили, яка, без сумніву, захистить його. (Оплески.)

(Весь Конвент виходить із зали і проходить по рядах озброєних людей, які його оточують. Всюди лунають крики: «Хай живе Республіка і Національний конвент!» Конвент, пройшовши через Тюільрійський сад і майдан Каруселі, повертається на місце своїх засідань. З трибун лунають бурхливі оплески.)

Кутон: ... Тепер, коли ви визнаєте, що вільні в своїх рішеннях, я вимагаю не обвинувального декрету проти 22 викритих депутатів; я вимагаю, щоб Конвент декретував, що вони спільно з членами Комітету 12-тих і з міністром Клав'єром і Лебреном будуть піддані домашньому арештові. (Бурхливі оплески значної частини зборів і всієї аудиторії.)

Збори декретують, що вони піддають домашньому арештові: Жансонне, Верньо, Бріссо, Гюзде, Горсаса, Петіона, Салля, Шамбона, Барбару, Бюзо, Бірото, Рабо, Ласурса, Ланжюїне, Гранженева, Лесажа (з департаменту Ери і Луари), Луве (з Луари), Валазе, Дульсе, Лідона, Легарді (з Морбігана), Дюко, Лантенаса, Дюссо, всіх членів Комісії 12-тих, за винятком Фонфреда і Сен-Мартена, і міністрів Клав'єра і Лебрена.

... Кутон, Марат і кілька інших членів Конвенту повторюють просьбу, щоб Дюко, Дюссо і Лантенас були викреслені з цього декрету.

Це ухвалюється.

Vichez et Roux, v. XXVII, p. 380—402.

¹ Монтаньяр.

75. К. МАРКС ПРО ВИСХІДНУ ЛІНІЮ РОЗВИТКУ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У першій французькій революції за пануванням конституціоналістів іде панування жірондистів, а панування жірондистів змінюється пануванням якобінців. Кожна з цих партій спирається на більш передову. Як тільки дана партія добела революцію настільки далеко, що вона більш неспроможна не тільки йти попереду революції, але й іти за нею, — її відсторонює і відправляє на гільйотину сміливіший союзник, що стоїть за нею. Революція рухається, таким чином, по висхідній лінії.

«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», Твори, т. VIII, стор. 343.

76. ЛЕНІН ПРО «ЖІРОНДИСТІВ» І «ЯКОБІНЦІВ» У РОБІТНИЧОМУ РУСІ,

а.

Удасться рішуча перемога революції, — тоді ми розправимося з царизмом по-якобінському, або, якщо хочете, по-плебейському. «Весь французький тероризм — писав Маркс в славетній «Новій Рейнській Газеті» в 1848 р. — був ні чим іншим, як плебейським способом розправитися з ворогами буржуазії, з абсолютизмом, феодалізмом і міщанством» (див. Магх, Nachlass, видання Мерінга, том III, стор. 211). Чи думали колинебудь про значення цих слів Маркса ті люди, які лякають соціал-демократичних російських робітників страховищем «якобінізму» в епоху демократичної революції?

Жірондисти сучасної російської соціал-демократії, новоіскривці, не зливаються з освободженцями, але виявляються фактично, в силу характеру своїх лозунгів, у хвості у них. А освободженці, себто представники ліберальної буржуазії, хочуть розправитися з самодержавством м'яко, по-реформаторському, — поступливо, не ображаючи аристократії, дворянства, двору, — обережно, без всякої ломки, — ласкаво і ввічливо, по-панському, надягаючи білі рукавички (на зразок тих, які одягнув з рук баши-бузука п. Петрункевіч на прийомі «представників народу» (?) Миколою Кривавим, див. «Пролетарий» № 5).

Якобінці сучасної соціал-демократії, — більшовики, вперевіці, з'їздивці або пролетарці, не знаю вже, як сказати, — хочуть підняти своїми лозунгами, революційну і республіканську дрібну буржуазію і особливо селянство до рівня послідовного демократизму пролетаріату, який зберігає свою цілковиту класову особливість. Вони хочуть, щоб народ, себто пролетаріат і селянство, розправився з монархією і аристократією «по-плебейському», нещадно знищуючи ворогів свободи, придушуючи силою їхній опір, не роблячи ніяких поступок проклятій свадщині кріпосництва, азіатчини, нарути над людиною.

Це не значить, звичайно, щоб ми хотіли обов'язково наслідувати якобінців 1793-го року, переймати їхні погляди, програму, лозунги, спосіб дії. Нічого подібного. У нас не стара, а нова програма — програма-мінімум Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії. У нас новий лозунг: революційна демократична

диктатура пролетаріату і селянства. У нас будуть, коли доживемо ми до справжньої перемоги революції, і нові способи дії, які відповідають характерові і цілям партії робітничого класу, яка прагне до повного соціалістичного перевороту. Ми хочемо тільки пояснити своїм порівнянням, що представники передового класу ХХ віку, пролетаріату, себто соціал-демократи, поділяються на такі ж два крила (опортуністичне і революційне), на які поділялись і представники передового класу ХVІІІ віку, буржуазії, себто жірондисти і яacobінці.

«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», Твори, т. VІІІ, стор. 64—65.

6.

Рівно нічого, крім опортунізму, не відбивають ці «страшні слівця»: яacobінство і т. п. Яacobінець, нерозривно зв'язаний з організацією пролетаріату, який усвідомив свої класові інтереси, це і є революційний соціал-демократ.

Жірондист, який тужить за професорами, гімназистами, боїться диктатури пролетаріату, зітхає про абсолютну цінність демократичних вимог, це і є опортуніст.

«Крок вперед, два кроки назад», Твори, т. VІ, стор. 303.

ІV. ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДИКТАТУРИ

А. ОРГАНІЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО УРЯДУ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОР

77. ЛЕНІН ПРО ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДИКТАТУРИ

... Хто не зрозумів необхідності диктатури першого-ліпшого революційного класу для його перемоги, той нічого не зрозумів в історії революції або нічого не хоче знати в цій галузі.

«До історії питання про диктатуру», Твори, т. ХХV, стор. 431.

78. ВИМОГА ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ ПОСТАВИТИ ТЕРОР НА ПОРЯДОК ДЕННИЙ (засідання Конвенту 5 вересня 1793 р.)¹

Промовець депутації: Ми передаємо вам адрес «Товариства друзів свободи і рівності», яке засідає у яacobінців, ухвалений також і комісарами 48 секцій: «Народні обранці, батьківщині загрожують надзвичайні небезпеки; тому

¹ В обстанові відкритої громадянської війни, на ґрунті гострої продовольчої кризи і поразок на фронті (здача Тулона англійцям) восени 1793 р. в Парижі знов відбувається масовий рух, очолений Паризькою комунією та її секціями. В дні 4—5 вересня зал Конвенту знов наповнюється численними делегаціями, які вимагають вжити рішучих заходів боротьби проти контр-революції і для розв'язання продовольчої кризи.

засоби визволення від них повинні мати такий же грізний характер. Ви декретували, що всі французи повинні повстати і відкинути далеко від наших кордонів тих розбійників, які грабують наші села; але прибічників тиранів... які спустошують наші кордони, треба менше боятися, ніж тих зрадників, які хвилюють нас всередині країни, які роз'єднують нас і озброюють одну частину народу проти другої. Безкарність надає їм ще більшої зухвалості, а народ впадає у розпач, бачачи, як головні винуватці вислизують від народної помсти; всі друзі свободи обурюються, бачачи, що призвідники федералізму ще не зазнали кари за свої лиходійства. Всюди республіканці з обуренням говорять про злочини Бріссо і з жахом вимовляють його ім'я... Ми вимагаємо негайного суду над ним і його спільниками¹. (Оплески.)

... Час уже, щоб залізний меч рівності пройшов над усіма головами! Час застрашити змовників! Законодавці, поставте терор на порядок денний! (Знімаються шумні оплески.) Будемо діяти революційно, бо всі наші вороги замишляють контрреволюцію. (Нові оплески.) Нехай меч закону впаде на всіх злочинців!

Ми вимагаємо, щоб була організована революційна армія, щоб вона була поділена на кілька секцій і щоб за кожною з них ішов грізний трибунал і страшне знаряддя законного впливу; нехай ця армія і її трибунали працюють до того часу, поки територія республіки не буде очищена від зрадників аж до загибелі останнього із змовників. (Бурхливі оплески присутніх на засіданні.)

Насамперед відправте у вигнання той обтяжений злочинами клас, який ще до цього часу зухвало займає командні посади в наших арміях і який з самого початку війни ознаменував себе тільки злочинами. Дворяни завжди були невикорінними ворогами рівності і всього людства; щоб відібрати у них всяку можливість збільшити полчища наших ворогів, ми вимагаємо піддати їх ув'язненню надалі до початку миру; цей заплямований кров'ю стан віднині повинен бачити, як тече тільки його власна кров. Прах жертв, що загинули через зраду, вимагає у вас грізної відплати, і голос народу наказує вам видати цей закон». (Численні оплески вкривають читання цього адресу.)

Buchez et Roux, v. IX, p. 40—41.

79 ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ 5 ВЕРЕСНЯ 1793 р. ПРО СТВОРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ АРМІЇ

1. У Парижі буде створена армія, яка оплачується з Державної скарбниці і складається з 6 тис. чоловік та 1 200 гарматників, призначена для придушення контрреволюціонерів, для виконання всюди, де це буде потрібно, революційних

¹ Після революції 31 травня—2 червня 1793 р. ряд жірондистів був виключений з складу Конвенту і арештований. 3 жовтня 1793 р. Конвент видав декрет про віддачу їх до суду Революційного трибуналу, який після п'ятиденного процесу ухвалив їм смертний вирок. 10 березня II року (31 жовтня 1793 р.) вони були гільйотиновані.

Законів і заходів громадського порятунку, декретованих Національним конвентом, і для допомоги в справі постанання продовольством.

2. Ця армія буде організована сьогодні ж, згідно з правилами, встановленими законом.

3. Ця революційна армія буде одержувати ту саму винагороду, що і Національна гвардія Парижа.

Mautouchet, Le gouvernement révolutionnaire, № 40, p. 191.

80. ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ ПРО ПІДОЗРІЛИХ 17 ВЕРЕСНЯ 1793 р.

1. Негайно після опублікування даного декрету всі підозрілі особи, які перебувають на території республіки і користуються ще свободою, повинні бути арештовані.¹

2. Оголошуються підозрілими: 1) ті, хто своєю поведінкою або зв'язками, промовами або творами проявили себе як прибічники тиранії, феодалізму і вороги свободи; 2) ті, хто не можуть засвідчити тим способом, який приписаний законом 21 березня², джерела свого існування і факт виконання своїх громадянських обов'язків; 3) ті, кому відмовлено у видачі свідоцтва про благонадійність; 4) державні службовці, відставлені або зміщені з своїх посад Національним конвентом або його комісарами і не відновлені на них, а саме ті з них, які були або повинні бути зміщені на підставі закону від 12 серпня; 5) ті з колишніх дворян, які є чоловіками, жінками, батьками, матерями, синами або доньками, братами, сестрами або колишніми службовцями емігрантів, якщо вони не проявили постійно свого прив'язання до республіки; 6) ті, хто емігрував у проміжок часу від 1 липня 1789 р. до оголошення закону від 8 квітня 1792 р., хоча б вони і повернулися до Франції у строк, приписаний останнім законом, або ще до закінчення цього строку.

Mautouchet, Le gouvernement révolutionnaire, № 45, p. 194.

81. ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ 14 ФРИМЕРА II РОКУ (4 грудня 1793 р.)

1. Національний конвент є єдиним центральним органом урядової влади.

2. Всі установи та урядові особи підпорядковуються безпосередньому наглядові Комітету громадського порятунку в усіх питаннях урядування і громадського порятунку, згідно з декретом 19 вандем'єра³; щодо окремих осіб і заходів загальної та

¹ Декрет 21 березня 1793 р. встановлював у кожній комуні наглядачий комітет з 12 чоловік, членами якого не могли бути ні колишні дворяни, ні духівництво. Йому доручалась перевірка складу населення комуні і видача свідоцтв про благонадійність.

² Декретом (19 вандем'єра II р.) 10 жовтня 1793 р. у Франції був встановлений тимчасовий революційний уряд надалі до складення миру.

внутрішньої поліції, то цей нагляд належить Комітетові громадської безпеки при Конвенті, згідно з декретом 17 вересня цього року...¹

... 6. У департаментах нагляд за виконанням революційних законів і урядових розпоряджень, які стосуються питань громадської безпеки і громадського порятунку, належить тільки дистриктам.

... 8. Проведення революційних законів і заходів громадської безпеки та громадського порятунку доручається муніципалітетам і наглядачим або революційним комітетам.

9. Проте, для того щоб робота паризької поліції не відчувала ніяких утруднень, революційні комітети Парижа продовжуватимуть прямо і безпосередньо зноситися з Комітетом громадської безпеки при Конвенті, згідно з декретом 17 вересня цього року.

... 14. Замість прокурорів-синдиків дистрикту, прокурорів комуни та їх заступників, які скасовуються цим декретом, встановлюється посада національних агентів², спеціально уповноважених стежити і наглядати за виконанням законів, а також виявляти недбалості в їх виконанні або правопорушення, які можуть зустрінись.

Розділ III. Компетенція встановленої влади

1. Комітетові громадського порятунку спеціально доручається керівництво дипломатичними зносинами і безпосереднє провадження всіх справ, з ними зв'язаних.

2. Народні представники кожні десять днів мусять зноситися з Комітетом громадського порятунку. Вони можуть лише тимчасово відстороняти і змінити генералів, з зобов'язанням повідомляти про це в 24 години Комітет громадського порятунку; вони не можуть перешкоджати або припинити виконання постанов і урядових заходів, ухвалених Комітетом громадського порятунку...

... 4. Конвент зберігає за собою право призначення головнокомандувачів морських і суходільних армій. Щодо інших осіб командного складу, то військовий і морський міністри не можуть робити ніяких підвищень без подання до Комітету громадського порятунку списку з зазначенням мотивів призначення; ці особи повинні бути або прийняті або відкинуті Комітетом.

... 12. Право розсилати агентів належить виключно Комітетові громадського порятунку, народним представникам і Комісії продовольства³. Мета їх місії повинна бути цілком точно визначена в їх мандаті.

18. Всяка революційна армія, крім встановленої Конвентом і спільної для всієї республіки, розпускається цим декретом; всім громадянам, які входять до складу подібних військових загонів, приписується розійтись у 24 години під страхом прирівнення до осіб, які не коряться законові, і накладання відповідних кар.

¹ Декрет 17 вересня 1793 р. про підозрілих, див. док. № 80.

² Закон 14 фримера проводить принцип централізації; національні агенти, які замінили генеральних прокурорів-синдиків, призначалися Конвентом і мусять регулярно зноситися з Комітетом громадського порятунку.

³ Комісія продовольства і постачання була організована 22 жовтня 1793 р.

Розділ IV. Реорганізація і чистка встановленої влади.

1. Комітетові громадського порятунку доручається вжити всіх необхідних заходів, для того щоб приступити до зміни встановленої влади, указаної в цьому декреті.

2. Народним представникам у департаментах доручається укріпити і прискорити виконання цього декрету, а також негайно довести до кінця повну чистку всієї встановленої влади; вони мусять подати особливі звіти про ці дві операції Національному конвентові не пізніше наступного місяця.

Mautouchet, Le gouvernement révolutionnaire, p. 233.

✓ 82. ДОПОВІДЬ РОБЕСП'ЄРА 5 НІВОЗА II РОКУ (25 грудня 1793 р.) ПРО ПРИНЦИПИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО УРЯДУ

Теорія революційного уряду так само нова, як і сама революція, що його створила. Її не треба шукати в книгах політичних письменників, які не передбачали цієї революції; ні в законах тиранів, які, задовольняючись своєю могутністю, мало піклуються про вишукання для неї законних підстав; для аристократії термін «революційний уряд» лише символ терору або об'єкт наклепу, для тиранів — це тільки непорозуміння, для більшості людей — загадка.

... Мета конституційного уряду — зберегти республіку; мета революційного уряду — заснувати її. Революція — це боротьба свободи проти її ворогів; конституція — це правління свободи, яка вже здобула перемогу і встановила мир. Революційний уряд потребує розвитку надзвичайної енергії саме тому, що він перебуває в стані війни. Він підпорядкований менш одноманітним і строгим правилам, бо обставини, що його оточують, грізні і мінливі, і особливо тому, що він безперервно змушений вишукувати нові і спішні засоби для усунення знов виникаючих і невідсторонних небезпек.

Конституційний уряд турбується головним чином про свободу громадян, революційний — про свободу суспільну. При конституційному устрої можна майже обмежитись захистом окремих осіб від насильства державної влади; при революційному устрої сама державна влада змушена захищатись проти всіх клів, які на неї нападають. Революційний уряд мусить давати добрим громадянам усю повноту національного заступництва; для ворогів народу в нього тільки смерть.

Якщо революційний уряд повинен бути більш енергійний у своїх діях і менш обмежений в своїх рухах, ніж звичайний уряд, то хіба він стає від цього менш справедливим і законним? Ні. Він спирається на найбільш священний з усіх законів — врятування народу, на найбільш непохитний з усіх принципів — необхідність. У нього теж є свої правила, засновані на справедливості і на підтриманні громадського ладу. У нього немає нічого спільного з анархією і безладдям; навпаки, його мета є придушити їх, з тим щоб запровадити і зміцнити царство законності. У нього немає нічого

спільного з сваволею: він повинен керуватись не інтересами приватних осіб, а благом усього суспільства.

Mautouchet, p. 262.

✓ 83. ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ ПРО ПОВНОВАЖЕННЯ НАРОДНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРИ АРМІЯХ 9 КВІТНЯ 1793 р.¹

1. При кожній з армій республіки повинні постійно перебувати по три народних представники; щомісячно один з них змінюватиметься.

2. Вони повинні найдіяльнішим способом наглядати за дією агентів Виконавчої ради, за поведінкою генералів, офіцерів і солдатів армій; вони щоденно повинні вимагати звіту про стан складів, про всякого роду поставки продовольства і військового постачання; вони піддають найсуворішому контролю дії і роботу всіх постачальників та підприємців при арміях республіки.

3. Вони вживають всіх потрібних, на їхню думку, заходів для прискорення реорганізації армії і включення до її складу волонтерів та рекрутів; для досягнення цієї мети вони діють у згоді з генералами, командирами дивізій та іншими особами, підпорядкованими Виконавчій раді.

Mautouchet, № 25, p. 174.

✓ 84. ЦИРКУЛЯР КОМІТЕТУ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТКУ НАРОДНИМ ТОВАРИСТВАМ, ЯКИЙ ВИЗНАЧАЄ ЇХ РОЛЬ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ УРЯДІ, 16 ПЛЮВІОЗА II РОКУ (4 лютого 1794 р.)

Саме серед народних товариств народився, виріс і досяг належної висоти дух свободи. Пильні вартіві, які стоять ніби на передових постах громадської думки, вони били на сполох при кожній небезпеці і закликали до боротьби проти всіх зрадників. Саме в святилищі народних товариств патріоти шукали і виковували свою переможну зброю.

Тепер республіка чекає від народних товариств нових послуг. ... Ви будете нашими могутніми помічниками. Остання сіль змов буде розірвана. Ми знищимо підлі рештки федералізму, яким ще заражена значна частина нашої адміністрації. Викривати інтригу, яка зганьбила громадські посади; виривати маску з рук лицемірів патріотизму, у суевірства — його кинджал і факели; стежити за лабіринтами різноманітних підступів агентів, співучасників і прибічників тиранії; роздушити голову зради, гідра якої намагається знов оживити свої розрізнені і роздрібнені останки; викрити і злочинного чиновника, який зловживає владою, і підлого дезертира, який кинув свій пост, і розбещену людину, яка продає свою думку і торгує своїм сумлінням, і егоїста, для якого не існує батьківщини; підняти, нарешті, над усіма цими посадовими особами той факел, який у ваших руках кидає яскраве світло і своїм блиском примушує бліднути всіх винних; читати

¹ Крім комісарів при арміях, до всіх департаментів Франції були вибрані члени Конвенту для запровадження в життя революційних заходів.

всякі інші, не менш корисні розслідування; виявити добродетельності, які схильні залишатися в безвісності; вказувати батьківщині тих, хто міг би займати будьякий пост і працювати над здійсненням нових планів і революційного ладу; закликати до роботи людей незаплямованих, освічених, хоробрих, які не підкоряються тиранії; служити для республіки тим розсадником, де вона знаходить їх, — от чого чекають від вас Конвент, Комітет громадського порятунку і всі добрі громадяни.

Народні представники розіслані по різних департаментах, для того щоб провести там чистку і організацію встановленої влади. Будьте їх факелом! Народні представники, вибрані синами народу, повинні пильнувати його інтереси, хочуть діяти тільки через народ і тільки в ім'я його інтересів.

Народні товариства! Представники народу утворюють з вами нерозривний ланцюг. Ви почнете з старого перегляду свого складу, щоб провести своїх членів через горно чистки. Негідники часто удавали вашу зовнішність і хотіли приховати свої злочини під тою недотриманістю, яка повинна охороняти тільки добродетельність.

... Відкинувши від себе всі ці ворожі елементи, ви знову станете вірні своєму призначенню; ви створите чисте і блискуче ядро, кріпке і зімкнуте, подібно до алмазу, звільненого від шкаралупи, що утворилася на його поверхні через налиплий бруд. Тоді народні представники закличуть до вашого середовища і віддадуть на суд вашої думки всіх громадських службових осіб. Опис їх діянь розгорнеться у велику книгу, і ви виголосите свій вирок: прірва розкриється під ногами лихих, чоло справедливих прикраситься блискучим ореолом.

Будівля революції скоро буде завершена. Ви сміливо заклали міцний фундамент; ви маєте увінчати вершину будівлі. Зроблені вами раніше послуги є запорукою здійснення всіх тих, яких ми від вас чекаємо.

Moutouchet, № 80, p. 271.

85. ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ, ЯКИЙ РЕОРГАНІЗУЄ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТРИБУНАЛ, 22 ПЕРІАЛЯ ІІ РОКУ (10 червня 1794 р.)

... Революційний трибунал¹ засновується для покарання ворогів народу.

5. Ворогами народу є ті, хто заміряється силою або хитрощами на громадську свободу.

6. Оголошуються також ворогами народу: особи, які закликають до відновлення королівської влади, заміряються принизити або розпустити Національний конвент і революційний республіканський уряд, центром якого він є; ті, хто зраджує республіку, командує фортецями й арміями або займаючи будьяку іншу військову посаду, а також ті, хто підтримує зносини з ворогами

¹ Надзвичайний карний трибунал, реорганізований в Революційний трибунал, був створений 10 березня 1793 р.

республіки і працює над тим, щоб викликати недостачу в постачанні та обслуговуванні армії; ті, хто намагається утруднити поставку продовольства в Париж або викликати голод у республіці; ті, хто сприяє замислам ворогів Франції тим, що допомагає переховуванню і безкарності змовників і аристократії або переслідує та ширить наклепи на патріотів, або завдає шкоди народним представникам, або перекручує революційні принципи, закони і заходи уряду шляхом брехливих і віроломних вчинків; ті, хто обдурює народ або народних представників, сподіваючись примусити їх до вчинків, які суперечать інтересам свободи; ті, хто намагається викликати в народі розпач, для того, щоб допомогти замислам тиранів, які об'єдналися проти республіки; ті, хто поширює брехливі відомості з метою викликати в народі розбрат або ворожнечу; ті, хто намагається ввести народ в обман і заважає його освіті; хто псує звичаї і розбещує громадську свідомість, хто охолоджує енергію і чистоту революційних і республіканських принципів або загає їх розвиток своїми контрреволюційними або непристойними статтями або будь-якими іншими хитрощами. Ворогами народу є також несумлінні постачальники, які утруднюють рятування республіки, і всі марнотратники суспільного добра, крім тих, які вже включені в розпорядження закону 7 фрімера; ті, хто, займаючи громадські посади, зловживають своїми повноваженнями і служать ворогам революції, утискуючи патріотів та пригноблюючи народ. Нарешті, ворогами народу є всі ті, хто визначений в попередніх законах, які говорять про покарання змовників і контрреволюціонерів, і хто будь-якими засобами і під яким би то ні було приводом завдає шкоди свободі, єдності, безпеці республіки або працює над тим, щоб перешкодити її зміцненню.

7. Карою за злочини, які підлягають віданню Революційного трибуналу, — є смерть.

8. Доказом, необхідним для ухвалення вироків над ворогами народу, є всякий речовий або моральний доказ в словесній або писаній формі, який може служити достатньою підставою для всякого справедливого, розумного громадянина; єдиним керівництвом для ухвалення вироку повинна бути совість присяжних, прийнятих любов'ю до батьківщини; їх метою є торжество республіки і загибель її ворогів; формами судівництва є ті прості способи, які підказуються присяжним їх здоровим розумом для виявлення істини за встановленими законом правилами.

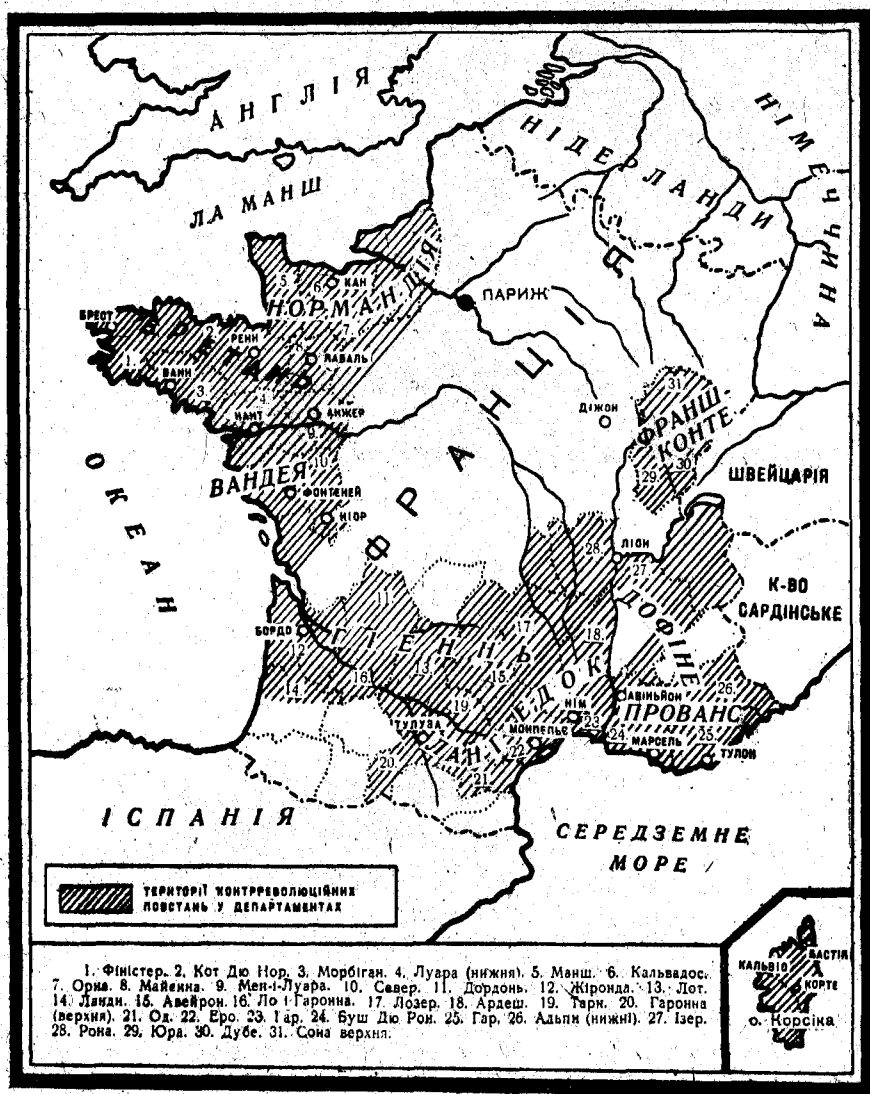
... 16. Як оборонців для оклеветаних патріотів закон дає присяжних — патріотів; а змовникам закон не дає ніяких оборонців.

Moutouchet, № 95, p. 299.

✓ 86. ДЕКРЕТ 12 ЖОВТНЯ 1793 р., ЯКИЙ ПРИПISУЄ ЗНИЩЕННЯ ЛІОНА¹

1. За поданням Комітету громадського порятунку Конвентом призначається Надзвичайна комісія з 5 членів, який

¹ Ліон був взятий військом Конвенту 9 жовтня 1793 р.

**КОНТРЕВОЛЮЦІЙНІ ПОВСТАННЯ
У ФРАНЦІЇ В 1793—1794 РР.**

дорується негайно провести військовий суд і розправу над контр-революціонерами Ліона...

2. Всі жителі Ліона повинні бути обеззброєні. Їх зброя буде негайно роздана оборонцям республіки.

Частина її підлягає поверненню патріотам Ліона, яких гнобили багатії та контрреволюціонери.

3. Місто Ліон буде зруйноване; всі житла багатих повинні бути знищені; залишаться тільки будинки бідняків, житла вбитих або вигнаних патріотів, будівлі, спеціально пристосовані для проми-словості, і пам'ятники, споруджені на славу людства і народної освіти.

4. Ім'я Ліона буде викреслене з списку міст республіки.

5. Сукупність будинків, що залишилися, носитиме віднині назву «Звільненої комуни».

6. На руїнах Ліона буде поставлена колона, яка передасть нащадкам про злочини роялістів цього міста і про їх покарання; на ній буде вигравірований такий напис:

«Ліон повстав проти свободи, — Ліона більше немає. 18-й день першого місяця другого року республіки, єдиної і неподільної».

7. Народним представникам дорується негайно призначити комісарів для складення списків усіх володінь, які належать багатіям і контрреволюціонерам Ліона, для того щоб Національний конвент міг негайно встановити спосіб здійснення декрету, який дарує це майно патріотам як нагороду.

Buchez et Roux, v. XXIX, p. 192.

87. ПОВІДОМЛЕННЯ КОМІСАРІВ КОНВЕНТУ ПРО СТАНОВИЩЕ СПРАВ У ВАНДЕІ

Комітетові громадського порятунку представники народу в Мен-Луарському і Сарському департаментах. Анжер, 24 квітня 1793 р.

Ви запитуєте нас про подробиці відносно розрух, які хвилюють цю частину республіки, про причини цих розрух, про їх поширеність і про їх наслідки.

... Неуцтво і фанатизм панували в областях, охоплених в сучасний момент повстанням, коли революція закликала французів до волі.

Революція тут мало відчувалась, і у свободи виявилось незначне число друзів. Кайдани феодального і попівського деспотизму були розбиті до всій Франції; тільки тут не поспішали їх розбивати і ні один момент не втрачали надії на їх відновлення. У цьому нещасливому краї патріотизм уже три роки як перебуває у війні з ненавистю до свободи і не завжди був переможний... Уже три роки, як ця нещасна країна повсякденно зрошується кров'ю її жителів.

Зручнішої місцевості для контрреволюційної змови не можна було й вибрати; вона відзначається величезною родючістю і охоплює частину наших берегів; настрої її збитих з пантелику жителів, їх число, їх багатства — все обіцяло, здавалось, цілковитий успіх.

Потрібний був лише привід, і його дав рекрутський набір. Всі готування були зроблені з давніх часів; в один момент піднялося більше 100 тис. чоловік; вони захопили адміністративні установи і спалили всі реєстри документів, податкові списки, всі папери і всі відомості, необхідні для управління. Вони перерізали поодиноці всіх захоплених несподівано патріотів і розгромили їх майно; їх рух був навальний, їхні успіхи дивовижні, і ми не боїмося сказати, що може це було б кінцем республіки, якби комісари Конвенту не прибули в ті різні пункти, які захопили або готувались захопити бунтівники. Присутність комісарів вернула впевненість і енергію приголомшеним патріотам, і всі разом взялися за операції, необхідні для того, щоб розсіяти цей грізний ураган.

Багато емігрантів з колишніх дворян і священників стбїть на чолі цих зграй і спрямовує всі їхні рухи; вони здебільшого озброєні і, очевидно, постачені великою кількістю військових припасів і продовольства. Вони окопуються, вони виступають у бій за заздалегідь обміркованим планом; загалом вони б'ються досить добре, і дехто серед них виявляє відчайдушну безстрашність, яку може дати тільки фанатизм.

Ви не повірите, до якої міри збиті з пантелику ці бідні люди і яке велике їх довір'я до керуючих ними злочинців. Ніколи заборони не заходили так далеко.

Символами, що їх об'єднують, є білі прапори і білі кокарди; всі носять наплічники й чотки; король і їхні попи — от їхній лозунг. Вони мають хоробрість, яка доходить до безумства; вони атакують, не чекаючи нападу. Цю дивну впевненість дають їм, поперше, успіхи, які вони спочатку здобули з великою легкістю, а, подруге, негідна поведінка тих, які були призначені, щоб дати їм відсіч.

Влада всюди розвинула посилену діяльність, величезну енергію. Так само і маса громадян виявилась гідною свободи. Ми розповімо вам про численні прояви мужності та громадянськості, які трохи нас втішають серед стількох страхіть.

Aulard, *Actes du Comité de salut Public*, «Французская революция в провинции и на фронте», стор. 127—130; Гиз, 1923.

✓ 88. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЕРОРУ

... Уже революція була чимсь зовсім іншим, ніж боротьба за ту чи іншу державну форму, як то часто ще уявляють у Німеччині. Зв'язок між більшістю повстань того часу і голодною нуждою; значення, яке мало постачання провіанту столиці і розподіл запасів уже починаючи з 1789 р.; декретування максимуму цін, закони проти скупників життєвих припасів; бойовий заклик революційних армій: *guerre aux palais, paix aux chaumières* [мир халупам, війна палацам]; свідчення карманьйоли¹, за якою республіканець, *pbrad du fer* [заліза] і *du coeur* [серця], повинен мати також *du pain* [хліб], і сотні інших безперечних ознак доводять,

¹ Карманьйола — революційна народна пісня часів Французької революції.

крім строгого вивчення фактів, що тодішня демократія була чимсь зовсім іншим, ніж проста політична організація. Відомо також і те, що конституція 1793 р. і терор ішли від тої партії, яка спиралась на обурений пролетаріат, що загибель Робесп'єра означала перемогу буржуазії над пролетаріатом, що змова Бабефа зробила в ім'я рівності заключні висновки з ідей демократії 93 року, оскільки висновки ці можливі були тоді. Французька революція була соціальним рухом від початку до кінця, і після неї суто політична демократія неможлива.

... комуністи всіх країн мають цілковите право брати участь у святі французької республіки, як би там «перевершена» вона ні була. Поперше, всі народи, які були досить дурні, щоб дозволити вжити себе для придушення революції, повинні дати французам публічне задоволення, після того як вони зрозуміли, яку дурницю зробили вони в своїй вірогідності; подруге, весь європейський соціальний рух нинішнього часу є лише другий акт революції, лише підготування до розв'язання тої драми, яка почалась в 1789 р. в Парижі, а тепер відбувається на сцені, що охопила всю Європу; потрете, в нашу боягузливу, себелюбну, жебрацьку буржуазну епоху буде якраз своєчасним нагадати про ту велику годину, коли цілий народ на момент відкинув усяке боягузтво, усяке себелюбство, усяке жебрацтво; коли були люди, які мали мужність беззаконня, які не відступали ні перед чим, — люди залізної енергії, яким пощастило добитися того, що, починаючи з 31 травня 1793 р. до 26 липня 1794 р., жоден боягуз, жоден гендляр, жоден спекулянт, одне слово, жоден буржуа не наважився показатись.

«Свято народів у Лондоні», Твори, т. V, стор. 28—29.

89. ЛЕНІН ПРО ЯКОБІНСЬКУ ДИКТАТУРУ І ПРО ЗНАЧЕННЯ ТЕРОРУ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

... щоб бути конвентом, для цього треба сміти, вміти, мати силу завдавати нещадних ударів контрреволюції, а не йти на угоду з нею. Для цього треба, щоб влада була в руках найбільш передового, найбільш рішучого, найбільш революційного для даної епохи класу. Для цього треба, щоб він був підтриманий усією масою міської і сільської бідноти (півпролетарів). Для цього потрібна нещадна розправа з контрреволюційною буржуазією насамперед...

«Про конституційні ілюзії», Твори, т. XXI, стор. 51.

6.

... Коли ваші буржуазні великі революціонери в Англії в 1649 р., у Франції в 1792—1793 рр. робили революцію, вони не давали свободи зібрань монархістам. Тому і названа Французька революція Великою, що вона не відзначалася дряблістю,

половинчастістю, фразерством багатьох революцій 1848 р., а що це була ділова революція, яка, скинувши монархістів, задавила їх до кінця.

«Про обман народу лозунгами свободи та рівності». Промова на з'їзді по позашкільній освіті 19 травня 1919 р., Твори, т. XXIV, стор. 291.

✓ в.

... Англійські буржуа забули свій 1649-ий, французи свій 1793-ій рік. Терор був справедливий і законний, коли він застосовувався буржуазією на її користь проти феодалів. Терор став потворний і злочинний, коли його зважились застосовувати робітники та бідніші селяни проти буржуазії! Терор був справедливий і законний, коли його застосовували в інтересах заміни одної експлуатуючої меншості іншою експлуататорською меншістю. Терор став потворний і злочинний, коли його почали застосовувати в інтересах повалення в сякої експлуататорської меншості, в інтересах дійсно величезної більшості, в інтересах пролетаріату і напівпролетаріату, робітничого класу і біднішого селянства!

«Лист до американських робітників», Твори, т. XXIII, стор. 185.

г.

... Конвент був саме диктатурою низів, себто найнижчих верств міської і сільської бідноти. У буржуазній революції це була саме така повновладна установа, в якій панувала цілком і неподільно не велика або середня буржуазія, а простий народ, біднота, себто саме те, що ми називаємо: «пролетаріат і селянство». Визнавати Конвент і рятувати проти захоплення влади — значить грати словами. Визнавати Конвент і розпинатися проти «революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства» — значить побивати самого себе.

«Доповідь про об'єднавчий з'їзд РСДРП», Твори, т. IX, стор. 217.

д.

Якобінці 1793 року були представниками найбільш революційного класу XVIII віку, міської і сільської бідноти. Проти цього класу, який розправився уже на ділі (а не на словах) із своїм монархом, із своїми поміщиками, із своїми поміркованими буржуа за допомогою найреволюційніших заходів аж до гільйотини, проти цього дійсно-революційного класу XVIII віку йшли війською об'єднані монархи Європи.

Якобінці оголосили ворогами народу тих, хто «сприяє замислам об'єднання тиранів, скерованим проти республіки».

Приклад якобінців повчальний. Він і дотепер не застарів, тільки застосовувати його треба до революційного класу XX віку, до робітників і півпролетарів. Вороги народу для цього класу в XX віці — не монархи, а поміщики і капіталісти, як клас...

... Якобінці 1793 року ввійшли в історію великим зразком дійсно революційної боротьби з класом експлуататорів з боку

класу трудящих і пригноблених, який узяв усю державну владу в свої руки.

«Про ворогів народу», Твори, т. XX, стор. 505—506.

е.

... Історики буржуазії бачать у якобінстві падіння («скотитися вниз»). Історики пролетаріату бачать в якобінстві одне з вищих піднесенень пригнобленого класу в боротьбі за визволення. Якобінці дали Франції кращі зразки демократичної революції і відсічі коаліції монархів проти республіки. Повної перемоги не судилося завоювати якобінцям, головне, тому, що Франція XVIII віку була оточена на континенті занадто відсталими країнами і що в самій Франції не було матеріальних основ для соціалізму, не було банків, синдикатів капіталістів, машинної індустрії, залізниць.

«Якобінство» в Європі або на кордоні Європи і Азії в XX віці було б пануванням революційного класу, пролетаріату, який, підтриманий найбільшим селянством і спираючись на наявність матеріальних основ для руху до соціалізму, міг би не тільки дати все те велике, невикорінюване, незабутнє, що дали якобінці XVIII віку, але і привести, у всесвітньому масштабі, до сталої перемоги трудящих.

Буржуазії властиво ненавидіти якобінство. Дрібній буржуазії властиво боятися його. Свідомі робітники і трудящі вірять в перехід влади до революційного, пригнобленого, класу, бо в цьому суть якобінства, єдиний вихід з кризи, визволення від розрухи і від війни.

«Чи можна залякати робітничий клас «якобінством?», Твори, т. XX, стор. 556.

ж.

Історична велич справжніх «якобінців», якобінців 1793 р., полягала в тому, що вони були «якобінці з народом» з революційною більшістю народу, з революційними передовими класами свого часу.

«Перехід контрреволюції в наступ», Твори, т. XX, стор. 435.

90. СТАЛІН ПРО КОМПЕТ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

ДПУ або ЧК є каральний орган радянської влади. Цей орган більш або менш аналогічний Комітетові громадської безпеки, створеному під час Великої французької революції. Він карає головним чином шпигунів, змовників, терористів, бандитів, спекулянтів, фальшивомонетників. Він являє щось на зразок військово-політичного трибуналу, створеного для забезпечення інтересів революції від замахів з боку контрреволюційних буржуа і їх агентів.

«Розмова з чужоземними робітничими делегаціями 5 листопада 1927 р.» «Питання ленінізму», стор. 312, 9 вид., 1934 р.

Б. РЕВОЛЮЦІЙНІ ВІЙНИ

91. ДЕКРЕТ 23 СЕРПНЯ 1793 р. ПРО МАСОВИЙ НАБІР

1. З даного моменту і до того часу, поки вороги не будуть вигнані з меж території республіки, всі французи оголошуються в стані постійної реквізиції.

Молоді люди підуть битися на фронт, жонаті повинні кувати зброю і підвозити продовольство; жінки будуть готувати намети, одяг і служитимуть у шпиталях; діти — щипати корпю з старої білизни; старі примусять виводити себе на майдани, щоб викликати у воїнів хоробрість, ненависть до королів і думку про єдність республіки.

2. Національні будівлі будуть перетворені в казарми; майдани зробляться збройовими майстернями; земля з льохів буде вищолочена, щоб здобути з неї селітру...

3. Комітетові громадського порятунку доручається вжити всіх заходів для негайної організації прискореного виробництва всякого роду зброї, відповідної станові й енергії французького народу; для цієї мети йому доручається організувати різні виробництва, мануфактуру, майстерні, фабрики, необхідні для виконання цих робіт, а також реквізувати для них по всій республіці майстрів і робітників, які можуть сприяти їх успіхові; для цієї мети в розпорядження військового міністерства передається сума в 30 млн. ліврів. У Парижі організується центральна установа для прискореного виробництва зброї...

4. Ніхто не може замінити себе будьким на тій службі, куди він призначений; всі державні службовці повинні залишатися на своїх місцях.

5. Провадиться загальний набір усіх громадян; нежонаті громадяни або бездітні вдовці від 18 до 25 років ідуть першими; вони негайно виряджаються до головного пункту свого дистрикту, де повинні щоденно вправлятися у поводженні із зброєю, чекаючи наказу про відправлення на фронт...

6. Батальйон, організований в кожному дистрикті, збирається під прапором з таким написом: «Французький народ повстав проти тиранів».

«Moniteur», v. XVІІ, р. 173.

92. З ДОНЕСІННЯ ПРЕДСТАВНИКА НАРОДУ ПРИ ІТАЛІЙСЬКІЙ АРМІЇ КОМІТЕТОВІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТКУ

Ніцца, 2-й день 2-го місяця ІІ року [23 жовтня 1793 р.]

Ми не одержали офіціальних відомостей про здачу Ліона. Всього лише два дні тому ми переконались, що він переможений. Однак, занадто довгочасний опір цього огидного притону робив становище Італійської армії тривожним. П'ємонтівці подвоїли своє зусилля, щоб прорвати війська, які обороняли департамент Вар; ми були дуже занепокоєні. Армія рабів значно переважала нас числом, і вони з силою якинулись на наше ліве крило. Мужність республіканців взяла верх над чисельністю

ворожих військ, і 500 оборонців республіки примусили тікати 4 тис. чоловік, взяли 600 полонених, серед них одного офіцера і одного неаполітанського принца, захопили ворожі гармати. Пост у 100 чоловік сміливців тримався протягом 12 годин проти 1 тисячі чоловік. Цей день врятував республіку від великих нещасть. Ми повинні висловити жаль з приводу долі двадцяти чи тридцяти героїв, які полягли в цей пам'ятний день. Італійська армія має великі заслуги перед республікою; оголосить про це. Вона заслужила цю нагороду, і всяке заганяння було б тут несправедливістю...

Робесп'єр молодший.

«Correspondance de Maximilien et Augustin Robespierre», р. 199—200.
За російським перекладом — «Переписка Робесп'єра», за ред. Ц. Фрідлянда,
стор. 172, 1929 р.

**93. ДЕКРЕТ ПРО ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ,
ЗАПРОПОНОВАНИЙ РОБЕСП'ЄРОМ КОНВЕНТОВІ
ВІД ІМЕНІ КОМІТЕТУ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТКУ
27 БРЮМЕРА ІІ РОКУ (17 листопада 1793 р.)**

Ми пропонуємо вам такий декрет:

Національний конвент, виходячи з бажання повідомити цілому світові принципи, які ним керують, ... бажаючи в той же час розладнати усі віроломні підступи, застосовувані його ворогами, щоб стурбувати з приводу його намірів вірних союзників французької нації, швейцарські кантони та Сполучені штати Америки, п о с т а н о в л я е:

I. Національний конвент оголошує від імени французького народу, що непохитна воля республіки полягає в тому, щоб настрашувати своїх ворогів, бути великодушною щодо своїх союзників і справедливою щодо всіх народів.

II. Договори, які зв'язують французький народ із Сполученими штатами Америки та швейцарськими кантонами, будуть вірно виконуватись.

III. Щодо змін, які могли бути викликані революцією, що змінила французький уряд, або загальних і надзвичайних заходів, до яких республіка змушена була вдатись на час для захисту своєї незалежності і свободи, то Національний конвент стоятиме на ґрунті взаємної лояльності та спільних інтересів республіки і її союзників.

IV. Національний конвент зобов'язує (enjoint) громадян і всіх цивільних та військових службовців республіки поважати і примушувати поважати територію всіх нейтральних або союзних націй.

V. Комітетові громадського порятунку доручається вишукати способи для дедалі більшого укріплення дружніх зв'язків між республікою і її союзниками, а саме швейцарськими кантонами і Сполученими штатами Америки.

VI. В усіх спорах з приводу окремих питань і обопільних вимог він буде проявляти щодо дружніх націй, а саме швейцарських кантонів і Сполучених штатів, всіма способами, що будуть сумісні з умовами, в яких перебуває республіка, почуття справедливості,

благонадійності та поваги, якими французька нація перейнята щодо них.

VII. Даний декрет і доповідь Комітету будуть надруковані і перекладені всіма мовами, поширеними в республіці та закордонних державах, щоб засвідчити в усьому світі принципи французької республіки і замаху її ворогів проти безпеки всіх народів.

Le Comité de Salut publique à la Convention Nationale. Rapports faits en son nom par Robespierre, p. XLIV—XLVI, 1794.

94. З ЗАПРОПОНОВАНОЇ РОБЕСП'ЄРОМ ВІД ІМЕНІ КОМІТЕТУ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТUNKУ¹ ВІДПОВІДІ КОНВЕНТУ НА МАНІФЕСТИ КОРОЛІВ, ЯКІ ОБ'ЄДНАЛИСЯ ПРОТИ РЕСПУБЛІКИ

Світ належав двом чи трьом расам тиранів, як африканські пустині — тиграм і зміям; ми повернули його людству!

Народи, якщо у вас немає сил... якщо вам не дано ще користуватися тими правами, які ми вам повернули, стережіться, принаймні, того, щоб порушувати наші права або зводити наклепи на нашу мужність. Французи зовсім не охоплені манією того, щоб робити будьяку націю щасливою і вільною проти її волі. Всі королі могли б животіти або вмирати на своїх скривавлених тронах, якби вони зуміли поважати самостійність французького народу. Ми хочемо тільки просвітити вас з приводу їхнього наклепу.

Le Comité de Salut publique à la Convention Nationale. Rapports faits en son nom par Robespierre, p. 69, 1794.

95. ЕНГЕЛЬС, ЛЕНІН І СТАЛІН ПРО ВІЙНИ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

а. Ф. Енгельс — В. Адлерові

Лондон, 4 грудня 1889 р.

Книгу Авенеля про Клооца², я тобі рекомендував обробити ось чому:

На мою (і Маркса) думку, в книзі є перше правильне зображення спеціально критичного періоду французької революції, яке ґрунтується на архівних дослідженнях, саме — часу від 10 серпня [1792 р.] до 9 термідора.

Паризька комуна і Клооц були причінниками війни з метою революційної пропаганди (Propagandakrieg), вважаючи її єдиним засобом порятунку, тоді як «Комітет громадського порятунку» (Comité de Salut publique) займався дипломатією (Staatsmännerte), боявся європейської коаліції, шукав миру шляхом поділення союзників. Дантон хотів миру з Англією, себто з Фоксом і з англійською опозицією, яка сподівалась в результаті виборів здобути владу. Робесп'єр у Базелі дурив (mogelte) Австрію і Прусію і хотів прийти до згоди з цими країнами. Обидва були противниками Комуни і добивалися насамперед повалення тих людей,

¹ З доповіді Робесп'єра в Конвенті 15 фримера (5 грудня 1793 р.)

² Клооц прилучався до ебертистів.

які бажали війни для революційної пропаганди і поширення в усій Європі республіканського устрою. Їм [Дантонові і Робесп'єрові] вдалося перемогти, Комуни [Ебер, Клооц] обезголовили. Але з цього моменту став неможливий мир між тими, хто хотів миру з самою тільки Англією, і тими, хто хотів його скласти з самими лише німецькими державами. Вибори в Англії відбулись сприятливо для Пітта, Фокс був на роки відсторонений від уряду, — це зіпсувало становище Дантона, Робесп'єр переміг і зняв йому голову. Але (це Авенель не до с и т ь підкреслив), в той час як терор досяг шалених розмірів, бо він був необхідний для того, щоб допомогти Робесп'єрові вдержати в своїх руках владу при наявних внутрішніх умовах, завдяки перемозі при Флерюс (Fleurus) 24 червня 1794 р. терор став непотрібний, бо ця перемога не тільки звільнила кордони, але і передала Бельгію, а посередньо і лівий берег Рейна, — Франції. Робесп'єр став тоді теж зайвим і впав 24 липня.

На всю французьку революцію величезний вплив робила війна проти коаліції, все життя революції обумовлювалось нею. Проникає коаліційна армія у Францію — це викликає перевагу блуждаючого нерва (vagus), виникає сильне серцебиття, революційна криза. Армія коаліції повинна відступати, — здобуває переваги симпатичний нерв (sympathicus), серце б'ється повільніше, реакційні елементи знов протискуються на перший план, плебеїв — предтеч пізнішого пролетаріату, — енергія яких рятувала республіку, врозумлюють і приборкують.

Трагічне те, що партія війни нещадної (à outrance), війни за визволення народів, виявляється цілком права, і республіка перемагає всю Європу, але тільки вже після того, як ця партія сама давно обезголовлена, і замість війни для революційної пропаганди настають базельський мир і буржуазна оргія директорії...

Зображення того, як битва при Флерюс (Fleurus) повалила панування терору, подано в 1842 р. в (першій) «Рейнській газеті» Кеппеном...

«Листи» за ред. В. Адоратського, стор. 362—364, вид. 4-е, 1932 р.

6. Лист Ф. Енгельса К. Марксові 26 вересня 1851 р.

... Безперечний факт, що дезорганізація армій і цілковите зруйнування дисципліни були як умовою, так і результатом усіх переможних революцій, що до цього часу були. Франції потрібний був період часу з 1789 до 1792 р. для того, щоб заново організувати тільки одну армію — Дюмур'є — чисельністю приблизно в 60 000—80 000 чоловік, і навіть ця армія, не зважаючи на все, розпалась, і у Франції не було, так би мовити, ніякої організованої армії до кінця 1793 р. ... І хто під час першої французької революції вніс дисципліну в армію? Не генерали, які починають користуватися впливом і авторитетом у імпровізованих арміях лише після декількох перемог революції, а terreur [терор] внутрішньої політики, громадянської влади.

Твори, т. XXI, стор. 280.

в.

...Великі революції, навіть коли вони починалися мирно, як Велика Французька революція, кінчалися шаленими війнами, які відкривала контрреволюційна буржуазія. Інакше і бути не може, якщо на це питання дивитися з точки зору класової боротьби, а не того міщанського фразерства про свободу, рівність, трудову демократію і волю більшості, того міщанського тупоумного фразерства, яким нас угощають меншовики, есери, вся ця «демократія».

Ленін, Промова на I Всеросійському з'їзді по позашкільній освіті. «Про обман народу лозунгами свободи і рівності», Твори, т. XXIV, стор. 297—298.

г.

Посилаються постійно на героїчний патріотизм і чудеса воєнної доблесті французів у 1792—1793 роках. Але забувають про матеріальні, історико-економічні умови, які тільки і зробили ці чудеса можливими. Дійсно революційна розправа з віджитим феодалізмом, перехід усієї країни, і до того з швидкістю, рішучістю, енергією, самовідданістю дійсно революційно-демократичними, до вищого способу виробництва, до вільного селянського землеволодіння — от ті матеріальні, економічні умови, які з «чудесною» швидкістю врятували Францію, переродивши, оновивши її господарську основу.

Приклад Франції говорить нам одне і тільки одне: щоб зробити Росію оборонноспроможною, щоб добитися і в ній «чудес» масового героїзму, треба з «якобінською» нещадністю змести все старе і оновити, переродити Росію господарськи. А цього не можна зробити в ХХ віці самим зметенням царизму (Франція 125 років тому не обмежилась цим). Цього не можна зробити навіть самим революційним знищенням поміщицького землеволодіння (ми навіть цього не зробили, бо есери і меншовики зрадили селянство!), самою передачею землі селянству. Бо ми живемо в ХХ віці, панування над землею без панування над банками неспроможне внести переродження, оновлення в життя народу.

Матеріальне, виробниче оновлення Франції, наприкінці XVIII віку, було зв'язане з політичним і духовним, з диктатурою революційної демократії і революційного пролетаріату (від якого демократія не відокремлювалась і який був ще майже злитий з нею), з нещадною війною, проголошеною всьому реакційному. Весь народ і особливо маси, себто пригноблені класи, були охоплені безмежним революційним ентузіазмом: війну всі вважали справедливою, оборонною, і вона була на ділі такою. Революційна Франція оборонялась від реакційно-монархічної Європи. Не в 1792—1793 рр., а багато років пізніше, після перемоги реакції всередині країни, контрреволюційна диктатура Наполеона перетворила війни з боку Франції з оборонних в завойовницькі.

Ленін, «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», Твори, т. XXI, стор. 189—190.

д.

... Якщо французькі революційні горожани і революційні селяни наприкінці XVIII віку, поваливши в себе монархію революційним шляхом, встановили демократичну республіку, — розправившись з своїм монархом, розправились по-революційному і з своїми поміщиками, — то ця політика революційного класу не могла не потрясти до основи всієї іншої самодержавної, царської, королівської, напівфеодальної Європи. І неминучим продовженням цієї політики революційного класу, який переміг у Франції, з'явилися війни, в яких проті революційної Франції стали всі монархічні народи Європи, склавши свою знаменну коаліцію, і пішли на Францію контрреволюційною війною. Як усередині країни французький революційний народ тоді вперше виявив нечуваний протягом століть максимум революційної енергії, так і в війні кінця XVIII віку він виявив таку ж гігантську революційну творчість, переутворивши всю систему стратегії, порвавши всі старі закони і звичаї війни і створивши, замість старих військ, нове, революційне, народне військо і нове ведення війни...

Війна у Франції була продовженням політики того революційного класу, який зробив революцію, завоював республіку, розправився з французькими капіталістами та поміщиками з нечуваною доти енергією, і в ім'я цієї політики, продовження її, повів революційну війну проти об'єднаної монархічної Європи.

Ленін, «Війна і революція», Твори, т. XXX, стор. 333—335.

е. Сталін про контрреволюційну роль англійської буржуазії

... Англійський капіталізм завжди був, є і буде найбільш злісним душителем народних революцій. Починаючи з Великої французької революції кінця XVIII віку і кінчаючи китайською революцією, яка відбувається нині, англійська буржуазія завжди стояла і продовжує стояти в перших рядах громителів визвольного руху людства...

Але англійська буржуазія не любить воювати своїми власними руками. Вона завжди вважала за краще війну чужими руками. І їй іноді, дійсно удавалось знайти дурнів, готових таскати для неї з вогню каштани. Так стояла справа під час Великої французької революції, коли англійській буржуазії удалося створити союз європейських держав проти революційної Франції.

«Замітки на сучасні теми», зб. «Про опозицію», стор. 610—611

Б. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЯКОБІНЦІВ. АГРАРНА ПОЛІТИКА ЯКОБІНЦІВ

96. ДЕКРЕТ 17 ЛИПНЯ 1793 р. ПРО ПОВНЕ І БЕЗПЛАТНЕ ЗНИЩЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ПРАВ

1. Всі колишні сеньйоріальні подати, оброки, зв'язані з феодальними правами, як постійні, так і випадкові, включаючи сюди і залишені в силі декретом 25 серпня минулого року, знищуються безплатно.

2. З чинності попередньої статті виключаються ренти і платежі, зв'язані виключно з земельними, а не з феодалними відносинами.

3. Розпочаті цивільні і кримінальні процеси за невнесення або за недоїмки по скасованих в статті 1 правах припиняються; витрати по них не накладаються ні на одну з сторін.

... 6. Колишні сеньйори, февдисти¹, земельні комісари, нотаріуси й інші власники документів, які встановлюють або potwierджують права, скасовані даним декретом або декретами, виданими попередніми Зборами, повинні подати їх в тримісячний строк після опублікування цього декрету до секретаріату місцевого муніципалітету. Документи, подані до 10 серпня, спалюються в цей день у присутності всіх громадян і Генеральної ради комуни; вся решта документів повинні бути спалені після закінчення 3 місяців.

7. Особи, викриті в тому, що сховали, приховали або затаїли оригінали або копії документів, які підлягають спаленню згідно з попередньою статтею, караються 5 роками каторги.

Archives Parlementaires. v. LXIX, p. 98.

✓ 97. ДЕКРЕТ 10 ЧЕРВНЯ 1793 р., ЯКИЙ ДОЗВОЛЯЄ ПЕРЕДІ ОБЩИННИХ ЗЕМЕЛЬ

Розділ I

1. Общинними є такі землі, на володіння якими або на продукти з яких мають спільне право жителі одної або кількох комун або одної частини комуни.

... 3. Всі землі, які належать комунам, чи є вони общинними вгіддями, чи тільки експлуатовуваними общиною, яке б ні було їх походження, можуть бути поділені, якщо тільки вони доступні для поділу за вказаною тут формою і правилами, крім нижчеподаних винятків.

Розділ II

1. Поділ общинних земель провадиться за числом осіб, які там проживають, без різниці віку, статі присутніх у комуні або відсутніх з неї в даний час.

... 3. Жителем комуни вважається всякий французький громадянин, який проживає в комуні не менш року до дня опублікування закону 14 серпня 1792 р. і який не залишав її протягом цього року з метою переселення в іншу комуну.

4. Фермери, орендарі, сільські робітники, службовці і взагалі всі громадяни мають право на участь у поділі, якщо тільки вони відповідають умовам, необхідним для того, щоб бути визнаними жителями комуни.

... 10. Колишній сеньйор, хоча б він і проживав у комуні, не має права на участь у поділі, якщо він уже скористався правом трияжу, навіть якби він передав потім свою частину приватним громадянам, які не є сеньйорами.

¹ Юристи — знавці феодалних прав.

... 12. Кожен громадянин користується одержаною ним після поділу ділянкою на основі повної приватної власності.

18. Проте, протягом 10 років з дня опублікування даного закону він не матиме права відчуження цієї ділянки; продаж, який він міг би зробити, вважатиметься за ніби незроблений і не-дійсний.

... 16. Ділянка общинної землі, яка припала кожному громадянину після поділу, не може бути відібрана за борги, навіть якщо вони зроблені до видання цього закону, протягом 10 років після його опублікування, за винятком того випадку, коли вона відчужується для виплати державних податків.

Розділ III

1. Поділ общинних земель є необов'язковим

... 9. Якщо $\frac{1}{3}$ голосів висловиться за поділ, то такий буде проведений.

10. Після цієї постанови рішення про поділ не може бути скасоване.

... 12. Загальні збори можуть також постановити, що обциним володінням будуть далі користуватися спільно; в такому разі вони встановлюють правила, які вважають найбільш придатними для врегулювання спільного користування.

Bourgin, Le partage des biens communaux, p. 729—739.

88. ДЕКРЕТ 3 ЧЕРВНЯ 1793 р. ПРО ПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНИХ ВОЛОДІнь В ОБЩИНАХ, ЯКІ НЕ МАЮТЬ ОБЩИННИХ ЗЕМЕЛЬ

1. Нерухоме майно емігрантів продається з торгів тому, хто дасть за нього дорожчу ціну, згідно з встановленими правилами для відчуження іншого національного майна і за винятком вилучень, які є в поданих нижче статтях.

2. У тих комунах, де немає обцинних земель, які підлягають поділові, але де є землі, які належать емігрантам, з цих земель відводиться достатня ділянка, для того щоб виділити по десятині землі кожному главі сім'ї, який володіє меншою кількістю землі або не володіє землею зовсім.

Archives Parlementaires, v. LXVI, p. 10.

89. ДЕКРЕТ 13 ВЕРЕСНЯ 1793 р. ПРО ПІЛЬГОВІ УМОВИ КУПІВЛІ ЗЕМЛІ ДЛЯ БЕЗЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАДЯН

Національний конвент декретує таке:

... 2. Стаття 2-а 4-го розділу закону 3 цього червня скасовується. Глави сім'ї, які не володіють землею, не внесені в податкові списки і які проживають в комунах, де немає обцинних земель, дістають змогу купити землі емігрантів на 500 ліврів кожний з розстрочкою платежів нарівно на 20 років без нарахування процентів.

Archives Parlementaires, v. LXXIV, p. 46—47.

100. ДЕКРЕТ КОНВЕНТУ 8 ВАНТОЗА II РОКУ (26 лютого 1794 р.) ПРО СЕКВЕСТР МАЙНА ВОРОГІВ РЕВОЛЮЦІЇ

Комітетові громадської безпеки надається право звільняти всіх ув'язнених патріотів.

Всяка особа, яка вимагатиме свого звільнення, повинна подати відомості про свою поведінку, починаючи з 1 травня 1789 р.

Власність патріотів священна і недоторканна. Майно осіб, визнаних ворогами революції, секвеструється на користь республіки; ці особи піддаються арештові надалі до складення миру, а потім виганяються назавжди з меж республіки.

Moutouchet, № 38, p. 275.

101. ДЕКРЕТ 13 ВАНТОЗА II РОКУ (3 березня 1794 р.) ПРО СПОСОБИ ДОПОМОГИ НЕІМУЩИМ КОШТОМ МАЙНА ВОРОГІВ РЕВОЛЮЦІЇ

1. Всі комуни республіки складають список неімущих патріотів, які проживають в них, з зазначенням їх імені, віку, професії, кількості і віку їх дітей. Директорії дистрикту в найкоротший строк надсилають ці списки до Комітету громадського порятунку.

2. Після одержання цих списків Комітет громадського порятунку робить доповідь про способи поліпшити становище всіх неімущих коштом імущих ворогів революції, вказаних у списку, складеному й опублікованому Комітетом громадської безпеки.

3. Відповідно до цього Комітет громадської безпеки дає точний припис усім наглядним комітетам республіки, щоб вони в строк, встановлений для кожного дистрикту у відповідності з його віддаленістю від центру, передали йому відомості з указанням імені, поведінки всіх осіб, арештованих після 1 травня 1789 р. Це стосується і тих, хто буде арештований після даного декрету.

Moutouchet, № 84, p. 275.

102. ДЕКРЕТ 22—29 ЧЕРВНЯ 1793 р. ПРО ПРИМУСОВУ ПОЗИКУ ОДНОГО МІЛЬЯРДА

Національний конвент... одностайно декретує, що згідно з урочистою заявою, зробленою на початку сесії і потвердженою Конституцією, яка буде в найближчий час подана на затвердження суверенного народу, заявою, яка проголошує про охорону недоторканності власності: земельної, торговельної і промислової, стягання мільярдної примусової позики, декретованої цього 20 травня, провадиться не на основі володіння майном або капіталами, а виключно на основі доходів з землі, з рухомого та індустріального майна, згідно з принципами справедливості і правдами, гідними вільного народу.

Duvergier, v. VI, p. 433.

103. ДЕКРЕТ 3—7 ВЕРЕСНЯ 1793 р. ПРО СПОСОБИ
СТЯГАННЯ ПРИМУСОВОЇ ПОЗИКИ

1. В двотижневий термін після опублікування даного декрету громадяни, які повинні брати участь у виплаті примусової позики, подають на підставі розпоряджень нижчеказаних статей до секретаріату муніципалітету за своїм місцем проживання, а в Парижі — до громадянського комітету своєї секції — точну заяву про свої доходи і витрати, починаючи з 1791 р. (і про витрати, що їх зменшують).

... 14. Розмір обкладання примусовою позикою, згідно з попередньою статтею, встановлюється таким способом:

		Дохід стягається (в ліврах)	
З 1	до 1 000 . . .	1/10 частина	З 5 001 до 6 000 . . .
" 1 001	" 2 000 . . .	2/10 "	" 6 001 " 7 000 . . .
" 2 001	" 3 000 . . .	3/10 "	" 7 001 " 8 000 . . .
" 3 001	" 4 000 . . .	4/10 "	" 8 001 " 9 000 . . .
" 4 001	" 5 000 . . .	5/10 "	

Таким чином на 1 000 ліврів, які підлягають обкладанню примусовою позикою, припадає:

На 1 500	200	На 5 000	1 500
" 2 000	300	" 6 000	2 100
" 3 000	600	" 7 000	2 800
" 4 000	1 000	" 8 000	3 000
		" 9 000	4 500

При доході понад 9 тис. ліврів, яких би розмірів він ні досягав, сума обкладання дорівнює всьому лишкові поверх цієї суми і поверх тих 4 500 ліврів, які стягаються з 9 тис.; таким чином дохід в 10 тис. ліврів обкладається в розмірі 5 500 ліврів, дохід з 11 тис. ліврів — в 6 500 ліврів і так далі.

Archives Parlementaires, v. LXXIII, p. 351—354.

Продовольче питання і закони про максимум

104. ДЕКРЕТ ПРОТИ СКУПНИКІВ 26 ЛИПНЯ 1793 р.

1. Скупництво є кримінальним злочином.

2. Оголошуються винними в скупництві всі ті, хто перешкоджає обігові товарів і продуктів першої необхідності, хто закуповує і держить їх донебудь потай, не пускаючи щоденно в одкритий продаж.

3. Оголошуються також скупниками ті, хто псує або допускає псування продуктів і предметів першої необхідності.

4. Предметами першої потреби є: хліб, м'ясо, вино, зерно, борошно, овочі, плоди, вершкове масло, оцет, сидр, горілка, вугілля, сало, дрова, олія, сода, мило, сіль, сушене, копчене, солоне або консервоване м'ясо і риба, мед, цукор, прядиво, папір, оброблена і проста шерсть, шкіра, залізо, сталь, мідь, драп, полотно і взагалі всі матерії, крім шовку, а так само і сировина, необхідна для їх вироблення.

5. В тижневий строк з дня опублікування цього декрету всі особи, які мають будьде в межах республіки будьякі товари або

продукти, зазначені в попередній статті, повинні заявити про це муніципалітетові або секції продуктів. Муніципалітет або секція перевіряє наявність складу, якість і кількість товарів, які там є, шляхом призначення особливого комісара, який дістає відповідну до його обов'язків винагороду, встановлену в пленарному засіданні муніципалітету або секції комуни.

... 8. Особи, які не зробили вказаної заяви в тижневий строк з дня опублікування даного декрету, оголошуються скупниками і, як такі, караються смертю; їх майно конфіскується, а продукти і товари, що входять до його складу, пускаються в продаж, як це вказано в попередніх пунктах.

9. Караються смертю також усі особи, викриті в подачі невірних відомостей. Урядові особи й комісари, призначені для нагляду за продажом товарів, викриті у вчиненні зловживань при виконанні своїх обов'язків з метою дати заступництво скупникам, також караються смертю.

Buchez et Roux, v. XXVIII, p. 367—371.

105. ДЕКРЕТ 29 ВЕРЕСНЯ 1793 р. ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО МАКСИМУМУ¹

1. Національний конвент вважає предметами першої потреби, які підлягають чинності закону про максимум, такі предмети: свіже і солоне м'ясо, сало, масло вершкове й олію, худобу, солону рибу, горілку, оцет, сидр, пиво, дрова, вугілля деревне і кам'яне, свічки, гарне масло, сіль, соду, цукор, мед, білий папір, шкіру, залізо, чавун, олово, сталь, мідь, прядиво, льон, шерсть, матерії, полотно, сировину, потрібну для фабрик, дерев'яне взуття, черевики, мило, поташ, тютюн.

✓ 2. Максимум ціни на дрова для палива, деревне і кам'яне вугілля, вказані в числі даних предметів, дорівнює ціні 1790 р. + $\frac{1}{20}$. Декрет 19 серпня, який встановлює ціни на дрова і вугілля по департаментах, скасовується. Максимум на тютюн різаний встановлюється в 20 су за фунт, на курильний — в 10 су; ціна фунта солі дорівнює 2 су; мила — 25 су.

3. На території всієї республіки (до вересня наступного року) максимум ціни всіх інших товарів, перелічених у статті 1, дорівнює ціні цього товару в 1790 р., встановленій за торговими записами і ринковими цінами кожного департаменту, з надвишкою в $\frac{1}{8}$ цієї ціни.

4. Таблиці максимуму або крайньої ціни кожного з перелічених у статті 1 товарів складаються адміністрацією кожного дистрикту, опубліковуються через тиждень після одержання цього декрету і надсилаються до департаменту.

... 7. Всі особи, які продали або купили вказані в статті 1 товари вище встановленого і опублікованого в кожному департаменті максимуму, виплачують через міську поліцію штраф, рівний подвійній вартості проданого предмета, призначуваний для виплати

¹ Декретом 11 вересня 1793 р. у Франції був установлений максимум на зерно, борошно і фураж.

особі, що виказала; вони вносяться до списку підозрілих і підлягають такому ж поводженню.

8. Максимум, або гранична ставка, винагороди, утримання, заробітної і поденної плати в кожній місцевості фіксується Генеральною радою комун, починаючи з часу опублікування даного декрету до вересня наступного року; ця ставка дорівнює заробітній платі 1790 р. з надвишкою в $\frac{1}{2}$ цієї ціни.

9. Муніципалітети можуть реквізувати і карати, зважаючи на обставини, трьома днями арешту робітників, ремесників та інших осіб, які займаються фізичною працею, якщо вони без поважних причин відмовляться від виконання своїх звичайних робіт.

Buchez et Roux, p. 11—13. Duvergier, v. VI, p. 239.

106) ДЕКРЕТ 13 ФРИМЕРА II РОКУ (1 листопада 1793 р.) ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЄДИНОГО МАКСИМУМУ НА ВСІЙ ТЕРИТОРІЇ РЕСПУБЛІКИ

I. негайно під наглядом комісарів, призначених Комісією продовольства і постачання, буде складена таблиця максимуму, яка містить у собі:

- 1) ціну кожного сорту товару на місці його вироблення або виготовлення в 1790 р., збільшену на $\frac{1}{3}$; ✓
- 2) 5% зиску для гуртового торговця;
- 3) 10% зиску для роздрібного торговця;
- 4) ціну на транспорт, встановлену залежно від віддалі од місця виробництва.

II. Ці чотири підстави визначають тверду ціну кожного з товарів на всій території республіки.

... VI. Національний конвент, бажаючи прийти на допомогу малоімущій частині населення, декретує, що буде видана допомога громадянам торговцям і фабрикантам, які доведуть, що в наслідок закону про максимум вони втратили всю свою маєтність або ж їхня маєтність зведена до суми нижче 100 тис. ліврів.

VII. Гуртові фабриканти і торговці, які з часу видання максимуму припинили або припинять своє виробництво або свою торгівлю, будуть віднесені до розряду підозрілих.

«Moniteur», v. XVIII, p. 320.

107) З ДОНЕСІННЯ ПОЛІЦІЙНОГО АГЕНТА БЕРО ВІД 28 ВЕРЕСНЯ 1793 р.

...Такса на продукти встановила спокій в С.-Антуанському передмісті і багатьох інших кварталах.

Caron, Paris pendant la terreur, v. I.

108) ДОНЕСІННЯ ПОЛІЦІЙНОГО АГЕНТА РУССЕ-БІЛЯ ВІД 29 ВЕРЕСНЯ 1793 р.

Декрети про таксу на дрова і вугілля, черевики, дерев'яне взуття й інші предмети викликають незадоволення великих торговців; це не створює нових ворогів революції, а всі сан-

кюлоту задоволені з того, що поставлені межі наживі і скупості, і благословляють Конвент і революцію.

Caron, Paris pendant la terreur, v. I.

Класова боротьба на селі в період яacobінської диктатури

109 РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПІВНІЧНОМУ ДЕПАРТАМЕНТІ ДО І ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

I. Розподіл земельної власності між окремими класами

A. По кількості власників

Назва областей	Загальне число власників		Процент збільшення	Число власників селян		Процент збільшення	Число власників з буржуазії		Процент збільшення
	До революції	Після революції		До революції	Після революції		До революції	Після революції	
Рівнина Ліс	1 882	2 303	22,4	1 282	1 600	24,8	498	644	29,3
Західні передмістя Лілля	1 018	1 234	21,1	602	869	44,3	253	359	41,9
Долина Верхньої Делі (Еммерен)	1 582	2 101	18,8	1 318	1 802	23,6	143	220	18,6
Південна область (Камбресіс) . .	2 341	3 521	50,4	2 059	3 272	58,9	72	203	223,6

B. По розміру володінь

a) До революції належало

Назва областей	Селянам	Процент до загальної площі	Буржуазії	Процент до загальної площі	Дворянам	Процент до загальної площі	Духівництву	Процент до загальної площі	Цікарям і благодійним закладам	Процент до загальної площі
Рівнина Ліс	7 118 манкод	40,7	5 510 манкод	31,5	1 982 манкод	11,3	2 254 манкод	12,9	612 манкод	3,5
Західні передмістя Лілля	4 379 шарю	11,7	5 959 шарю	16	13 201 шарю	35,4	9 192 шарю	24,6	1 276 шарю	3,4
Долина Верхньої Делі (Еммерен).	10 744 манкод	31,8	2 424 манкод	7,2	8 947 манкод	26,5	1 829 манкод	5,4	653 манкод	1,9
Південна область (Камбресіс) . .	5 559	27,3	1 340	6,4	3 378	16,5	9 450	46,3	470	2,3

б) Після революції належало

Назва областей	Селянам	Процент до загальної площі	Буржуазії	Процент до загальної площі	Дворянам	Процент до загальної площі	Лікарням і Благодійним закладам	Процент до загальної площі
Рівнина Ліс . . .	8 068 манкод	47,6	6 825 манкод	40	1 288 манкод	7,6	613 манкод	3,6
Західні передмістя Лілля	7 718 шарю	21,6	15 366 шарю	43	8 557 шарю	24	1 568 шарю	4,3
Долина Верхньої Делі (Еммерен)	16 867 манкод	49,4	6 018 манкод	16,6	5 700 манкод	15,7	738 манкод	2
Південна область (Камбресіс) . .	13 625	64,6	6 813	32,3	—	—	500	2,4

II. Розподіл великої і дрібної земельної власності

Області	Загальне число володінь	Р о з м і р о м						
		до 1 га	до 5 га	до 10 га	до 40 га	до 100 га	до 200 га	до 300 га
Рівнина Ліс								
до революції	2 186	1 355	505	180	136	1	—	—
після революції	2 214	1 343	576	177	118	3	—	—
Західні передмістя Лілля								
до революції	889	543	219	53	68	5	—	1
після революції	1 323	956	230	62	70	5	—	—
Долина Верхньої Делі								
до революції	1 171	794	267	65	43	2	—	—
після революції	1 380	905	355	78	41	1	—	—

III. Склад покупців національних маєтків по Північному департаменту

Площа проданих ділянок

Класовий склад покупців	До 1 га	до 5 га	до 10 га	до 40 га	до 100 га	до 200 га	до 300 га	до 400 га	до 500 га	до 600 га	до 700 га	до 800 га	до 900 га	до 1000 га
Селяни	15 340	7 102	1 208	914	152	33	2	1	—	—	—	—	—	—
Буржуа	1 416	1 341	577	678	221	63	15	4	3	1	1	1	—	1

Загальне число покупців	25 049
Загальна площа проданих земель	137 181 га
Число проданих будівель	3 939
Частка селян	52,05 % земель 9,52 % будівель
Частка буржуазії	47,94 % земель 90,48 % будівель

Складено за Lefebvre, *Les paysans du Nord*, v. II.

110 УРИВКИ З БРОШУРИ ДОЛІВ'Є «ПРО ПРИРОДНУ СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЯКА ПОВИННА БУТИ ОСНОВНИМ ПРИНЦИПОМ ТОГО СОЦІАЛЬНОГО УСТРОЮ, ЯКИЙ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ЛЮДИНІ ЇЇ ПРАВА І ВСІ ШЛЯХИ ДО ЩАСТЯ» (кінець липня 1793 р.)

Кожний клас громадян дивиться на все кризь призму своїх власних інтересів і запевняє, що його погляди є дійсно справедливими. Багаті землевласники ґрунтують справедливість на тому, що вони називають правом власності; бідні бачать її в поділі землі, якого вони добиваються; але і ті і другі неправі...

Дійсно, встановлений вид власності здатний тільки узаконити вічний розбій, зосередити всі багатства в руках кількох привілейованих осіб, кинути в злидні народні маси і викликати у них справедливе ремствування і розлючення...

... Соціальна справедливість ґрунтується на двох непохитних принципах; перший полягає в тому, що земля належить всім взагалі і нікому зокрема. Другий — що кожна людина має повне і виключне право на продукт своєї праці.

... З першого принципу виходить, що коли земля належить усім взагалі і нікому зокрема, то ніхто не може володіти нею на основі приватної власності, або, іншими словами, всі повинні мати однаково можливість користуватися нею. З другого принципу випливає, що коли кожний має повне право на продукт своєї праці, то він може розпоряджатися ним за своїм розсудом, з тим проте, щоб суспільство не зазнало від цього ніякої шкоди. Звідси виходить також, що всяка ділянка землі, виділена якомунебудь одному громадянинуві з загального надбання, повинна бути повернена туди після його смерті; але разом з тим, маючи повне право на продукт своєї роботи, він може передавати його спадково в установленому законом порядку. Таким чином землю можна одержувати тільки в тимчасове користування, і єдиним видом власності, яку можна передавати спадково, є рухоме майно...

... Багато хто говорив про поділ земельних ділянок і про те, що не треба допускати, щоб одна особа володіла кількома ділянками; деякі навіть обговорювали питання про необхідність обмежити число арпанів, які можуть входити до складу кожної ферми; але все це приведе тільки до збільшення числа земельних власників і не допоможе всій народній масі, бо не дасть їй можливості самій добувати засоби до існування. Необхідне повне знищення приватних земельних володінь.

Jaurès, *La Convention*, v. IV, p. 1646—1658.

111. ВИМОГИ СІЛЬСЬКОЇ БІДНОТИ ПРО ОБМЕЖЕННЯ РОЗМІРІВ І ПЕРЕДІЛ ВЕЛИКИХ ФЕРМ

а. Звернення народного товариства Ларрмуе (департамент Жер) від 30 флореала II року (19 травня 1794 р.)

[Товариство постановило просити], щоб, з метою покласти край пожадливості багатих фермерів і заохотити санкюлотів, ні один громадянин не міг брати в оренду більш як одну ферму [métayerie].

Lefebvre, Questions agraires au temps de la terreur, p. 158, Strasbourg, 1932.

б. Постанова народного товариства комун Мейналь і Ожан (департамент Юри), яке складається з землеробів (передано 28 месидора II року — 16 липня 1794 р.)

Багаті егоїсти, природні вороги рівності, хочуть скористатися благами нового устрою, не поділившись ними з неімущими і трудящими масами. [Вони хотіли] зробити все від них залежне, щоб зменшити ті блага, які забезпечує селу завоювання свободи: вони скупили землю; вони зняли в оренду всі землі, які належать не-землевласникам, і, з пожадливістю вирахувавши розмір урожаю і вартість несправедливих повинностей, які лежали раніше на землі, вони передали їх у суборенду бідним орачам, знайшовши таким способом засоби для продажу їм завоювань революції, зробленої вашими руками. [Треба знищити] ці потвори, які торгують нашим потом... Видайте наказ, щоб ні один громадянин не міг орендувати землі більше, ніж він сам може обробити.

Ibid. p. 162.

в. Петиція народного товариства Нью (департамент Кот Д'Ор) 2 термідора II року (20 липня 1794 р.)

Пожадливі фермери-егоїсти зухвало скуповують землі... Покарайте мечем закону всіх фермерів, які захоплять або продовжуватимуть користуватися тими землями, які вони неспроможні обробити своєю працею.

Ibid. p. 151.

г. Лист Клемансо, судді в трибуналі дистрикту Сен-Флоран (департамент Мен і Луари), 24 брюмера II року (14 листопада 1793 р.)

... Мої принципи: війна палацам, мир халупам, влаштування справжніх санкюлотів і отже поділ великих маєтків колишніх панів... [Треба було б] поділити всі маєтки емігрантів на маленькі ферми розміром від 60 до 70 буаселів¹ і оселити в них батьків сімей з дітьми, які вносили б плату за оренду в казну республіки... Ці нові фермери були б прив'язані до республіки подякою, причина якої була б у них завжди перед очима. Велике майно, яке спричиняло у всі часи стількі лиха в нашій країні, зникло б, бо кожному республіканцеві було б заборонено бути власником або орендарем більш ніж однієї ферми.

Ibid., p. 166.

¹ В середньому буасель дорівнював від 5¹/₂ до 7 арпанів, себто 120—154 кв. м.

д. Звернення до Національного конвенту з Геда (департамент Па-де-Кале); одержано 21 месидора II року (9 липня 1794 р.)

Багато які з цих ферм слід було б перепродати. Більшість продажів із фонду національних маєтків, які стосуються першого періоду, були зроблені оптом, при чому цілком продавався великий шматок землі, продавали ферму в 400 арпанів землі і навіть більше... Ці фермери такі могутні, що в нашій місцевості троє з них володіють, наприклад, ділянкою в 2 льє довжиною і $\frac{1}{2}$ льє шириною, і це ще не найбільші.

Якщо анулювати ці угоди, то продаж землі треба робити дрібними ділянками.

Ibid., р. 189.

112. ПРОКЛАМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТА ДИСТРИКТУ ТЮЛЛЬ ДЕПАРТАМЕНТУ КОРРЕЗ (літо 1794 р.)

До справжніх санкюлотів міста і села.

У сільських поденників і міських робітників-санкюлотів, які всюди не є власниками хліба, один і той же інтерес. Їх справа — безперечно спільна справа: як ті, так і другі повинні працювати над тим, щоб продовольчі запаси були повністю виявлені і рівномірно розподілені, всі вони повинні неухильно наглядати за власниками зерна, які в свою чергу всі тримаються разом в силу спільності їх протилежних інтересів...

Я спостерігав зусилля егоїстів, які хотіли вас роз'єднати. У містах говорили: селяни хочуть взяти виморюванням місто. В селах ще голосніше кричали: міські ледарі хочуть відібрати у вас продукти, які дісталися вам пітом і кров'ю. А потім з того і з другого боку наводять окремі факти, щоб зростити ці зародки розбрату. Такі балачки я з сумом чув навіть з уст тих, на шкоду яким вони поширюються... Будьте ж єдині, як ніколи...

Особливо намагаються збити з пантелику вас, селян-трудівників, хочуть огородити комуні бар'єрами, за які ви не повинні показувати носа. Вам щоденно твердять: нам самим для власного вжитку потрібне зерно, яке є в нашій комуні. Якщо ви втратите його, ви рискуєте лишитися голодними. Правда, вам говорять про ринки, але підіть туди, ви нічого не знайдете. Все, що там з'являється, пожирають горожани, ви тільки повернетесь зажурені з порожніми мішками до своїх голодних сімей.

Хто ж винний в тому, що ринки пустують? Багаті власники і муніципалітети, які перебувають під їхнім впливом, які нічого не вживають, щоб примусити заможних селян везти хліб на міські ринки, і в той же час використовують відсутність хліба на міських ринках як агітаційний засіб, нацьковуючи сільську бідноту на горожан, які, мовляв, все відібрали у селянства.

Щоб дати підставу цим віроломним балачкам, вони залишають скирти незайманими, а коли молотять, то зерно негайно зникає. Його або ховають, або з мотивів ще жорстокішого егоїзму — продають по ціні, яка в 3—4 рази перевищує встановлену законом.

Щоб ви нічого не знайшли на ринку, туди нічого не везуть. Таким чином в агітації проти закону пускають в хід його недодержання... Знаходяться власники, знаходиться і громадська влада, яка з усією суворістю стежить за виконанням закону, що забороняє позаринкове постачання. Але, відмовляючи під цим приводом біднякові в продовольстві, вони нічого не роблять для постачання тим самим ринкам, куди вони відсилають бідноту по хліб. Або вони чинять опір такому способі самопостачання, а потім прямо говорять доведеному до розпачу батькові сім'ї: «Адже говорив я тобі ясно, що горожани все забрали» ..

Arch. Nat., Fⁿ — 333 (цит. за статтею Н. М. Лукіна «Борьба классов во французской деревне», стор. 156—158).

Політика щодо робітників

113. ЦИРКУЛЯР ЦЕНТРАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬНОЇ КОМІСІЇ¹ 11 ФРИМЕРА ІІ РОКУ (1 грудня 1793 р.)

... Беручи до уваги, що рятівні закони, метою яких є підрізати в корені шахрайські спекуляції пожадливих людей, які жиріють від крові нещасних, зробилися б марними і безрезультатними, якби всі члени суспільства... не сприяли їх повному і неухильному здійсненню, що є єдиним засобом дати народові по приступних цінах предмети, необхідні для його існування;

беручи до уваги, що ця істина недосить зрозуміла або що недоброзичливість і користолобство, вводячи уми в обман, спіднують деяких робітників вимагати за свою працю надмірної плати, що є прямим порушенням статті 8-ї закону 29 вересня цього року, який встановлює заробітну плату, утримання, ціну робочих рук і робочого дня в півтора раза вищу від прийнятої в 1790 р., і одверто намагаються знесилити закони про максимум, підтримати ажіотаж і злісну спекуляцію корисливих людей і знов кинути народ у злидні;

беручи до уваги, що закон створений для всіх і що підкорятися йому є не тільки обов'язком, але і вигодою кожного громадянина;

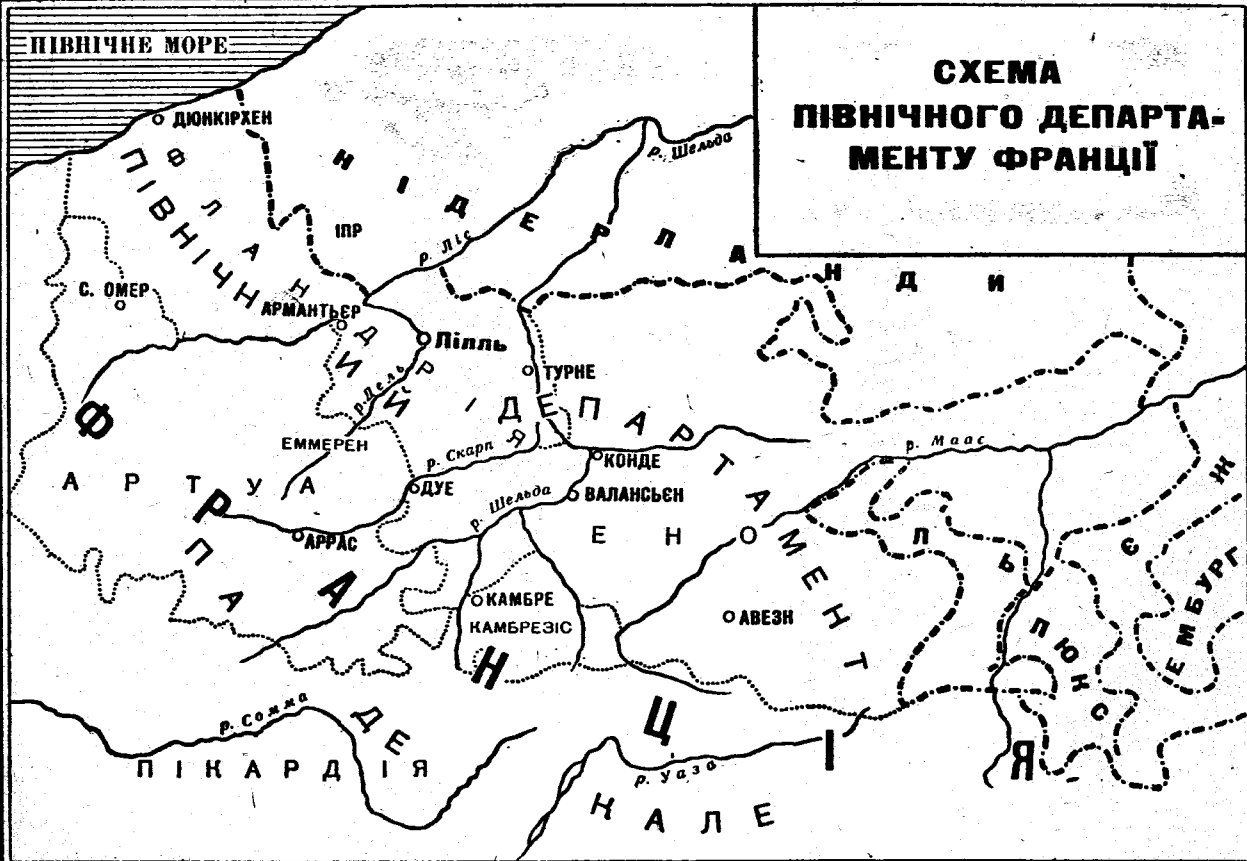
комісія, поінформована про те, що багато робітників, особливо зайняті на лісових та вугільних розробітках, і власники вантажних коней на різних поштових станціях департаментів, дистриктів і общин, де провадиться торгівля, вимагають надмірної плати, і що торговці лісом будуть позбавлені можливості постачати населенню цей товар, додержуючись цін, встановлених законом про максимум, якщо вони будуть змушені сплачувати по такій високій ціні розробіток і перевезення дров, — постановляє, що адміністративна і муніципальна влада повинна під особисту відповідальність у восьмиденний строк дати звіт про виконання статті 8 закону від 29 вересня цього року відносно встановлення рівня заробітної плати, утримання, ціни робочих рук і робочого дня.

Jaurès, La Convention, v. VI, p. 1780—1782.

¹ Створена декретом Конвенту від 22 жовтня 1793 р.

ПІВНІЧНЕ МОРЕ

СХЕМА ПІВНІЧНОГО ДЕПАРТА- МЕНТУ ФРАНЦІЇ

114. ДЕКРЕТ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ 11 ПЕРЕЛЮТЯ ІІ РОКУ (30 травня 1794 р.) ПРО РЕКВІЗИЦІЮ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ

... Всі громадяни і громадянки, звичайно зайняті роботою по збиранню врожаю, як ті, що живуть на селі, так і ті, що оселилися в місті, реквізуються для збирання майбутнього врожаю.

2. Заробітна плата громадян, зайнятих цією роботою, фіксується встановленою владою.

3. Всяка відмова підкоритися реквізиції, встановленій статтею 1, всяка коаліція, яка має на меті кинути ці роботи, припинити їх або вимагати свавільно встановлених цін, переслідуються і караються як злочини контрреволюційного характеру.

«Moniteur», v. XX, p. 611.

115. К. МАРКС ПРО ПОЛТИКУ ЯКОБІНЦІВ ЩОДО РОБІТНИКІВ

Лист К. Маркса Ф. Енгельсові 30 січня 1865 р.

... En passant [між іншим], пруський закон проти союзів, як і все аналогічне континентальне законодавство, веде свій початок від декрету Asssemblée Constituante [Установчих зборів] від 14 червня 1791 р., в якому французькі буржуа дуже суворо, — наприклад, втратою громадянських прав на один рік, — карали всякого роду робітничі асоціації, під тим приводом, що вони являють собою відновлення цехів і суперечать *liberté constitutionnelle* [конституційній свободі] і «*droits de l'homme*» [правам людини]. Дуже характерно для Робесп'єра, що в той час, коли «конституційність» в душі Зборів 1789 вважалась злочином, який заслуговує на гільйотину, всі закони цих зборів проти робітників продовжували зберігати свою силу...

Твори, т. XXIII, стор. 233—234

Скасування рабства в колоніях

116. ДЕКРЕТ 4 ЛЮТОГО — 11 КВІТНЯ 1794 р., ЯКИЙ ЗНИЩУЄ РАБСТВО НЕГРІВ У КОЛОНІЯХ

Національний конвент проголошує, що рабство негрів у колоніях скасовується; у зв'язку з цим він постановляє, що всі жителі колоній без відмінності раси є французькими громадянами і користуються всіма правами, встановленими Конституцією.

Duvergier, v. VII, p. 36.

Г. БОРОТЬБА З ЦЕРКВОЮ

117. ПЕТИЦІЯ ПАРИЗЬКИХ СЕКЦІЙ І НАРОДНИХ ТОВАРИСТВ ПРО СКАСУВАННЯ ВИТРАТ НА КУЛЬТ, ЗАСІДАННЯ КОНВЕНТУ 21 БРЮМЕРА ІІ РОКУ (11 листопада 1793 р.)

(До огорожі допускається депутація секцій і народних товариств Парижа.)

Промовець депутації:

Ми просимо вас видати закон, на підставі якого жоден громадянин не міг би бути присилуваний брати участь в оплаті тих культів, в які він не вірить. Нехай ці культу оплачуються тими, хто ще вірить у ворожбитів: у республіканця не може бути ніякого культу, крім культу свободи, істини і розуму. Пора перестати оплачувати обман і неробство. (Оплески.)

«Moniteur», v. XVIII, p. 302—303.

118. ПОСТАНОВА ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ З ФРИМЕРА II РОКУ (23 листопада 1793 р.) ПРО ЗАКРИТТЯ В ПАРИЖІ ЦЕРКОВ

Шометт: ... Я вимагаю, щоб Рада заявила, що, за відомостями, які в неї є, паризький народ досить дозрів для царства розуму і що коли в Парижі виникне будьякий рух на користь фаанатизмові, то будуть арештовані всі священники, бо паризький народ заявив, що не визнає ніякого іншого культу, крім культу розуму.

Рада постановляє:

1) що всі церкви і храми всіх релігій і культів, які існували в Парижі, будуть негайно закриті;

2) що всі священники і служителі кожного з культів несуть персональну і індивідуальну відповідальність за всі заворушення, які виникнуть на ґрунті релігійних переконань;

3) що всякий, хто вимагатиме відкрити храм або церкву, буде арештований, як підозрілий;

4) що революційним комітетам пропонується неухильно стежити за всіма священниками;

5) що в Конвент буде складена петиція з проханням видати декрет, який забороняє священникам займати будьякі громадські посади або працювати в галузі виробництва зброї.

«Moniteur», v. XVIII, p. 506.

119. ДЕКРЕТ 15—18 ФРИМЕРА II РОКУ (5—8 грудня 1793 р.) ПРО СВОБОДУ КУЛЬТІВ

По доповіді Робесп'єра видається такий декрет:

Національний конвент

1. Забороняє які б то ні було насильства або загрози, несумісні з свободою культів.

2. Нагляд встановленої влади і застосування державного примусу обмежені в цій галузі заходами поліцейського нагляду і охорони громадської безпеки, які належать до кола обов'язків кожної з цих влад.

3. Національний конвент своїми попередніми розпорядженнями ніяким чином не думає скасовувати закони і заходи громадського порятунку, ухвалені проти неприсяжних і бунтівничих священників, а також проти всіх тих, хто спробує використати релігію проти інтересів свободи; так само Конвент не думає скасувати все те, що зроблено до цього часу на підставі постанови народних представників у місії, або дати будькому привід завдати турбот патріотам, або загаяти прогрес суспільного розуму.

В ім'я батьківщини Конвент закликає всіх добрих громадян утриматися від усяких богословських суперечок, чужих великим завданням французького народу, і скерувати всі сили на сприяння торжеству республіки і загибелі всіх її ворогів.

«*Moniteur*», v. XVIII, p. 600.

120. ДЕКРЕТ 7 ТРАВНЯ 1794 р. ПРО КУЛЬТ ВЕРХОВОЇ ІСТОТИ

1. Французький народ визнає Верховну істоту і безсмертя душі.

2. Він визнає, що культом, гідним Верховної істоти, є виконання людиною своїх громадських обов'язків.

... 4. Для нагадування людині про ідею божества і його величі встановлюються особливі свята.

5. Їхні назви повинні бути зв'язані з достопамятними подіями нашої революції, з найдорожчими і корисними для людини добродійностями і з найвищими благодіяннями природи.

6. Республіка буде щороку святкувати дні 14 липня 1789 р., 10 серпня 1792 р., 21 січня 1793 р. і 31 травня 1793 р.¹

7. У дні декад вона влаштовуватиме такі свята, присвячені: Верховній істоті і Природі. — Всьому людському роду. — Мученикам свободи. — Свободі і рівності. — Республіці. — Свободі всього світу. — Любові до батьківщини. — Ненависті до тиранів і зрадників. — Істині. — Справедливості. — Скромності. — Славі і Безсмертю. — Дружбі. — Простоті звичаїв. — Щиросердності. — Героїзмові. — Безкорисливості. — Стоїцизмові. — Любові. — Подружній вірності. — Батьківській любові. — Материнській ніжності. — Синовній шанобливості. — Дитинству. — Юності. — Мужньому вікові. — Старості. — Нещастю. — Землеробству. — Промисловості. — Предкам. — Потомству. — Щастю.

... 11. Свобода культів зберігається згідно з декретом 18 фрімера.

12. Всяке зборище, яке зв'язане з аристократизмом і порушує громадський лад, буде розігнане.

13. У разі заворушень, які виникли на ґрунті будьякого культу, будуть покарані по всій суворості законів усі ті, хто викликав їх своїми фантастичними проповідями або наклепницькими випадками, а також і ті, хто викликав ці заколоти несправедливими і безпричинними насильницькими заходами.

... 15. 20 преріаля буде влаштовано свято в честь Верховної істоти.

Buchez et Roux, v. XXXII, p. 355—381.

121. ДЕКРЕТ 5 ЖОВТНЯ 1793 р. ЯКИЙ ВСТАНОВЛЮЄ РЕСПУБЛІКАНСЬКЕ ЛІТОЧИСЛЕННЯ

1. Французи ведуть своє літочислення з дня заснування Республіки, яке відбулося 22 вересня 1792 р. звичайного літочислення.

¹ Дні взяття Бастилії, повалення королівської влади, страти Людовіка XVI і вигнання жірондистів з Конвенту.

...7. Рік поділяється на 12 рівних місяців, по 30 днів у кожному, після закінчення яких ідуть 5 днів для доповнення звичайного року; ці дні не належать ні до якого місяця; вони називаються додатковими днями.

8. Кожен місяць поділяється на 3 рівні частини, по 10 днів кожна, які називаються першою, другою і третьою декадою.

9. Встановлюються такі назви: осінніх місяців — вандем'ер, брюмер, фример; зимових — нівоз, пловіоз, вантоз; весняних — жерміналь, флореаль, преріаль; літніх — месидор, термідор, фруктидор¹.

П'ять останніх днів року називаються санкюлотидами.

14. Всі державні акти повинні датуватися на основі нового літочислення.

Duvergier, v. VI, p. 257.

Д. БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ УГРУПОВАНЬ

Боротьба якобінців з „шаленими“

122 ПРОМОВА ЖАКА РУ В КОНВЕНТІ НА ЗАСІДАННІ 25 ЧЕРВНЯ 1793 р.

Представники французького народу, сотні раз священне приміщення Конвенту здригалося від злочинів егоїстів і шахраїв, і завжди ви нам обіцяли покарати народних кровопивць. Тепер конституція подається на затвердження суверенного народу; але чи включене в неї вигнання ажіотажу? Ні. Чи визначили ви, в чому полягає свобода торгівлі? Ні. Чи заборонили ви торгівлю дзвінкою монетою? Ні. Ми заявляємо вам, що ви не зробили всього, що необхідно для народного блага.

Свобода — лише порожня примара, коли один клас людей може морити другий голодом. Рівність — порожня примара, коли багатий шляхом скупівель здобуває право над життям і смертю своїх ближніх. Республіка — порожня примара, коли контрреволюція з дня на день прибирає до рук ціни на продукти, до яких три четверті громадян не можуть доторкнутись, не ллючи сліз.

А проте, щоб прив'язати санкюлотів до революції і конституції, необхідно припинити цей розбій (який треба суворо відрізати від торгівлі) і зробити продукти приступними для бідних. Якщо «державні люди»² втягували нас у війну з чужоземцями, то все це ще не привід до того, щоб багатий оголосив нам ще жакхливішу війну — всередині країни.

... Тепер³ Конвентові повернено його достоїнсть; в ім'я врятування республіки ми закликаємо вас поразити анафемою ажіотаж і скупництво в тексті самої конституції. От уже 4 роки багатії

¹ Назви місяців були встановлені у відповідності до пір року: так, вандем'ер значить місяць збирання винограду, брюмер — місяць туманів, фример — місяць морозів, нівоз — місяць снігу, пловіоз — місяць дощу, вантоз — місяць вітру, жерміналь — місяць проростання, флореаль — місяць квітів, преріаль — місяць лук, месидор — місяць жнив, термідор — місяць тепла, фруктидор — місяць плодів.

² Прозвище, дане монтаньярами жирондистам на глум.

³ Після революції 31 травня — 2 червня.

користуються всіма вигодами революції; торговельна аристократія, ще жакхливіша, ніж аристократія знаті, нас гнобить, і ми не бачимо кінця цим мукам, бо ціни на товари зростають жакхливо. Час кінчити цей смертельний бій, який провадить егоїзм проти найтрудолюбнішого класу. Видайте постанову проти спекулянтів і скупників; видайте цю постанову, і санкюлоти своїми списками примусять виконувати ваші декрети. Невже власність грабіжників більш священна, ніж людське життя? Продовольство повинно бути підпорядковане реквізиціям адміністративної влади, як їм підпорядкована і озброєна сила. Законодавець має право оголосити війну, себто, іншими словами, примусити убивати людей. Чому ж він позбавлений права перешкодити тому, щоб морили голодом і гнобили тих, хто захищає їхні вогнища?

... Встановіть у конституції, що ажіотаж, торгівля монетою і скупництво шкідливі для суспільства! Якщо в конституційному акті народ побачить точний і певний закон проти ажіотажу і скупки, то йому буде ясно, що ви серйозно хочете полегшити його страждання і що серед вас немає банкірів, скупників і монополістів.

Ви декретували примусову позику у багатих, але, якщо ви не вирвете з корінням дерево ажіотажу, якщо ви не покладете край пожадливісті скупників, то капіталісти і торговці на другий же день візьмуть цю суму з санкюлотів шляхом монополії і здирства. І таким чином ви знов ударите не по класові егоїстів, а по санкюлотах.

... Даремно тут вказують, що і робітники дістають утримання, розмір якого встановлюється залежно від підвищення цін на зерно. Дійсно, є деякі особи, чия робота оплачується дорожче; але є багато які, чия праця оплачується дешевше з часу революції. Крім того, адже не всі громадяни є робітники і не всі робітники мають роботу; а серед тих, що мають заробіток, є сімейні з 8—10 дітьми, не здатними заробляти на життя. А заробіток жінки загалом не перевищує 20 су на день.

... Спекулянти заволодівають мануфактурами, морськими гаванями, всіма галузями торгівлі, всіма продуктами землеробства, щоб заморити голодом, спрагою і злиднями друзів справедливості і примусити їх кинутися в обійми деспотизму.

Як житимуть дрібні рантьє, які мають дві, три, чотири тисячі, шістьсот ліврів погано виплачуваної ренти або довічну пенсію з казни, якщо не припинять ажіотажу шляхом заборони його в конституційному акті, який не зазнає змін з примхи законодавця? Невже треба, щоб роялісти і помірковані під приводом вільної торгівлі поглинули ще ряд мануфактур і інших володінь? Невже треба, щоб вони захопили зерно, ліси, виноградники, навіть шкіру тварин?

Народні представники, не кінчайте так безславно свого шляху¹.

Jaurès, La Convention, p. 1569—1602.

¹ Після різких виступів Робесп'єра і його соратників проти Жака Ру на засіданнях Якобінського і Кордельєрського клубів влітку і восени 1793 р. Жак Ру був арештований. У лютому 1794 р. справа про нього була передана до Революційного трибуналу. Дізнавшись про це, Жак Ру заколовся.

**123. ВАРЛЕ. ПРОЕКТ ОСОБЛИВОГО ІМПЕРАТИВНОГО
МАНДАТУ НАРОДНИМ УПОВНОВАЖЕНИМ У НАЦІОНАЛЬНОМУ
КОНВЕНТІ (грудень 1792 р.)**

... Депутати, ви більше не будете нашими представниками, ви будете нашими уповноваженими, нашими органами, перед вами буде намічений шлях, по якому ви повинні йти.

Не потрібно депутатів без повноважень, без мандатів; цей принцип гарантує нас від тиранії законодавців; він такий дорогоцінний, що повинен знайти собі місце в «Декларації прав людини».

Народні уповноважені! Ви вже оголосили, що ви можете бути відкликані... Ніби вже встановлено, що Національний конвент визнав за сувереном право самому санкціонувати свої закони; що проголошення цього права було б ілюзорним і нездійсненним, якби народ не звик обговорювати в первинних зборах свої найважливіші інтереси, якби найважливіші об'єкти місії уповноважених не були встановлені виборцями.

... Народні уповноважені! Ви зміцніть суспільний договір за допомогою благодійних установ; ознаки, за якими ми визнаємо їх— це викорінення жебрацтва, поступове знищення нерівності маєтностей¹; відродження звичаїв, поширення освіти, однастайна участь громадян у тяготах і перевагах суспільного життя, чіткий розподіл державних функцій...

«Archives Parlementaires», v. LIV, p. 719.

**124. ЛЕНІН ПРО ЗНАЧЕННЯ ІДЕЇ РІВНОСТІ ДРІБНИХ
ВИРОБНИКІВ В ЕПОХУ БОРОТЬБИ З ФЕОДАЛІЗМОМ**

... Ідея рівності дрібних виробників реакційна, як спроба шукати позаду, а не спереду, розв'язання завдань соціалістичної революції. Пролетаріат несе з собою не соціалізм рівності дрібних хазяїв, а соціалізм великого усупільненого виробництва. Але та ж ідея рівності є найбільш повний, послідовний і рішучий вираз буржуазно-демократичних завдань. Марксистам, які забули це, можна порадити звернутись до першого тома «Капіталу» Маркса і до «Анти-Дюрінга» Енгельса. Ідея рівності визначає цільніше за все боротьбу з усіма пережитками кріпосництва, боротьбу за найбільш широкий і чистий розвиток товарного виробництва...

Рівність не тільки ідейно визначає найповніше здійснення умов вільного капіталізму і товарного виробництва. І матеріально, в галузі економічних відносин землеробства, яке виростає з кріпосництва, рівність дрібних виробників є умовою найбільш широкого, повного, вільного і швидкого розвитку капіталістичного сільського господарства.

«Сила і слабкість російської революції», Твори, т. XI, стор. 187—188.

¹ «Тут зовсім не йдеться про великі маєтності, придбані вдалими угодами (belles spéculations) або сміливими ділами, ні обмеження в будь-чому наших торговельних зносин з закордоном; треба тільки перешкодити тому, щоб приватні маєтності не збільшувались шляхом монополій і скупництва». (Прим. Варле.)

... французька революція викликала до життя ідеї, які виводять за межі ідей всього старого світового порядку. Революційний рух, який почався в 1789 р. в *Cercle social*¹, який у середині свого шляху мав своїми головними представниками Леклерка і Руї, нарешті, зазнав на час поразки разом із змовою Бабефа, — рух цей викликав до життя комуністичну ідею, яка, після революції 1830 р., знову введена була у Францію другом Бабефа, Буонарроті. Ця ідея, послідовно розроблена, і є ідея нового світового ладу.

«Свята родина», «Критичний бій з французькою революцією», Твори, т. III, стор. 147.

Ебертисти и шометтисти

✓ 126. ПРОЕКТ ДЕКЛАРАЦІ ПРАВ, СКЛАДЕНИЙ МОМОРО В 1792 р.

Французька нація, повертаючи собі свої права, має намір користуватися ними в усій їх повноті; тому вона встановлює як основу для своєї Конституції такі статті:

1. Люди народжуються і лишаються вільними і рівними юридично і фактично.

2. Соціальні відмінності, які засновані на загальній користі і не порушують рівності, повинні дістати згоду нації і за бажанням можуть бути відкинуті.

... 4. Опір гнобленню робить законним повстання як найсвятіший обов'язок: тоді громадський порятунок стає законом.

... 10. Право санкціонувати закони належить народів. Воно нікому не може бути передане.

Braesh, La Commune de 10 août, p. 587.

✓ 127. ПРОМОВА ШОМЕТА НА ЗАСІДАННІ КОНВЕНТУ 27 ЛЮТОГО 1793 р.

Революція, подарувавши багатому свободу, дала йому безконечно багато; цю свободу і рівність вона подарувала і біднякові, але ж, щоб жити вільно, треба насамперед мати можливість існувати; а якщо не існує розумної пропорції між заробітною платою і цінами на предмети першої необхідності, то бідняк не може існувати.

Громадяни, відновіть цю необхідну рівновагу! Більше того, зробіть так, щоб благодіяння революції змінили це співвідношення на користь бідняка; це єдиний засіб примусити його полюбити революцію, це єдина можливість дати йому надію зробитись будьколи власником, а проте, може, тоді тільки революція і буде усталена; тільки тоді бідняк перестане дивитись на себе як на поденника у своїй власній батьківщині... Ви виробите і видасте закон, який поразить, нарешті, всіх скупників; ви знайдете спосіб

¹ *Cercle social* — «Соціальний гурток», клуб, який був на початку революції центром лівих кіл революційної демократії Парижа.

залишити в обігу тільки необхідну для торгівлі кількість асигнатів і цим підтримує їх вартість і їх курс; ви організуєте величезні громадські роботи, які дадуть роботу біднякові і дадуть великий зиск торгівлі; перемоги наших армій довершать усе інше.

Jaurès, La Convention, v. IV, p. 1052—1054.

✓ 128. ПРОМОВА ШОМЕТТА 4 ВЕРЕСНЯ 1793 р. ДО
ДЕМОНСТРАНТІВ, ЯКІ З'ЯВИЛИСЯ НА ЗАСІДАННЯ
ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

Я також був бідним¹ і знаю, що таке бідність. Багатії ведуть тут відкриту війну проти бідних; вони хочуть роздушити нас; ну, ми повинні попередити їх; ми самі роздушимо їх, бо сила — в наших руках. Нещасні! Вони пожерли плоди наших робіт. Вони їдять наші сорочки і упиваються нашим потом... Вони хотіли б також, упитись нашою кров'ю... Нехай же буде негайно організована революційна армія, яка обійде всі села; нехай за кожним загоном цієї армії іде фатальне знаряддя народної кари, і нехай під його ударами загинуть усі скупники, всі багаті фермери, які відмовляються приставляти нам продовольство...

Jaurès, La Convention, v. IV, p. 1672.

129. ПРОМОВА ШОМЕТТА НА ЗАСІДАННІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ
РАДИ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ 14 ЖОВТНЯ 1793 р.

Застосування закону, який фіксує ціни на продукти і товари першої необхідності², зустрічає ряд утруднень. Пожадливість деяких торговців, підлість спекулянтів все ще знаходять собі прибічників.

... Я не кажу про роздрібних торговців; я нападатиму тільки на гуртовиків, банкірів і членів торговельних компаній, цих народних кровопивць, які постійно будують своє щастя на лихах народу.

... Відомо, що саме вони вікликали падіння курсу асигнатів і нажили великі багатства за допомогою ажіотажу на паперових грошах.

Що ж вони робили після цього, щоб поповнити своє багатство? Вони припинили торгівлю і почали загрожувати народові відсутністю товарів; але якщо в них є золото і асигнати, то у республіки є дещо більше: в неї є робочі руки. Адже ж саме робочі руки, а зовсім не золото, приводять до руху фабрики і мануфактури. Ну, якщо вони кинуть фабрики, то республіка візьме їх і реквізує сировину. Нехай вони знають, що республіка може завжди, єдиним порухом, перетворити в попіл і бруд те золото і асигнати, які вони держать у своїх руках. Нехай народ-велетень знищить усі гендлярські спекуляції!

[Шометт вимагає, щоб була створена комісія.] ... для подання до Національного конвенту петиції, з тим щоб звернути його увагу на сировину, на фабрики і просити його реквізувати їх і піддати карі тих фабрикантів, що володіють ними, які залишать

¹ Шометт був сином бідного шевця.

² Закони 11 — 29 вересня 1793 р. (див. вище).

їх у бездіяльності; або ж ці фабрики треба передати в цілковите розпорядження Республіки, у якій вистачить робочих рук, щоб пустити їх у хід.

Jaurès, La Convention, v. IV, p. 1700—1701.

СПРОБА ПОВСТАННЯ ЕБЕРТИСТІВ

✓ 130. ТОВАРИСТВО ДРУЗІВ «ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА», ЯКЕ НОСИТЬ НАЗВУ КЛУБУ КОРДЕЛЬЄРІВ

Засідання — 14 вантоза II року (4 березня 1794 р.)

Голова оголошує проспект журналу «Друг народу», який є продовженням журналу Марата. Він буде редагуватися в дусі принципів цього мученика свободи і міститиме всі необхідні відомості і викриття про державних службовців і особливо про народних представників, які зрадили народ. Цей журнал повинен лежати на відповідальності не окремого редактора, а всього Товариства; кордельєри сами складатимуть його і відповідатимуть всякому, хто наслідиться нападати на його зміст.

Дошка, на якій вигравірували права людини, з цього моменту завішується чорним укривалом; вона повинна лишитись завішеною до того часу, поки народ не знищить кліки і не доб'ється відновлення своїх прав.

Венсан¹: Я вказую тут на існування нової кліки, яка піднімається всередині республіки з метою згубити її. Я обвинувачую Люлльє, Дюфурні і деяких інших осіб, які ніби дали клятву встановити згубну систему модерантизму².

Дюфурні хоче закінчити революцію так само, як і почав... Всі стіни Парижа він вкрив відозвами, спрямованими проти діяльності революційних комітетів, які до цього часу ще не арештували нікого, крім аристократів.

(Венсан, порівнюючи далі різні промови і окремі вирази різних промовців, як, наприклад, Шабо, Базіра, Бурдона (з Уази), Філіппо³ й інших, бачить у них прояв серйозної змови, яка може виявитись небезпечнішою, ніж змова Бріссо.)

Карр'є⁴: Громадяни, я вже давно залишив арену революції; з деякого часу я дійсно помічаю все те, про що говориться у вашому Товаристві; але в мене немає певності в тому, хто саме хоче встановити цю систему модерантизму.

При моєму поверненні в Конвент, я був наляканий появою на Горі нових людей і тими розмовами, які вони провадили між собою пошепки. Я бачу, я відчуваю, що вони хотіли б затримати хід революції. Вони висловлюють жаль з приводу долі тих, кого поразив меч національного правосуддя.

¹ Ебертист.

² Модерантизм — поміркованість.

³ Дантоністи.

⁴ Карр'є — лівий якобінець, відкликаний з Нанта незадовго до спроби повстання, організованого кордельєрами.

...Кати! Вони хотіли б розбити ешафоти; але, громадяни, пам'ятайте, що проти гільйотини настроєні саме ті люди, які свідомі того, що сами заслуговують її. Кордельєри! Ви хочете видавати журнал в дусі Марата; я вітаю вашу думку і ваше починання; але ця перешкода занадто слаба і не може витримати натиску всіх тих, хто домагається згубити революцію; повстання, священне повстання — от що ви повинні протипоставити цим зрадникам. (Промова Карр'є вкривається бурхливими оплесками.)

Ебер: ... Ви здригнетесь від жаху, коли дізнаєтесь про пекельний замисел цієї кліки; в нього багато розгалужень і в ньому замішане більше число осіб, ніж ви гадаєте.

Ця кліка хоче врятувати спільників Бріссо, тих 61-рояліста, які вчинили такий же злочин, як він, і які, отже, повинні бути також віддані на смертну кару. Чому хочуть врятувати їх від ешафоту? Тому що ці інтригани відчують, що вони можуть зазнати тої ж кари; тому що всі інтригани хочуть об'єднатися навколо цих роялістів...

... Час народові показати всім цим шахраям і грабіжникам, що їх царство недовговічне. Люди, які раніше тулилися по горищах, а тепер живуть в розкішних приміщеннях, роз'їжджають у пишних каретах і упиваються народною кров'ю, — ці люди скоро стануть здобиччю гільйотини.

... Найнебезпечнішими є не злодії, а честолюбці. Вони прагнуть одноособового панування¹. Але кордельєри не припустять цього. (Кілька голосів: «Ні, ні, ні!») Я назву вам цих людей, які затулили рот патріотам у народних товариствах... Я знаю їх замисли, але я найду собі захисників. (Усі присутні: «Так, так!»).

... Коли 61 злочинець і їх прибічники все ще лишаються не покарані і їх не віддають на смертну кару, то хіба можна сумніватися в тому, що існує кліка, яка намагається знищити права народу? Звичайно, ні. Ну, а якщо вона існує, якщо ми її бачимо, то який у нас засіб для того, щоб звільнитися від неї. Повстання. Так, саме повстання. Кордельєри перші подадуть сигнал, який повинен поразити всіх гнобителів! (Бурхливі оплески.)²

«Moniteur», v. XIX, p. 629—630.

ДАНТОНІСТИ

131. ПРОМОВА ДАНТОНА НА ЗАСІДАННІ КОНВЕНТУ 21 ВЕРЕСНЯ 1792 р. ПРО НЕДОТОРКАНИСТЬ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ

Дантон: ... Можна було подумати, і багато хто з достойних громадян могли гадати, що палкі прибічники свободи завдадуть шкоди громадському ладові, доводячи до крайності свої принципи. Але давайте відкинемо тут всякі перебільшення,

¹ Ебер натякає тут на Робесп'єра, назвати якого він так і не наважився.

² Спроба ебертистів не мала успіху, і вночі на 24 вантоза II року (14 березня 1794 р.) Ебер, Роксан, Венсан та ін. були арештовані. 27 березня 1794 р. Конвент видав декрет про розпуск революційної армії Парижа, яка була головною опорою ебертистів

оголосимо, що всяка приватна власність — земельна або промислова — залишиться навіки недоторканою...

... Національний конвент заявляє, що недоторканість особи і власності перебуває під охороною всієї нації.

«Moniteur», v. XIV, p. 7.

✓ 132. ПРОМОВА ДАНТОНА НА ЗАСІДАННІ КОНВЕНТУ 11 ФРИМЕРА II РОКУ (1 грудня 1793 р.)

Дантон: ... Тепер, коли федералізм розбитий, революційні заходи повинні з необхідною послідовністю випливати з наших основних законів. Конвент відчув необхідність доповнити революційні заходи, і він це декретував; з цього моменту всяка людина, яка є ультрареволюціонером, викличе такі ж небезпечні результати, як і переконаний контрреволюціонер. Отже я говорю, що ми повинні висловити найжвавіше обурення проти всього того, що перейде встановлені межі.

Проголосимо, що ніхто не може самовільно накинути закон будьякому громадянину; захистимо від усякого замаху той принцип, що закон може виходити тільки від Конвенту... і що жоден народний представник не може видавати ніяких постанов, інакше як у відповідності з нашими революційними декретами... і згідно з інструкціями, які будуть йому передані Комітетом громадського порятунку. Будемо пам'ятати, що коли суспільна будівля повалюється списом, то спорудити і усталити її можна тільки за допомогою розуму й генія...

... Так, ми хочемо діяти революцією... але якщо ми раніше надавали головного значення силі, то тепер будемо діяти за допомогою розуму; у злитті цих двох принципів ми відшукаємо засоби для врятування батьківщини...

«Moniteur», v. XVIII, p. 567.

✓ 133. «СТАРИЙ КОРДЕЛЬЕР», ЖУРНАЛ, ЯКИЙ ВИДАВАВСЯ КАМІЛЛОМ ДЕМУЛЕНОМ, № 4 ВІД 30 ФРИМЕРА, II РІК РЕСПУБЛІКИ, ЄДИНОЇ І НЕПОДІЛЬНОЇ (20 грудня 1793 р.)

... Свобода, яка зійшла з небес, — це не актриса з опери, не червоний ковпак, не брудна сорочка або лахміття; свобода — це щастя, розум, рівність, справедливість, це «Декларація прав» і ваша знаменита Конституція. Хочете, щоб я визнав її, припав до її ніг і пролив за неї всю мою кров? Відчиніть тюрми¹ цим 200 тис. громадян, яких ви називаєте підозрілими, бо «Декларація прав» установає тільки будинки ув'язнення для обвинувачених, а не для підозрілих. Всяке підозріння повинно бути розглянуте громадським обвинувачем і не є підставою для

¹ «Нехай панове помірковані не посилаються на ці рядки і не вихоплюють з усього тексту четвертого номера. Я заявляю, що моє переконання полягає не в тому, щоб відчинити навстіж двері тюрми для всіх підозрілих, а в тому, щоб відчинити тільки їхні ґрати і дати можливість 4 або 6 особам, призначеним Конвентом 30 фримера, допитати по черзі всіх підозрілих і звільнити тих з них, які не можуть завдати шкоди Республіці». (Прим. Демулена.)

ув'язнення; не повинно бути ніяких підозрілих, а тільки люди, викриті у злочинах, вказаних законом.

... Я зовсім не згодний з тими, хто говорить, що треба лишити терор на порядку денному. Навпаки, я певний, що свобода буде усталена в Європі і переможе, якщо ви встановите комітет милосердя. Саме цей комітет довершить революцію; бо милосердя — це теж революційний захід, який приводить до найбільших результатів, коли застосовується розумно.

Buche et Roux, v. XXXI, p. 173--181.

134. ЗАСІДАННЯ ЯКОБІНСЬКОГО КЛУБУ І НІВОЗА II РОКУ (22 грудня 1793 р.)

Нікола: Я прошу слова для обвинувачення Камілла Демулена; я обвинувачую його в тому, що він випустив книжку контрреволюційного і злочинного характеру... Камілл Демулен давно близький до гільйотини; щоб довести це, я обвинувачую його в одному вчинку, цілком незалежному від першого. Я — член Наглядчого комітету Паризького департаменту, Камілл кілька разів приходив у наш Комітет клопотати про звільнення якогось Вайяна, колишнього сеньйора де Фреш, арештованого нами з наказу Комітету громадського порятунку і громадської безпеки як людину, щільно зв'язану з аристократами... Демулен надокучав Комітетові своїми проханнями і загрожував обвинувачити його перед Комітетом громадської безпеки в тому разі, якщо він не звільнить згаданого Вайяна. Демулен навіть дозволив собі висловити деякі доводи аристократичного характеру відносно революційних заходів; між іншим він сказав, що ці заходи викличуть контрреволюцію, яка ховатиметься під червоним ковпаком. На підставі наведених мною фактів я вимагаю виключити Демулена з членів Товариства...

Ебер: ... Є ще один чоловік, який зробив великі послуги в перші дні революції; ви вибачили йому непослідовність його поведінки. Але з того часу, як він одружився з багатою жінкою, він живе серед аристократів і часто є їхнім захисником... Камілл Демулен знову взявся за перо, і в своєму журналі¹ він займається тим, що глузує з патріотів.

... Я вимагаю, щоб Камілл Демулен, Бурдон-Леру², Філіппо і Фабр д'Еглантін були виключені з членів Товариства; в Конвент необхідно надіслати петицію для того, щоб добитися швидкого суду над спільниками Бріссо і доповіді Амара³ про відому змову, викрити Шабо та Базіром⁴; нарешті нехай Товариство заявить, що Венсан і Ронсан⁵ не втратили його довіря.

Після досить жвавих дебатів Товариство постановляє викликати Фабра д'Еглантіна, Бурдона (з Уази), Камілла Демулена, Лаво на наступне засідання, щоб ті відповіли на всі висловлені

¹ Говориться про «Старий кордельєр».

² Бурдон з департаменту Уази, дантоніст.

³ Амар — член Комітету громадської безпеки.

⁴ Справа про крадіжки при ліквідації Ост-індської компанії.

⁵ Ронсан — ебертист, начальник Паризької революційної армії, Венсан — секретар військового міністерства, ебертист.

проти них обвинувачення; Ронсанові і Венсанові дається витяг з протоколу засідання, який свідчить про те, що Товариство зберігає до них братерське ставлення і поділяє їхні принципи¹.

Aulard, Société des Jacobins, v. V, p. 369—372.

135. К. МАРКС ПРО ДАНТОНА

Не зважаючи на те, що він² був на вершині Гори, він до певної міри був вождем Болота. Він часто ганив пристрасність монтаньярів. Подолавши недовір'я Робесп'єра, він вів таку лінію: замість того, щоб вести війну з жірондистами, необхідно примусити їх підтримати Гору для того, щоб спільними зусиллями врятувати Республіку. Ще за кілька днів до випадку Ласурса Дантон провів конференцію з найвидатнішими вождями правої, на якій прийшли до згоди про одностайну роботу і про те, щоб більше зосередити увагу на боротьбі на воєнних фронтах і проти аристократів. Уся Гора любила Дантона, але більшість гадала, що він погано розбирається в стані речей, якщо він сподівається добитись об'єднання Гори і Жіронди.

«Боротьба яacobінців з жірондистами», Твори, т. III, стор. 609—610.

РОБЕСП'ЄРИСТИ

136. ПРОМОВА РОБЕСП'ЄРА ПРО ВЛАСНІСТЬ НА ЗАСІДАННІ КОНВЕНТУ 24 КВІТНЯ 1793 р.

(Продовження дебатів про декларацію прав і конституцію³)

Робесп'єр: Насамперед я запропоную вам кілька статей, необхідних для доповнення вашої теорії власності. Нехай мої слова нікого не лякають. Брудні душі, які шанують тільки золото, я не хочу чіпати ваших скарбів, з яких би нечистих джерел вони ні походили. Ви повинні знати, що цей аграрний закон, про який ви стільки твердили, є тільки примарою, створеною шахраями для залякування дурнів. Звичайно, без всякої революції можна було довести всесвітові, що надзвичайна нерівномірність у розподілі багатств є джерелом багатьох лих і злочинів; але це зовсім не зменшує нашого твердого переконання в тому, що рівність майна — тільки хімера. Щодо мене, то для особистого щастя я вважаю цю рівність майна ще менш необхідною, ніж для суспільного добробуту. Далеко важливіше примусити поважати бідність, ніж знищити багатство.

... В очах всіх цих людей право власності зовсім не ґрунтується на якихнебудь принципах моралі. Чому ж внесена декларація прав впадає, як видно, в ту саму помилку при визначенні свободи?.. Ми справедливо вказали, що її межами є права інших людей;

¹ 10 жерміналя II року (30 березня 1794 р.) Комітет громадського порятунку і громадської безпеки віддав наказ про арешт Дантона, Демулена, Філіппо та ін. 5 квітня 1794 р. вони були гільйотиновані.

² Дантон.

³ Проект II був поданий жірондистами і належав перу Кондорсе.

чому ж ми не застосували цього самого принципу до права власності, яке є тільки соціальним встановленням? Хіба вічні закони природи користуються меншою недоторканістю, ніж людські договори?

Ви збільшили число статей з метою забезпечити необмежену свободу користування правом власності; але ви не сказали ні слова, для того щоб визначити суть цього права і його законні межі; тому ваша декларація, як видно, видається не для всіх людей, а тільки для багатіїв, скупників, тиранів і спекулянтів

Проект декларації прав, проголошений Робеспером

...Національний конвент проголошує перед лицем всесвіту і перед поглядом безсмертного законодавця таку декларацію прав людини і громадянина:

1. Метою всякого політичного об'єднання є оборона природних і невідчужуваних прав людини і розвиток всіх її здібностей.

2. Основними правами людини є: право на існування і свобода.

3. Ці права належать однаково всім людям, не зважаючи на різницю їх розумових і фізичних здібностей.

Рівність прав встановлена природою; суспільство не може порушувати її і повинно обороняти її від усякого насильства, яке може зробити її примарною.

... 7. Право власності є право кожного громадянина користуватися і розпоряджатися тою частиною майна, яка гарантується йому законом.

8. Право власності, як і всі інші права, обмежено необхідністю поважати права інших людей.

9. Воно не може завдавати шкоди ні безпеці, ні свободі, ні існуванню, ні власності наших ближніх.

10. Вся власність і угода, які порушують цей принцип, є по самій своїй суті аморальні і беззаконні¹.

11. Суспільство повинно піклуватися про існування всіх своїх членів, або даючи їм роботу, або даючи засоби існування тим, хто не може працювати.

12. Допомога тим, хто живе в нужді, є священний обов'язок багатого щодо бідняка, спосіб виконання цього обов'язку встановлюється законом.

13. Громадяни, дохід яких не перевищує рівня, потрібного для їх існування, звільняються від несіння державних витрат. Всі інші громадяни підлягають прогресивному обкладанню у відповідності до розмірів свого майна.

14. Суспільство повинно всіляко сприяти прогресові розуму і зробити освіту доступною для всіх громадян.

... 20. Всі громадяни мають рівне право на участь у виборах народних представників і на видання законів.

¹ Однак, у «Декларації прав» і Конституції, ухвалених якобінцями 24 червня 1793 р., після вигнання жірондистів з Конвенту, стаття 16 говорить: «Право власності полягає в належному всім громадянам праві користуватися і розпоряджатися за своїм розсудом своїм майном, доходами, плодами своєї праці і своєї господарської діяльності».

21. Щоб ці права не залишались ілюзією, а рівність порожнім звуком, суспільство повинне оплачувати всі державні посади і робити так, щоб громадяни, які живуть своєю працею, могли бути присутніми на громадських зборах, куди їх закликає закон, не підриваючи свого існування й існування своєї сім'ї.

... 32. Злочини народних обранців підлягають суворій і швидкій карі. Ніхто не має права претендувати на більшу недоторканість, ніж усі інші громадяни.

33. Народові повинні бути відомі всі дії його обранців; вони подають йому точний звіт про свою урядову роботу і повинні з повагою підкоритися його вирокові.

34. Жителі всіх країн є братами; різні народи повинні допомагати один одному, залежно від своїх можливостей, як громадяни одної і тої ж держави.

35. Всяка людина, яка гнобить одну будьяку націю, є ворог усіх народів.

36. Особи, які провадять війну проти будьякого народу з метою затримати прогрес свободи, повинні переслідуватися всіма не як звичайні вороги, а як вбивці, бунтівники і розбійники.

37. Королі, аристократи і тирані, які б вони ні були, є рабами, які повстали проти всього людства — верховного владики земної кулі і проти природи — законодавця всесвіту.

«Moniteur», v. XVI, p. 213.

137. ПРОМОВА РОБЕСП'ЄРА НА ЗАСІДАННІ ЯКОБІНСЬКОГО КЛУБУ 8 ТРАВНЯ 1793 р.

У Франції існують тільки дві партії: партія народу і партія його ворогів. Хто не з народом, той проти народу; всякий, хто ходить у позолочених штанах, — природжений ворог санкюлотів. Існують тільки дві партії: партія людей порочних і партія людей добродійних. Діліть людей не за їх багатством і становищем, а за їх моральними властивостями. Існують тільки два класи: клас прихильників свободи і рівності, оборонців і друзів неімущих і клас тиранів-аристократів, які володіють несправедливим багатством. От поділ на класи, який існує тепер у Франції. І якщо ми хочемо уникнути громадянської війни, то ці два класи повинні бути поділені між собою.

Санкюлоти, керовані любов'ю до всього людства, завжди наслідували справжні принципи суспільного устрою і ніколи не претендували на рівність майна; вони настоювали тільки на рівності прав і щастя. Частина народних захисників дозволила звести себе з істинного шляху; я також міг би проміняти свою душу на золото, але я вважаю багатство не тільки нагородою, але і карою за злочин, я хочу лишатися бідним, щоб не бути нещасним. (Оплески.)

Aulard, Société des Jacobins, v. V, p. 179—181.

Е. КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРЕВОРОТ 9 ТЕРМІДОРА

138. ЕКСТРЕННЕ ЗАСІДАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ РАДИ
ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ 9 ТЕРМІДОРА ІІ РОКУ (27 липня
1794 р.)

9 термідора, 5¹/₂ годин ранку.

Мер займає місце голови і повідомляє про причину скликання засідання; він заявляє, що одержано декрет, який наказує вжити йому заходів для охорони Конвенту. Він нагадує Раді про хоробрість, проявлену ними при найнебезпечніших обставинах; він вказує на ту небезпеку, до якої довели батьківщину зломисні люди.

За пропозицією національного агента Рада Комуни наказує двом своїм членам вийти на майдан і закликати громадян прилучитись до муніципалітету для рятування батьківщини і свободи.

За пропозицією одного з членів Рада постановляє негайно скласти звернення до паризького народу, щоб в'яснити йому його справжні інтереси і застерегти від небезпечних замислів його ворогів. Генеральна рада обирає для цього Паніса і національного агента¹, яким і доручає пояснити народові небезпеку, яка загрожує батьківщині.

Відозва Паризької Комуни.

«Громадяни, батьківщина ще ніколи не була в такому небезпечному становищі: зрадники диктують закони Конвентові, який є у цілковитому підпорядкуванні в них. Вони переслідують Робесп'єра, який примусив оголосити втішний догмат про існування Верховної істоти і про безсмертя душі, Сен-Жюста, цього апостола добродійності, який викоринив зраду на Рейні і на Півночі, який нарівні з Леба добився торжества французької зброї, Кутона, цього добродійного громадянина, в якого діють тільки голова і тулуб, повні горячого патріотизму, Робесп'єра Молодшого, який керував нашими перемогами в Італії. Хто ж є в лавах їхніх ворогів? Амар — дворянин з рентою в 30 тис. ліврів, віконт Дюбарран і тому подібні негідники, Колло д-Ербуа — прибічник підлого Дантона, актор, який пограбував при старому ладу касу своєї трупи, Бурдон (з Уази), який безперервно ширив наклепи на Паризьку комуни, Барер, який по черзі прилучається до всіх фракцій і який фіксував поденну заробітну плату робітників, щоб примусити їх вмерти з голоду, — от твої вороги, яких викриває Рада комуни. Народе, повстань, не дамо загинути завоюванням 10 серпня і 31 травня! Скиньмо в могилу всіх зрадників! Підписано: Леско-Флеріо, мер; Блен, заступник секретаря».

За пропозицією кількох членів Генеральна рада постановляє негайно закрити паризькі застави.

Секретар оголошує спільну постанову Комітетів громадського порядку і громадської безпеки, яка говорить, що 6 начальників загонів не повинні виконувати наказів Анріо про відправлення 400 чоловік до будинку Комуни. Генеральна рада, не визнаючи наказу об'єднаних Комітетів громадського порядку і громадської

¹ Пайан

безпеки, постановляє: особи, які передали цей наказ, а також командири батальйонів і їх ад'ютанти підлягають негайному арештові.

... Генеральна рада наказує всій установленій владі з'явитися до неї і принести клятву вірності всьому народові.

Мер оголошує декрет Національного конвенту про арешт Анрію, його головного штабу... і ряду інших патріотів. Рада Комуни ставить цих громадян під захист усього народу.

... Один з членів повідомляє, що Робесп'єр, Сен-Жюст, Анрію й інші патріоти перебувають в руках Комітетів громадського порятунку і громадської безпеки. Він вимагає, щоб Рада вжила найшвидших заходів для негайного звільнення цих двох друзів народу. Рада вітає цю пропозицію.

Генеральна рада віддає наказ бити на сполох, щоб попередити всіх добрих громадян про необхідність зібратися навколо будинку Комуни.

Генеральна рада постановляє скликати негайно всі секції, для того щоб вони обговорили питання про небезпеку, яка загрожує батьківщині. Генеральна рада постановляє повідомити всіх членів Комуни 10 серпня і закликати їх на засідання для спільного обговорення питання про небезпеку, яка загрожує батьківщині.

... Генеральна рада доручає Дюмарові з секції Музеїв і Ловенові піти до Товариства яacobінців і заявити йому, що Генеральна рада Комуни повстала проти нових змовників і просить Товариство підтримувати з Комуною постійний зв'язок.

... Генеральна рада постановляє, що секції щогодинно повинні присилати до Ради по два комісари, щоб підтримувати з нею щільні зносини.

Генеральна рада доручає громадянину Гоберові, командирові секції Ринків, негайно віддати наказ про підвезення гармат до будинку Комуни.

... Генеральна рада постановляє негайно скласти список секцій, які з'явилися до неї, для того щоб в'яснити, які з них хочуть разом з нею допомогти врятуванню батьківщини.

... Голова, оголошує лист поліцейського управління, яке повідомляє, що воно звільнило Вілата і Буланже і що воно посилає в Комуни Кутона, не зважаючи на виданий проти нього обвинувальний декрет. Рада призначає Жію тимчасовим головнокомандувачем для справи врятування батьківщини, приймає від нього присягу і доручає йому піти за Кутонем в мерію¹.

... Генеральна рада постановляє негайно розставити вартових біля всіх дверей будинку Комуни, які повинні впускати в нього всіх, але нікого не випускати назад. Генеральна рада доручає громадянам-жандармам відправитися в мерію за народними представниками Кутонем і Робесп'єром.

... На засідання Генеральної ради входить депутація Товариства яacobінців і викладає волю вільних людей, які вирішили швидше перемогти або вмерти, ніж хоч на хвилину підкоритися гнітові змовників. Депутація повідомляє, що Товариство оголосило свої засідання безперервними. (Гучні оплески.)

¹ В поліцейське управління. (Прим. Бюше і Ру).

... Один з членів Ради повідомляє, що на засідання Комуні прийшов Анрію, головнокомандувач паризьких військ, і семеро інших патріотів.

... Громадянин Луве вимагає, щоб Рада призначила Виконавчий комітет для врятування Республіки. Його пропозиція приймається.

Один з членів Ради повідомляє, що Дюма і Сен-Жюст все ще під арештом; патріотам доручається негайно піти і звільнити їх.

Генеральна рада постановляє, що наглядач тюрми Форс буде оголошений зрадником, якщо не передасть негайно ж ключі від тюрми.

... Громадянин мер заявляє, що громадянин Робесп'єр Молодший уже в будинку Комуні.

... Громадянин мер вимагає вибрати депутацію, яка повинна піти до Робесп'єра Старшого і сказати йому, що він не належить собі і що він повинен віддати себе цілком усій батьківщині і всьому народові.

Пропонують обрати комісара для виконання цього доручення. ... (Закреслені слова. Громадянин Ласньє, посланий до Робесп'єра, який доручив Коффенгалеві...¹ повідомляє, що Робесп'єр доручив Коффенгалеві переконати Раду залишити його в руках поліцейського управління.)

Громадянин Анрію з'являється в Раді і зустрічається оплесками, які довго не змовкають. Громадянин Коффенгаль виголошує промову, яка переривається багаторазовими оплесками, і повідомляє, що він звільнив патріотів.

... Громадянин Шаппен, канонір секції Бон-Консейль, повідомляє, що Комітет громадської безпеки віддав наказ оточити будинок Комуні і що особливим декретом члени Комуні оголошені поза законом за те, що вони взяли під свій захист Робесп'єра і головнокомандувача Анрію.

... Робесп'єр, Кутон, Сен-Жюст і Леба з'являються на засіданні Ради. Їх зустрічають бурхливими оплесками.

... Деякі каноніри, як видно, хочуть повернутись у свої секції; за пропозицією одного з своїх членів Генеральна рада постановляє обрати особливу депутацію, яка вийде на майдан біля будинку Комуні і звернеться до громадян з закликом не залишати ні на хвилину свого поста.

... О половині третьої ранку з'являється нова депутація від якобінців, щоб дізнатися про стан справ. Один з членів ради зауважує, що в такий критичний момент патріоти не повинні обмежуватись присиланням депутації; вони всі повинні об'єднатися і створити значний загін друзів свободи; на вимогу цього члена Рада доручає громадянам Парісові і Жеромові піти до якобінців разом з депутацією і запропонувати їм приєднатися до їх братів з Генеральної ради...²

Buchez et Roux, v. XXXIV, p. 42—56.

¹ Пропуск у тексті протоколу.

² Цей протокол написаний на скремних аркушиках і різними почерками. Останній, хто держав перо в руках, кинув писати тільки тоді, коли Леонард Бурдон увійшов у залу засідань Комуні. (Прим. Бюше і Ру).

139. К. МАРКС ПРО ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

... політичне панування буржуазії впливає з сучасних відносин виробництва, що їх видають буржуазні економісти за його необхідні і вічні закони. Тому, якщо пролетаріат скине політичне панування буржуазії, його перемога буде лише скороминуща: вона виявиться лише моментом у ході самої ж буржуазної революції, моментом, який служить її дальшому розвитку, як це було в 1794 р., і перемога пролетаріату залишиться такою до того часу, поки в ході історії, в її «русі» не виробилися ще матеріальні умови, які створюють необхідні передумови для усунення буржуазного способу виробництва, а отже — і остаточного падіння політичного панування буржуазії. Панування терору у Франції могло тому послужити лише до того, щоб ударами свого страшного молота стерти одразу, як чарами, всі феодальні руїни з лиця Франції. Буржуазія, з її тривожною обачливістю, не справилася б з такою роботою протягом десятиріч. Криваві дії народу лише вирівняли їй, отже, шлях.

«Моралізуюча критика і критируюча мораль», Твори, т. V, стор. 205—206.

140. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО РОБІТНИЧИЙ КЛАС В ЕПОХУ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

... Якщо в 1800 р. сама боротьба, яка впливає з сучасного суспільного порядку, щойно зароджувалась, то тим менш було в наявності засобів для її усунення. Хоча під час терору неіміущі маси Парижа захопили на хвилину владу і змогли таким чином скерувати буржуазну революцію проти самої ж буржуазії, але їх хвилинна перемога послужила найкращим доказом усієї неможливості міцного панування робітничого класу при тодішніх умовах. Пролетаріат, який ще не виділився з загальної маси неіміущих людей, становив у той час лише зародок майбутнього класу і не був здатний до самостійної політичної дії. Він являв лише пригноблену, страждаючу масу, здатну у своїй безпорадності чекати визволення тільки від будьякої зовнішньої, вищої сили.

«Анти-Дюрінг», Твори, т. XIV, стор. 260—261.

141. ЛЕНІН ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПРОЛЕТАРСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА СЕЛЯНСТВОМ НА ДОСВІДІ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

а.

Всі європейські революції кінчалися нічим саме тому, що село не вміло справлятися з своїми ворогами. Робітники в містах скидали царів (в Англії і Франції царів карали на смерть ще кілька сотень років тому, це ми тільки запізнилися з нашим царем), і, однак, після деякого часу знов запановували старі порядки. Це тому, що тоді не було ще навіть у містах великого виробництва, яке об'єднувало б на фабриках і заводах мільйони робітників і згуртовувало їх у таку сильну рать, яка без під-

тримки селян змогла б устояти проти натиску і капіталістів, і куркулів.

А бідніше селянство не було організоване, само воно з куркулями погано боролось, і в наслідок цього революція зазнавала поразки також і в містах.

«Промова до делегатів комітетів бідноти Московської області», Твори, т. XXIII, стор. 280.

б.

... Дрібнобуржуазну ж стихію у себе вдома ми перемогли, але вона себе ще покаже, і це враховують поміщики і капіталісти, особливо ті, хто розумніше, як Мілюков, який сказав монархістам: посидіть ви у себе, помовчіть, бо інакше тільки будете зміцнювати Радянську владу. Це показав загальний хід революцій, в яких бували короткострочні диктатури трудящих, підтримані тимчасово селом, але не було усталеної влади трудящих; все за короткий час скочувалося назад. Скочувалося назад саме тому, що селяни, трудящі, дрібні хазяйчики, своєї політики мати не можуть, і після ряду вагань їм доводиться йти назад. Так було і у Велику Французьку революцію, так було в меншому масштабі і у всіх революціях.

«Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 березня 1921 р.», Твори, т. XXVI, стор. 292—293.

в.

Багато чого залежить від того, як ми визначимо наше ставлення до середнього селянства. Теоретично це питання розв'язане, але ми чудово відчули, ми по собі знаємо різницю між теоретичним розв'язанням питання і практичним проведенням рішення в життя. Ми підійшли щільно до цієї різниці, яка так характерна для Великої Французької революції, коли французький Конвент розмахувався широкими заходами, а для проведення їх не мав належної опори, не знав навіть, на який клас треба спиратися для проведення того чи іншого заходу.

«Доповідь про роботу на селі на VIII з'їзді РКП(б) 18—23 березня 1919 р.», Твори, т. XXIV, стор. 164.

142. СТАЛІН ПРО КОНТРЕВОЛЮЦІЙНЕ І НЕУЦЬКЕ БАЗИКАННЯ ТРОЦЬКОГО ПРО ТЕРМІДОР

Візьмемо, наприклад, таке важливе принципове питання, як питання про переродження нашої партії. Що таке переродження нашої партії? Це є заперечення наявності диктатури пролетаріату в СРСР... Ви знаєте, що ліберали і меншовики, зміновіхівці і всякі ренегати твердили тоді про неминучість переродження нашої партії. Ви знаєте, що вони брали тоді приклади з галузі Французької революції, твердячи, що більшовики повинні зазнати такого ж краху, якого зазнали свого часу якобінці у Франції. Ви знаєте, що історичні аналогії з Французькою революцією (крах якобінців) були тоді і продовжують бути

тепер основним аргументом всіх і всяких меншовиків і зміновіхівців проти збереження диктатури і можливості будівництва соціалізму в нашій країні...

... Чи читали ви стенограму засідання Президії ЦКК в липні цього року? Якщо читали, то не важко зрозуміти, що тов. Троцький спирається тепер у своїй боротьбі проти партії на меншовицькі теорії переродження нашої партії за типом краху якобінців у період Французької революції. Тепер базікання про «термідор» є у Троцького ознакою доброго тону.

Від троцькізму до «меншовизму» і «лібералізму» в основному питанні про переродження, — отакий шлях троцькістів за останні три роки.

«Троцькістська опозиція раніше і тепер», Зб. «Про опозицію», стор. 742—743.

V. МАРКС, ЕНГЕЛЬС, ЛЕНІН І СТАЛІН ПРО РУШІЙНІ СИЛИ І ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ФРАНЦІЇ

✓ 143. К. МАРКС ПРО РУШІЙНІ СИЛИ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ПРО ЇЇ БУРЖУАЗНИЙ ХАРАКТЕР

а.

Не треба змішувати пруську березневу революцію ні з англійською революцією 1648 р., ні з французькою 1789 р.

В 1648 р. буржуазія в союзі з новим дворянством боролась проти монархії, феодального дворянства і пануючої церкви.

В 1789 р. буржуазія в союзі з народом боролась проти монархії, дворянства і пануючої церкви.

Революція 1789 р. мала своїм прообразом (принаймні, в Європі) тільки революцію 1648 р., а революція 1648 р. — тільки повстання нідерландців проти Іспанії. Кожна з цих революцій пішла на століття вперед у порівнянні з своїми прообразами не тільки хронологічно, але і до суті.

В обох революціях буржуазія була тим класом, який дійсно стояв на чолі руху. Пролетаріат і верстви міського населення, які не належали до буржуазії, або не мали ще ніяких окремих від буржуазії інтересів, або ще не становили самостійно розвиненого класу або частини класу. Тому там, де вони виступали проти буржуазії, наприклад, в 1793 і 1794 рр. у Франції, вони боролися тільки за здійснення інтересів буржуазії, хоч і не на буржуазний манер. Весь французький тероризм являв не що інше, як плебейську манеру розправи з ворогами буржуазії, абсолютизмом, феодалізмом і філістерством.

Революції 1648 і 1789 рр. не були англійською і французькою революціями; це були революції європейського масштабу. Вони

являли не перемогу одного певного класу суспільства над старим політичним устроєм; вони проголошували політичний устрій нового європейського суспільства. Буржуазія перемогла в них; але перемога буржуазії означала тоді перемогу нового суспільного устрою, перемогу буржуазної власності над феодалною, нації над провінціалізмом, конкуренції над цеховим устроєм, поділу власності над майоратом, панування власника землі над підляганням власника цієї землі, освіти над суевірством, сім'ї над фамільним ім'ям, промисловості над героїчними лінощами, буржуазного права над середньовічними привілеями.

Революція 1648 р. становила перемогу сімнадцятого віку над шістнадцятим, революція 1789 р. — перемогу вісімнадцятого віку над сімнадцятим. Ці революції відбивали ще більше потреби тодішнього світу, ніж потреби тих частин світу, де вони відбувались, себто Англії і Франції.

«Буржуазія і контрреволюція» (*«Нова Рейнська газета»* від 15 грудня 1848 р.), *Твори*, т. VII, стор. 54—55.

б.

... Велетенська мітла французької революції XVIII століття змела все віджиле сміття давно минулих віків і очистила, таким чином, суспільний ґрунт від останніх перешкод для спорудження будівлі сучасної держави.

«Громадянська війна у Франції в 1871 р.», стор. 50, *Партиздаг*, 1934 р.

в.

... Камілл Демулен, Дантон, Робесп'єр, Сен-Жюст, Наполеон, — як герої, так і партії і народні маси старої французької революції, здійснювали в римському костюмі і з римськими фразами справу свого часу, — визволення від кайданів і встановлення сучасного буржуазного суспільства. Одні вщент розбили основи феодалізму і скосили вирослі на цьому ґрунті феодалні голови; другий створив всередині Франції умови, які зробили можливим розвиток вільної конкуренції, експлуатацію парцельованої земельної власності, застосування визволених від кайданів промислових продуктивних сил нації, а за межами Франції він усюди руйнував феодалні форми, оскільки буржуазне суспільство Франції потребувало створення відповідної обстановки на європейському континенті, яка відповідає потребам часу. Ледве нова суспільна формація встигла скластись, як зникли допотопні гіганти і з ними вся воскресла з мертвих римська старовина, — всі ці Брути, Гракхи, Публіколи, трибуни, сенатори і сам Цезар. Тверезо-практичне буржуазне суспільство знайшло собі справжніх тлумачів і представників у Сеях, Кузенах, Ройе-Колларах, Бенжамен Констанах і Гізо; його справжні полководці засідали в комерційних конторах, його політичним главою був ~~журналюк~~ Людовік XVIII. Цілком захоплені нагромадженням багатства і ширною боротьбою конкуренції, воно забуло, що його колыску охороняли давньо-римські примари. Однак, хоч як мало героїчне буржуазне суспільство, для його появи на світ потрібні були героїзм,

саможертва, терор, громадянська війна і битви народів. У класично строгих традиціях римської республіки гладіатори буржуазного суспільства знайшли ідеали і художні форми, ілюзії, необхідні їм для того, щоб сховати від самих себе буржуазно-обмежений зміст своєї боротьби, щоб удержати свій запал на висоті великої історичної трагедії.

«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», стор. 9—10. Паргіздат, 1933 р.

144. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО РОЛЬ ПЛЕБСА У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Лист Ф. Енгельса до К. Каутського

Лондон, 20 лютого 1889 р.

Повертаю статті з «N[eu]e[ ]Z[eit]» з побіжними нотатками на берегах...

Розділ II, стор. 3. Тут бракує ясного викладу того, як виникає абсолютна монархія як компроміс, що природно складається, між дворянством і буржуазією і як вона тому змушена на обидві сторони захищати інтереси, роздавати докази свого благовоління. При цьому на долю дворянства, відставленого від політичних справ, припадає грабування селян, державної казни і посередній політичний вплив через двір, армію, церкву і вищу адміністрацію; на долю буржуазії — захист шляхом мит, монополії і в і д н о с н о впорядковане управління та судівництво...

IV, стор. 54. Тут слід було б усе ж у тій чи іншій мірі вказати, яким шляхом ці плебеї, які стоять поза становим порядком і тому відносно безправні, які стоять поза законом, лише в ході революції поступовно прийшли до того, що ти іменуєш «санкюлотизмом» (ще один ізм!), і яку роль вони відігравали. Тоді тобі вдасться подолати труднощі, які ти на стор. 53 бомбардуєш непевними виразами і таємничими натяками на нові способи виробництва. Тоді попросту виявиться, що буржуа на цей раз, як і завжди, були занадто боягузливі, щоб обстоювати свої власні інтереси; що, починаючи з Бастилії, плебс повинен був виконувати за них всю роботу; що без його втручання 14 липня, 5-6 жовтня, 10 серпня, 2 вересня і т. д. старий порядок неодмінно здобував би перемогу над буржуазією, коаліція в союзі з двором придушила б революцію, і що, таким чином, тільки ці плебеї і зробили революцію; що при цьому однак плебеї неминуче вкладали в революційні вимоги буржуазії сенс, якого там не було, довели рівність і братерство до крайніх висновків, поставивши буржуазний сенс цих лозунгів на голову, бо, доведений до крайності, цей сенс обернувся в свою протилежність; що ці плебейські рівність і братерство могли бути тільки мрією в такий час, коли справа йшла про те, щоб створити пряму протилежність їм, і що, як завжди, — іронія історії — це плебейське розуміння революційних лозунгів стало наймогутнішою підмогою для здійснення своєї протилежності — буржуазної рівності перед законом і братерства в експлуатації.

... На кінець 1793 р. кордон був майже забезпечений, 1794 р. почався сприятливо, французька армія майже всюди посувалася впе-

ред. Комуна з її крайнім напрямом зробилася зайвою; її пропаганда революції зробилася перешкодою і для Робесп'єра, і для Дантона, які — кожний по своєму — хотіли миру. У цьому конфлікті трьох напрямів переміг Робесп'єр, але відтоді терор зробився для нього засобом самозбереження і тим самим став абсурдом; 26 червня, при Флерюсі, Журдан поклав до ніг республіки всю Бельгію, тим самим терор втрапив усякий ґрунт (*wurde unhaltbar*); 27 липня впав Робесп'єр, і буржуазна оргія почалась.

«Добробут для всіх на основі праці» — навіть занадто виразно визначає прагнення тодішнього плебейського братерства [*Fraternité*]. Чого вони хотіли, ніхто сказати не міг, доти, поки Бабеф, через довгий час після падіння Комуни, не надав цьому певної форми. Якщо Комуна з своїми прагненнями братерства виступила занадто рано, то Бабеф прийшов занадто пізно.

Лист Ф. Енгельса — К. Каутському від 20 лютого 1889 р., «Історик-марксист» № 2/30, 1933 р., стор. 41—43.

145. ЛЕНІН ПРО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

а.

Візьміть Велику Французьку революцію. Вона недаремно називається Великою. Для свого класу, для якого вона працювала, для буржуазії, вона зробила так багато, що весь XIX вік, той вік, який дав цивілізацію і культуру всьому людству, пройшов під знаком Французької революції. Він в усіх кінцях світу тільки те і робив, що проводив, здійснював по частинах, доробляв те, що створили великі французькі революціонери буржуазії, інтересам якої вони служили, хоча вони цього і не були свідомі, прикриваючись словами про свободу, рівність і братерство...

Вони продержались у себе два роки і загинули під ударами об'єднаної європейської реакції, загинули під ударами об'єднаних полчищ усього світу, які зломали французьких революціонерів, відновили легітимного, законного монарха у Франції, тодішнього Романова, відновили поміщиків і на довгі десятиріччя задушили всякий революційний рух у Франції. А проте Велика Французька революція перемогла.

Всякий, хто свідомо ставиться до історії, скаже, що Французька революція, хоча її і розбили, все таки перемогла, тому що вона всьому світові дала такі устої буржуазної демократії, буржуазної свободи, які були вже неусувні.

Промова на I. Всеросійському з'їзді по позашкільній освіті «Про обман народу лозунгами свободи і рівності», Твори, т. XXIV, стор. 304.

б.

... Одна з основних відмінностей між буржуазною і соціалістичною революцією полягає в тому, що для буржуазної революції, яка виростає з феодалізму, в надрах старого устрою поступовно створюються нові економічні організації, які змінюють

поступовно всі сторони феодального суспільства. Перед буржуазною революцією було тільки одне завдання — змести, відкинути, зруйнувати всі пута колишнього суспільства. Виконуючи це завдання, всяка буржуазна революція виконує все, що від неї вимагається: вона посилює ріст капіталізму.

«Сьомий з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р.», Твори, т. XXII, стор. 315.

146. ЛЕНІН ПРО НЕОБХІДНІСТЬ БОРОТЬБИ ЗА ГЕГЕМОНІЮ В БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

а.

Основна помилка опортуністів соціал-демократії полягає в нерозумінні того, що значить рішуча перемога буржуазної революції. Принижуючи, як і всі опортуністи, вчення революційного марксизму і роль пролетаріату, як авангарду, наші російські опортуністи постійно збиваються на ту помилкову думку, ніби неминучим «хазяїном» буржуазної революції є ліберальна буржуазія. Вони зовсім не розуміють історичної ролі хоча б, напр., Конвенту, як диктатури суспільних низів пролетаріату і дрібної буржуазії, у Великій Французькій революції. Вони зовсім не розуміють ідеї диктатури пролетаріату і селянства, як єдиної можливої соціальної опори для цілком переможної російської буржуазної революції.

«Хто за союзи з кадетами?», Твори, т. IX, стор. 372.

б.

... В. Левіцький¹ міркує цілком як ліберал...

У нього немає ніякого уявлення про те, що «центром притягання для демократичного селянства» повинна була стати зовсім інша соціальна категорія, ніж міська буржуазна демократія. Він забуває, що ця «повинність» була дійсністю протягом великих історичних періодів і Англії, і Франції, і Росії, — при чому в останній країні періоди ці були великі по значенню, але малі по часу, а в перших двох країнах здебільшого демократичне, ультрадемократичне, «занадто палке» плебейство об'єднувало різні елементи «низів».

... ці «низи» навіть у ті короткі періоди, коли їм траплялось в історії грати роль «центрів притягання для демократичного селянства», коли їм удавалось вирвати цю роль з рук ліберальної буржуазії, робили вирішальний вплив на те, яку міру демократизму одержувала країна в наступні десятиліття так званого спокійного розвитку. Ці «низи» в короткі періоди своєї гегемонії виховували свою буржуазію, переробляли її так, що вона потім намагалась п'ятитись назад, але не могла в цьому попятному русі зайти далі, скажемо, другої палати у Франції або відступів від демократизму виборів і т. д., і т. п.

Оця, історичним досвідом всіх європейських країн потверджувана, ідея про те, що в епохи буржуазних перетворень (або

¹ Меншовик-ліквідатор.

вірніше буржуазних революцій) буржуазна демократія кожної країни оформляється так або інакше, набирає того або іншого вигляду, виховується в тій або іншій традиції, визнає той або інший мінімум демократизму, дивлячись по тому, наскільки гегемонія переходить у вирішальні моменти національної історії не до буржуазії, а до «низів», до «плебейства» XVIII віку, до пролетаріату XIX і XX віків, ця ідея п-ві В. Левіцькому чужа. Ця ідея гегемонії і становить одне з корінних положень марксизму, розрив з якими (або навіть байдужість до яких) у ліквідаторів є глибоким джерелом цілого ряду непримирених принципіальних розбіжностей з противниками ліквідаторства.

Кожна капіталістична країна переживає епоху буржуазних революцій, коли складається той або інший ступінь демократизму, той або інший уклад конституціоналізму або парламентаризму, той або інший ступінь самостійності, незалежності, свободолюбства і ініціативності «низів» взагалі, пролетаріату зокрема, та або інша традиція у всьому державному і суспільному житті. Який буде цей ступінь демократизму і ця традиція, — залежить саме від того, чи буде гегемонія у вирішальні моменти належати буржуазії або її антиподові, чи буде перша або останній (знову таки в ці вирішальні моменти) «центром притягання для демократичного селянства» і для всіх взагалі демократичних проміжних груп і верств.

«Про старі, але вічно нові істини», Твори, т. XV, стор. 195—196.

147. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ СЕЛЯНСТВА І МІСЬКОГО ПЛЕБСУ В ВЕЛИКИХ БУРЖУАЗНИХ РЕВОЛЮЦІЯХ

Вказаний нами особливий характер російської буржуазної революції виділяє її з числа інших буржуазних революцій нового часу, але зближує її з великими буржуазними революціями старих часів, коли селянство відіграло видатну революційну роль. У цьому відношенні у вищій мірі заслуговує на увагу те, що писав Фрідріх Енгельс у своїй надзвичайно глибокій і багатій думками статті: «Про історичний матеріалізм» (англійська передмова до «Розвитку соціалізму з утопії в науку», перекладена самим Енгельсом на німецьку мову в «Neue Zeit», 1892 — 3, рік XI, том I). «Оригінальне явище, — говорить Енгельс: — у всіх трьох великих буржуазних революціях» (реформація в Німеччині і селянська війна XVI віку; англійська революція XVII віку; французька XVIII віку) «бойовою армією є селяни. І саме селяни виявляються тим класом, який після завойованої перемоги розоряється неминуче через економічні наслідки цієї перемоги. Сто років згодом після Кромвеля англійське йоманрі (jeomanry — селянство) майже зовсім зникло. А проте виключно завдяки втручання цього йоманрі і плебейського елементу міст боротьба була доведена до останнього рішучого кінця, і Карл I потрапив на ешафот. Для того, щоб буржуазія могла одержати хоча б ті тільки плоди перемоги, які тоді були вже цілком достиглі для збирання їх, — для цього було необхідно довести революцію значно далі такої цілі. Цілком те саме було в 1793 році у Франції, в 1848 р. в Німеччині.

Очевидно, такий є насправді один з законів розвитку буржуазного суспільства». І в іншому місці тої ж статті Енгельс указує, що французька революція була «першою революцією, в якій боротьба була доведена до цілковитого знищення одного з комбатантів (одної воюючої сторони), саме аристократії, і до цілковитої перемоги другого, саме буржуазії».

Обидва історичні спостереження або узагальнення Енгельса прекрасно потвердились ходом російської революції. Потвердилось і те, що тільки втручання селянства і пролетаріату, «плебейського елементу міст», спроможне серйозно рухати вперед буржуазну революцію (якщо для Німеччини XVI віку, Англії XVII і Франції XVIII віку селянство можна поставити на перший план, то в Росії XX віку безумовно необхідно перевернути відношення, бо без ініціативи і керівництва пролетаріату селянство — ніщо). Потвердилось і те, що революцію треба довести значно далі її безпосередніх, найближчих, дозрілих вже цілком буржуазних цілей, для того щоб справді здійснити ці цілі, щоб безповоротно закріпити мінімальні буржуазні завоювання. Можна судити з цього, з яким презирством поставився б Енгельс до міщанських рецептів заздалегідь всунути революцію тільки в безпосередньо-буржуазні, вузько-буржуазні рамки, «щоб не відсахнулася буржуазія», як говорили кавказькі меншовики у своїй резолюції 1905-го року, або щоб була «гарантія від реставрації», як говорив у Стокгольмі Плеханов!

«До оцінки російської революції», Твори, т. XII, стор. 210—211.

148. СТАЛІН ПРО ВІДМІННІСТЬ У СПІВВІДНОШЕННІ КЛАСІВ У БУРЖУАЗНИХ РЕВОЛЮЦІЯХ ЗАХОДУ І РЕВОЛЮЦІЇ 1905 р. В РОСІЇ

а.

Російська буржуазно-демократична революція (1905 р.) відбувалась при умовах, відмінних від умов на Заході під час революційних переворотів, наприклад, у Франції і в Німеччині. В той час як революція на Заході розигралася в умовах мануфактурного періоду і нерозвиненої класової боротьби, коли пролетаріат був слабкий і нечисленний, не мав своєї власної партії, яка могла б формулювати його вимоги, а буржуазія була досить революційна для того, щоб викликати у робітників і селян довір'я до себе і вивести їх на боротьбу з аристократією, — в Росії, навпаки, революція почалась (1905 р.) в умовах машинного періоду і розвиненої класової боротьби, коли порівняно численний і згуртований капіталізмом російський пролетаріат мав уже ряд боїв з буржуазією, мав свою партію, більш згуртовану, ніж буржуазна, мав свої класові вимоги, а російська буржуазія, яка жила до того ж замовленнями від уряду, була досить налякана революційністю пролетаріату для того, щоб шукати союзу з урядом і поміщиками проти робітників і селян.

«Про Леніна», стор. 10, Партвидав, 1934 р.

Буржуазні революції Заходу (Англія, Франція, Німеччина, Австрія) пішли, як відомо, іншим шляхом. Там гегемонія в революції належала не пролетаріатові, який не становив і не міг становити через свою слабкість самостійну політичну силу, а ліберальній буржуазії. Там визволення від кріпосницьких порядків дістало селянство не з рук пролетаріату, який був нечисленний і неорганізований, а з рук буржуазії. Там селянство йшло проти старих порядків разом з ліберальною буржуазією. Там селянство становило резерв буржуазії. Там революція привела, з огляду на це, до величезного посилення політичної ваги буржуазії.

«Питання ленінізму», «Про основи ленінізму», стор. 34, Партвидав, 1934 р.

149. СТАЛІН ПРО КОРИННУ ВІДМІННІСТЬ МІЖ ЖОВТНЕВОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ І ВЕЛИКОЮ БУРЖУАЗНОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ У ФРАНЦІЇ

Жовтнева революція не є ні продовженням, ні завершенням Великої Французької революції. Метою Французької революції була ліквідація феодалізму для утвердження капіталізму. Метою ж Жовтневої революції є ліквідація капіталізму для утвердження соціалізму.

«Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом», стор. 16, Партвидав, 1934 р.

VI. ДИРЕКТОРІЯ. БАБЕФ І «ЗМОВА РІВНИХ»

150. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО КЛАСОВУ СУТЬ ДИРЕКТОРІЇ

... після падіння Робесп'єра починається ера прозаїчного здійснення політичної освіти, яка раніше хотіла перевершити саму себе, яка потопала в перебільшеннях. Революція звільнила буржуазне суспільство від феодальних пут і офіційно визнала його, як ні старався пізніше тероризм принести це суспільство в жертву антично-політичному устроєві життя. Але тільки при уряді директорії навалює виривається назовні і закипає ключем справжнє життя буржуазного суспільства. Гарячка комерційних підприємств, пристрасть до збагачення, сп'яніння новим буржуазним життям, де на перших кроках насолода набирає зухвало, легковажного, фривольного одурманюючого вигляду; дійсно освічене використання французьких земель, феодальне розчленування яких розбите було молотом революції і які гарячковий запал численних нових власників піддав тепер всебічному обробленню; перші рухи промисловості, яка звільнилася, — все це були окремі життєві симптоми буржуазного суспільства, яке щойно народилося. Буржуазне

суспільство знаходить свого позитивного представника в буржуазії. Буржуазія вступає, таким чином, на шлях свого панування. Права людини перестають існувати виключно тільки в теорії.

«Абсолютна «критична критика», Твори, т. III, стор. 151.

151. БАБЕФ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЗНИЩЕННЯ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИМ ШЛЯХОМ

а.

Не можна посилається на одвічне існування приватної власності, щоб цим виправдати свою відмову від її скасування...

... В епоху, коли згубні наслідки права власності досягли крайніх меж, не можна говорити, що цей фатальний інститут пустив надто глибокі корені; навпаки, як мені здається, корені його здебільшого вже підгнили, і все дерево готує впасти від першого серйозного поштовху. Експропріюйте масу, віддайте її у владу купки зажерливих експлуататорів — і корені фатального інституту приватної власності уже втратили свою непокхитну міцність. Серед знедолених скоро починається робота думки: вони починають усвідомлювати ту велику істину, що земні плоди належать усім, а земля не належить нікому; що забуття цієї істини привело нас на край загибелі; що більшість громадян, лишаючись рабами і жертвами пригноблюючої меншості, робить безглуздо, що більше ніж смішно примиритися з цим ярмом і не прагнути встановлення комуністичного устрою, єдино справедливого, єдино нормального, єдино згодного з непорочними веліннями природи, — устрою, поза яким немислиме існування мирних і щасливих суспільств.

«Трибун народу» (газета, що її видавав Бабєф) № 37 від 30 фримера IV року.

б.

Не будемо ховати від себе безперечної істини. Що являє собою політична революція взагалі? Що являє собою зокрема французька революція? Відкриту війну між патриціями і плебеями, між багатими і бідними.

... Ця війна між плебеями і патриціями або між бідними і багатими існує не тільки з того моменту, коли вона оголошена відкрито. Вона точиться вічно, вона починається з того моменту, як виникають установи, які прагнуть того, щоб у одних було все, а в інших не лишилось нічого.

«Трибун народу» № 34 від 15 брюмера IV року.

в.

Помиляються ті, хто думає, що я хвилююся тільки через те, щоб одну конституцію замінити іншою. Ми далеко більше потребуємо установ, ніж конституцій. Конституція 1793 р. заслужила вітання від усіх добрих громадян тільки тому, що вона підготовляла шляхи для таких установ.

... Будемо ж працювати насамперед над тим, щоб заснувати добрі установи, установи плебейські, і ми твердо виевнені в тому, що після них прийде і добра конституція.

Плебейські установи повинні зміцнити загальне щастя, рівний добробут усіх членів суспільства.

Ми встановили, що повна рівність є первісне право, що суспільний договір, зовсім не замахаючись на це природне право, повинен дати кожній людині гарантію, що це право ніколи не буде порушене, що віднині ніколи не повинні існувати установи, які охороняють нерівність, пожадливість і допускають, щоб у одних було відібране необхідне заради того, щоб зібрати зайвину для інших. Однак на ділі сталося протилежне, в суспільстві встановились абсурдні умови, які давали захист нерівності, дозволили грабіж більшості незначною меншістю: були епохи, коли кінцевим результатом цих убивчих правил виявилось, що сукупність багатств зосередилась у руках небагатьох... що маса не могла існувати, будучи позбавлена всього необхідного і зустрічаючи нещадне ставлення до себе з боку тої касты, яка захопила все в свої руки, ці результати викликали епоху великих революцій... коли загальний переворот у системі власності стає неминучим, коли повстання бідних проти багатих є необхідність, яку ніщо не може усунути.

Час не терпить. Настала пора для розтоптаного і винищуваного народу голосно, урочисто і більш поважно, ніж будьколи, оголосити свою волю, щоб не тільки зовнішні ознаки і аксесуари злиднів, але і дійсні злидні були знищені раз назавжди...

Під прикриттям наших 100 000 списів і наших гармат ми проголосимо справжній основний кодекс природи, який ніколи не повинен був би порушитись.

... Ми дамо визначення власності.

Ми доведемо, що земля належить не окремим особам, а всьому суспільству.

Ми доведемо, що всяке привласнення землі окремою особою в розмірах, які перевищують площу, необхідну для її прохарчування, становить соціальну крадіжку.

Ми доведемо, що фіктивне право відчуження являє собою мерзенне посягання на життя народу.

Ми доведемо, що успадкування в силу родинних зв'язків становить не менш кричуще неподобство; що воно ізолює одне від одного всіх членів суспільства і перетворює кожну сім'ю в маленьку самодовліючу республіку, яка не може не конспірувати проти держави, що воно висвітлює нерівність...

що через це треба змінити соціальні установи в такому розумінні, щоб відібрати у кожної окремої особи надію зробитися будьколи більш багатою, могутньою або освіченою, ніж будьхто з її рівних;

що єдиним засобом для досягнення цієї мети є встановлення загальної адміністрації; необхідно скасувати приватну власність; міцно прив'язати людину до заняття, до якого вона здатна, до ремесла, яке вона знає; примусити здавати свій продукт в натурі в суспільні магазини і встановити суто розподільні адміністра-

тивні органи, продовольчу адміністрацію, яка веєтме точний запис усіх людей і всіх предметів і розподілятиме останні на засадах якнайбільшої рівномірності, приставляючи їх кожному громадянину додому;

... що цей державний устрій приведе до зникнення межових стовпів, огорож, стін, двірних замків, суперечок, позовів, крадіжок, убивств і взагалі всіх злочинів; судів, тюрем, шибениць, кар і всього відчаю, який завдається цими лиходійними установами; заздросців, суперництва, ненажерливої пожадливості, чванства, шахрайства, лицемірства, одне слово — всіх пороків; крім того (і це звичайно головне) — гризучого черв'яка загального, приватного і одвічного турбування кожного з нас відносно того, що чекає на нас завтра, через місяць, через рік, в дні старості, відносно долі наших дітей і внуків.

От точний зміст того грізного маніфесту, який ми запропонуємо пригнобленій масі французького народу [†] перший начерк якого ми їй подаємо, для того щоб вона могла заздалегідь пройтись його значенням.

... Усі лиха народу дійшли вищої межі, вони вже не можуть стати тяжчими! Вони можуть бути полегшені тільки повним переворотом...

... Підлотники або неуки. Ви кричите, що треба уникнути громадянської війни? Але хіба є обурливіша війна, ніж та, де на одному боці — убивці, а на другому — їх беззахисні жертви? Чи можете ви обвинуватити в злочині того, хто хоче озброїти жертви проти їх убивць? Чи не краща громадянська війна, де обидві сторони можуть захищатися одна від одної? Нехай обвинувачують, якщо хочуть, нашу газету в тому, що вона є полум'ям розбрату! Тим краще: розбрат кращий, ніж той жахливий мир, під час якого тебе душать голодом. Нехай обидві сторони встрянуть у боротьбу, нехай спалахне часткове або загальне, раптове або тривале повстання: ми все рівно будемо задоволені.

Ми повторюємо: лиха дійшли вищої межі — вони вже не можуть стати тяжчими, вони можуть бути полегшені тільки повним переворотом!..

Нехай же все прийде у змішення, нехай усі елементи прийдуть у сутичку і розрухи! Нехай все спаде в хаос і нехай з цього хаосу створюється новий і відроджений світ.

«Трибун народу» № 35 від 17 березня IV року. Для документів розділу «Змова рівних» частково використаний переклад, вміщений у книзі: «Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений». Упор. В. П. Волгін.

152. ЗМІСТ ДОКТРИНИ БАБЕФА

1. Природа дала кожній людині рівне право на користування всіма благами.

2. Мета суспільства — захищати цю рівність, яка зазнає в природному стані нападу сильних і злих, а також при загальному сприянні збільшувати загальний добробут.

3. Природа поклала на кожну людину обов'язок працювати. Ніхто не може ухилитися від праці, не роблячи тим самим злочину.

4. Праця і споживання повинні бути загальними для всіх.
5. Гноблення має місце, коли один надсаджується над роботою і у всьому терпить нужду, в той час як інший, нічого не роблячи, потопає в розкошах.

6. Ніхто не може привласнити земельну або промислову власність виключно собі, не роблячи тим самим злочину.

7. У справжньому суспільстві не повинно бути ні багатих, ні бідних.

8. Багатії, які не бажають відмовитися від свого лишку на користь неімущих, є ворогами народу.

9. Ніхто не має права шляхом нагромадження матеріальних засобів позбавляти інших освіти, необхідної для їх щастя; освіта повинна бути загальною.

10. Мета революції — знищити нерівність і відновити загальне щастя.

11. Революція ще не закінчена, бо багатії захоплюють всі блага і користуються виключною владою, тим часом як бідняки працюють, як справжні раби, нидіють у злиднях і не мають у державі ніякого значення.

12. ... Конституція 1793 р. є для французів справжнім законом, бо народ урочисто затвердив її; бо Конвент не мав права змінити її, бо, щоб добитися цього, він наказав розстрілювати народ, який вимагав її застосування, бо він вигнав і вбив депутатів, які захищали її, виконували свій обов'язок, бо терор проти народу і вплив емігрантів керували складенням і фіктивним затвердженням конституції 1795 р., яка не мала навіть четверті виборчих голосів, одержаних конституцією 1793 р., бо конституція 1793 р. санкціонувала невід'ємне право кожного громадянина давати свою згоду на закони, здійснювати свої політичні права, мати право зборів, вимагати того, що він вважає корисним, і не помирати з голоду; ці права відкрито і цілком порушені контрреволюційним актом 1795 р.

13. Конституція 1793 р. зобов'язує кожного громадянина відновити і захищати волю і щастя народу.

14. Вся влада, встановлена фіктивною конституцією 1795 р., незаконна і контрреволюційна.

15. Ті, хто підняв руку на конституцію 1793 р., винні в образі народного суверенітету.

Буонарроті, Гракх Бабеф і «змова рівних»¹, стор. 235, 1923 р.

153. «МАНІФЕСТ РІВНИХ»

Французький народє!

Протягом п'ятнадцяти століть ти жив і працював у рабстві і отже був нещасний. І от уже шість років, як ти ледве переводиш дух у вичікуванні незалежності, щастя і рівності.

¹ Книга Буонарроті, одного з учасників «змови рівних», вперше вийшла в 1828 р., витримала з того часу кілька видань і була настільною книгою багатьох французьких соціалістів 30-х років.

Рівність — перша вимога природи, перша потреба людини і основна ланка всякого законного товариства. Французький народ! Тобі пощастило не більше, ніж іншим народам, які нидіють на цій злочасній земній кулі... З незапам'ятних часів нам лицемірно твердять: «люди рівні», і з незапам'ятних часів над людським родом зухвало тяжить найпринизливіша і найпотворніша нерівність. З того часу, як існує людське суспільство, найпрекрасніший здобуток людини визнається за нею беззаперечно, але ще ні разу він не міг здійснитись, на ділі рівність була не що інше, як гарна і безплідна юридична фікція. А тепер, коли ми її вимагаємо більш рішучо, нам відповідають: «Замовчіть, нещасні! Фактична рівність — тільки хімера; задовольняйтесь умовною рівністю; ви всі рівні перед законом». Чернь, чого тобі ще? Чого нам ще? Законодавці, правителі, багатії, власники, тепер послухайте ви в свою чергу.

Ми всі рівні, чи не так?

... Так от віднині ми маємо намір жити і вмирати рівними, якими ми народились, ми бажаємо або дійсної рівності, або смерті... І ми доб'ємось її, цієї справжньої рівності, якою б то ні було ціною. Горе тим, хто загородить нам шлях до неї.

Французька революція — тільки предтеча іншої, більшої і величнішої революції, яка буде вже останньою.

Нам потрібна ця рівність, не тільки записана в «Декларації прав людини і громадянина», ми хочемо, щоб вона була серед нас, під покрівлею наших жител.

Для неї ми згодні на все. Ми готові знести все дощенту, аби вона лишилась у нас. Якщо треба, нехай загинуть всі мистецтва, аби у нас лишилась справжня рівність.

Законодавці і правителі, такі ж бездарні, як і безсовісні, і багаті та безсердечні власники, даремно намагаєтесь ви паралізувати наше священне починання, кажучи: «вони просто знову висувують цей аграрний закон, який не раз вимагався і до них». Наклепники, замовчіть, тепер і ви вислухайте в розгубленому мовчанні наші вимоги, які диктує природа і які ґрунтуються на справедливості. Аграрний закон, або земельний переділ, був скороминущим бажанням деяких безпринципних солдатів, деяких народностей, спонукуваних скорше інстинктом, ніж розумом. Ми прагнемо вищої і справедливішої цілі, а саме колективної власності. Геть приватну власність на землю, земля — нічия. Ми вимагаємо і бажаємо спільного користування земними плодами: ці пледи належать усім.

Заявляємо! Ми не повинні більше терпіти, щоб переважна більшість людей працювала в поті лица свого заради вигід і задоволення незначної меншості.

Досить довго, і навіть занадто довго, менше ніж мільйон людей розпоряджається тим, що належить більше ніж двадцяти мільйонам їм подібних, їм рівних.

Нехай, нарешті, припиниться це неподобство, в існування якого наші внуки не захочуть вірити! Нехай зникне, нарешті, обурливий поділ на багатих і бідних, на вельможних і простих, на панів і слуг, на тих, що правлять, і тих, ким правлять.

Нехай не буде іншої відмінності між людьми, як тільки вік і стать.

Ніколи не замишлявся і не здійснювався ширший план.

Час од часу тільки окремі генії і мудреці говорили про нього тихим і тремтячим голосом. Жоден з них не мав мужності висловити всю правду до кінця.

Пора перейти до рішучих заходів.

Зло досягло свого апогею; воно поширилось по лицю всієї землі. Хаос під ім'ям політики панує на ній занадто багато віків. Нехай же все прийде в порядок і норму. Нехай на заклик рівності зорганізуються всі елементи, які прагнуть справедливості і щастя. Настав момент заснувати Республіку рівних, цю велику обитель, одкриту для всіх людей.

... Французький народе!

За якою ж ознакою повинен ти віднині пізнавати перевагу будьякої конституції? Тільки та конституція, яка цілком ґрунтується на фактичній рівності, може підійти до тебе і задовольнити всі твої побажання.

Аристократичні хартії 1791 і 1795 рр. тільки міцніше заклепували твої ланцюги, замість того, щоб їх розбивати.

Конституція 1793 р. була значним кроком вперед до справжньої рівності; ніколи ще людство не підходило до неї так близько; але і ця конституція не досягала ще кінцевої мети і не давала того загального щастя, великий принцип якого вона урочисто узаконювала.

Французький народе!

Відкрий очі і серце на повноту блаженства, визнай і проголоси разом з нами «республіку рівних»¹.

Ф. Буонарроті, *Гракх Бабеф і «змова рівних»*, стор. 69—74, 1923 р.

154. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО БАБЕФА

а.

... Соціалізм і комунізм беруть свій початок не в Німеччині, а в Англії, Франції і Північній Америці. Першу появу дійсної активної комуністичної партії ми бачимо під час буржуазної революції в той момент, коли усунена була конституційна монархія. Найбільш послідовні республіканці, в Англії левелери, у Франції Бабеф, Буонарроті і т. д., перші піднесли ці «соціальні питання». «Змова Бабефа», описана його другом і товаришем по партії Буонарроті, показує, як ці республіканці з «руху» почерпнули те переконання, що, з усуненням соціального питання, в монархії і республіці для пролетаріату жодне «соціальне питання» ще не було розв'язане.

«Моралізуюча критика і критикуюча мораль», *Твори*, т. V, стор. 208.

¹ Маніфест написаний одним з бабувістів — Сільвенем Марешалем. За свідченням Буонарроті, текст цього маніфесту не був ухвалений бабувістською таємною директорією в наслідок її незгоди з пунктами: «Якщо треба, нехай загинуть всі мистецтва, аби у нас лишилась справжня рівність» і «Нехай зникне, нарешті, обурливий поділ на тих, що правлять, і тих, ким правлять».

Ми не говоримо тут про ту літературу, яка у всіх великих сучасних революціях виражала вимоги пролетаріату (твори Бабефа і т. д.).

Перші спроби пролетаріату здійснити безпосередньо свої власні класові інтереси під час загального заворушення, в період повалення феодального суспільства, необхідно зазнавали крах через нерозвинений стан самого пролетаріату, через брак матеріальних умов його звільнення, бо ці умови є лише продуктом буржуазної епохи. Революційна література, яка супроводила ці перші рухи пролетаріату, по своєму змісту неминуче була реакційною. Вона проповідує загальний аскетизм і грубу зрівняльність¹.

«Маніфест комуністичної партії», Вибрані твори К. Маркса, т. I, стор. 177.

Література

- Енгельс, Становище Англії. — XVIII вік, Твори, т. II, стор. 351—352.
- Маркс і Енгельс, Німецька ідеологія, Твори, т. IV, стор. 179.
- Маркс, Моралізуюча критика і критируюча мораль, Твори, т. V, стор. 205—206.
- Енгельс, Маркс і «Нова Рейнська газета», Твори, т. VI, стор. 8—9.
- Маркс і Енгельс, Буржуазія і контрреволюція, Твори, т. VII, стор. 53—56.
- Енгельс, Анти-Дюрінг, Твори, т. XIV, стор. 18.
- Маркс, Лист Енгельсові від 30 січня 1865 р., Твори, т. XXIII, стор. 233—234.
- Маркс і Енгельс, Листи за редакцією Адоратського, стор. 362—364, Партиздат, 1932 р.
- Лист Ф. Енгельса до Каутського від 20 лютого 1889 р., «Історик-марксист» № 2 за 1933 р., стор. 41—43.
- Енгельс, Передмова до англійського видання брошури «Розвиток соціалізму від утопії до науки», Вибр. твори К. Маркса, т. I, стор. 103—105.
- Ленін, Крок вперед, два кроки назад, Твори, т. VI, стор. 301—303.
- Ленін, Освободженці і новоіскривці, монархісти і жірондисти, Твори, т. VII, стор. 151—152.
- Ленін, Доповіль про участь с.-д. у тимчасовому революційному уряді 1 травня (18 квіт.) на III з'їзді РСДРП, Твори, т. VII, стор. 270—271.
- Ленін, Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції, Твори, т. VIII, стор. 55—57, 64—65, 121—123.
- Ленін, Доповіль про об'єднавчий з'їзд РСДРП. Лист до петербурзьких робітників, Твори, т. IX, стор. 217.
- Ленін, Хто за союзи з кадетами? Твори, т. IX, стор. 372.
- Ленін, Сила і слабкість російської революції, Твори, т. XI, стор. 187—188.

¹ Цей «грубо-зрівняльний» характер комунізму бабувістів Маркс і Енгельс підкреслювали не раз. Так у «Святій родині» Маркс відзначав, що «бабувісти були грубими, нецивілізованими матеріалістами» (Твори, т. III, стор. 160). Енгельс писав, що комунізм Бабефа «був ще занадто сировий і поверховий» (Твори, т. II, стор. 394). Цей «грубо-зрівняльний характер» відзначає і товариш Сталін (див. розділ про англійську революцію, док. № 35, див. також прим. до докум. № 153).

- Ленін, До оцінки російської революції, Твори, т. XII, стор. 211.
- Ленін, Мета боротьби пролетаріату в нашій революції, Твори, т. XIV, стор. 50.
- Ленін, Про старі, але вічно нові істини, Твори, т. XV, стор. 196.
- Ленін, Про лозунги і про поставу думської і позадумської с.-д. роботи. Принципіальні питання виборної кампанії, Твори, т. XV, стор. 283, 342—343, 347.
- Ленін, Три джерела і три складові частини марксизму, Твори, т. XVI, стор. 350.
- Ленін, Про ворогів народу, Твори, т. XX, стор. 505—506.
- Ленін, Чи можна залякати робітничий клас «якобінством»? , Твори, т. XX, стор. 555—556.
- Ленін, Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися, Твори, т. XXI, стор. 189—190.
- Ленін, Нещасний мир, Твори, т. XXII, стор. 287.
- Ленін, Про «ліве» дитвацтво і про дрібнобуржуазність, Твори, т. XXII, стор. 514.
- Ленін, Лист до американських робітників, Твори, т. XXIII, стор. 185.
- Ленін, Промова до делегатів комітетів бідноти Московської області, Твори, т. XXIII, стор. 280.
- Ленін, Доповідь на II Всеросійському з'їзді професійних спілок 20 січня 1919 р., Твори, т. XXIII, стор. 489.
- Ленін, Успіхи і труднощі радянської влади, Твори, т. XXIV, стор. 63.
- Ленін, Третій Інтернаціонал і його місце в історії, Твори, т. XXIV, стор. 249.
- Ленін, I Всеросійський з'їзд по позашкільній освіті 6—19 травня 1919 р., Твори, т. XXIV, стор. 291, 293, 297, 304.
- Ленін, Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників, Твори, т. XXVI, стор. 290—291.
- Ленін, Війна і революція, лекція 27 (14) травня 1917 р., Твори, т. XXX, стор. 333—335.
- Сталін, Питання лєнінізму, «До питань лєнінізму», § 3, 4.
- Сталін, Про Леніна, стор. 11—12, 1934 р.
- Сталін, Про опозицію, стор. 742—743, 1928 р.
- Сталін, Про Жовтневу революцію, стор. 134, 1932 р.
- Сталін, Розмова з Емілем Людвігом, Партвидав, 1934 р., «Большевик», № 8, 1932 р.

Публикация источников на русском языке

- Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента. Перев. Н. П. Фрейберг; под ред. Н. М. Лукина, М. 1927 г.
- Французская революция в провинции и на фронте. Сборник донесений комиссаров Конвента. Под ред. А. Дживелегова.
- Атеизм и борьба с церковью в эпоху Великой французской революции. Сборник документов, сост. Ц. Фридляндом. М. 1933 г. — Для знакомства с важнейшими деятелями якобинизма: Ж. П. Марата, Памфлеты под ред. Ц. Фридлянда. М. 1934 г.; Переписка Робеспьера, сост. Ж. Мишон. Русс. пер. Л. 1929 г. — Для Бабефа: Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений. Сост. В. П. Волгин. М. 1928 г. — См. также раздел о В. Ф. Р. хрестоматии Ц. Фридлянда и А. Слуцкого. «История революционного движения в Западной Европе. Великая французская революция в документах» сост. Я. Захер. Л. 1926 г.

Консульство і Перша імперія

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

КОНСУЛЬСТВО

- 1799 13 грудня — Конституція VIII року.
1800 — Перемога Бонапарта над австрійцями під Маренго і завоювання Ломбардії.
1801 9 лютого — Люневільський мир з Австрією.
15 липня — Конкордат з папою Пієм VII.
1802 27 березня — Ам'єнський мир з Англією.
26 квітня — Амністія емігрантам.
4 серпня — Бонапарт — дожиттєвий консул.
1803 — Відновлення війни з Англією.
Зайняття французами Ганновера.
1804 — Монархічна змова Кадудаля і розстріл герцога Енгієнського.
Затвердження цивільного кодексу.

ПЕРША ІМПЕРІЯ

- 1804 2 грудня — Коронування Наполеона Бонапарта імператором Франції.
1805 — Третя коаліція (союз Англії, Австрії, Росії і Швеції проти Франції).
21 жовтня — Поразка французького флоту при Трафальгарі.
2 грудня — Перемога Наполеона над російською і австрійською арміями під Аустерліцем у Моравії.
26 грудня — Пресбургський мир з Австрією і вихід останньої з коаліції.
1806 12 липня — Заснування Рейнського союзу під протекторатом Франції.
6 серпня — Вихід Австрії з німецького союзу і кінець старої Німецької імперії.
серпень — вересень — Ультиматум Пруссії про виведення французьких військ на лівий берег Рейна і початок воєнних дій між Францією і Пруссією.
14 жовтня — Розгром пруських військ під Ієною і Ауерштадтом.
27 жовтня — Зайняття Берліна.
21 листопада — Декрет про континентальну блокаду.
1807 7—8 лютого — Бій при Прейсш-Ейлау.
14 червня — Перемога Наполеона над російською армією під Фрідландом.
1807 7—9 липня — Тільзитський мир з Росією і Пруссією.
листопад — Зайняття Португалії французькими військами.

- 1807 липень — серпень — Поразка французьких військ в Іспанії і Португалії.
жовтень — Ерфуртське побачення.
9 жовтня — «Визволення» селян у Пруссії.
- 1809 — Війна з Австрією, перемога Наполеона під Ваграмом; Шенбрунський мир. Меттерніх — міністр закордонних справ Австрії.
- 1810 — Приєднання до Франції Голландії, Ганновера, Ольденбурга, Ганзейських міст. Одруження Наполеона з Марією-Луїзою.
- 1811 — Промислова криза у Франції.
- 1812 24 червня — Початок війни з Росією — перехід французькою армією Немана.
28 липня — Зайняття французами Вітебська.
17 серпня — Бій під Смоленськом.
7 вересня — Бородинський бій.
14 вересня — Зайняття Москви французами.
19 жовтня — Відступ французької армії з Москви.
26—28 листопада — Перехід через Березину.
5 грудня — Від'їзд Наполеона з армії.
- 1813 28 лютого — Союз між Росією і Пруссією в Каліші.
12 липня — Австрія оголошує війну Франції.
18—19 жовтня — Перемога союзних армій над Наполеоном під Лейпцігом.
- 1814 31 березня — Зайняття (перше) Парижа союзними арміями.
6 квітня — Зречення Наполеона I від престолу і від'їзд його на о. Ельбу.
3 травня — Урочистий в'їзд Людовіка XVIII у Париж.
30 травня — Перший Паризький мир.
4 червня — Октроювання конституційної хартії.
1 жовтня — Відкриття Віденського конгресу.
- 1815 1 березня — Від'їзд Наполеона з о. Ельби і висадка його біля Канн.
10 березня — Зайняття Ліона.
20 березня — Вступ Наполеона в Париж.
22 квітня — Акт, який доповнює конституцію імперії.
8 червня — Заключні акти Віденського конгресу.
19 червня — Поразка Наполеона під Ватерлоо.
22 червня — Друге зречення Наполеона.
7—8 липня — Друге зайняття Парижа союзними військами. В'їзд Людовіка XVIII у Париж.
20 листопада — Другий Паризький мир.

I. КОНСУЛЬСТВО

1. ЕНГЕЛЬС ПРО ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

... Револуція була перемогою третього стану, себто більшості нації, зайнятої в виробництві і торгівлі, над доти привілейованими станами — дворянством і духівництвом. Але перемога третього стану виявилася в дійсності перемогою маленької частини цього стану; вона звелася до завоювання політичної влади соціально привілейованою частиною його, імущою буржуазією. До того ж ця буржуазія швидко розвинулася ще в процесі революції, з одного боку, за допомогою спекуляції конфіско-

ваними і далі проданими земельними володіннями дворянства та церкви, з другого — шляхом обдурювання нації військовими постачальниками. Саме панування цих спекулянтів привело в епоху директорії Францію і революцію на край загибелі і дало разом з цим привід Наполеонові для його державного перевороту.

«Анти-Дюрінг», Твори, т. XIV, стор. 261.

2. ЛЕНІН ПРО БОНАПАРТИЗМ

Історія Франції показує нам, що бонапартистська контрреволюція виросла на кінець XVIII віку (а потім другий раз на 1848—1852 рр.) на ґрунті контрреволюційної буржуазії, прокладаючи в свою чергу дорогу до реставрації монархії легітимної. Бонапартизм є форма правління, яка виростає з контрреволюційності буржуазії в обстанові демократичних перетворень і демократичної революції.

«За деревами не бачать лісу», Твори, т. XXI, стор. 84.

3. МАРКС ПРО СЕЛЯНСТВО ПІД ЧАС ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ

Після того як перша революція перетворила напівкріпосних селян у вільних земельних власників, Наполеон усталив і врегулював умови, при яких селяни безперешкодно могли користуватися французькою землею, яка щойно їм дісталась, і задовольняти свою юнацьку пристрасть до власності. Але причина сучасної загибелі французького селянина, це — саме його парцела, роздрібнення землеволодіння, форма власності, усталена у Франції Наполеоном. Це ті саме матеріальні умови, які зробили французького феодалного селянина власником парцели, а Наполеона — імператором. Двох поколінь було досить, щоб привести до неминучого результату — до прогресивного погіршення землеробства і до прогресивної заборгованості землероба. «Наполеонівська» форма власності, яка була на початку XIX століття умовою звільнення і збагачення сільського населення Франції, протягом цього століття перетворилася в закон його рабства і злиднів.

«Вісімнадцяте Брюмера», Вибр. твори, т. II, стор. 323—324, Партиздат, 1934 р.

4. ФІНАНСОВА БУРЖУАЗІЯ І ПЕРЕВОРОТ 18 БРЮМЕРА VIII РОКУ

а. Лист банкіра Уврара¹ морському міністрові Брюї

Париж, 18 брюмера VIII року

Громадянину адмірале, прїзд генерала Бонапарта, який їде в Раду старійшин, і пересування військ, яке спостерігається, змушують мене передчувати, що готується змінення в політичній галузі. Обставини, які змінилися, можуть викликати необхідність у коштах. Я прошу вас, мій дорогий адмірале, бути

¹ Уврар, Габріель-Жюльєн (1770—1846) — великий французький фінансист і постачальник військового спорядження.

посередником при передачі моєї пропозиції дати кошти негайно. Я гадаю, що той, на кого покладені обов'язки, які мають найважливіше значення для очолюваного вами відомства¹, може без зайвої скромності зробити вам подібну пропозицію і що ви побачите в цій пропозиції тільки доказ його відданості по відношенню до громадської справи, торжеству якої він незмінно намагатиметься сприяти.

Привіт і повага.

Ж. Уврар.

Vandal, L'avènement de Bonaparte, v. I, p. 308, 1915.

б. З протоколу засідання банкірів у першого консула 3 фримера VIII року

(Присутні банкіри і комерсанти: Жермен, Давілле, Перр'є, Делессер, Сабаттьє, Фульшірон, Рекам'є, Малле, Перрего, Дуаен та ін.)

Наполеон Бонапарт. Я звертаюсь до тих людей, які завдяки своєму стану і кредитові, плодам промислової діяльності, сполученої з добропорядністю, можуть сприяти торжеству революції, яка, нарешті, дасть французам уряд, що користується повагою як з боку друзів, так і з боку ворогів республіки... Все повинно запалювати вас до того, щоб зробити найбільш благородні зусилля. Необхідно в даний момент тримати наші армії на досить високому рівні і надати нашим переговорам² того важливого характеру, якого вони ніколи не повинні були втрачати. Об'єднаймося ж і згуртуймося...

Малле (банкір). Ми всі підпишемося. Чи є такий паризький банкір або торговець, який у такий відповідальний момент, серед таких прекрасних надій, не пошкодував би гірко про те, що він не поспішив засвідчити своє виключне довір'я урядові, який має на це стільки права!

«*Procès-verbal de la séance des banquiers et négociants convoqués chez le consul Bonaparte, le 3 frimaire an VIII*». Цит. по книзі Stourm, *Les finances du Consulat*, p. 56—57, P. 1902.

5. КОНСТИТУЦІЯ VIII РОКУ (13 грудня 1799 р.)

Ст. 1. Французька республіка єдина і неподільна. Її європейська територія поділяється на департаменти і комуни...

Ст. 6. Для того щоб користуватися правами громадянства в окрузі комуни, необхідно мати в ній постійне проживання протягом не менш одного року; відсутність протягом одного року веде за собою втрату цього права в даній окрузі.

Ст. 7. Громадяни кожної округи комуни обирають голосуванням тих із своїх співгромадян, яких вони вважатимуть найбільш гідними вести суспільні справи. Так складається довірний список,

¹ Уврар натякає на постачання морському відомству, які він робив.

² Ідеться про нову позику уряду у паризьких банкірів. Через кілька днів після перевороту (27 брюмера) перший консул скасував закон Директорії від 10 месидора VII року про примусову позику, що було однією з основних вимог фінансистів Парижа, які підтримали переворот 18 брюмера.

який містить число імен, рівне $\frac{1}{10}$ частині всіх громадян, які мають право обирати. Службові особи округи повинні призначатися з числа осіб, включених у цей перший комунальний список.

Ст. 8. Громадяни, внесені в комунальні виборчі списки департаменту, також обирають $\frac{1}{10}$ свого числа. Так складається другий список, який зветься департаментським, на підставі якого повинні призначатися службові особи департаменту.

Ст. 9. Громадяни, внесені в департаментський список, подібним же способом обирають $\frac{1}{10}$ свого числа. Так складається третій список, який включає громадян даного департаменту, що мають право бути обраними на національні посади...

Ст. 15. Сенат складається з 24 членів, які дожиттєво обираються і мають не менш як 40 років від народження...

Ст. 16. Призначення на посаду сенатора робиться самим сенатом, який обирає одного з числа трьох представлених кандидатів: перший кандидат представляється Законодавчим корпусом, другий — трибунатом і третій — першим консулом...

Ст. 19. Всі складені в департаментах, згідно з статтею 9-ю, списки надсилаються в Сенат. Вони становлять національний список.

Ст. 20. Сенат, згідно з цим списком, обирає членів Законодавчого корпусу, трибунату, консулів...

Ст. 21. Сенат затверджує або відкидає всі ті акти, які подаються йому трибунатом або урядом...

Ст. 25. Ні один новий закон не буде обнародований доки, поки проект його не буде запропонований урядом, повідомлений трибунатові і декретований Законодавчим корпусом...

Ст. 27. Трибунат складається з 100 членів, які мають не менш як 25 років від народження...

Ст. 28. Трибунат обговорює проекти законів; він затверджує або відкидає їх...

Ст. 31. Законодавчий корпус складається з 300 членів, які мають не менш як 30 років від народження; $\frac{1}{6}$ його складу поновлюється щороку...

Ст. 34. Законодавчий корпус встановлює закон, висловлюючи свою думку шляхом таємного голосування і не піддаючи обговоренню ті проекти, відносно яких раніше висловлювались промовці трибунату й уряду...

Ст. 39. Урядова влада вручається трьом консулам, обраним на 10 років і які мають право на нове переобрання... Конституцією призначається першим консулом гр-н Б о н а п а р т, колишній тимчасовий консул; другим консулом — громадянин Камбасерес, колишній міністр юстиції, і третім консулом — громадянин Лебрєн, колишній член комісії ради старійшин...

Ст. 41. Перший консул опубліковує закони; він призначає і відкликає, згідно з власною волею, членів державної ради, міністрів, посланників та інших відповідальних зовнішніх представників; офіцерів армії і флоту, членів місцевої адміністрації, урядових комісарів при судах; він призначає карних і громадянських суддів, так само як і суддів мирових і касаційних, без права їх відсторонення від посади.

Ст. 42. Другий і третій консули мають при складанні інших актів дорадчий голос, вони підписують реєстр цих актів для встановлення своєї присутності і, якщо побажають, вносять у цей реєстр свої думки; після цього рішення першого консула вважається достатнім...

Ст. 93. Французький народ оголошує, що ні в якому разі він не потерпить повернення назад тих французів, які, покинувши свою батьківщину після 14 липня 1789 р., не були вилучені з-під дії законів проти емігрантів: він забороняє робити нові вилучення подібного роду. Майно емігрантів безповоротно відчужується на користь республіки.

Ст. 94. Французький народ оголошує, що після купівлі на законних підставах національного майна, якого б походження воно ні було, законний покупець не може бути його позбавлений...

Ст. 95. Дана Конституція буде негайно ж подана на затвердження французькому народові.

Складена в Парижі 22 жовтня VIII року республіки єдиної і неподільної.

Dufau, Duvergier et Guadet, Collections des constitutions, v. 1, p. 193—201, P. 1823.

6. ЕНГЕЛЬС ПРО ЗВ'ЯЗОК МІЖ ТАКТИКОЮ І СТРАТЕГІЄЮ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВОЄН І ТАКТИКОЮ І СТРАТЕГІЄЮ НАПОЛЕОНА I

а.

Справа, розпочата американською революцією, була доповнена французькою також і в военній галузі. Досвідченим вербованим військам коаліції вона так само могла протиставити лише недосвідчене, але численне ополчення цілої нації. З цією масою було необхідно, проте, захищати Париж, себто охороняти певну область, що не могло бути виконано без перемоги над ворожим військом у відкритому полі. Самих стрілецьких загонів тут було недостатньо; потрібно було знайти нову форму для застосування в діло, і вона була знайдена в колоні. Ладнання колонами давало змогу навіть недосвідченим військам рухатися в порядку і при тому з прискореною швидкістю (100 кроків і більше на хвилину), воно давало змогу розривати старі закам'янілі форми лінійного ладу і битися на якій завгодно, зовсім незручній для ліній, місцевості, групувати солдатів відповідно до обставин і, в з'єднанні з стрілецькими загонами, затримувати лінії противника, займати їх, стомлювати, щоб прорвати врешті в рішучому пункті масами, які залишилися в резерві. Цей новий спосіб війни, заснований на з'єднанні стрільців з колонами і на розподілі армії на самостійні, складені з усіх родів зброї загони або корпуси, був у тактичному і стратегічному відношенні доведений до досконалості Наполеоном, але необхідність його була створена французькою революцією, що змінила властивості солдатів. Його підготували також два дуже важливі технічні удосконалення: поперше, легші лафети, збудовані Грібовалем для польових гармат, дали можливість пересувати їх з потрібною швидкістю; подруге, запроваджена у Франції в 1776 р. і запозичена

В мисливських рушниць вигнутість приклада, який становить пряме продовження ствола, дала можливість націлювати чати в окремих людей. Без цих удосконалень не можна було за допомогою старої рушниці застосувати стрільбу в допарному ладу.

«Анти-Дюрінг», Твори, т. XIV, стор. 171—172.

6.

Кожний великий полководець, який створює епоху у військовій історії застосуванням нових комбінацій винахідником нових матеріальних сил, або перший знаходить вильний спосіб застосування нових сил, винайдених до нього міжку часу між Тюренном і старим Фріцем сталась реформа у піхотній справі, викликана заміною списа багнетом і запальника кременевим замком; заслуга Фрідріха Великого, військових умілоїсті полягала лише в тому, що він у межах військових методів уперше перетворив і удосконалив систему, відповідно до нових видів зброї. Подібно до цього смертна заслуга Наполеона полягає в тому, що він знайшов правильне тактичне і стратегічне застосування коло озброєних мас, поява яких була можлива лише завдяки цій; до того ж цю стратегію і тактику він довів до досконалості, що сучасні генерали, загалом і в цілому неспроможні перевершити його, а лише намагаються наслідувати його в своїх найбільш блискучих і вдалих операціях.

К. Маркс і Ф. Енгельс, 3 історії боротьби фракцій у демократичній еміграції, Твори, т. VIII, стор. 464.

7. ЛЮНЕВІЛЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР ФРАНЦІЄЮ І АВСТРІЄЮ (9 лютого 1801 р.)

Ст. 1. На майбутній час і назавжди встановлюється мир, дружба і взаємна згода між його величністю королем Угорщини і Богемії, що договориється свого імені, так і від імені Німецької імперії, і Французької республікою.

Ст. 2. Знову відновлюється тут найпевнішим способом дача колишніх бельгійських провінцій Французькій республіці, як це було обумовлено ст. 3 Кампо-Формійського договору. Таким чином його імператорська і королівська величність зобов'язується за себе і за своїх наступників як від свого імені і від імені Німецької імперії від усіх своїх прав і титулів згадані землі, які переходять у вічне суверенне володіння Французької республіки з усіма підвладними їй територіями. Рівним способом його імператорською і королівською величністю і з формальної згоди імперії передаються Французькій республіці:

- 1) Графство Фалькенштейн з підвладними йому землями;
- 2) Фрікталь і всі належні австрійській династії землі на березі Рейна, між Цурцахом і Базелем...

¹ Мирний договір між Францією і Австрією, складений у 1797 р.

Ст. 3. Так само, у відновлення і потвердження ст. 6 Кампо-Формійського договору, його величність імператор і король одержує в суверенне володіння і власність нижчевказані землі, а саме: Істрію, Далмацію, колишні Венеціанські острови на Адріатичному морі як підвладні; гирло Каттаро, місто Венецію; лагуни і землі, розташовані між спадковими землями його величності імператора і короля, Адріатичним морем і річкою Адіже, починаючи з верхів'я цієї річки в Тіролі до її гирла при впадінні у зазначене море...

Ст. 6. Його імператорська і королівська величність... висловлює згоду на те, щоб Французька республіка дістала віднині в суверенне володіння і власність країни і області, розташовані на лівому березі Рейна і які входили раніше в склад Німецької імперії...

Ст. 11. Даний мирний договір поширюється і на республіки, — Батавську, Гельветичну, Цізальпійську і Лігурійську.

Сторони, які договороються, взаємно гарантують незалежність зазначених республік і право оселюючих їх народів встановити таку форму правління, яку вони вважатимуть для себе придатною.

Складено і підписано в Люневіллі 20 плувіоза IX року Французької республіки (2 лютого 1801 р.).

Martens, Recueil des traités, t. VII, p. 296 ff., Goettingen, 1831.

8. КОНКОРДАТ 15 ЛИПНЯ 1801 р. (конвенція між французьким урядом і папою Пієм VII)

Уряд Французької республіки даним визнає, що католицька апостольська і римська релігія є релігією переважної більшості французьких громадян.

Його святішість рівним способом визнає, що вона чекає для цієї релігії виключного розквіту і благоденства від ствердження католицького культу у Франції і від особливого заступництва, яке їй дають консули республіки.

В результаті цього обопільного визнання і маючи на увазі як благо церкви, так і підтримання спокою всередині країни, обидві сторони прийшли до такої угоди:

Ст. 1. Католицька апостольська і римська релігія вільно відправляється у Франції; культ її відбуватиметься прилюдно, підпорядковуючись поліційським правилам, необхідність встановлення яких буде визнана урядом в інтересах громадського спокою...

Ст. 4. Перший консул республіки протягом трьох місяців, дальших за виданням булли його святішості, ствердить новий розподіл округ між архієпископами і єпископами...

Ст. 6. Єпископи, перш ніж вступити у відправлення посади, повинні принести присягу в вірності безпосередньо першому консулові, визначену такими словами:

«Клянусь і даю обіт богів на святому євангелії зберігати покору і вірність урядові, встановленому конституцією Французької республіки. Я обіцяю також не підтримувати ніяких зносин, не брати участі ні в яких нарадах, не підтримувати ніяких союзів

ні всередині країни, ні поза нею, які були б суперечні громадському спокою; якщо мені стане відомим, що в моїй епархії або донебудь в іншому місці замишляється змова на шкоду державі, то я повідомлю про це уряд...»

Ст. 8. У всіх католицьких церквах Франції на кінець відправи повинна виголошуватись така формула:

«Domine, salvam fac rempublicam; domine, salvos fac consules» (господи, пошли щастя республіці; господи, пошли щастя консулам)...

Ст. 13. Його святішість в ім'я благоденства світу і щасливого відновлення католицької церкви оголошує, що ні він, ні його заступники ні в якій мірі не порушать права власності покунців відчужених церковних маєтків і що, отже, власність на означені маєтки, а також зв'язані з ними права і доходи залишаться невід'ємним надбанням цих осіб або їх правонаступників.

Ст. 14. Уряд повинен забезпечити належне утримання єпископам і священникам, епархії та приходи яких будуть включені в новий поділ на округи...

Складено в Парижі 26 месидора X року Французької республіки (15 липня 1801 р.).

Підписали: Геркул кардинал Консальві. Йосіф Бонапарт.

«D'Haussonville, L'église romaine et le premier Empire, v. 1, p. 412—416, P. 1870.

9. АМ'ЄНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР МІЖ ФРАНЦІЄЮ, ІСПАНІЄЮ ТА БАТАВСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ І АНГЛІЄЮ (27 березня 1802 р.)

Ст. 1. Даним встановлюється мир, дружба і добра згода між його величністю королем Сполученого королівства Великобританії і Ірландії, його спадкоємцями і наступниками, з одного боку, і Французькою республікою, його величністю королем Іспанії, його спадкоємцями та наступниками і Батавською республікою, з другого боку...

Ст. 3. Його британська величність повертає Французькій республіці і її союзникам усі володіння, що належали їм раніше, які були зайняті або завойовані британськими військами протягом війни, за винятком острова св. Трійці і голландських володінь на острові Цейлоні...

Ст. 6. Мис Доброї Надії залишається в суверенному володінні Батавської республіки, як це мало місце до війни...

Ст. 10. Острови Мальта, де-Гозо і де-Коміно підлягають поверненню ордену св. Йоанна Єрусалимського для володіння ними на тих же умовах, як це мало місце до війни...

Ст. 11. Французькі війська повинні евакуювати Неаполітанське королівство і Римську державу; так само англійські війська повинні евакуювати Порто-Феррайо і взагалі всі порти й острови, зайняті ними на Середземному і Адріатичному морях.

¹ Батавська республіка була створена в 1795 р. у Нідерландах після втечі штатгальтера Вільгельма V в Англію. В 1806 р. вона була перетворена Наполеоном I у Голландське королівство і віддана братові імператора Людовікові.

Складено в Ам'єні 27 березня 1802 р., 6 жерміналя X року Французької республіки.

Martens, Recueil des traités., t. VII, p. 404—413, Goettingen, 1831.

10. АМНІСТІЯ ЕМІГРАНТАМ

З сенатус-консульту від 6 флореала X року (26 квітня 1802 р.)

Бонапарт, перший консул, в ім'я французького народу проголошує законом республіки такий сенатус-консулт:

Беручи до уваги, що в різні епохи, коли видані були закони про еміграцію, Франція, шматована міжусобними незгодами, змушена була витримувати проти майже всієї Європи нечувану в історії війну, яка викликала необхідність виключних і рішучих заходів;

що в даний момент, коли складено мир з зовнішніми ворогами, необхідно усталити його всередині всіма тими заходами, які можуть об'єднати французів, заспокоїти сім'ї і змусити забути лиха, неминуче зв'язані з довгочасною революцією;

що ніщо не може краще закріпити внутрішній мир, ніж захід, який зм'якшує суворість законів і кладе край непевності і незручності, що впливає з порядку, який створює винятки;

беручи до уваги, що подібний захід не може бути нічим іншим, як тільки амністією, що робить милість більшості, яка завжди більше помиляється, ніж винна, і яка накладає кару на головних винуватців, записуючи їх в остаточні списки емігрантів...

Сенат видає такий декрет:

Ст. 1. Амністія за злочини, зв'язані з еміграцією, дарується всім тим особам, які в цих злочинах винні і не вилучені з її дії.

Ст. 2. Тим з указаних вище осіб, які не перебувають у Франції, пропонується повернутися туди до 1 вандем'єра XII року..

Ст. 13. Амністовані емігранти підлягатимуть протягом 10 років спеціальному урядовому наглядові...

Ст. 15. Особи, які підлягають спеціальному урядовому наглядові, проте користуватимуться всіма своїми громадянськими правами.

Ст. 16. Амністовані не зможуть ні в якому разі і ні під яким приводом опротестовувати поділи майна в результаті спадкування, а також інші акти і постанови, вчинені республікою і приватними громадянами до даної амністії.

Ст. 17. Те їх майно, яке перебуває ще в руках нації... буде передано їм знову без повернення назад доходів, які до дня видачі їм посвідчень про амністію повинні належати республіці...

Caron, Code des émigrés, p. 354—361, P. 1825.

11. РОЗШИРЕННЯ ВЛАДИ ПЕРШОГО КОНСУЛА

З сенатус-консульту від 6 термідора X року (4 серпня 1802 р.)

... Ст. 13. Перший консул призначає мерів і помічників їх у муніципальних радах; строк їх повноважень п'ять років; вони можуть бути призначені знову...

Ст. 23. Перший консул призначає президентів виборчих колегій кожної сесії. Президентові належить виключна влада розпорядження у виборчій колегії...

Ст. 25. З метою організації департаментських виборчих колегій в кожному департаменті з розпорядження міністра фінансів буде складений список 600 громадян, які платять найбільші податки, згідно із списками оподаткування земельних володінь, рухомого майна і предметів розкоші, а також згідно із списками осіб, які беруть патенти.

Ст. 26. Окружні збори обирають з цього списку членів для виборчої колегії департаменту...

Ст. 39. Консули призначаються дожиттєво. Вони перебувають членами сенату і головують в ньому.

Ст. 40. Другий і третій консули призначаються сенатом за поданням першого консула...

Ст. 42. Якщо перший консул визнає це доречним, він пропонує громадянина, який буде його наступником після його смерті.

Ст. 43. Громадянин, призначений наступником першого консула, приносить присягу республіці...

Ст. 44. Присяга дається в таких виразах:

«Клянусь підтримувати конституцію, поважати свободу сумління, перешкоджати поверненню феодалських установ, ніколи не вести війни, як тільки для захисту і на славу республіки, і користуватися дорученою мені владою тільки для блага народу, від якого і для якого я її одержав».

Dufau, Duvergier et Guadet, Collections des constitutions, v. I, p. 205—210, P. 1823.

12. 3 ЗАКОНІВ ПРО ПРИЗОВ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ (конскрипція)

а. 3 закону 17 вантоза VIII року (8 березня 1801 р.)

Ст. 1. Всі французи, які досягли 20-річного віку до першого вандем'єра поточного року, які з цього часу входять у перший клас призиваних на військову службу, перебувають у розпорядженні уряду для відправлення їх на дійсну службу по мірі того, як потреба армії цього вимагатиме.

б. 3 закону 19 вандем'єра XII року (12 жовтня 1803 р.)

Ст. 1. У виконання статті 10-ї закону від 6 флореаля XI року (26 квітня 1803 р.) будуть створені одинадцять військових таборів для рекрутів, які, згідно з зазначеним законом, будуть засуджені як особи, що ухиляються від військової служби...

Ст. 3. Рекрути, які будуть відправлені в зазначені табори, будуть поділені на роти по 160 чоловік кожна, не рахуючи офіцерів і сержантів...

Ст. 6. Вони будуть оселені в спеціальній казармі і одержуватимуть постачання в половинному розмірі...

Ст. 16. Кожний унтер-офіцер і солдат, обвинувачуваний в дезертирстві, і кожний рекрут, засуджений як особа, що ухиляється від військової служби, який після свого оселення в таборі буде обви-

нувачений в дезертирстві, будуть судитися спеціальним військовим судом...

Ст. 44. Залежно від обставин, при яких вчинений був злочин, карами за дезертирство будуть:

1. Смертна кара.
2. Тягання ядра.
3. Громадські роботи.
4. Штраф у всіх випадках.

Ст. 45. Дезертири, засуджені до страти, будуть розстрілюватись...

Ст. 46. Засуджені до тягання ядра будуть зайняті у великих військових гарнізонах спеціальними роботами. Вони тягатимуть ядро вагою в вісім [фунтів], прикріплене до залізного ланцюга в два з половиною метри завдовжки.

в. З закону 8 нівоза XIII року (20 грудня 1804 р.)

... Ст. 43. Рекрути, призначені для служби в дійовій армії або резерві, продовжуватимуть користуватися аж до моменту огляду перед відправленням правом давати заступників...

Ст. 44. Всі заступники повинні мати добре здоров'я і міцну будову тіла...

Randonneau, Le Code de la conscription, Paris, 1810.

II. НАПОЛЕОНІВСЬКА ІМПЕРІЯ

13. ВСТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ

Органічний сенатус-консулт від 28 флореаля XII року (18 травня 1804 р.)

Розділ I.

Ст. 1. Управління республікою доручається імператорові, який приймає титул імператора французів.

Правосуддя здійснюється ім'ям імператора призначуваними ним службовими особами.

Ст. 2. Наполеон Бонапарт, нинішній перший консул республіки, є імператором французів.

Розділ II.

Ст. 3. Імператорський сан передається спадково по нисхідній лінії кровному і законному потомству Наполеона Бонапарта по чоловічій лінії в порядку первородства, з постійним виключенням жінок і їх потомства...

Розділ VII.

Ст. 52. Протягом двох років, які йдуть після вступу на престол або досягнення повноліття, імператор у супроводі вищих санов-

ників імперії, міністрів, вищих службових осіб імперії приносить на євангелії присягу французькому народові...

Ст. 55. Присяга імператора полягає в таких словах:

«Клянусь підтримувати цілість території республіки; поважати і змушувати інших поважати закони конкордату і свободи культурів; поважати і змушувати інших поважати рівність у правах, політичну і громадянську свободу, безповоротність продажу національних маєтків; не накладати ніяких податків і не стягати ніяких оплат, як тільки в силу закону; підтримувати інститут почесного легіону, правити, маючи на увазі єдино тільки інтереси, щастя і славу французького народу».

Dufau, Duvergier et Guadet, Collections des constitutions, v. 1, p. 217—227.

14. З «КОДЕКСУ» НАПОЛЕОНА

а. Зміцнення буржуазної сім'ї

... Ст. 212. Подружжя мусять взаємно зберігати вірність, давати допомогу і підтримку один одному.

Ст. 213. Чоловік мусить охороняти свою жінку, жінка мусить коритися чоловікові.

Ст. 214. Жінка мусить проживати вкупі з чоловіком і йти за ним скрізь, де йому схочеться мати місце проживання; чоловік мусить прийняти жінку і давати їй все необхідне для утримання, відповідно до його можливостей і становища...

Ст. 217. Жінка, навіть при наявності роздільності майна, не має права дарувати, відчужувати, заставляти, набувати безплатно або платно без участі в цьому акті чоловіка або без згоди його, висловленої в писаній формі...

Ст. 319. Походження законних дітей доводиться актами про народження, внесеними в реєстр актів громадянського стану...

Ст. 338. Незаконні діти і в разі визнання не можуть претендувати на права законних дітей...

Ст. 340. Розшук батька забороняється...

Ст. 371. Діти, незалежно від віку, мусять шанувати і поважати батька й матір.

Ст. 372. Діти залишаються під їх владою до досягнення повноліття або визнання самостійними.

Ст. 373. При наявності шлюбу ця влада здійснюється тільки батьком.

Ст. 374. Діти не можуть залишити батьківський дім без дозволу свого батька за винятком добровільного вступу на військову службу після досягнення 18-річного віку.

Ст. 375. Батько, який матиме підстави для дуже серйозного незадоволення поведінкою своєї дитини, має право вживати заходів до її виправлення.

Ст. 376. У випадку, якщо дитині не більш як 16 років, батько має право піддати її арештові на строк не більше одного місяця; з цією метою за його проханням голова окружного суду повинен видати йому наказ про арешт.

6. Захист власності

... Ст. 544. Власність є найбільш необмежене право користування і розпоряджання речами, з тим, проте, щоб не робити з них ужитку, забороненого законом або особливими постановами.

Ст. 545. Ніхто не може бути змушуваний поступитися своєю власністю, крім як у випадках, спричинюваних громадською потребою, і при тому за справедливу і виплачувану наперед винагороду.

Ст. 546. Право власності на річ, як рухому, так і нерухому, дає право на все те, що ця річ виробляє, і на те, що сполучається з нею як приналежність, чи то природним чи штучним способом. Це право зветься правом прирощення...

Ст. 711. Власність набувається і передається шляхом спадкування, дарування при житті або за заповітом і в порядку зобов'язань...

Ст. 724. Законні спадкоємці вступають у володіння майном, правами і позовами померлих, приймаючи на себе зобов'язання сплатити борги, які обтяжують спадщину; незаконні діти, один з подружжя, який пережив, і держава повинні вимагати судового введення у володіння в особливо встановленому порядку...

Ст. 756. Незаконні діти зовсім не визнаються спадкоємцями; закон дає їм право на майно померлих їх батька або матері тільки в випадку наявності визнання їх у законному порядку. Закон не дає їм ніяких прав на майно родичів їх з боку батька або матері.

«Code civil».

15. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО «КОДЕКС» НАПОЛЕОНА

Велика французька революція була третім повстанням буржуазії, але першим, яке зовсім скинуло з себе релігійний одяг і боротьба в якому відбувалась відкрито по лінії політики. Вона була також першим повстанням, яке дійсно було доведене до кінця, до знищення однієї з сторін, що борються, аристократії, і до повної перемоги другої сторони, буржуазії. В Англії наступницький зв'язок між дореволюційними і після-революційними установами і компроміс між великими землевласниками і капіталістами знайшли свій вираз у наступництві судових прецедентів, так само як у шанобливому зберіганні феодальних юридичних форм. У Франції, навпаки, революція остаточно порвала з традиціями минулого, знищила останні сліди феодалізму і в «Цивільному кодексі» майстерно пристосувала до найновіших капіталістичних відносин старе римське право, — цей майже досконалий вираз юридичних відносин, що впливають з того ступеня економічного розвитку, який Маркс називає «товарним виробництвом»; до такої міри майстерно, що цей революційний французький кодекс законів ще й зараз у всіх інших країнах, — не виключаючи і Англії, — становить зразок при реформах права власності...

«Про історичний матеріалізм», Вибрані твори К. Маркса, т. I, стор. 314—315.

16. РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА ІМПЕРІЇ

а. Заборона професійних спілок (з кримінального кодексу)

Ст. 414. Всяка спілка між роботодавцями, яка має на меті несправедливе і протизаконне зниження заробітної плати, при наявності замаху або початку вчинення цих дій карається ув'язненням строком від шести днів до одного місяця і грошовим штрафом від двохсот франків до трьох тисяч франків.

Ст. 415. Всяка спілка з боку робітників, яка має на меті одночасне припинення робіт, заборонення робіт в якійнебудь майстерні, перешкоджання вступові в неї або перебуванню в ній до або після певного часу і взагалі припинення, перешкоджання проведенню роботи або підвищенню цін на роботи, при наявності замаху або початку вчинення цих дій карається ув'язненням не нижче одного місяця і не вище 3 місяців.

Ватажки або призвідники караються ув'язненням строком від двох до трьох років.

Ст. 416. Карі, передбачені у попередній статті з тими ж відмінностями, будуть піддані ті з робітників, які винесуть постанову про штрафи, заборони або всякого роду виключення під виглядом доган, під якими б то ні було найменуваннями, чи то в відношенні директорів майстерень, підрядників робіт, чи то одного проти одного.

У випадках, передбачених даною і попередньою статтями, ватажки і призвідники після відбуття ними строку кари можуть бути віддані під нагляд вищих органів поліції на строк не нижчий двох і не вищий 5 років.

«Code pénal».

б. Довіря хазяїнові (з цивільного кодексу)

Ст. 1781. Визнаються достовірними ствердження хазяїна: відносно розміру заробітної плати, відносно виплати заробітної плати за минулий рік, відносно платежів, виданих у поточному році.

«Code civil».

в. Введення робочих книжок

Згідно з урядовою постановою від 1 грудня 1803 р. кожен підмайстер, учень і робітник повинні одержувати безплатно від комісарів поліції книжку з простого паперу, з підписами і парафвану.

На першій сторінці повинна стояти печатка муніципалітету, прізвище і ім'я робітника, його вік, місце народження і прізвище його хазяїна.

При вступі в майстерню робітник повинен занести дату свого вступу в свою книжку, яку він мусить вручити своєму хазяїнові, якщо останній її вимагатиме. А при залишенні роботи робітник повинен вимагати відмітки про своє звільнення з зазначенням виконання ним договору і відміткою дати залишення роботи. Крім того звільнення його повинно бути візоване мером або його

помічником, і повинно бути зазначене місце, куди він має відправитись.

Якщо роботодавець без законних підстав відмовляє робітникові в поверненні йому книжки або в звільненні його від роботи, він притягується до відповідальності згідно з законом. Ця відмова може бути санкціонована лише в випадку, якщо робітник не повернув виданих йому наперед грошей або не відробив строку наймів...

Наймачі, які користуються працею робітника, у книжці якого міститься запис про невикрашений борг, повинні робити утримання на користь кредитора у розмірі п'ятої частини окладу робітника аж до цілковитого погашення заборгованості, що відзначається в книжці.

Кожний робітник, який переходить з місця на місце без книжки, виданої з додержанням усіх формальностей, вважатиметься бродягою, з яким буде вчинено відповідним способом.

Ці заходи, самі по собі дуже мудрі, не обтяжують і не обмежують. Вони мають ту перевагу, що гарантують фабрикантові добру поведінку робітника, який збирається працювати в його майстернях, і дають можливість адміністрації наглядати за цим численним класом громадян. Уряд повинен гарантувати виконання цих заходів не тільки тому, що вони стосуються поспіху промисловості, але також тому, що вони дають йому могутній засіб добре поставити поліційську справу.

Chaptal, De l'industrie française, v. II, p. 342—343, P. 1819.

17. ПРЕСБУРГСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР МІЖ ФРАНЦІЄЮ І АВСТРІЄЮ (26 грудня 1805 р.)

Ст. 1. Починаючи з сьогоднішнього дня матиме місце мир і дружба між його величністю імператором Німеччини та Австрії і його величністю імператором французів і королем Італії, їх спадкоємцями і наступниками, державами і підданими на вічні часи.

Ст. 2. Франція продовжуватиме на повних суверенних підставах володіти герцогствами, князівствами, сеньйоріями і територіями по той бік Альп, які до підписання даного договору входили до складу французької імперії або керувалися за допомогою французьких законів і установ.

Ст. 3. Його величність імператор Німеччини і Австрії, його спадкоємці і наступники визнають постанови, прийняті його величністю імператором французів і королем Італії по відношенню до князівств Лукка і Піомбіно.

Ст. 4. Імператор Німеччини і Австрії відмовляється від свого і своїх спадкоємців і наступників імені від тієї частини Венеціанської республіки, яка була йому віддана згідно з Кампо-Формійським і Люневільським договорами і яка буде тепер приєднана на вічні часи до італійського королівства.

Ст. 5. Його величність імператор Німеччини і Австрії визнає його величність імператора французів королем Італії...

Ст. 8. Його величність імператор Німеччини й Австрії відмовляється... від таких князівств, сеньйорій, доменів і територій:

Він уступає його величності королю Баварському маркграфство Бургау... князівство Ейхштадт... частину території Пассау... князівство Тіроль...

Його величності королю Вюртембергському — п'ять дунайських міст: Ехінген, Мундеркінген, Рейдхінген, Менген і Сульгау... князівство Хоенберг, ландграфство Нелленбург і префектуру Альторф, частину Брізгау... і міста та території Віллінген і Брентінген; його величності курфюрстові Баденському — Брізгау... Ортснау і залежні від них землі; місто Констанц і округу Мейнау...

Складено і підписано в Пресбурзі 26 грудня 1805 р.

Martens, Recueil des traités, v. VIII, p. 388—395, Goettingen, 1835.

18. ДОГОВІР ПРО СТВОРЕННЯ РЕЙНСЬКОГО СОЮЗУ ПІД ПРОТЕКТОРАТОМ ФРАНЦІЇ (12 липня 1806 р.)

Ст. 1. Землі, які входять до складу володінь їх величностей королів Баварії і Вюртемберга, його високості світлішого курфюрста і великого канцлера [Німецької імперії], його високості світлішого курфюрста Баденського, великих герцогів Берга і Клеве, ландграфа Гессен-Дармштадтського, князів Нассау-Узінген і Нассау-Вейльбург, князів Гогенцоллерн-Хехінген і Гогенцоллерн-Зімарінген, князів Зальм-Зальм і Зальм-Кірбург, князя Іссенбург-Бірштейн, герцога Арембергського і князя Ліхтенштейнського, графа Лейенського, будуть на вічні часи відокремлені від території Німецької імперії і об'єднані між собою за допомогою особливого союзу під назвою держави Рейнської конфедерації...

Ст. 4. Його високість світліший курфюрст і великий канцлер носитиме титули князя-примаса і високопреосвященства. Титули князя-примаса не несуть з собою будьякої прерогативи, яка суперечить усій повноті суверенітету, який повинен мати кожен з членів союзу¹...

Ст. 6. Питання, зв'язані з спільними інтересами держав, які входять у союз, підлягають розв'язанню на сеймі, що має місце перебування у Франкфурті-на-Майні і поділений на дві колегії — колегію королів і колегію князів.

Ст. 7. Князі повинні бути безумовно незалежні від якої б то ні було держави, що не входить у союз...

Ст. 12. Його величність імператор французів оголошується протектором союзу, і, як такому, йому належить право на випадок смерті князя-примаса призначення йому наступника...

Ст. 35. Між Французькою імперією і державами Рейнського союзу існуюватиме як з усіма державами в цілому, так і з кожною зокрема союзний договір, в силу якого в кожній війні, що виникла

¹ Титул князя-примаса дістав з вимоги Наполеона I єпископ Карл-Теодор Дальберг (1774—1817), останній курфюрст Майнцький і великий канцлер Німецької імперії, один з найбільш зв'язаних з Францією німецьких государів.

на континенті, яку доведеться вести одній з сторін, що договороються, негайно візьмуть участь усі інші.

Ст. 36. У випадку, якщо будьяка сусідня держава, яка не входить у союз, приступить до мобілізації своїх озброєних сил, для того щоб не бути захопленими несподівано, високі сторони, які договороються, так само приступлять до мобілізації за поданням, зробленим міністром однієї з них у Франкфурті...

Ст. 38. У випадку війни кожна з держав, які склали союзний договір, повинна виділити таку кількість солдатів:

Франція — 200 тис. солдатів, усіх родів зброї;

Королівство Баварія — 30 тис. солдатів, усіх родів зброї;

Королівство Вюртемберг — 12 тис. солдатів;

Великий герцог Баденський — 8 тис. солдатів;

Великий герцог Берга — 5 тис. солдатів;

Великий герцог Дармштадтський — 4 тис. солдатів;

Їх високості герцоги і князі Нассауські спільно з іншими князями, які входять у союз, виставлять 4 тис. солдатів.

Складено в Парижі 12 липня 1806 р.

Martens, Recueil des traités, v. VIII, p. 480 ff., Goettingen, 1835.

19. ТІЛЬЗІТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР МІЖ ФРАНЦІЄЮ І ПРУСІЄЮ (9 липня 1807 р.)

Ст. 1. З дня обміну ратифікаціями даного договору матимуть місце повний мир і дружба між його величністю імператором французів і королем Італії і його величністю королем пруським...

Ст. 4. Його величність король пруський визнає.. Рейнський союз, а також володіння кожного з государів, які в нього входять...

Ст. 6. Його величність король пруський визнає також його імператорську високість князя Жерома Наполеона королем Вестфалії.

Ст. 7. Його величність король пруський віддає повністю королем, великим герцогам або князям, які будуть вказані імператором французів і королем Італії, всі... території або якінебудь частини територій... якими його величність король пруський володів... між Рейном і Ельбою на момент початку даної війни...

Ст. 13. Його величність король пруський відмовляється на вічні часи від усіх тих провінцій, які, будучи частиною польського королівства, після 1 січня 1772 р. в різний час перейшли у володіння Прусії¹.

Ст. 14. Його величність король пруський відмовляється також на вічні часи від володіння містом Данцігом.

Ст. 15. Провінції, від яких його величність король пруський відмовляється, згідно з статтею 13-ю, будуть... перебувати в повному суверенному володінні його величності короля саксонського

¹ В результаті трьох послідовних поділів Польщі до Прусії відійшли такі землі: область, яка лежить по нижній течії Вісли, Познань, Данціг, Торн, райони Варшави і Білостока, землі, які лежать на північ від нижньої течії Західного Бугу.

під найменуванням герцогства Варшавського і будуть управлятися згідно з конституціями, які, забезпечуючи свободу і привілеї народів цього герцогства, сприятимуть установленню спокою серед сусідніх народів...

Ст. 27. До дня обміну ратифікаціями майбутнього остаточного мирного договору між Францією і Англією всі країни, які перебувають у володінні його величності короля пруського, будуть без усякого винятку закриті для судноплавства і торгівлі англійців. Ні одна експедиція не зможе бути розпочата з пруських портів у напрямі до Британських островів і ні один корабель, який прибув з Англії або її колоній, не зможе бути прийнятий у зазначених портах...

Складено і підписано в Тільзіті 9 липня 1807 р.

Martens, Recueil des traités, v. VIII, p. 661 ff., Goettingen, 1835.

20. ТІЛЬЗІТСЬКИЙ СОЮЗНИЙ ДОГОВІР МІЖ ФРАНЦІЄЮ І РОСІЄЮ

Його величність імператор всеросійський і його величність імператор французів, король Італії, протектор Рейнського союзу, у щирому бажанні відновити на твердих і по можливості непохитних підставах загальний мир в Європі, вирішили з цією метою скласти наступальний і оборонний союз і призначили своїми уповноваженими... кн. Куракіна і кн. Лобанова-Ростовського і Талейрана... які, обмінявшись своїми повноваженнями, прийшли до згоди по таких пунктах:

1. Його величність імператор всеросійський і його величність імператор французів і король Італії зобов'язуються бути заодно у всякій війні, яку Росії або Франції довелося б почати або вести проти всякої європейської держави, чи то буде війна на суходолі або на морі, або ж і на суходолі і на морі...

3. Всі загальні військові операції будуть провадитися за спільною згодою, і ні та, ні друга з сторін, які договороються, не можуть ні в якому разі вступати в мирні переговори без участі або згоди другої сторони.

4. У випадку, якщо Англія не прийме посередництва Росії або якщо, прийнявши його, не заявить до наступного першого листопада про свою згоду скласти мир, не визнає право прапорів усіх держав на рівню і повну незалежність на всіх морях і не поверне всі завоювання, зроблені нею коштом Франції і її союзників з 1805 р., коли Росія діяла в союзі з нею, — протягом того ж листопада буде вручена нота Сен-Джемському кабінетові посланником його величності імператора всеросійського. У цій ноті висловлене буде піклування його імператорської величності про загальний мир і намір його величності прикласти всі сили його імперії, щоб дати людству блага миру, і далі буде зроблена тверда і ясна декларація, що, на випадок відмови Англії від складення миру на зазначених умовах, його величність імператор всеросійський діятиме у згоді з Францією, і, якщо Сен-Джемський кабінет не дасть 1 наступного грудня категоричної і задовільної відповіді,

російський посланник дістане наказ у той же день вимагати свій паспорт і негайно залишити Англію...

6. Високі сторони, які договорюються, діючи також спільно, енергійно настоюватимуть перед віденським двором, щоб він прийняв принципи, викладені в пункті 4-му, закрив свої порти англійцям, відкликав з Лондона свого посла і оголосив Англії війну.

7. Якщо, навпаки, Англія протягом зазначеного строку складе мир на зазначених умовах і його величність імператор всеросійський використає весь свій вплив, щоб її до того спонукати, — Ганновер буде повернений англійському королю взамін колоній французьких, іспанських і голландських...

9. Даний договір залишиться таємним і не буде обнародований, ні повідомлений іншим кабінетам, ні однією з сторін, які договорюються, без згоди другої. Він буде ратифікований і обмін ратифікацій відбудеться в Тільзіті протягом 4 днів.

У Тільзіті, 7 липня 1807 р.

Князь Александр Куракін.

Князь Дмитрій Лобанов-Ростовський.

Шарль-Моріс Талейран, князь Беневентський.

«Збірник Російського історичного товариства» № 83, стор. 281—283.

21. З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ, ПОДАНОЇ НАПОЛЕОНОВІ І ТЕКСТИЛЬНИМИ ФАБРИКАНТАМИ ДЕПАРТАМЕНТІВ РОНИ І ДРОМИ (17 лютого 1806 р.)

Коли прядільна справа у нас була ще в зародковому стані і коли забобони перешкоджали розповсюдженню машин, які знижали витрати на робочу силу і поліпшували якість роботи, — потрібно було вдаватися до торгівлі з Індією для постачання нашим ситцевим мануфактурам необхідних їм бавовняних тканин... Але тепер, коли англійці заволоділи майже всім Індостанським півостровом, у нас немає більше ні торговельних підприємств, ні французьких комерсантів, які могли б провадити цю торгівлю безпосередньо. І тільки через посередництво англійців ми маємо можливість одержувати споживані у нас бавовняні тканини, за які ми виплачуємо їм щороку від 70 до 80 млн. [франків].

Щоб позбутися такої надмірної данини, довелося приступити до створення на нашій власній землі прядільних і ткацьких фабрик. Уряд своїми розумними постановами протягом кількох років і заборонаю довозу таких фабрикатів, як каніфас, піке, оксамит і інш., сприяв будівництву таких фабрик по всій Франції. Англійський уряд не міг спокійно ставитися до цього будівництва. Тримаючи в своїх руках монополю в Європі торгівлю бавовняним прядивом і тканинами з нього, Англія щороку виручає величезні суми і висмоктує з континенту всі гроші, які далі йдуть на підкуп міністрів різних держав і на підтримання воєн і розбрату. В наслідок ми ж самі частково даємо кошти, які вона постачає воюючим з нами країнам.

Отже надзвичайно важливо негайно припинити такий руйнівний порядок речей, і саме тому, які заходи ні провів би французький імператор, їх не можна вважати ні занадто покvapливими, ні занадто рішучими, бо зло досягло свого вищого розвитку...

Герой, який править Францією, значно збільшить свою славу, він усуне частину перешкод, які стоять на шляху здійснення його великих замислів, скерованих проти зухвалих островитян, якщо він зуміє звільнити Францію від щорічної данини, яку вона змушена їм платити. А втім, що ми говоримо? Тепер, коли блискучі перемоги зробили його владарем долі континентальних держав, нехай він поставить головною умовою миру, дарованого ним цим країнам, закриття для англійців усіх портів континенту. І незабаром гордий Альбйон відмовиться від навігаційного акту Кромвеля і, погоджуючи свої принципи з тими, що їх диктують справедливість і гуманність усім освіченим націям, обмежиться тим, що матиме вигоди з свого становища, з своєї промисловості і цивілізації, не перешкоджаючи іншим націям користуватися тими ж привілеями.

Вимагаючи такого заходу від інших європейських держав, імператор принесе їм тільки благо, бо кожна з них є однаково виплатником Англії або в галузі даного виробництва, або в галузі сили-силенної інших...

З цією метою прядільники і ткачі¹, які підписалися нижче, складають до підніжжя трону свої шанобливі міркування в цілковитій певності, що імператор після визначення долі своїх славних сподвижників зверне свій зір насамперед на ту частину свого народу, яка зайнята промисловою діяльністю і яка, благаючи про збереження його дорогоцінного життя, своєю безустанною працею сприяє полегшенню становища неїмущого класу і процвітанню торгівлі й сільського господарства.

Складено в Кресті 17 лютого 1806 р. (Підписи.)

Засвідчено в мерії Креста 19 лютого 1806 р.

Бельє.

Тарле, Континентальна блокада, стор. 703—706, Москва, 1913. Додаток — архівні документи.

22. КОНТИНЕНТАЛЬНА БЛОКАДА

а. Берлінський декрет Наполеона

21 листопада 1806 р.

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.

2. Всяка торгівля і всякі зносини з Британськими островами заборонені. У наслідок чого листи і пакети, адресовані в Англію або англійцеві або написані англійською мовою, не будуть пересилатись і підлягатимуть арештові.

¹ Себто власники прядільних і ткацьких фабрик.

3. Всякий англійський підданий, якого б звання і стану він ні був, знайдений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим.

4. Всякий магазин, всякий товар, всяке майно, якого б роду ні було, яке належить англійському підданому, буде конфісковане...

7. Ніяке судно, що йде прямо з Англії або з її колоній, або заходило туди з часу опублікування даного декрету, не буде прийнято ні в який порт.

8. Всяке судно, яке порушило попереднє правило шляхом брехливої заяви, буде захоплено, і як судно, так і весь вантаж його будуть конфісковані нарівні з англійськими.

6. Міланський декрет

23 листопада — 17 грудня 1807 р. —

1. Всяке судно, якій би нації воно ні належало, яке піддалося доглядові англійського корабля або підкорилось вимозі заходження в Англію, або виплатило англійському урядові який би то ні було податок, тим самим втрачає своє підданство, втрачає гарантію свого прапора і визнається англійською власністю.

2. Судна, денационалізовані таким способом свавільними заходами англійського уряду і які ввійшли в наш порт або в порт наших союзників або ж попали в руки наших військових кораблів або наших каперів, підлягають конфіскації.

3. Британські острови оголошуються в стані блокади, як з суходолу, так і з моря. Всяке судно, якого б роду воно ні було і чим ні було б воно навантажене, — якщо йде з англійських портів або з англійських колоній, або з країн, зайнятих англійськими військами, або іде туди, — підлягає конфіскації, як таке, що порушило даний декрет; воно буде захоплено нашим військовим судном або нашим капером і буде присуджене захватникові.

«Correspondance de Napoléon I», t. XIII, XVI.

23. ЛИСТИ НАПОЛЕОНА І ЄВГЕНІЮ-НАПОЛЕОНОВІ, ВИЩЕ-КОРОЛЮ ІТАЛІЇ¹, ПРО ТОРГОВЕЛЬНУ ПОЛІТИКУ ІМПЕРЦІ

Тріанон; 6 серпня 1810 р.

Мій сину, я займаюсь зараз важливим питанням, що стосується мореплавства і торгівлі. Прошу вас надіслати мені чинний митний тариф Італійського королівства. Я хочу, щоб віднині всі змінення в цій галузі відбувались виключно за допомогою моїх декретів. Я розпорядився послати вам декрет, який забороняє вивіз італійського шовку, що має своїм призначенням не Ліон. Ви одержите виданий мною тільки но декрет, який регулює довізні мита на різні сорти колоніальних товарів. Яким би способом ні прибували (в Італію) ці товари, вони повинні обкла-

¹ Євгеній-Наполеон (1781—1824), син першої жінки, Наполеона І Жозефіни Богарне, усиновлений вітчиму.

датися митом, але, розуміється, ці товари не повинні прибувати в порушення блокади. Ви одержите також загальний декрет, виданий мною з питань мореплавства. Обидва ці декрети повинні бути здійснені в Італійському королівстві. Вони таємні і не повинні виходити з ваших рук.

Сен-Клу, 23 серпня 1810 р.

Я одержав ваш лист від 14 серпня. Італійські шовки ідуть цілком в Англію, бо в Німеччині шовкові тканини не виробляються. Цілком зрозуміло, що я намагаюсь скерувати їх з цього шляху в інтересах моїх мануфактур у Франції. Без цього мої фабрики шовку, які є головним джерелом зиску для французької торгівлі, зазнали б значних збитків. Я не можу погодитися з тими міркуваннями, які ви висловлюєте. Мій принцип такий: Франція насамперед. Ви не повинні спускати з уваги, що коли англійська торгівля панує на морі, то це тому, що англійці найсильніші на морі; оскільки ж на суходолі наймогутнішою країною є Франція, природно, що тут її торгівля також повинна взяти верх: без цього все втрачено. Чи не краще буде для Італії прийти на допомогу Франції при таких серйозних обставинах, ніж виявитися обкладеною митними бар'єрами? Більше ніж хтонебудь інший я розумію політику Італії. Необхідно, щоб Італія не будувала ніяких, окремих від Франції планів відносно свого процвітання, вона повинна злити свої інтереси з інтересами Франції. Вона повинна особливо стеретися давати Франції привід до приєднання; бо, якщо Франція в цьому буде зацікавлена, що зможе цьому перешкодити? Беріть же також своїм девізом: «Франція насамперед».

Сен-Клу, 26 серпня 1810 р.

Необхідно, щоб італійські мита відповідали французьким. Не приховую від вас, що, коли цього не буде, я приєднаю Італійське королівство. Тільки міркування про мита змусило мене приєднати Голландію. Якби моє побажання не було виконано, мені не залишалося б нічого іншого, як вкрити Італію своїми митницями. Італія, наприклад, наводнена швейцарськими товарами. Пофарбовані полотна і бавовняні тканини всі довозяться з Швейцарії, тоді як Франція закидана ними. Я домагаюсь того, щоб пофарбовані полотна і т. п. з Німеччини або з Швейцарії зовсім не були допущені в Італію і довозилися б тільки з Франції. Подайте мені доповідь з цього приводу.

Фонтенебло, 2 жовтня 1810 р.

Ви повинні одержати декрет, який встановлює мито в 30 су на шовкові матерії при вивозі їх з Італійського королівства; але в бік Франції шовки ці можуть вивозитись і йти в Ліон без мита. Я дозволив вивіз через французькі митниці французького шовку вищої якості з митом в 30 су і італійського шовку—в 20 су. Таким чином італійські шовкові матерії можуть довозитись в Ліон без мита, звідти вони можуть пересилатися до Рейна і при переправі через нього сплачуватимуть мито лише в 20 су. Якщо за італійські шовки, вивезені через Боцен і австрійські кордони, стягатиметься мито в 30 су, а транспортні витрати при відправленні

через Ліон не перевищуватимуть 3 су, то звідси виходить, що провіз шовку через Ліон даватиме 7 су зиску, і таким чином Ліон перетвориться в центр шовкової торгівлі, що буде корисне для всього світу.

Фонтенебло, 15 листопада 1810 р

Мій сину, відповідаю на ваш лист від 11 листопада. Ви просите дозволу на довіз у королівство білих бавовняних тканин; вони могли б привозитися лише з Англії, Швейцарії, Німеччини або Франції. З Англії це неможливо. З Швейцарії або Німеччини — не підходить і привело б до численних незручностей Мануфактурам мого Італійського королівства слід звертатись у Францію... Те, що ви мені говорите, що бавовна прядеться у Франції з № 200, а що в Італії поширені тканини, які потребують лише грубого прядива не вище № 100, є результатом неправдивої інформації. У Франції прядуть у величезній кількості низькі номери, і навіть грубих сортів більше, ніж тонких. В Англії, як і у Франції, прядуть усі номери. Таким чином це ні від чого не гарантує. Слід одержувати прядиво з Франції і забути про можливість одержувати його з інших місць.

«Correspondence de Napoléon I», v. XXI, Paris, 1867.

III. ЕВРОПА І НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ

24. ЛЕНІН ПРО НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ

Наполеон I роздушив і принизив Прусію незмірно сильніше, ніж Вільгельм душить і принижує тепер Росію. Наполеон I був протягом ряду років найповнішим переможцем на континенті, його перемога над Прусією була багато рішучіша, ніж перемога Вільгельма над Росією. А через небагато років Прусія оправилась і в визвольній війні, не без допомоги розбійницьких держав, які вели з Наполеоном ніяк не визвольну, а імперіалістську війну, скинула ярмо Наполеона.

Імперіалістські війни Наполеона тривали багато років, захопили цілу епоху, показали надзвичайно складну сітку імперіалістських¹ відносин, які сплітаються з національно-визвольними рухами. І в результаті історія йшла через усю цю незвичайно багату на війни і трагедії (трагедії цілих народів) епоху вперед від феодалізму — до «вільного» капіталізму.

«Нещасний мир», Твори, т. XXII, стор. 287.

25. З ПЕРШОЇ ПРОМОВИ ФІХТЕ ДО НІМЕЦЬКОГО НАРОДУ

У даний момент ми переживаємо час, коли імпульсом всіх життєвих спонукань і рухів людства є почуттєвий,

¹ Імперіалізмом я називаю тут грабування чужих країн взагалі, імперіалістською війною — війну хижаків за поділ такої здобичі (примітка В. І. Леніна).

неприкритий нічим егоїзм. Егоїзм цей, будучи коренем всякої іншої зіпсованості, досягає крайніх меж свого розвитку тоді, коли він охоплює не тільки переважну частину народу, але також і уряд останнього. Там, де народ не хоче вже більше жертвувати всім для держави і де уряд нехтує забезпеченням зовнішньої безпеки і послаблює бразди правління всередині країни, там суспільство при першому ж на нього нападі засуджене на загибель. У цьому випадку відбувається немов би самознищення егоїзму, оскільки тим людям, які не хотіли ставити перед собою ніякої іншої мети, крім свого особистого добробуту, насильно накладається ця інша мета чужоземною владою. Надзвичайний страх перед ворогом спонукує їх тоді до тих щедрих дарів на користь останнього, в яких вони раніше відмовляли своїй батьківщині, і змушує їх ціною підкорення чужоземним владарям купувати можливість дальшого існування своєї держави.

Подібне знищення було б і нашою власною долею. Народ, який втратив свою незалежність, втрачає разом з тим і можливість втручання в хід власної історії і не може більше вільно визначати її зміст; більше того, якщо народ закосніє в такому становищі, його історія і він сам розвиватимуться відповідно до волі чужоземної влади, яка розпоряджається його долею. З цього часу в нього уже не буде власної історії, і він повинен буде вести рахунок своїм рокам за подіями чужоземних держав і народів.

Ні один народ, який опустився до такого залежного стану, не може знову піднятися за допомогою звичайних заходів. Якщо опір його виявився безрезультатним тоді, коли він цілком володів усіма своїми силами, то до чого може привести цей опір, коли він позбавився вже більшої частини цих сил? Такий народ не може вже більше покладатися на власні сили, і так само мало може він покладатися на переможця. Останній був би остільки ж безрозсудним і несміливим, яким був самий цей народ раніше, якби не закріпив за собою і не використав до кінця досягнутих переваг. Народ, який так низько впав, міг би здобути порятунок тільки в тому випадку, якби перед ним відкрився новий світ завдяки створенню зовсім нового порядку речей, і при тому в такій самій формі, яка не породжувала б підозріння у ворога і змогла б уникнути опору з боку останнього.

«Fichtes Reden an die deutsche Nation im Auszug», S. 5—9, Jena, 1921.

26. З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ ПРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, СКЛАДЕНОЇ ЗА НАДЗВИЧАЙНИМ РОЗПОРЯДЖЕННЯМ ПРУСЬКОГО КОРОЛЯ 12 ВЕРЕСНЯ 1807 р. ГАРДЕНБЕРГОМ¹

Загальні положення

Держава, якій пощастить зрозуміти справжній дух часу і, завдяки мудрості свого уряду, спокійно уникнути могутніх потрясінь, піти назустріч цьому духові, без сумніву має

¹ Гарденберг Карл-Август (1750—1822) — пруський міністр, який провів після розгрому пруських військ французами ряд буржуазних реформ і серед них «звільнення» селян (1807—1811 рр.).

великі достоїнності, і окремі його частини повинні будуть благословляти ту дбайливість, яка діє на них так благодібно.

Французька революція, продовженням якої є сучасні війни, дала французам, поряд кроволить і бур, поштовх до нового розвитку. Всі сили, які дрімали до того часу, були розбуджені; все жалюгідне і слабе, застарілі забобони і пороки — щоправда, разом з тим і частка доброго, — були знищені. Всі, хто перебував по сусідству або чинив опір, були зметені потоком...

Безумне переконання в тому, що найкращий спосіб боротися з революцією полягає в збереженні старого і в найсуворішому переслідуванні ідей, породжених революцією, особливо сприяло розвиткові революції і дедалі ростущому її поширенню. Сила цих ідей така велика, вони так широко визнані і розповсюджені, що країну, яка не побажає їх сприйняти, очікує або загибель, або необхідність прийняти ці ідеї насильно. Адже навіть користюлюбство, честолюбство і властолюбство Наполеона і його прибічників підкоряються цій силі і будуть підкорятись їй всупереч своїй волі. Не можна не визнати також і того, що, не зважаючи на залізний деспотизм, з яким править Наполеон, він усе ж у багатьох істотних питаннях прямо наслідує ці ідеї або, принаймні, змушений удавати, що наслідує їх.

Таким чином нашою метою, нашим керівним принципом є революція в доброму розумінні цього слова, яка веде прямим шляхом до великих завдань облагороджування людства в наслідок мудрості уряду, а не в результаті внутрішніх або зовнішніх проявів сили. Демократичні принципи при монархічному уряді — така, на мою думку, найбільш відповідна форма для теперішнього духу часу. Чисту демократію ми повинні залишити 2440 років, якщо вона тільки взагалі придатна для людей¹. З тією ж силою і послідовністю, з якою Наполеон наслідує принципи французької революційної системи, повинні і ми намагатись збудувати нашу власну державу, спираючись на добре, прекрасне і моральне і надавши йому все хороше і благородне. Союз [німецьких держав], подібний якобінському, але який відрізняється від останнього незастосуванням злочинних засобів і очолюваний Прусією, міг би зробити величезний вплив і був би наймогутнішим із союзів. Думка ця могла б стати більш ніж самою тільки політичною мрією, якби були взяті до уваги різнобічні інтереси союзних держав, що цілком можливо. Засоби для цього могли б знайтись... і якщо який-небудь момент може вважатися сприятливим для таких заходів, то це безперечно сучасний, коли держава пережила такі великі зміни і повинна діяти у відповідності з цілком новими принципами і коли саме вона повинна піддатися повному переродженню.

Дворянство

а) Всі без винятку посади в державі повинні бути відкриті не для тієї або іншої касты, але для заслужених, здатних і обдарованих осіб з усіх станів. Кожна з цих посад буде об'єктом загального змагання, і нехай нікого, хоч би який малий

¹ Натяк на книгу Мерсьє «2440 рік, сон, який міг би приснитись».

і нікчемний він був, не вбиває думка: «ти можеш при великій старанності і ретельній роботі зробитися гідним цієї посади, але все ж ти ніколи не одержиш її». Нехай ні для однієї сили, яка прагне добра, не буде перешкод!

б) Виключне право дворянства на володіння так званими рицарськими маєтками таке шкідливе і так мало відповідає поняттям нашого часу, що знищення цього права цілком необхідне, так само як і всієї решти переваг, наданих законами до даного часу тільки дворянам, як власникам маєтків...

д) У питанні звільнення від податків виступають різні важливі міркування. Через численні підстави і тут повинна існувати повна рівність. Дворянство більш уже не виконує своїх обов'язків безплатно і не несе значних витрат, в наслідок яких воно було звільнене від податків. Справедливість вимагає придучення дворянства до несіння державних тягарів і рівного розподілу останніх...

Бюргерство

Бюргерство виграє від того, що кожному відкривається доступ до яких завгодно посад, ремесл і зайнять; і за це воно, з свого боку, повинно відмовитись від усіх виключних прав порівняно до інших станів.

Селянство

Селянство, становлячи найчисленніший і найважливіший, але до цього часу найбільш нехтуваний і пригноблений стан у державі, повинно одержати за свою працю достатню винагороду. Кріпосне право (*Erbunterthänigkeit*) повинно бути повністю і негайно знищене законом. Так само повинні бути знищені закони, які перешкоджають селянам виходити з селянського стану. Якщо при цьому будуть ухвалені розумні рішення, організація військової справи не зазнає шкоди. Далі слід полегшити селянам одержання власності — як шляхом нових придбань, так і шляхом викупу поміщицьких прав. Знищення панщини не є необхідним. Часто панщина не тільки не важка для селянина, але вигідніша через місцеві умови, ніж грошовий оброк.

Створення умов для найбільш вільного застосування сил підданих усіх класів

З того основного положення, згідно з яким природна свобода не повинна надалі обмежуватися більше, ніж того вимагає необхідність, виходить встановлення такого порядку, при якому можливе найбільш вільне застосування своїх сил підданими всіх класів держави. Відносно полегшення володіння земельними ділянками все необхідне сказано вище: користування останніми також повинно стати вільним; перешкоди, які так часто ставляться на шляху цій свободі у марній сподіванці сприяти державному благу, повинні бути усунені через знищення поганих постанов поліції або шкідливих порушень прав власності. Застосування індивідуальних сил у якій завгодно галузі промисловості або

ремесла повинно бути вільним, і податки в цій галузі однаковими в місті і селі. Знищення цехів і такс там, де воно не може бути проведене негайно, повинно бути зроблене протягом часу, так само як і знищення всіх старих монополій. Нові монополії видаватися не повинні. Особливо ж необхідно приступити до знищення примусових повинностей, як от: обмолоту, пивоварної і т. п. Незручність і важкість останніх загально визнані, і справа лише в тому, щоб встановити розмір відшкодування за них, що буде неважко зробити.

Ranke, Sämmtliche Werke, Bd. 48, S. 363 ff., Lpz. 1881.

27. ОБЛОГА САРАГОССИ ФРАНЦУЗАМИ В 1809 р.¹

Більшість жителів сховались під склепінням підвалів, думаючи тут бути в безпеці; але деякі з цих склепінь були пробиті бомбами. Смердюче і зіпсоване повітря, яке доводилося вдихати в цих вогких притулках, занадто невеликих для того, щоб умістити всіх, хто туди ринувся, незабаром зробило перебування там шкідливим і значно небезпечнішим, ніж участь в обороні на відкритому місці. Всі ці лиха сприяли поширенню епідемії, яка забирала до 300 чоловік на день і яка починала навіть поширюватися серед гарнізону. Багато які сім'ї не мали більше сил для того, щоб виносити мертвих з будинків, а ті, яких виносили на вулицю або до дверей церков, залишались непохованими; бомби, розриваючись, розкидували ці трупи, звільняючи їх від покровів, скривавлених і пошматованих...

Багато жінок, ще більше екзальтованих, ніж чоловіки, доводили ненависть до ворога до нестями. Ні матерня ніжність, ні подружнє прив'язання не зменшували їхнього запалу; їх можна було побачити в найнебезпечніших місцях, як вони зацалювали своїх синів і чоловіків на битву. Останні падали пораненими біля них і помиралі в них на руках... Отець Базіль, Моссен-Зас, Бутрон, Отець Консаласіон та інші вожді хунти² незмінно охоплені були найбільш непереможною енергією. Рідко який день минав без того, щоб вони не наказували повісити когонебудь з тих, кого вони обвинувачували в слабості або бажанні капітулювати.

Відкриті атаки проти ворога, майже неподоланного за мурами, удавались нам погано. Довелось відмовитися від цього способу, і генерал Дедон був змушений спробувати пробити вогнем 12-фунтової гармати пробоїну... Кожний постріл гармати, скерований в будинок, пробивав його з кінця в кінець, але тим часом ніщо не могло вигнати звідти ворогів, які продовжували стріляти в нас через пробиті нашими ядрами отвори: ворог мав мужність триматися в цьому небезпечному становищі протягом шести днів.

Упертість була не меншою у жінок, ніж у чоловіків. Ми спу-

¹ Уривок з мемуарів французького генерала Лежена, який облогував Сарагосу.

² Хунтами в Іспанії звалися комітети, які очолювали народний рух проти Наполеона. У хунтах 1808—1809 рр. велику роль грали монахи і священники.

стились у підвал, який щойно захопили поляки¹. Через душники цього підвалу останні побачили іспанця, який збирав у невеличкому саду свинець від куль, і вбили його. Ледве встигла ця людина впасти, як жінка, плачучи і в розпачі вигукуючи прокляття, кинулася до тіла свого чоловіка. Наші солдати, проявляючи великодушність, поставилися б з повагою до її туги, якби ця жінка, звівшись на ноги, з гнівом не схопила б на наших очах плащ, рушницю і патронташ забитого, посилаючи на нашу адресу тисячу проклять. Куля тут же вбила її, і вона впала на труп того, за кого хотіла помститися.

Через кілька хвилин прибігла дівчина 15—16 років і з роздираючим душу криком: «О, мій батько! О, моя мати!» — кинулася на коліна перед бездиханними тілами, цілуючи їх і намагаючись повернути батьків до життя... Після кількох марних спроб забрати тіло своєї матері вона загорнула його разом з рушницею і патронташем у плащ для того, щоб мати можливість його тягти... Небагато які дні проходили без того, щоб не можна було побачити кілька сцен подібного роду...

Général Lejeune, Sièges de Saragosse, p. 150, 179—181. P. 1840.

28. ІСПАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 19 БЕРЕЗНЯ 1812 р.

Ми, Фердінанд VII, божею милістю і в силу конституції іспанської монархії король Іспанії... оголошуємо всенародно, що означені кортеси оголосили й ствердили нижчеподану політичну конституцію іспанської монархії.

Ім'ям всемогутнього бога отця, сина і святого духа, творця і верховного законодавця людського суспільства.

Надзвичайні генеральні збори кортесів іспанського народу, переконавшись у результаті ретельного дослідження і зрілого обговорення в тому, що старі основні закони держави неспроможні в належній мірі досягти великої мети — забезпечити спокій, щастя і добробут всього народу, стверджують нижчеподану політичну конституцію з метою встановлення доброго режиму і справедливого управління державою.

§ 1. Іспанський народ складається з усіх іспанців обох півкуль.

§ 2. Іспанський народ вільний і незалежний і не може переходити як спадщина в руки якоїнебудь однієї династії або якоїнебудь особи.

§ 3. Суверенна влада по суті своїй належить народові, саме через це народові і належить виключне право встановлювати свої основні закони.

§ 4. Народ мусить за допомогою мудрих і справедливих законів підтримувати і охороняти громадянську свободу, власність та інші законні права всіх осіб, які входять до його складу...

§ 12. Релігією іспанського народу визнається і залишається назавжди римсько-католицька апостольська релігія, єдино справжня релігія. Народ охороняє її за допомогою мудрих і справедливих законів і забороняє відправлення всякої іншої релігії...

¹ У лавах французької армії, яка діяла в Іспанії, бились і польські солдати.

§ 15. Законодавча влада належить кортесам спільно з королем.

§ 16. Королю належить розпорядча влада в галузі здійснення законів...

§ 27. Кортеси являють з'єднання всіх обраних громадянами в установленому нижче порядку депутатів, які є представниками народу...

§ 75. Виборцем округи може бути всякий повноправний громадянин, який досяг 25-річного віку, має осілість і місце проживання в даній округі, мирянин або особа, яка належить до білого духівництва...

§ 91. Депутатом кортесів може бути всякий повноправний громадянин, який досяг 25-річного віку, уроченець даної провінції або який має в ній місце перебування при умові проживання в ній протягом не менш як семи років, мирянин або особа, яка належить до білого духівництва.

§ 92. Крім того, щоб мати право бути обраним у кортеси, вимагається мати певний щорічний дохід від власних маєтків...

§ 131. Кортеси уповноважені:

а) вносити законопроекти, ухвалювати і роз'яснити закони, а також скасовувати їх на випадок потреби...

г) схвалювати перед їх ратифікацією союзні договори, надходження, субсидії, а також спеціальні торговельні договори...

к) визначати щорічно за пропозицією короля розмір суходільних і морських військових сил, з установленням розміру їх на мирний час і збільшення на випадок війни;

л) видавати розпорядження для армії, флоту і національної міліції;

м) встановлювати розміри витрат по державному управлінню;

п) щорічно встановлювати податки і мита...

р) перевіряти і схвалювати звіти по витрачанню державних коштів...

с) сприяти розвитку всіх галузей промисловості, усуваючи перешкоди, які лежать на шляху їх...

т) охороняти політичну свободу преси;

у) наглядати за тим, щоб справді була здійснена підзвітність міністрів та інших державних службових осіб...

§ 142. Королю належить право санкції законів...

§ 147. На випадок відмови короля в своїй санкції повторний розгляд питання в кортесах в цьому ж році не допускається; це може мати місце в наступному році.

§ 148. На випадок, якщо названий законопроект буде знову внесений в кортеси в наступному році і буде розглянутий і схвалений ними, то король після зробленого йому подання може дати свою санкцію або відмовити в ній... в останньому випадку це питання вже не підлягає новому розглядові в тому ж самому році.

§ 149. У випадку, якщо названий проект буде в третій раз внесений у кортеси, обговорений ними і схвалений, то тоді, само собою розуміється, король повинен дати свою санкцію.

§ 169. Король носителем титула «католицька величність».

§ 170. Королю належить виключна влада розпорядження здійсненням законів, і його влада поширюється на все, що вхо-

дить у сферу підтримання порядку всередині країни і зовнішньої безпеки держави, у відповідності з конституцією і законами...

§ 172. Обмеження королівської влади такі:

а) Король не має права під яким би то, ні було приводом перешкоджати скликанню зборів кортесів у випадках і в строки, встановлювані конституцією.

б) Король не має права без згоди кортесів виїжджати за межі держави, — порушення цієї умови буде розглядатися як зречення від престолу.

с) Король не має права без згоди кортесів передавати або відчужувати державне майно.

г) Король не має права без постанови про те кортесів установлювати якінебудь прямі або посередні оплати або підвищувати податки, під яким би найменуванням або для якої б мети вони ні стягались.

і) Король не має права дарувати якінебудь привілеї ні окремим особам, ні корпораціям¹.

Oskar läger und Franz Woldenhauer, Auswahl wichtiger Actenstücke, Brl. 1893.

IV. ОСТАННІ РОКИ ІМПЕРІЇ

29. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ФРАНЦІЇ В ЕПОХУ КОНСУЛЬСТВА І ІМПЕРІЇ (в мільйонах франків)

Роки	Довіз	Вивіз	Загальний торговельний оборот	Роки	Довіз	Вивіз	Загальний торговельний оборот
1799	253	300	553	1807	393	376	769
1800	323	272	595	1808	320	331	651
1801	415	305	720	1809	288	332	620
1802	465	325	790	1810	339	366	705
1803	430	347	777	1811	299	328	627
1804	441	380	821	1812	308	419	727
1805	492	375	867	1813	251	354	605
1806	477	456	933	1814	239	346	585

Levasseur, Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France de 1789 à 1870, t. 1, p. 493, P. 1903.

30. КІЛЬКІСТЬ ФРАНЦУЗІВ, ПРИЗВАНИХ В АРМІЇ НАПОЛЕОНА І («конскрипція»)

Призов 1800 р.	30 000	чоловік	Призов 1807 р.	80 000	чоловік
" 1801 "	60 000	"	" 1808 "	80 000	"
" 1802 "	60 000	"	" 1809 "	80 000	"
" 1803 "	60 000	"	" 1810 "	110 000	"
" 1804 "	60 000	"	" 1811 "	120 000	"
" 1805 "	60 000	"	" 1812 "	120 000	"
" 1806 "	80 000	"	" 1813 "	1 140 000	"

¹ Складена в дусі буржуазного лібералізму під впливом ідей французької революції XVIII в., конституція 1812 р., скасована в роки реакції, які настали слідом за Віденським конгресом і створенням Священного союзу, надалі знову була проголошена Рієго під час іспанської революції 1820 р. У 1821 р. конституція, аналогічна іспанській, була проголошена в П'ємонті.

31. БЮДЖЕТИ КОНСУЛЬСТВА І ІМПЕРІЇ (в тисячах франків)

	Рік IX	Рік X	Рік XI	Рік XII	Рік XIII	Рік XIV— 1806 (1 рік і 3 міс.)	1807 р.	1808 р.	1809 р.	1810 р.	1811 р.	1812 р.	1813 р.
Доходи													
Прямі податки	308 296	325 071	360 203	372 769	376 161	495 000	372 480	362 086	386 881	386 036	392 200	439 696	392 200
Ліси	37 996	37 483	43 924	48 533	41 861	82 035	48 174	51 888	57 051	51 509	34 756	40 034	39 430
Державне майно	209 692	114 119	72 640	52 703	35 742	49 074	34 820	32 779	35 906	35 855	40 736	34 054	57 520
Посередні податки	164 068	192 717	226 253	235 267	286 361	408 918	381 449	360 452	393 594	447 019	517 512	601 238	644 380
Різні надходження	29 551	24 748	30 775	33 964	33 173	41 055	47 739	33 853	30 279	43 772	41 831	33 996	36 998
Екстраординарні до- ходи	85 991	7 324	48 290	171 900	83 064	85 649	41 263	124 746	103 465	44 270	282 737	140 686	130 333
Загальна сума дохо- дів	835 594	701 466	782 085	915 136	856 365	1 161 731	925 925	965 804	1 007 176	1 008 466	1 309 674	1 289 703	1 300 861
Витрати													
Міністерство фінансів	426 642	327 224	290 617	322 894	361 395	485 672	364 733	374 452	398 559	401 148	531 718	549 665	580 357
Військове міністер- ство	253 000	212 500	261 300	329 507	294 360	434 468	342 844	377 927	397 785	389 563	506 096	556 195	651 880
Морське міністерство	98 000	104 000	151 700	220 000	145 000	151 926	118 276	115 570	110 475	110 318	157 000	156 974	135 246
Загальне управління	57 580	57 516	84 788	77 246	75 644	89 715	100 372	97 855	100 357	105 691	114 185	121 468	108 721
Загальна сума витрат	835 222	701 241	788 405	949 647	876 365	1 161 751	926 225	965 804	1 007 176	1 006 720	1 309 000	1 384 302	1 476 154
Перевищення витрат над доходами	—	—	6 320	34 511	20 000	50	300	—	—	—	—	94 595	175 293
Перевищення доходів над витратами	372	224	—	—	—	—	—	—	—	1 744	674	—	—

32. НАКАЗ НАПОЛЕОНА І НАПЕРЕДОДНІ БОРОДІНСЬКОГО БОЮ

Солдати! От бій, якого ви так бажали. Тепер перемога залежить від вас: вона нам необхідна. Вона дасть вам достаток [продовольства], добрі зимові квартири і швидке повернення на батьківщину. Поводьтеся так, як ви поводитися під Аустерліцом, Фрідландом, Вітебськом і Смоленськом, поведіться так, щоб далекі нащадки з гордістю згадували вашу поведінку в цей день; нехай про вас говоритимуть: «він брав участь у цій великій битві під стінами Москви».

Наполеон.

Дано в імператорському таборі на висотах Бородіна 7 вересня 1812 р., о другій годині ранку.

«Correspondance de Napoléon I», t. XXIV.

33. РОЗКЛАД ВЕЛИКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 р.

У самий день нашого прибуття (в Москву) імператор віддав наказ маршалові Морт'є перешкоджати грабежів. Наказ такого роду був відданий у кожному полку, але тільки не стало відомо, що росіяни самі підпалюють місто, не лишилось можливості стримувати солдат: кожний брав те, що йому було необхідне і навіть те, в чому він не мав потреби.

Уночі 17-го капітан дозволив мені взяти 10 солдатів, озброєних шаблями, для того щоб відправитись добувати продовольство; він відправив 20 солдатів в інший бік, бо мародерство, або, якщо хочете, грабїж був дозволений при умові робити його в якнайбільшому порядку...

Ми прибули в квартад, де все ще було ціле... ми вирішили увійти в два будинки; я з п'ятьма солдатами — в перший, капрал з п'ятьма іншими — в другий. Ми запалили ліхтарі, які мали при собі, і з шаблями в руках рушили до тих будинків, які, як нам здавалось, ховали в собі потрібні нам речі.

Будинок, в який я хотів увійти, був замкнений; проте, два солдати, помітивши, що підвал, двері якого виходили на вулицю, стояв незамкненим, спустилися в нього. Вони знайшли там сходи, які ведуть в будинок, і таким способом їм легко було відчинити нам двері. Ми увійшли і побачили, що ми в бакалійній крамниці. У будинку ніщо не було порушене, тільки в ідальні було деяке безладдя. На столі ще стояло смажене м'ясо; кілька мішків, сповнених мідною монетою, містились на скрині... Після огляду всього будинку ми почали збирати продовольчі запаси, бо знайшли борошно, масло, силу цукру, кофе, а також велику бочку з яйцями...

18 жовтня, надвечір, коли ми, кілька унтер-офіцерів, як звичайно, лежали подібно до паш на шкурах горностаїв, соболів, левів та ведмедів, розкурюючи з дорогих любок індійський тютюн... увійшов черговий каптенармус і заявив нам, що ми, згідно з наказом, повинні бути готовими до виступу...

На другий день, 19-го... після півдня ми рушили в похід, не

забувши зробити задалегідь деякі запаси спиртного... Майже настала ніч, коли ми вибралися з міста і опинилися серед сили возів, які супроводжувались людьми найрізноманітніших національностей... Можна було почути розмову французькою, німецькою, іспанською, італійською, португальською та іншими мовами, оскільки московські селяни, а також багато євреїв йшли разом з нами; весь цей різномовний і строкато вдягнений народ, серед якого були кантиньєри¹ з жінками і дітьми, що плакали, поспішав вперед в безладді, яке не піддається описові...

Ми змушені були спинитись для того, щоб зачекати підходу лівого флангу колони. Я скористався з цієї обставини для того, щоб оглянути вміст мого мішка, який здався мені занадто важким, і вирішити, чи не можна щонебудь відкласти вбік, щоб зробити його легшим. Мій ранець був добре сповнений: я мав багато фунтів цукру, рижу, трохи бісквітів, півпляшки лікеру, шовковий костюм китайки, гаптований золотом і сріблом, багато золотих і срібних речей, серед яких був шматок хреста з дзвіниці Івана Великого...

Я мав також парадну форму, чорний оксамитовий жіночий плащ, дві срібних ризи... крім того, багато медальйонів і плювальницю якогось російського князя, прикрашену коштовним камінням. На мені самому вдягнений був на сорочку жилет на ваті з жовтого шовку, який я зшив собі сам з жіночої спідниці, а поверх нього великий комір з подвійного горностоя, далі сумка, яка висить на боці на широкому посрібленому ремені, в якій містилось багато речей і серед них розп'яття з золота і срібла, а також маленька китайська фарфорова ваза... Додайте до цього ще моє спорядження, мою зброю і 60 патронів у моєму патронташі².

«Mémoires du sergent Bourgoigne», p. 30—32, 55—57, P. 1910.

34. ВІДСТУП ВЕЛИКОЇ АРМІЇ З РОСІЇ (з 29-го бюлетеня великої армії)

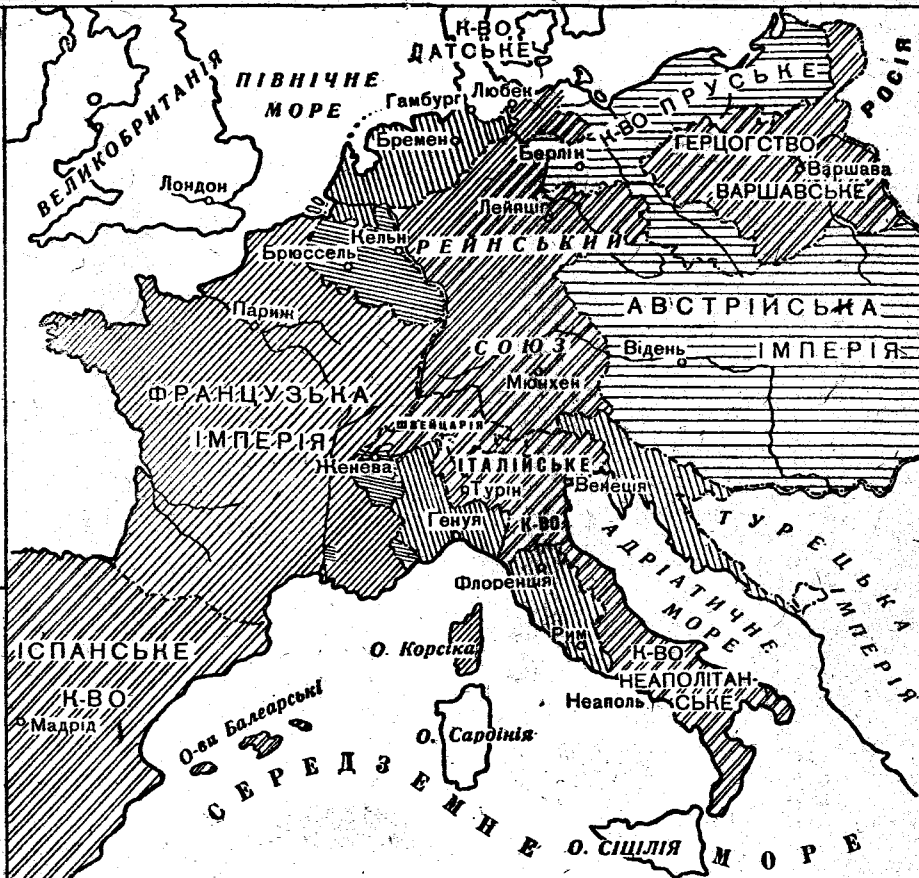
Молодечно, 3 грудня 1812 р.

Аж до 6 листопада погода була прекрасна, і армія успішно просувалася вперед. Холод почався 7-го. З цього моменту ми щонаочі втрачали сотні коней, які гинули на бівуаках. На момент прибуття в Смоленськ ми вже втратили багато кавалерійських і артилерійських коней. Російська волинська армія наступала проти нашого правого флангу. Останній залишив мінський напрям і почав рух у напрямі до Варшави. 9-го в Смоленську імператор довідався про це змінення операційної лінії і висловив припущення про наміри противника. Які б труднощі ні являло просування вперед у таку сувору пору року, становище речей, яке склалося, вимагало цього. Імператор сподівався досягти Мінська або принаймні Березіни раніше противника. 13-го він

¹ Кантиньєри — власники похідних крамниць.

² В 1914 р., підготовавши брошуру «Європейська війна і європейський соціалізм», Ленін серед інших військових книг прочитав і проробив також і мемуари сержанта Бургона. Серед зроблених ним виписок з цих книг і велика цитата про вміст ранця Бургона. Ленін читав книгу в німецькому перекладі. Див. «Ленінський збірник» XIV, стор. 110—111.

**ФРАНЦУЗЬКА ІМПЕРІЯ
І
ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА
В 1812 р.**

- **ФРАНЦІЯ В 1789 р.**
- **ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПРИДБАВАННЯ 1801 Р.**
- **РОЗШИРЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА 1812 р.**
- **ДЕРЖАВИ ЗАЛЕЖНІ ВІД ФРАНЦІЇ**
- **ДЕРЖАВИ СОЮЗНІ З ФРАНЦІЄЮ**
- **НЕЗАЛЕЖНІ ВІД ФРАНЦІЇ ДЕРЖАВИ**

виступив з Смоленська, 16-го ночував у Красному. Холод, який почався 7-го, раптом посилювався, і з 14-го до 15-го і 16-го термометр показував 16 і 18 градусів нижче нуля. Дороги обледеніли. Кавалерійські і обозні коні гинули щонаочі вже не сотнями, а тисячами, особливо французькі і німецькі. Протягом кількох днів загинуло 30 тис. коней. Наша кавалерія опинилася спішеною, наша артилерія і обоз опинилися без запряжок. Довелося кинути і зруйнувати більшу частину наших гармат, а також бойових і харчових припасів...

Під час усіх цих пересувань імператор весь час перебував на чолі своєї гвардії; кавалерією командував маршал герцог Істрійський¹, а піхотою — герцог Данцігський²... Наша кавалерія була так розладнана, що довелося зібрати тих офіцерів, коні яких залишилися цілі, і сформувати з них чотири взводи по 150 чоловік кожний. Генерали несли в них обов'язки капітанів, полковники — унтер-офіцерів. Цей священний ескадрон, яким командував генерал Груші, що був у розпорядженні короля Неаполітанського³, під час усіх пересувань не втрачав з ока імператора.

Здоров'я імператора ніколи не було в кращому стані.

«Correspondance de Napoléon I», t. XXIV.

35. ЛИСТ НАПОЛЕОНА МАРШАЛОВІ ОЖЕРО⁴, КОМАНДУВАЧЕВІ ЛІОНСЬКОЇ АРМІЇ

Ножан, 21 лютого 1814 р.

Мій кузен, військовий міністр, подав мені ваш лист, написаний 16-го. Цей лист завдав мені надзвичайного суму. Подумати тільки! Через шість годин після прибуття перших військових частин з Іспанії ви ще не виступили в похід! Шести годин відпочинку їм було досить. Я виграв бій при Нанжі (Nangis) з бригадою драгунів, які прибули з Іспанії, що не розгніздували своїх коней з самої Байонни. Ви говорите, що в шести батальйонів Німської дивізії нема обмундирування і спорядження і відсутня підготовка: який нікчемний доказ висуваєте ви, Ожеро! Я знищив 80 тис. солдатів противника за допомогою батальйонів, які склалися з новобранців, що не мали патронташів і погано вдягнених! Національні гвардійці, говорите ви, перебувають в жалюгідному стані: у мене тут їх 4 тис., які прийшли з Анжера та Бретані в круглих капелюхах і сабо⁵, без патронташів, але з добрими рушницями: я зумів непогано використати їх...

¹ Бессьєр Жан-Батіст (1766—1813) — маршал Франції, один з найближчих співробітників Наполеона I.

² Лефевр Франсуа-Жозеф (1755—1820) — маршал Франції.

³ Мюрат Йохім (1767—1815) — кавалерійський генерал; маршал, з 1808 до 1814 р. Неаполітанський король. Розстріляний після падіння імперії італійськими реакціонерами.

⁴ Ожеро П'єр-Франсуа-Шарль (1756—1816) — виходець з народних низів Парижа, який висунувся під час революційних воєн. У 1793 р. був призначений дивізійним генералом; у 1797 р. з доручення Директорії зробив так званий переворот 18 фрюктидора, скерований проти роялістів, і далі, в епоху імперії, зробився маршалом Франції.

⁵ Сабо — селянські дерев'яні черевики.

Ворог лине з усіх боків в напрямі до Труа. Будьте першим під кулями. Не може й бути мови про те, щоб діяти так, як ви діяли за останній час; треба знову взути свої чоботи 93-го року і діяти з тодішньою рішучістю. Коли французи побачать ваш султан на аванпостах і побачать, що ви перший стаєте під рушничні кулі, ви зможете робити з ними все, що захочете!

Наполеон.

«Correspondance de Napoléon I», т. XXVII.

**36. ПРОКЛАМАЦІЯ ДО ФРАНЦУЗЬКОГО НАРОДУ,
ОПУБЛІКОВАНА НАПОЛЕОНОМ ПІСЛЯ ВТЄЧІ З
ОСТРОВА ЕЛЬБИ («Сто днів»),**

Жуанська затока, 1 березня 1815 р.

Наполеон милістю божою і на підставі конституції держави імператор французів і т. д.

Французи... оскільки я був зведений на трон згідно з вашим обрадям, все, зроблене без вас, є незаконним. За останні двадцять п'ять років Франція набула нові інтереси, нові установи, нову славу, гарантувати збереження яких може тільки національний уряд і династія, народжена в цих нових умовах. Монарх, який правив би вами, який зайняв би мій трон за допомогою сили тих самих армій, що спустошили нашу землю, даремно намагався б знайти опору в принципах феодального права: він зміг би тільки закріпити честь і права невеликої купки ворогів народу, який протягом двадцяти п'яти років засуджував їх у всіх наших національних зборах. Ваш внутрішній спокій і ваше зовнішнє становище були б назавжди втрачені.

Французи, в моєму вигнанні я почув ваші скарги і ваші побажання; ви вимагаєте повернення назад того обраного вами уряду, який один є законним... Я пересік моря серед небезпек всякого роду; я прибуваю до вас, щоб повернути назад мої права, які в той же час є і вашими правами.

Усе те, що окремі люди вчинили, писали й говорили з часів взяття Парижа, буде мною залишене без уваги... Французи, немає такої нації, яка б мала вона ні була, що не мала б права скинути з себе, і справді не скидала б, безчестя, яке полягає в покорі монархові, накинутому їй ворогом, що тимчасово переміг. Коли Карл VII ввійшов у Париж і перекинув хиткий трон Генріха VI¹, він дістав свій трон завдяки мужності своїх сміливців, а не з рук приида — правителя Англії. Отже вам самим, а також сміливцям армій я маю і буду мати честь бути завжди всім зобов'язаним.

Наполеон.

«Correspondance de Napoléon I», т. XXVIII.

¹ Столітня війна між Францією і Англією закінчилася в 1452 р. перемогою короля Карла VII над англійцями і остаточним витисненням останніх з меж Франції. У ході боротьби Карлові довелося відсторонити другого претендента на престол — малолітнього Генріха VI, який знаходив підтримку в англійців.

37. ПЕРЕГОВОРИ НАПОЛЕОНА З ВОЖДЯМИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ ПІД ЧАС «СТА ДНІВ»

(З розмови Наполеона з Б. Констаном¹ 14 квітня 1815 р.)

Протягом двадцяти років народ відпочивав від усяких політичних заворушень, і вже рік, як він відпочиває від війни. Цей подвійний відпочинок викликав у нього потребу в дії. Народ жадає, або йому здається, що він жадає, трибуни і зборів. Не завжди він цього хотів. Він кинувся до моїх ніг, коли я став при владі. Ви повинні пам'ятати про це, ви, які постаралися скласти опозицію. Де була ваша підтримка, ваша сила? Ніде. Я взяв у руки меншу владу, ніж мені пропонували. Сьогодні все змінилось. Слабий уряд, якому чужі національні інтереси, сприяв створенню звички самозахисту і спорів з урядовою владою. Здається, що смак до конституцій, до дебатів, до промов повернувся... Проте — не обманюйтесь — цього бажає тільки меншість. Народ — або, якщо хочете, чернь — не бажає нікого, крім мене. Ви не бачили тих юрб, які полнули за мною, поспішали з гір, кликали і вітали мене. З самого моменту мого приїзду з Кани сюди я не покораю, а правив... Я не тільки солдатський імператор, як про це говорили, я є також імператор селян і плебеїв Франції... Тому ви бачите, що, не зважаючи на все те, що сталося, народ повертається до мене. Ми симпатизуємо один одному. Тут справа стоїть інакше, ніж з привілейованими. Дворянство служило мені, воно-юрбами кидалось у мої передпокої. Не було такого місця, як воно не приймало, не просило, не вимолювало б... З народом справа стоїть інакше. Дух народу відповідає моему духові. Я вийшов з народних лав: мій голос впливає на народ. Візьмімо новобранців, цих селянських синів: я не підлагувався до них, я поводився з ними круто. Але вони не переставали через це менше оточувати мене і менше вигукувати: «Хай живе імператор!». Це тому, що в мене з ними одна природа. Вони вважають мене своєю опорою, своїм рятівником проти дворянства... Мені слід тільки подати знак або навіть моргнути оком, дворяни будуть перебиті скрізь. Так добре вони хазяйнували протягом 10 місяців!.. Але я не хочу бути королем жакерії. Якщо можливо правити за допомогою конституції, в добру годину...

B. Constant, Mémoires sur les cent jours, 2 partie, p. 21—23, P. 1829.

38. ЗРЕЧЕННЯ НАПОЛЕОНА ПІСЛЯ БИТВІ ПРИ ВАТЕРЛОО. ДЕКЛАРАЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОМУ НАРОДОВІ.

Французи! Почавши війну для збереження національної незалежності, я сподівався на об'єднання всіх зусиль, всіх бажань і на сприяння всіх авторитетів нації. Я мав підставу сподіватися на успіх і не надавав значення всім скерованим проти мене деклараціям урядів.

Здається, що обставини змінилися. Я приношу себе в жертву

¹ Констан Бенжамен (1767—1830) — французький політичний діяч і публіцист, вождь поміркованого буржуазного лібералізму.

ненависті ворогів Франції. Чи можуть вони бути щирими, заявляючи, що їм завжди потрібна була тільки моя особа!

Мое політичне життя закінчилось, і я проголошую мого сина як Наполеона II імператором французів.

Міністри теперішнього часу утворюють тимчасово державну раду. Турбота про мого сина спонукує мене запропонувати пала-там заснувати без зволікання в законодавчому порядку регентство.

Об'єднайтеся ж усі для громадського порядку і збереження національної незалежності.

Наполеон.

Дано в Єлісейському палаці

22 червня 1815 р.

«Correspondance de Napoléon I», t. XXVIII.

Література

- Маркс, З «Німецько-французьких літописів», Твори, т. I, стор. 354—355.
- Енгельс, Ернст-Моріц Арндт, Твори, т. II, стор. 70—71.
- Маркс, Критичні примітки до статті «Король пруський і соціальна реформа», Твори, т. III, стор. 10.
- Маркс і Енгельс, Свята сім'я, Твори, т. III, стор. 151—153.
- Маркс і Енгельс, Німецька-ідеологія, Твори, т. IV, стор. 176.
- Енгельс, Становище Німеччини, Твори, т. V, стор. 8—10.
- Енгельс, Конституційне питання в німецькій соціалістичній літературі, Твори, т. V, стор. 522—523.
- Енгельс, З Парижа в Берн, Твори, т. VI, стор. 529—530.
- Енгельс, Священний союз проти Франції у 1852 р., Твори, т. VIII, стор. 453, 461—464.
- Енгельс, Примітка до цюрихського видання «Першого звернення ЦК союзу комуністів», Твори, т. VIII, стор. 488.
- Енгельс, Анти-Дюрінг, Твори, т. XIV, стор. 261.
- Енгельс, Марка, Твори, т. XV, стор. 643.
- Маркс, Лист до Енгельса від 2 грудня 1856 р., Твори, т. XXII, стор. 165.
- Ленін, Про оцінку поточного моменту, Твори, т. XII, стор. 377.
- Ленін, Фінляндія і Росія, Твори, т. XX, стор. 324—325.
- Ленін, Шукують Наполеона, Твори, т. XX, стор. 362.
- Ленін, Початок бонапартизму, Твори, т. XXI, стор. 60—63.
- Ленін, За деревами не бачать лісу, Твори, т. XXI, стор. 82, 84—85.
- Ленін, Загрожуюча катастрофа і як з нею боротись, Твори, т. XXI, стор. 189—190.
- Ленін, Нещасний мир, Твори, т. XXII, стор. 287.
- Ленін, Дивне і потворне, Твори, т. XXII, стор. 301—303.
- Ленін, Серйозний урок і серйозна відповідальність, Твори, т. XXII, стор. 309—310.
- Ленін, VII з'їзд РКП, Твори, т. XXII, стор. 325, 327, 328, 330, 335—378.
- Ленін, IV надзвичайний з'їзд рад 14—16 березня 1918 р., Твори, т. XXII, стор. 395, 399—402, 408—409.
- Ленін, Замітки з історії воєн Наполеона I з Німеччиною, «Ленінський збірник» XI, стор. 49—51.
- «Ленінський збірник» XIV, стор. 110—111.
- «Ленінський збірник» XII, стор. 408—409, 422—425.

Робітничий рух в Англії першої половини ХІХ в. (чартизм)

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ДОЧАРТИСТСЬКИЙ ПЕРІОД АНГЛІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО РУХУ (перша третина ХІХ в.)

- 1811 — 1816 — Луддитський рух.
1817 — Припинення чинності Habeas corpus.
— Виступ Оуена з доповіддю про «організацію кооперативних общин».
1819 16 серпня — Вибиття робітників на полі поблизу Манчестера («Пітерлоо»)
— Шість актів Кестльрі (закони проти преси і зборів).
1824 — 1825 — Допущення й обмеження професійних спілок.
1825 — Промислова криза в Англії.
1828 — Британська асоціація для поширення кооперативних знань (В. Ловетт).
1829 грудень — Утворення Політичного союзу в Бірмінгемі.
1830 березень — Утворення лондонського Столичного політичного союзу.
1831 березень — Лорд Джон Россель вносить біль про реформу.
травень — червень — Утворення Національного союзу робітничого класу в Лондоні (Гетерінгтон і Ловетт).
жовтень — Утворення Національного політичного союзу (Плес).
1832 червень — Підписання королем Вільгельмом IV закону про парламентську реформу.
1834 13 лютого — Утворення Великого національного об'єднаного тред-юніону.
квітень — Новий закон про бідних.

ЧАРТИЗМ. ВИНИКНЕННЯ І ПЕРШИЙ ПЕРІОД

- 1836 — 1837 — Промислова криза в Англії.
1836 16 червня — Заснування Лондонської асоціації робітників.
1837 — 1901 — Царювання королеви Вікторії.
1837 лютий — Вироблення хартії (6 пунктів).
травень — Політичний союз у Бірмінгемі.
1838 8 травня — Публікація хартії.
14 травня — Опублікування першої національної петиції.

- 1838 травень — червень — Організація Великого північного союзу в Лідсі.
 21 травня — Мітинг-демонстрація в Глазго, що відкрив серію дальших мітингів по всій Англії.
 6 серпня — Мітинг у Бірмінгемі.
 25 вересня — Мітинг на Керсальській луці поблизу Манчестера.
- 1839 4 лютого — Відкриття Національного Конвенту трудящих класів у Лондоні.
 13 травня — Перенесення засідань Конвенту в Бірмінгем.
 14 травня — Подання в парламент першої національної петиції.
 8 — 15 липня — Заворушення в Бірмінгемі.
 12 липня — Парламент відкидає петицію чартистів.
 12 серпня — Обговорення питання про оголошення «Священного місяця».
 серпень — вересень — Арешти вождів чартизму.
 6 вересня — Припинення діяльності першого конвенту.
 4 листопада — Заворушення в Ньюпорті (спроба робітників звільнити з в'язниці арештованих чартистів).

РОЗВИТОК ЧАРТИСТСЬКОГО РУХУ В 1840—1847 рр.

- 1840 20 липня — Конференція в Манчестері. Організація чартистів у партію (Національна чартистська асоціація).
- 1841 липень — серпень — Участь чартистів у парламентській виборчій кампанії.
- 1842 12 квітня — Другий чартистський конвент.
 2 травня — Подання в парламент другої національної петиції.
 3 травня — Парламент відкидає петицію.
 серпень — Політичні страйки і заворушення робітників на півночі Англії.
 11 серпня — Напад робітників у Стокпорті на робітаний будинок.
 15 серпня — Конференція тред-юніонів у Лондоні висловлюється за загальний страйк.
 кінець серпня — Численні арешти вождів чартизму.
 27 грудня — Бірмінгемська конференція, організована радикалами (Стердж). Спроби радикалів розколоти чартистів.
- 1843 — Початок співробітництва Ф. Енгельса в «Northern Star».
- 1845 травень — Опублікування статуту «Кооперативного земельного товариства» О'Коннора.
- 1845 22 серпня — Заснування Гарії Інтернаціональної «Демократичної асоціації» (відома з початку 1846 р. під ім'ям «Товариства братерських демократів»).
 — Вихід у світ книги Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії».
- 1846 14 березня — Набуття Земельним товариством О'Коннора першої ділянки землі (О'Коннорвілл).
 28 березня — Ухвалення палатою общин біля проєктування хлібних законів (затверджений королем 26 червня).
- 1847 3 травня — Біль про 10-годинний робочий день.
 липень — серпень — Парламентські вибори; О'Коннор обирається на члена парламенту.
 осінь — Промислова криза. Масове безробіття у промислових центрах Англії.

- 1848 березень — Нова кампанія за хартію.
4 квітня — Відкриття третього конвенту чартистів.
10 квітня — Демонстрація чартистів у Лондоні.
червень — Відкриття золотих розсіпів у Каліфорнії.
1849 травень — червень — Проект «Малої хартії» радикала Юма.
1850 — Звільнення Е. Джонса з тюрми (після двох років ув'язнення).
1851 26 січня — Конференція чартистів у Манчестері.
31 березня — Конвент у Лондоні (відкриття). Ухвалення розгорненої програми.
літо — Крах О'Коннорівського кооперативного земельного товариства.
— Відкриття золотих розсіпів в Австралії.
1853 з червня — Спроби Джонса відродити чартистський рух у зв'язку з страйковим рухом, який вибухнув (організація «Масовий рух»);
1854 6 березня — Відкриття робітничого парламенту в Манчестері.
9 березня — Лист Маркса до робітничого парламенту.
27 березня — Оголошення Англією і Францією війни Росії (Кримська війна).
1855 30 серпня — Смерть Фергюса О'Коннора.
1857 — Промислова криза.
1858 жовтень — листопад — Перехід Джонса до союзу з радикалами. Розрив Маркса з Джонсом.

I. РОБІТНИЧИЙ РУХ ДОЧАРТИСТСЬКОГО ПЕРІОДУ

I. К. МАРКС І Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО РІЗНІ СТУПЕНІ РОЗВИТКУ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ПРОЛЕТАРИАТУ

Пролетаріат проходить різні ступені розвитку. Його боротьба проти буржуазії починається разом з його існуванням.

Спочатку боротьба провадиться окремими робітниками, потім робітниками одної фабрики, далі робітниками одної галузі праці в одній місцевості проти окремого буржуа, який безпосередньо експлуатує їх. Вони провадять боротьбу не тільки проти буржуазних виробничих відносин, але і проти самих знарядь виробництва; вони знищують конкуруючі закордонні товари, вони розбивають машини, вони підпалюють фабрики, вони силою намагаються знову відновити зникле становище середньовічного робітника.

На цьому ступені робітники утворюють розпорошену по всій країні і роздрібнену конкуренцією масу. Згуртування робітників у більші маси поки ще не є наслідком їх власного об'єднання, а лише наслідком об'єднання буржуазії, яка для досягнення своїх політичних цілей повинна, і поки ще може, приводити в рух увесь пролетаріат. На цьому щаблі пролетарі борються, отже, не з своїми ворогами, а з ворогами своїх ворогів — рештками абсолют-

ної монархії, землевласниками, непромисловими буржуа, дрібними буржуа. Таким чином, весь історичний рух зосереджується в руках буржуазії, і кожна здобута в таких умовах перемога є перемогою буржуазії.

Але з розвитком промисловості пролетаріат не тільки чисельно зростає, він скупчується у великі маси, сила його росте, і він все більше її відчуває. Інтереси, життєве становище пролетаріату все більше і більше вирівнюється в міру того, як машини все більше стирають відмінності в умовах праці і майже всюди зводять заробітну плату до однаково низького рівня. Зростаюча конкуренція буржуа між собою і торговельні кризи, що походять звідси, обумовлюють все сильніші хитання заробітної плати робітників; безпервне удосконалення машин, яке шодалі швидше розвивається, робить життєве становище пролетарів все більше незабезпеченим; сутички між окремим робітником і окремим буржуа все більш набирають характеру сутичок між двома класами. Робітники починають з того, що утворюють об'єднання (коаліції) для спільної боротьби проти буржуа; вони об'єднуються для захисту своєї заробітної плати. Вони заснують навіть союзи на довгий час для того, щоб забезпечити себе засобами на випадок можливих заколотів. Місцями боротьба переходить у відкриті повстання.

Робітники час од часу перемагають, але ця перемога лише мимуща. Дійсним результатом їх боротьби є не безпосередній успіх, а об'єднання робітників, яке дедалі більше поширюється. Йому сприяють все ростущі засоби сполучення, які створюються великою промисловістю і об'єднують робітників різних місцевостей. Тільки цей зв'язок і потрібний для того, щоб усю цю місцеву, по характеру своєму всюди однорідну боротьбу централізувати в національну, в класову боротьбу. А всяка класова боротьба є боротьба політична.

«Маніфест комуністичної партії», Вибрані твори К. Маркса, т. I, стор. 159—160.

А. РУХ ЛУДДИТІВ

2. ЛУДДИТСЬКИЙ РУХ У ЛАНКАШІРІ (із звіту таємного комітету палати лордів, травень 1812 р.)

Незадоволення, яке почалося спершу в Ноттінгемі і до деякої міри поширилося на Дербішпир і Лестершпир, передалось і іншим округам. У лютому у Стокпорті, у графстві Чешпір, збиралися пожертви для ув'язнених і поширювались анонімні листи з загрозою зруйнувати машини. У цей же самий і в дальші місяці були зроблені спроби підпалити дві фабрики. Дух незадоволення швидко поширився по сусідніх округах, розклеювались палкі відозви, які закликають народ до загального повстання, у різних місцях відбувались невеликі заколоти, замасковані люди грабували квартири, і завзято поширювались чутки про те, що 1 травня або ж у перших числах травня повинно статися загальне повстання. Дух незадоволення і бунтарства поширився і на багато інших населених пунктів, зокрема на Ештон-ендер-Лайн, Екклз і Міддлтон; в останньому пункті 20 квітня був зроблений

напад на фабрику п. Бертон, і, хоча бунтівники були відкинуті і п'ятеро з них були забиті загеном військ, який прибув на захист фабрики, 22 квітня спроба була знову відновлена, і будинок п. Бертон був спалений ще до прибуття військ; а коли війська прибули для того, щоб захистити фабрику, бунтівники почали стріляти в них, і, перш ніж їх змогли розігнати, кілька чоловік з них було забито і поранено; згідно з одержаним звітом, було принаймні троє забитих і близько 20 чоловік поранених. 4 квітня в Стокпорті знову почалися заколоти; був підпалений будинок п. Гудвіна і зруйновані його парові верстати. Наступної ночі були виявлені в полі на відстані близько двох миль від міста і розігнані збори бунтівників, які, очевидно, мали на меті навчання військової справи; бунтівники накладали також контрибуції на сусідні будинки землевласників і фермерів.

Приблизно в цей самий час у Манчестері та його околицях також відбувалися заколоти, звичайним приводом яких були високі ціни на продукти.

26 і 27 квітня населення Манчестера було заякане появою тисячного натовпу, який прийшов з околиць, більша частина якого, проте, зникла 28-го; була викликана місцева міліція, а далі прибули значні військові сили, що пристравило місцеві елементи, схильні до заколоту. Однак, залишалось побоювання загального повстання в травні. В околицях міста було пограбовано багато будинків. Нічні збори з метою військового навчання були дуже часті, по багатьох місцях незадоволені захоплювали зброю; будинок одного фермера поблизу Манчестера був пограбований, наймит, який прийшов до фермера на допомогу, був забитий.

Дії бунтівників виявляли надзвичайну погодженість, конспіративність і організованість. Сигналізація була ними добре налагоджена і вдало розташована, і всі спроби спіймати винних звичайно зазнавали поразки.

Той самий дух бунтарства і незадоволення виявився в Больтон-і-Мурз. Вже 6 квітня було одержано повідомлення про те, що на мітингу делегатів з кількох місць було вирішено зруйнувати фабрику Вест-Хоутон у цій окрузі, але що на наступному мітингу було вирішено це відстрочити. Проте, 24 квітня фабрика була зруйнована. Через те що про гаданий напад було повідомлено задалегідь, для захисту фабрики був викликаний озброєний загін, але нападаючі розсіялися до його прибуття; тоді загін повернувся в казарми, а бунтівники, користуючись його відсутністю, напали на фабрику, підпалили її і знову розсіялися, перш ніж загін прибув удруге.

Hammonds, The Skilled Labourer, p. 271—272, 1919.

3. КЛЯТВА ЛУДДИТІВ

Я (такий то), по своїй власній добрій волі, заявляю і урочисто клянусь, що ніколи жодній особі або особам на світі не відкрию імен тих, хто бере участь у цьому таємному комітеті, їх дій, зборів, потайних місць, одягу, рис обличчя, зовнішнього вигляду або всього того, що може повести до їх розкриття, сло-

вом, ділом або знаком, під загрозою знищення першим братом, який мене зустріне; якщо ж це трапиться, нехай саме ім'я моє буде викреслене з життя і ніколи не згадається інакше, як з презирством та огидою.

Далі я клянусь, що вживу всіх, які тільки є у мене, сил, щоб покарати смертю кожного зрадника або зрадників, якщо такі будуть серед нас, коли б я ні знайшов його або їх; і хоча б він утік на край світу, я буду переслідувати його своєю безнастанною помстою.

Нехай допоможе мені бог і благословить мене зберегти мою клятву непорушною.

Report of the Luddite Trials up York Castle, January 1813, p. 12.

4. БАЙРОН. ПІСНЯ ДЛЯ ЛУДДИТІВ¹ (1811 р.)

Як десь то за морем свободу свою
Народ не задорого — кров'ю! — купив,
Так зробимо й ми: чи загинем в бою,
Чи вільно в своїм заживемо краю,
Женить же, крім Лудда², усіх королів!
Зіткнувши своє полотно, і в руках
На кросна мечі промінюючи ізнов,
Ми саван накинем на мертвий наш страх,
На деспота труп, що в нас буде в ногах,
І саван закрасить тиранова кров.
Чорнішої крові ніхто ще не зна,
Бо струм її з жил також чорних поплив,
Але нам ця кров — мов роса весняна,
Бож дереву волі дасть соки вона,
Яке для нас Лудд посадив.

Байрон, Сатира і лірика, стор. 111, 1927 р.

5. БАЙРОН. ОДА АВТОРАМ БІЛЯ, СКЕРОВАНОГО ПРОТИ РУЙНАЧІВ ВЕРСТАТІВ

Лорд Ельдон³, Лорд Райдер⁴ чудово! Ми раді
Британці при вас собі щастя знайдуть.
Вжеж Гоксбері з Горробі стали при владі.
О, ліки допоможуть, та перше — заб'ють.
Мерзенні ткачі, зброю взявши у руки,
Про поміч благають. Хапай їх, хапай!
Повісити, іншим усім на науку,
Іх всіх коло фабрик — турботі і край!

¹ Обидва вірші (док. № 4 і 5) написані лордом Байроном (1788—1824), славетним англійським поетом. Як член палати лордів (лівий віг) Байрон у 1812 р. виступав із спеціальною промовою на захист руйначів машин.

² Нед Лудд — міфічна особа, що вважалася вождем руйначів машин.

³ Граф Ельдон (1751—1838) — торі, член палати лордів, крайній реакціонер, що вніс біля про покарання смертю руйначів машин.

⁴ Райдер Річард, барон Горробі (1766—1832) — англійський міністр внутрішніх справ у період 1809—1812 рр., торі, головний організатор розгрому луддитського руху, співавтор біля.

Нема чого їсти злочинцям зухвалим,
А голод, — він красти і псів спонука.
Повісивши всіх, що катушки зламали,
Наш уряд і гроші, і хліб зберігá.
Скоріш, ніж машину, створити людину.
Панчохи дорожчі за вбогих людей.
І шибениць ряд — чим не пишна картина?
Ну, чим же не вільне життя в нас іде?
Ідуть волонтери, ідуть гренадери —
Полків з двадцять два на повстанців-ткачів.
Поліція — от де роботи тепер їй,
Також і для суддів, і ще — для катів...
Із лордів не кожен обстоював кулі —
Згадали й про суддів. Та марний це труд!
Бач, згоди вони не знайшли в Ліверпулі,
Хтось інший ткачів засудив, а не суд.
От диво: як голод з'являється в гості
До нас із нестатком і лихом утрьох,
За зламані кросна ламаються кості,
Дешевше життя від дешевих панчох.
Коли ж так було, — може дехто питає:
А може ж проклятих на горло скарять,
Що людям, які в них про поміч благають,
Лиш петлю на горлі в'язати спішать?...

Байрон, Сатира 1 лірика, стор. 51—52, 1927 р.

Б. СТРАЙКОВИЙ РУХ

6. СТРАЙК ШОТЛАНДСЬКИХ ТКАЧІВ (1812 р.) (з урядового звіту про становище ремесників і фабричних робітників, 1824 р.)

Свідчення п. Річмонда:

Ви були одним з делегатів, висунутих робітниками у Глазго?

— Так, після того як наше останнє звернення до парламенту закінчилося невдачею, наша асоціація знайшла кілька парламентських актів, які давали мировим суддям право встановлювати розміри заробітної плати з метою її підвищення, справа в тому, що коливання заробітної плати були, можливо, навіть більшим злом, ніж те, що вона була низька; до цього часу коливання заробітної плати досягли 30% на місяць; була зроблена спроба прийти до згоди з хазяями позасудовим порядком; думки хазяїв в цьому питанні поділились: деякі з них стояли за врегулювання розмірів заробітної плати, деякі були проти. Після кількох безрезультатних спроб прийти до згоди з тими хазяями, які були проти... справа була передана в сесію мирового суду.

— Розкажіть, як проходив процес.

— Мировий суд знайшов пропонувані розцінки помірними, і в деяких випадках вони були змінені, але хазяї зараз же відмовилися платити по них.

Коли хазяї відмовилися платити, ми спробували всі способи, щоб добитися позасудового рішення. Теперішній мировий суддя Клерк був членом комітету палати общин у 1809 р. і був рішуче проти принципу втручання. З настрою суду ми зрозуміли... що ми могли легко програти справу, і вирішили тому спробувати метод страйку.

— Які були результати страйку?

— Через три тижні після початку страйку уряд безпосередньо втрутився в цю справу і придушив страйк шляхом арешту всіх зацікавлених сторін.

— Що ви розумієте під арештом усіх зацікавлених сторін?

— Це — комітет з п'яти чоловік, який вів процес протягом усього часу; всі ми були арештовані і засуджені до ув'язнення.

— Ви були одним з п'яти?

— Так.

— По якій статті вас судили?

— Самий факт, що ми влаштували страйк організовано, трактувався як порушення закону про коаліції...

Bland, Brown and Tawney, English Economic History, p. 631—633, 1920.

7. З ЗАКОНУ ПРО РОБІТНИЧІ КОАЛІЦІЇ (1825 р.)¹

... III. Далі постановляється, що з дня проведення даного закону, якщо яканебудь особа шляхом насильства над другою особою або її майном або шляхом загроз і залякування, або шляхом набридання і чіпляння змушуватиме або спробує змушувати якогонебудь *journeuman* (навченого робітника) або звичайного робітника, або якунебудь іншу особу, найняту або зайняту в якійнебудь мануфактурі, торгівлі або промисловому підприємстві, іти з місця служби чи роботи або повернути роботу в незакінченому вигляді, або ж буде перешкоджати або спробує перешкоджати якомунебудь навченому чи звичайному робітникові, або іншій особі, яка не служить і не працює, прийняти посаду або роботу від якоїнебудь іншої особи або осіб²; або ж якщо яканебудь особа застосовуватиме насильство над особою або майном іншої особи, або ж загрожуватиме їй і залякуватиме її, чіплятиметься або набридатиме їй з метою змусити або спонукати її вступити в якийнебудь клуб чи організацію або пожертвувати гроші в якийнебудь загальний фонд, або заплатити штраф за те, що ця особа не належить до якогонебудь клубу чи організації, або відмовилася підкоритися якимнебудь правилам, наказам або рішенням, складеним з метою добитися збільшення чи зниження заробітної плати, або зменшення чи змінення робочого дня, або зменшення чи змінення кількості роботи, або втручання в керівництво якоюнебудь мануфактурою, торговельним чи промисловим підприємством; або якщо яканебудь особа шляхом насильства,

¹ Закон 1825 р. був переглядом закону 1824 р., який легалізував професійні спілки (скасування біля 1799 р.). Стаття третя (про «залякування») нового закону (1825 р.) фактично зводила нанівець свободу робітничих коаліцій.

² Ідеться про штрейкбрехерів.

загроз чи залякування, або шляхом набридання, чи чіпляння змушуватиме або спробує змушувати якогонебудь власника мануфактури або особу, яка керує якимнебудь торговельним чи промисловим підприємством, зробити змінення в управлінні або веденні такої мануфактури, торговельного чи промислового підприємства, або обмежити число учнів, або число навчених чи звичайних робітників, — всяка особа, винна в вищезазначених провинах або ж яка допомагає, підтримує чи заохочує їх, буде і може бути засуджена до ув'язнення, або ж до ув'язнення і примусових робіт на строк не вищий від трьох місяців.

Bland, Brown and Tawney, English Economic History, p. 636—637, 1920.

В. ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА 1832 р. І РОБІТНИЧИЙ КЛАС

8. ДЕКЛАРАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ¹ (1831 р.)

«Праця — джерело багатства»

У цей момент великого громадського заворушення кожний робітник повинен у своїх інтересах, а також для того, щоб виконати свій обов'язок, публічно заявити про свої політичні погляди, для того щоб країна і уряд ознайомилися з потребами і лихами робітничого класу. Згідно з цим ми, робітники Лондона, заявляємо:

1. Всяка власність (придбана чесним шляхом) священна і недоторканна.

2. Всі люди народжуються однаково вільними і мають певні природні і невід'ємні права.

3. Всі уряди повинні бути засновані на цих правах, і всі закони встановлені для загального блага, захисту і безпеки всього народу, а не для винагороди або вигоди будьякої окремої особи, сім'ї або групи людей.

4. Всі спадкові відмінності неприродні і суперечні рівним правам людини і тому повинні бути знищені.

5. Кожна людина, яка досягла 21 року, яка є в здоровому розумі і не запламувала себе злочином, має право особисто або через свого представника вільно голосувати при встановленні того чи іншого закону, необхідності громадських податків, їх розподілу, їх кількості, способу обкладання і тривалості.

6. Для того щоб забезпечити безсторонній вибір належних осіб як представників, голосування повинно провадитись шляхом балотування, при чому треба керуватись розумовими і моральними якостями представників, а не кількістю власності, яку

¹ Національний союз робітничого класу був організований у Лондоні навесні 1831 р. Організаторами і лідерами його були ремесничі робітники Генрі Гетерінгтон (1792—1848) і Вільям Ловетт (1800—1876). Союз намагався добитися виборчих прав для робітників, діючи спільно з радикалами.

Ця декларація була випущена союзом у листопаді 1831 р. і послужила приводом до відмови від спільних дій з «Національним союзом робітничого класу» радикалів, які протестували проти загального виборчого права.

вони мають; тривалість парламенту повинна бути тільки один рік.

7. Ми заявляємо, що ці принципи необхідні для оборони нас як робітників і що вони є єдиною вірною гарантією для забезпечення нам продуктів нашої праці і що ми ніколи не будемо задоволені проведенням будьякого закону або законів, які не будуть визнавати прав, перелічених у цій декларації.

W. Lovett, The Life and Struggles, p. 76, 1876.

9. АКТ ПРО ЗМІНЕННЯ НАРОДНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В АНГЛІЇ І УЕЛЬСІ (1832 р.)

Оскільки було визнано доцільним вжити дійсних заходів для усунення різних зловживань, які довгий час мали місце при виборах представників до палати общин; позбавити багато які незначні містечка права надсилання депутатів, надати це право великим і багатим містам, які мають численне населення; збільшити кількість представників графств у парламенті; поширити право виборчого голосу на багатьох з підданих його величності, досі позбавлених цього права, і зменшити зв'язані з виборами витрати, — цим постановляється:

1. Кожен з п'ятидесяти шести виборчих пунктів («boroughs»), перелічених у додаваному до цього закону додатковому листі, позначеному літерою (А), рахуючи від і після закінчення строку даного парламенту, перестає обирати представників до парламенту.

2. Кожен з тридцяти «boroughs», перелічених у додаваному додатковому листі, позначеному літерою (В), буде надалі вибирати одного представника замість двох.

3. Кожне з місць, перелічених у додаваному додатковому списку, позначеному літерою (С), в силу зазначеного акту вважатиметься «boroughs», і кожне з них буде посилати двох представників до парламенту¹.

4. Кожне з місць, перелічених у додаваному до цього закону додатковому листі, позначеному літерою (D), в силу цього акту вважатиметься «boroughs» і посилатиме одного представника до парламенту²...

18. Правом обирати рицаря або рицарів графства³ до майбутніх парламентів користуються лише ті фригольдери, які володіють землею строком на одне, два або кілька життів (lives), володіння яких приносять на рік доходу не менше десяти фунтів, за вирахуванням усіх належних рент і платежів, або річну 40-шillingову ренту.

19. Всякий чоловік, який досяг встановленого законом віку і не позбавлений прав, який володіє копільдом або звичайним держанням строком на одне, два або кілька життів, з доходом не

¹ У списку (С) на першому місці йдуть промислові міста — Манчестер, Бірмінгем, Лідс, Шеффільд та ін. Разом двадцять два міста.

² Разом дев'ятнадцять міст.

³ Себто поміщиків даного графства. Реформа залишала в силі старий ценз для кандидатів у парламент. У графствах бути обраним міг лише землевласник з річною рентою не менш ніж у 300 ф. ст.

менш десяти фунтів на рік, за вирахуванням усіх належних рент і платежів, також має право обирати рицаря або рицарів графства.

20. Всякий чоловік, який досяг встановленого законом віку і не позбавлений прав, який має будьяку оренду або держання — чи то фригольд, копільгольд або звичайне держання строком не менш ніж на шістдесят років, з чистим доходом не менш десяти фунтів... або володіє землею або держанням як орендар за згодою (*bonafide*),¹ із сплатою річної ренти не менш п'ятидесяти фунтів... також має право вибирати до майбутніх парламентів одного або кількох рицарів графства...

27. У містах або «*boroughs*», які посилають одного або кількох депутатів парламенту, правом обрання користується всякий чоловік, який досяг встановленого законом віку, не позбавлений прав і який є власником або наймачем будинку, що приносить дохід не менш десяти фунтів на рік... при умові виплати податку на бідних та інших встановлених податків...

Hansard's Parliamentary Debates, v. IX, Appendix, p. 1—2, 5, 8, 1831—1832.

10. К. МАРКС ПРО ПАРЛАМЕНТСЬКУ РЕФОРМУ 1832 р.

Може, ще ні разу такий могутній і за всіма зовнішніми ознаками успішний народний рух не звівся до таких мізерних результатів. Не тільки робітничий клас був позбавлений всякого політичного впливу, але і буржуазія одразу зрозуміла, що не простою фразою була заява лорда Ольторпа², душі кабінету реформ, звернена до його противників з табору торіїв: «Біль про парламентську реформу є найбільш аристократичний із заходів, будьколи запропонованих нації». Нове представництво від сільських місцевостей далеко перевищило той приріст голосів, який був наданий містам. Право голоса, надане тимчасовим орендарям, перетворило графства ще більше в знаряддя аристократії. Заміна платників податей і мит домовласниками, володіння яких приносять щороку десять фунтів доходу, позбавила права голосу значну частину міського населення. Надання і ненадання виборчих прав було в цілому розраховане не на збільшення впливу буржуазії, а на применшення впливу торіїв і посилення впливу вігів. Рядом найнеймовірніших викрутів, хитрощів і обманів була досягнена нерівність виборчих округ і відновлена колосальна невідповідність між числом представників і кількістю населення, з одного боку, і значністю виборчих корпорацій, з другого. Якщо і було знищено 56 гнилих містечок з купкою населення в кожному, то цілі графства і густо населені міста були перетворені в гнилі містечка. Сам Джон Россель³ у листі до своїх виборців з Страуда, в якому йде мова про принципи біля про парламентську реформу (1832).

¹ Себто фермер.

² Ольторп Джон-Гараз, граф Спенсер (1782—1845) — віг, міністр фінансів у міністерстві 1831—1834 рр.

³ Джон Россель (1792—1878) — лідер партії вігів, який вніс у 1831 р. біль про парламентську реформу. Пізніше був, два рази прем'єром.

визнає, що «десятифунтове право голоса фактично скуте всякого роду правилами і щорічна реєстрація тих, що користуються виборчими правами, перетворилась у джерело причіпок і витрат». Там, де більше не можна було діяти залякуванням і спиратися на традиційний вплив, вони замінялись підкупом, яка система після прийняття біля про парламентську реформу стала наріжним каменем англійської конституції.

«Лорд Джон Россель», Твори, т. X, стор. 501—502.

Н. К. МАРКС ПРО БРИТАНСЬКУ КОНСТИТУЦІЮ

Але що таке британська конституція? Чи полягає суть її в представницьких установах і в обмеженні виконавчої влади? Ці ознаки не відрізняють її ні від конституції Сполучених Штатів Північної Америки, ні від конституції безлічі англійських акціонерних компаній, які розуміють «своє діло». Британська конституція є в дійсності лише простроченим, застарілим компромісом, що пережив себе, між неофіційно, але фактично пануючою у всіх важливіших сферах громадянського суспільства буржуазією і офіційно правлячою земельною аристократією. У перший час після «славної» революції 1688 р. в компроміс була включена тільки частина буржуазії — фінансова аристократія. Біль про реформи 1831 р. включив і другу частину — «Millosgasy»¹, як її називають англійці, що означає верховних сановників промислової буржуазії. Історія законодавства з 1831 р. являє собою історію поступок, зроблених промислової буржуазії, починаючи з нового акту про «будинки для бідних» і кінчаючи скасуванням хлібних законів і від скасування хлібних законів до встановлення податку на спадкування земельної власності.

Якщо буржуазія — власне тільки верхня верства середніх класів — була, таким чином, визнана і в політичному відношенні пануючим класом, то лише при тій умові, що загальне управління, в усіх його деталях, навіть виконавчий орган законодавчої влади, себто саме «роблення законів» в обох палатах парламенту, буде закріплено за земельною аристократією. Буржуазія в 1830 р. віддала перевагу новому компромісові з земельною аристократією перед компромісом з масою англійського народу.

«Британська конституція», Твори, т. X, стор. 321—322.

Г. НОВИЙ ЗАКОН ПРО БІДНИХ І ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

12. АКТ ПРО ЗМІНЕННЯ ЗАКОНУ ПРО БІДНИХ (1834 р.)

I. Постановляється, згідно з бажанням його величності, призначити трьох комісарів (Commissioners) для виконання даного акту.

II. ... Вищезгадані комісари називатимуться «комісарами по виконанню закону про бідних в Англії і Уельсі» (вони засідатимуть

¹ Буквально — «фабрикократія», — від слова «mill» (фабрика)

як урядова колегія з правом вимагання документів і допиту свідків під присягою)...

XV. ... Подання допомоги бідним по всій Англії і Уельсу, згідно з існуючим законом, перебуватиме під керівництвом і контролем згаданих комісарів, яким цим доручається видавати всі такі правила, накази й приписи для влаштування бідних, управління робітними будинками і для керівництва і контролю над усіма попечительствами, приходськими радами і приходськими службовими особами...

XXIII. Згадані комісари повноважні при згоді більшості попечителів даного місця або більшості платників податку і власників приходу видати наказ про збудування робітного будинку...

XXVII. Надається двом мировим суддям право визначати, чи може бути подана допомога будьякій старій або зовсім нездатній до праці людині без уміщення такої особи в робітний будинок...

XXXVIII. Мировому судді відповідного графства надається право одвідування, інспектування і обслідування такого робітного будинку з метою переконатися в тому, що правила були належним чином додержані...

LII. Згадані комісари мають право вказувати, в яких межах допомога працездатним особам або їх сім'ям може бути подана поза робітним будинком; всяка допомога, яка порушує такі накази, вважатиметься незаконною і недозведеною...

LV—LVII. Завідувач кожного робітного будинку повинен вести запис імен усіх осіб, які одержують допомогу в такому робітному будинку... Наглядач за бідними повинен записувати в особливій книзі імена всіх осіб у даному приході, які одержують допомогу поза робітним будинком (і в обох випадках треба додавати подробиці відносно родини, місця проживання, колишніх занять).

Nicholls, History of the English Poor Law, «Summary of Poor Law Amendment Act», v. II, p. 289—298.

— 13. МЕТА НОВОГО ЗАКОНУ ПРО БІДНИХ —

Примусова організація допомоги може бути проведена на основі здорових і точно визначених принципів; провівши її, можна бути в більшій мірі певним, ніж при теперішніх умовах, що той, хто має нужду, не загиє від нестатків, зате жебрак і бродяга будуть приборкани, роззброєні за допомогою їх же власної зброї — загрозою голодної смерті... Становище (опікованого) взагалі ні по суті, ні по зовнішності не повинно бути скількибудь вигідніше становища самостійного² робітника нижчої групи... Кожен пенні³, витрачений на те, щоб зробити становище паупера вигіднішим, ніж становище самостійного робітника, означає безумне і порочне марнотратство...

Nicholls, History of the English Poor Law, v. II, p. 257.

¹ З доповіді комісії, яка обслідувала практику старого закону про бідних і запропонувала його реформу.

² Себто того, що є на роботі і не користується допомогою.

³ Пенні — $\frac{1}{12}$ частина шилінга, близько 4 коп.

14. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО УМОВИ ЖИТТЯ В РОБІТНИХ БУДИНКАХ

... Ці робітні будинки (workhouses) або, як народ їх називає, бастії закону про бідних (poor-law-bastiles) такі, що вони повинні відлякувати від себе всякого, в кого лишилася хоч найменша надія пробитися без цього благодіяння суспільства. Для того, щоб бідняк звертався по допомогу тільки в найбільш крайніх випадках, щоб він, перш ніж зважитись на це, вичерпав усі можливості обійтись без неї, з робітного будинку було зроблено таке страховище, яке може вигадати тільки витончена фантазія мальтузіанця¹. Харчування в них гірше, ніж харчування найбідніших робітників, а робота важча: адже інакше останні вважали б за краде перебування в робітному будинку, ніж своє жалюгідне існування поза ним. М'ясо, особливо свіже, мешканці робітного будинку одержують дуже рідко, а переважно одержують картоплю, хліб найгіршої якості, вівсяну кашу і трохи пива, а іноді їм пива зовсім не дають. Навіть у тюрмах харчування в середньому краще, отже мешканці робітного будинку часто навмисно вчиняють якийсьбудь проступок, щоб потрапити до тюрми. Хто не виконує призначеної йому роботи, не одержує їжі; якщо хто хоче піти до міста, повинен спочатку просити дозволу, в якому інспектор може відмовити, якщо поведінка прохача була, на його думку, незадовільна. Курити тютюн заборонено. Заборонено також приймання подарунків від друзів і родичів. Паупери носять форму робітного будинку і цілком залежать від сваволі інспектора. Щоб їхня праця не могла конкурувати з приватною промисловістю, їм дають переважно зовсім некорисну роботу. Чоловіків примушують розбивати каміння, і вони повинні розбити стільки, «скільки може розбити сильний чоловік з деяким напруженням протягом дня»; жінки, діти і старі щипають старі канати, — не пригадую — для якоїсь неважливої мети. Для того, щоб «зайві» не могли розмножуватись і щоб «деморалізовані» батьки не могли впливати на своїх дітей, сім'ї поділяються: чоловіка оселяють в одному флігелі, жінку в другому, а дітей у третьому. Бачитись вони можуть тільки зрідка в певний час і тільки з дозволу чиновника, який в разі їхньої поганої поведінки може їм у цьому відмовити. І для того, щоб цілком ізолювати у цих бастіліях заразу пауперизму від зовнішнього світу, мешканці їх можуть приймати одвідувачів тільки з дозволу начальства і в приймальні, і взагалі зносини з іншими людьми допускаються тільки під наглядом або з дозволу начальства.

«Становище робітничого класу в Англії», Твори, т. III, стор. 563—564.

¹ Послідовники Роберта Мальтуса (1766—1834), який пояснював соціальні лиха, зв'язані з капіталізмом, незмінним «законом природи», в силу якого розмноження людей відбувається ніби швидше ніж ростуть засоби існування. Апологетичний характер теорії Мальтуса був викритий Марксом.

15. СКОРОЧЕННЯ ВИТРАТ НА БІДНИХ В РЕЗУЛЬТАТІ ЗАКОНУ 1834 р.

Роки	Сума (у ф. ст.)	Роки	Сума (у ф. ст.)	Роки	Сума (у ф. ст.)
1803	4 077 891	1826	5 928 502	1840	4 576 965
1813	6 656 106	1827	6 441 088	1841	4 760 929
1814	6 294 581	1828	6 298 000	1842	4 911 498
1815	5 418 846	1829	6 332 410	1843	5 208 027
1816	5 724 839	1830	6 829 042	1844	4 976 093
1817	6 910 925	1831	6 798 889	1845	5 039 703
1818	7 870 801	1832	7 036 969	1846	4 954 204
1819	7 516 704	1833	6 790 800	1847	5 298 787
1820	7 330 254	1834	6 317 255	1848	6 180 765
1821	6 959 251	1835	5 526 418	1849	5 792 963
1822	6 858 704	1836	4 717 630	1850	5 395 022
1823	5 772 962	1837	4 044 741	1851	4 962 704
1824	5 736 900	1838	4 123 604	1852	4 897 685
1825	5 786 989	1839	4 406 907	1853	4 939 064

Nicholls, History of the English Poor Law, v. II, p. 466.

Д. ОУЕНІЗМ У РОБІТНИЧОМУ РУСІ

16. ПРОГРАМА І МАНІФЕСТ ВЕЛИКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАНОГО ТРЕД-ЮНІОНУ (1834 р.)¹

Звернення до тред-юніонів (цілі об'єднаної спілки)

1) Найкращий засіб створити новий ринок для промислової продукції, це — дати можливість робітничому класові самому стати не тільки виробником, але і споживачем усіх необхідних для життя, комфорту і розкоші предметів.

Це може бути досягнуто тільки проведенням заходів, які не припускають переходу продукту їхньої праці від продуктивних класів до непродуктивних класів. Для цієї мети всі виробничі об'єднання повинні відкрити магазини і контори для торгівлі одного з одним і для того, щоб доцільно використати своїх безробітних членів; кожен член спілки повинен купувати товари тільки в цих магазинах, звичайно, якщо там є ті предмети, які йому потрібні.

А через те, що найбільш необхідним є насамперед продукти харчування, спілка пекарів повинна перша відкрити крамниці, які будуть постачати хліб усім членам спілки або випікати його для них. На тих же підставах можуть бути відкриті м'ясні, а також овочеві, молочні та інші продуктові крамниці. Спілки кравців, шевців і багато інших можуть також відкрити крамниці для продажу своїх виробів подібним же способом, і можна сподіватись, що будівельні виробництва також почнуть працювати способом, да-

¹ Великий національний об'єднаний тред-юніон утворився в Лондоні 13 лютого 1834 р. Як основна спілка в об'єднанні виступала спілка будівельників, організована в 1833 р. До складу правління об'єднаного тред-юніону входив Роберт Оуен (див. дальший документ).

леко більш вигідним і вдячливим для них самих і для їх спілки, ніж це було до цього часу.

2) Дальшим пунктом, який заслуговує на нашу увагу, є відшукання найкращого засобу переконати уряд у тому, що він не може далі тримати нас у підкоренні їх тиранічній системі законодавства шляхом грубої сили.

Рада вважає, що дещо в цьому напрямі може бути зроблене таким способом. Нехай, починаючи з цього часу, кожен робітник-механік відмовиться при яких би то ні було умовах виготовляти предмети, які, як він знає, застосовуються в армії або поліцією, бо, поперше, нераціонально далі, щоб контроль над усіма цими силами був у руках кількох чоловік, які перебувають при владі, для того, щоб вони могли вести справи по-своєму, у протизагугу інтересам багатьох, а, подруге, тому, що утримання цієї армії і поліції є важким тягарем для виробників багатств, тягарем, який не слід більш переносити, потрете, тому, що в теперішній час для оборони нас від нападу інших країн нам не потрібна постійна армія, бо вона може бути з успіхом замінена для цієї мети місцевою міліцією, що значно знизить витрати, почетверте, тому, що нам не потрібні армії для ведення війни з іншими націями, бо ми вважаємо такі війни нелюдським безумством, грабежем і збивством...

У згоді з цим рішенням робітники-будівельники повинні в майбутньому відмовлятися будувати або ремонтувати казарми, тюрми і робітні будинки, бо добрий уряд зможе обійтись без цих огидних місць.

3) Треба відшукати засоби для піднесення самоповаги трудящого населення шляхом організації лекцій, шкіл, клубів для робітників-механіків і т. д., які були б виключно під їх власним контролем.

4) Треба забезпечити правильне поінформовання публіки про помилковість думок або, вірніше, грубе нецтво непродуктивних класів, для якої мети випускати періодичні видання...

Дуже бажано, щоб такі п'ять об'єднаних спілок, а саме: спілка будівельників, Лідська, Бредфордська і Хеддерфільдська окружна спілка, спілка бавовнопрядильників, спілка ганчарів і спілка суконників, — обрали і послали кожна по одному делегату для того, щоб представляти їх інтереси в раді, яка засідає тепер у Лондоні...

Від імені Виконавчого комітету Джон Браун.

Лондон, 15 квітня 1834 р.

Postgate, Revolution from 1789 to 1906, p. 99—100, London, 1920.

17. ЗАПОВІТ РОБЕРТА ОУЕНА ВСЬОМУ ЛЮДСТВУ (29 березня 1834 р.)

Більш як піввіку тому я відкрив, що в глибині самої основи суспільства лежить деяка серйозна помилка, що створює лихо і заважає добру, якого людина своєю природою призначена досягнути, щоб постійно мати насолоду з нього на тому чи іншому ступені свого розвитку.

З цього часу і до теперішнього моменту я не переставав чесно

і безстрашно шукати ту істину, яка дала б мені можливість знайти помилку, усунути лихо і назавжди встановити добро...

Ця велика істина, яку я повинен відкрити вам, полягає в тому, що «система, за якою діють усі нації світу, ґрунтується на грубому обмані, на глибочезному неуцтві або на сполученні того і другого; що ніяка можлива зміна принципів, на яких вона ґрунтується, не може принести добра людині і, що, навпаки, її практичним результатом завжди буде лише зло», — отже, ніяка дійсно розумна і чесна людина не може далі переносити її; по самій своїй суті ця система неминуче заохочує і підтримує і завжди заохочувала і підтримувала всяке лицемірство й обман і завжди відхидала і чинила опір правді і ширості всюди, де правда і щирість робили настійливу спробу поліпшити становище людства.

Ця система в необмеженій мірі заохочує і підтримує громадські пороки і зіпсованість і в рівній мірі придушує суспільну добродичність і чесність. Вона не має жодної властивості, що викупає її хиби; самі її добродичності, як вони називаються, є величезні пороки; саме її так зване милосердя — кричуща несправедливість і обман. Її освіта спрямована на те, щоб укріпити неуцтво і, якщо можливо, зробити його вічним. Вона всіма заходами до самих крайностей підтримує безділля, чванливість і некорисність і гнобить усіма способами, які тільки можна винайти, трудолюбство, чесність і корисність. Вона заохочує суевірство, святенність і фанатизм і придушує правду, здоровий розум і розсудливість. Вона породжує і культивує всі низькі риси і пристрасті, які тільки може сприйняти людська натура. Вона привела в таке безладдя мислительні здібності людини, що вони цілком заплутались і розладилися до такої міри, що людина не має вже права називатися розумною істотою. Вона породжує насильство, грабежі і вбивства і прославляє і нагороджує ці пороки як найвищу з добродичностей...

В наслідок жакливого впливу цієї непридатної системи на всю людську расу населення Великобританії, яка стоїть попереду сучасних націй щодо набування багатств, влади і добробуту, створило і підтримує в теорії і на практиці урядовий режим, який прямо протилежний добробутові і дійсним інтересам кожного окремого жителя імперії, незалежно від його місця проживання, рангу або становища, чи то він підданий чи государ. І тепер дедалі зростають помилки цієї системи зробилися настільки потворними, що для її підтримання уряд змушений день-у-день вчиняти акти все більшої жорстокості і несправедливості і називати такі дії законами справедливості і християнського милосердя...

Трудящі, чесні і добродичні люди!

Ви не повинні терпіти такого становища, моя порада вам не дозволяти неуцьким, безділним, чванливим і порочним людям розпоряджатись і далі добробутом, життям і щастям вас самих і ваших сімей, коли трьома тільки днями такого неробства¹, в якому вони проводять усе своє життя, ви назавжди зможете переконати кожного з цих індивідуумів, які помиляються, що ви

¹ Себо за допомогою загального страйку.

маєте тепер владу примусити зараз же зробитися нікчемними рабами і пригнобленою частиною суспільства, якою вони до цього часу робили в а с.

Але всі люди, що живуть зараз, є жертвами цієї проклятої системи і всі варті жалю, тому ви повинні зробити цю велику і славу революцію, по можливості, не завдаючи лиха окремим особам. Ви можете легко зробити це бажане діло. Продовжуйте справу вашої спілки на тих принципах, які ви нещодавно ухвалили. Ці принципи мудрі і справедливі, а ця мудрість і справедливість разом з вашою спілкою будуть гарантією того, що вони стануть назавжди законом.

Трудящі, виробники багатства і знання і всього, що є дійсно цінного в суспільстві! Об'єднайте свої сили, для того щоб створити мудрий і справедливий устрій для людства, устрій, при якому єдиним суперництвом буде лише те, хто більше зробить для вічного благоденства людства. Ви маєте необхідні засоби, які тільки і чекають належного застосування їх, для того щоб зробити цей переворот...

Трудящі, ви становите найбільш чесну, корисну і цінну частину суспільства, бо ви виробляєте всі його багатства і знання. Ви організували і створили Великий національний об'єднаний тред-юніон Великобританії і Ірландії, і він стане опорою всього світу. Всі розумні і доброзичливі і найвидатніші своїм розумом люди ззовсім різних класів, чоловіки і жінки, об'єднуються навколо нього і зростаються його членами, і, якщо нерозумність теперішньої системи, яка розклаталась і розкладається, зробить це необхідним, ви доведете, що ви погодитесь скорше добровільно пожертвувати всім, що тільки у вас є дорогого, і навіть своїм життям, ніж допустити її (спілки) розпуск або найменший утиск.

Ради вас я вступив у члени вашої Об'єднаної спілки, і до того часу, поки вона керуватиметься такими ж розумними і справедливими принципами, якими вона керувалася з самого початку, і доти, поки її дії будуть відомі широким масам, як це входило у ваші наміри, я твердо вирішив стояти за вашу справу і підтримувати спілку у міру всіх моїх сил. Тільки ця Об'єднана спілка може врятувати Британську імперію від ще більшого безладдя, анархії і злиднів, ніж вона до цього часу переживала.

Вона являє і з кожним днем все більше і більше являтиме собою консервативну силу суспільства, бо за її прикладом незабаром підуть усі нації, і за її прекрасним прикладом буде почата, проведена і завершена в усьому світі найбільша революція, будь-коли відома в історії людства; вона відбудеться без кроволиття, насильства або будь-якого зла, виключно шляхом всепереможного морального впливу, марність і безумство спроб чинити опір якому незабаром зрозуміють окремі індивідууми і нації в цілому...

II. ЧАРТИЗМ

А. ВИЙКНЕННЯ ЧАРТИЗМУ. НАРОДНА ХАРТІЯ

18. ДЖЕМС БРОНТЕР О'БРАЙЕН ПРО ЦІЛІ РОБІТ-НИЧОГО РУХУ¹

... Мета, яку я маю на увазі, — це соціальна рівність для всіх і кожного. Щоб добитися цього, ми повинні раніше мати політичну рівність для всіх і кожного.

Для того, щоб добитися політичної рівності, нам потрібна ширша і ефективніша організація робітничого класу і тої частини буржуазії, яка безпосередньо залежить від своїх споживачів, бо існуюча до цього часу організація виявилася ще менш досконалою, ніж до цього часу гадали.

Тому моїм завданням буде заохочувати утворення такої широкої і дійової організації, і як засіб для досягнення цієї мети я завжди підтримуватиму і заохочуватиму серед цих класів знання і єднання, повне і точне знання їх потреб і їх прав і стале єднання, для того щоб виправити перші і добитися можливості постійно користуватися другими.

«National Reformer», 7 January 1837.

19. ШІСТЬ ПУНКТИВ НАРОДНОЇ ХАРТІЇ²

Рівне представництво. Сполучене королівство повинно бути поділено на 200 виборчих округ з можливо рівним числом жителів у кожній; кожна округа посилає в парламент одного представника.

Загальне виборче право. Кожна особа, яка подала клеркові приходу, в якому вона прожила 6 місяців, доказ того, що їй 21 рік від народження або більше, має право на занесення її імені в списки виборців. Часом для реєстрації повинні бути місяці з 1 січня до 1 березня.

Річні парламенти. 24 червня кожного року повинні відбуватися загальні вибори, а якби місце в палаті общин стало вакантним серед року, то воно повинно бути заміщене не пізніше двох тижнів після того, як воно звільнилось. Годинами голосування повинен бути час від 6 годин ранку до 6 годин вечора.

Скасування майнового цензу. Для кандидатів до палати общин не повинно бути ніяких майнових цензів; після подання 200 виборцями клеркові приходу, в якому вони живуть, писаної заяви на користь будьякого кандидата, останній офі-

¹ Джемс Бронтер О'Брайен (підписувався звичайно — Бронтер) (1803—1864) — один з видатніших вождів чартизму, з 1830 до 1835 р. видавав газету «Poor Man's Guardian» («Захисник бідняка»), в 1837 р. — «National Reformer» («Національний реформатор»), далі брав активну участь у «Northern Star» («Північна зірка»). Розійшовшись пізніше з О'Коннором, О'Брайен не прилучився, однак, до революційного крила Гарні-Джонса.

² Текст Народної хартії був уперше сформульований Лондонською асоціацією робітників і ухвалений на мітингу 28 лютого 1837 р.

ціально визнається як такий. Список усіх визнаних кандидатів округи вивіщується на дверях церкви кожного приходу, щоб виборці мали змогу скласти собі думку про придатність кандидатів.

Подання голосів шляхом закритого балотування. Кожен виборець повинен подавати голос у тому приході, де він має постійну осідість. Кожен приход повинен мати стільки балотувальних ящиків, скільки в приході запропоновано кандидатів, і в приходській церкві має бути влаштоване тимчасове приміщення для таємного подання голосів. Далі в день виборів, коли кожний виборець проходить з додержанням порядку до місця балотування, присутня службова особа повинна дати йому балотувальний шар, який він опускає в ящик бажаного для нього кандидата. Після закінчення дня голоси мають бути підраховані належними службовими особами і цифри вивішені на дверях церкви. На другий день клерк і два контролери збирають голоси всіх приходів округи і дають розпорядження, щоб ім'я вибраного кандидата було вивішене в кожному приході округи.

Сесії і винагорода депутатів. Депутати займають свої місця у першій понеділок жовтня, найближчого після їх обрання, і продовжують засідати щоденно (за винятком неділі), поки всі справи сесії не будуть закінчені, але в усякому разі не пізніше 1 вересня наступного року. Для розгляду справ вони повинні збиратися щоденно (під час сесії) о 10 годині ранку і припиняти засідання о 4 годині дня. Кожному членові палати общин повинна виплачуватися з державної казни (по четвертях року) винагорода в 400 ф. ст. на рік.

Всі службові особи, що завідують виборами, обираються шляхом загального голосування.

Слоссон, Чартистський рух і причини його занепаду, стор. 4—5, 1923 р.

20. НАРОДНА ХАРТІЯ У ФОРМІ БІЛЯ¹

Біль для встановлення справедливого представництва народу Великої Британії і Ірландії в палаті общин.

Щоб у межах, які припускають людське передбачення і мудрість, забезпечити справедливий народний уряд, необхідно підкорити людей, які мають владу видавати закони, рятівній і суворій відповідальності перед тими, яким ставиться в обов'язок користися цим законам, коли вони видані.

Добитися такої відповідальності можна з найбільшим успіхом за допомогою корпорації, яка має своїм джерелом весь народ, яка безпосередньо йому підпорядкована і цілком представляє його почуття та інтереси.

Через те що тепер владою видавати закони від імени народу і в його гаданих інтересах користується палата общин, то, щоб бути спроможним мудро і чесно виконувати покладені на неї великі обов'язки, вона повинна стати вірним і точним представництвом народних бажань, почуттів та інтересів.

¹ Біль був опублікований вперше в Лондоні 8 травня 1838 р.

З огляду на викладені міркування приписується...

(За цим викладом мотивів іде на 20 друкованих сторінках текст біля, який містить у звичайній формі підрозділів, статей і параграфів детальні приписи відносно здійснення на практиці шести пунктів хартії).

Слоссон, Чартистський рух і причини його занепаду, стор. 151, 1923 р.

21. К. МАРКС ПРО ЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ВИМОГ, ВИСУНУТИХ ЧАРТИЗМОМ

Звернемося тепер до чартистів, цієї політично активної частини британського робітничого класу. Шість пунктів тієї хартії, за яку вони борються, не містять у собі нічого, крім вимоги загального виборчого права і тих умов, які необхідні для того, щоб загальне виборче право не стало ілюзорним для робітничого класу; цими умовами є, наприклад: таємне голосування, утримання для членів парламенту, щорічні вибори. Але загальне виборче право означає для робітничого класу Англії політичне панування. Пролетаріат становить тут величезну більшість населення; у ряді довгочасних, хоч і не явних, громадянських воєн він витворив собі ясну свідомість свого класового становища. І навіть у сільських округах не залишилося більше селян: там є поміщики, виробники-капіталісти (орендарі) і наймані робітники. Введення загального виборчого права було б для Англії завоюванням, в якому було б далеко більше соціалістичного духу, ніж у першому-ліпшому заході, якому на континенті привласнюється це почесне ім'я.

Його неминучим результатом з'явилася б політична гегемонія робітничого класу!

«Чартисти», Твори, т. IX, стор. 11—12.

22. ПЕРША НАЦІОНАЛЬНА ПЕТИЦІЯ¹

Високошановним общинам Сполученого королівства Великої Британії і Ірландії, зібраним у парламент, петиція нижчепідписаних їхніх страждущих співвітчизників.

Ми, ваші просителі, живемо в країні, торговці якої відзначаються заповзятливістю, фабриканти якої дуже вмілі, а трудолюбство робітників увійшло в прислів'я. Сама по собі країна прекрасна, ґрунт її родючий, клімат здоровий; вона з достатком постачена матеріалами для торгівлі і промисловості; в ній є багато зручних гаваней; по легкості внутрішнього сполучення вона переважає всі інші країни.

Протягом 23 років ми втішаємося глибоким миром.

Все ж, не зважаючи на всі ці сприятливі для народнього добробуту умови, не зважаючи на все прагнення і вміння вигідно вико-

¹ Перша національна петиція була складена у Бірмінгемі і потім ухвалена Лондонською асоціацією робітників, опублікована 14 травня 1838 р., подана в парламент 14 травня 1839 р.

ристати їх, ми обтяжені стражданнями і в громадському і в приватному житті.

Ми знесилюємось під тягарем податків, яких все ж виявляється далеко недосить для потреб наших правителів; наші промисловці тремтять на краю банкрутства; наші робітники помирають з голоду; капітал не дає зиску, а праця не винагороджується; будинок ремесника спустошений, зате комора лихваря повна; робітний будинок переповнений, а фабрика ззелюднена.

Ми дивилися на всі боки, ми старанно шукали причин злиднів, таких тяжких і таких тривалих.

Ми не можемо знайти жодної з них ні в природі, ні в провидінні. Небо було милостиве до народу, але безумство наших правителів обернуло на ніщо добрість божу.

Енергія могутнього королівства витрачалась на створення влади егоїстичних і темних людей, і його багатства витрачалися марно для їх збагачення.

Благу одної партії було принесено в жертву благо всієї нації; небагате хто правив в інтересах небагатьох, тим часом як інтереси більшості лишалися аянедбані або зухвало і тиранічно топтались.

Народ плекав надію, що засіб від значної частини — якщо не від усіх — своїх кривд і страждань він знайде в акті про реформу 1832 р.

Його вчили дивитися на цей акт як на мудрий засіб для досягнення гідної цілі, як на механізм поліпшеного законодавства, коли воля мас, нарешті, матиме сиду.

Але народ був гірко і низько обдурений. Плід, який здавався таким привабливим для зору, перетворився на пил і прах, коли він був зірваний. Акт про реформу передав владу від одної панівної партії другій, залишивши народ таким же беспорядним, як і раніше. Наше рабство змінилось на учнівство в свободі¹, що ще більше посилює тяжке почуття нашого соціального приниження, додавши до нього жаль від знову нездійсненої надії.

Ми з'явилися у вашу високошановану палату з тим, щоб сказати вам з усією шанобливістю, що не можна дозволити, щоб такий стан речей тривав далі; що він не може тривати далі, не піддаючи серйозній небезпеці міцність трону і мир усього королівства, і що коли, з божою допомогою і при застосуванні всіх законів і конституційних засобів, можна покласти йому край, то ми твердо вирішили, щоб цей край прийшов швидко.

Ми говоримо вашій високошанованій палаті, що капітал хазяїна не повинен бути більше позбавлений належного йому зиску; що закони, які здорожчують хліб, так само як і ті, які перетворюючи гроші в рідкість, роблять працю дешевою, повинні бути скасовані; що податки повинні припадати на власність, а не на працю; що благо більшості населення, як єдино законна ціль, повинно бути єдиним об'єктом піклувань уряду.

Як істотний попередній захід для цих і для інших необхідних

¹ Порівняння з становищем учня в цеховому ремеслі, який має лише в далекому майбутньому стати самостійним майстром.

змін, як єдиний засіб, за допомогою якого інтереси народу можуть бути захищені і забезпечені, ми вимагаємо, щоб охорона цих інтересів була доручена самому народові.

Коли держава закликає захисників, коли вона вимагає грошей, то ніхто не має права ні відмовлятися, ні просити про відстрочку, посилаючись на бідність або незнання.

Якщо від усіх нас вимагають підтримки і послуху перед законами, то природа і розум дають нам право вимагати в свою чергу, щоб при виданні законів був вислуханий голос усіх.

Ми виконуємо обов'язки вільних людей, ми повинні також мати права вільних людей.

Ми вимагаємо загального голосування.

Щоб бути забезпеченим від підкупу з боку багатих і від насильства з боку властей імущих, голосування повинно бути таємним. Визнання нашого права необхідно передбачає свободу безконтрольного користування ним.

Ми вимагаємо таємного голосування.

Зв'язок між представниками і народом, щоб бути благодієвим, повинен бути щільний.

Законодавча влада і виборці повинні часто стикатися і єднатися одне з одним, щоб можна було наглядати за діями влади і впливати на них.

Помилки, порівняно легкі, коли народ швидко їх може виправити, можуть привести до найзгубніших наслідків, якщо дати їм укоренитися завдяки довгим рокам насильного зволікання.

Для громадської безпеки, як і для громадського довір'я, істотно необхідні часті вибори.

Ми вимагаємо щорічних виборів до парламенту.

Одночасно з правом обирати і свободою при виборі ми вимагаємо, щоб межі нашого вибору нічим не були обмежені.

Існуючі закони примушують нас обирати своїми представниками людей, які не здатні оцінити наш утруднений стан або мало співчувають йому: купців, які відійшли від справ і більше не відчують на собі їх тягарів; замлевласників, які не знають ні потреб землі, ні способів їх задовольнити; адвокатів, які шукають честі засідати в парламенті лише як засобу набути слави в судах.

Роботи представника, ретельного у виконанні своїх обов'язків, численні і обтяжливі.

Несправедливо, нерозумно і небезпечно допускати, щоб представники продовжували їх виконувати безплатно.

Ми вимагаємо, щоб при майбутніх виборах в члени вашої високошановної палати згода виборців була єдиним цензом; щоб кожному представникові, обраному таким чином, була призначена з громадських податків пристойна і відповідна винагорода на весь час, який він покликаний присвятити громадській службі.

Нарешті, ми якнайсерйозніше хотіли б запевнити вашу високошановну палату, що дана петиція продиктована не марною любов'ю до змін, що вона впливає не з легковажної пристрасності до фантастичних теорій, але що вона є результатом багатьох і три-

валих обмірковувань і переконань, які укріплюються все більше і більше подіями кожного наступного року.

Управління цим могутнім королівством до цього часу служило приводом для партій, що суперничають, робити над ним свої егоїстичні експерименти.

Наслідки цього ми відчули на власному гіркому досвіді, коли короткі проблиски ненадійного благоденства потопали безслідно в довгих і хмурих годинах страждань.

Якщо самоврядування народу не може усунути його лих, воно усуне принаймні його незадоволення.

Загальне виборче право само лише принесе і може принести справжній і тривалий мир нації; ми твердо віримо, що воно принесе також благоденство.

Нехай же буде ласкава ваша високошановна палата найсерйозніше розглянути цю петицію і докласти крайніх старань за допомогою всіх конституційних засобів, щоб провести закон, який би надав кожному чоловікові, що досяг громадянського повноліття, є в здоровому розумі і не засуджений за злочин, право обирати членів парламенту, щоб усі майбутні вибори членів парламенту провадилися за допомогою таємного балотування; щоб тривалість парламенту, обраного таким способом, ні в якому разі не перевищувала одного року; щоб був знищений всякий майновий ценз для його членів і щоб за ними забезпечувалась належна винагорода на весь час виконання ними парламентських обов'язків.

I I ваші просителі будуть вічно дякувати богам.

W. Lovett, *The Life and Struggles*, p. 469—473, 1876, Appendix. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідланда, «История революционного движения в Западной Европе», з виправленнями.

Б. БОРТЬБА ТЕЧІЙ СЕРЕД ЧАРТИСТІВ. ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНВЕНТ

23. ПРОТЕСТ ДЖУЛІАНА ГАРНІ¹ ПРОТИ МИРНОЇ ТАКТИКИ ЛОНДОНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ РОБІТНИКІВ

Будьте певні, товариші демократи, що наші вороги не зроблять сили морального переконання тих поступок, яких вони не хочуть зробити справедливості. Ні, ми не повинні покладатися на їх співчуття. Ми не можемо погодитися з думкою, щоб при нинішніх обставинах була можлива раціональна система освіти, головним принципом якої було б учити народ його прав, а не його обов'язків (як це робиться тепер)...

... Ті, хто зацікавлений у продовженні теперішнього розбою як соціальної системи, одне слово — вороги прав, свободи і щастя мільйонів трудящих, зроблять вигляд, що згодні виховувати народ

¹ Джуліан Гарні (1817—1897) спочатку входив до Лондонської асоціації робітників, далі порвав з нею і в 1837 р. заснував Демократичну асоціацію; він займав яacobинську позицію в питаннях тактики в 1839 р.; згодом Гарні був редактором «Northern Star», яка видавалась О'Коннором; в 1844 р. заснував Товариство братерських демократів. Разом з Джонсом він був один час близький до Маркса і Енгельса.

і зробити його більш моральним; але до того часу, поки вони будуть відмовляти народові в політичних правах, всяка система освіти, схвалена ворогом, завжди матиме на меті увічнення рабства трудящих...

... Лондонська асоціація робітників проповідує таємно, але енергійно вчення про пасивний послух і непротилеження. Тому ми заявляємо, що методи Лондонської асоціації робітників непридатні для здійснення тої мети, яку, за її словами, вона має на увазі. Ми повторюємо, товариші робітники, що не цими засобами, а якраз протилежними вона зможе добитися цієї мети. Тільки відмовившись від софізмів тих, хто лицемірно симулює патріотизм, і спираючись виключно на співчуття і підтримку народу, який грабують і жорстоко експлуатують, можна стерти прокляту пляму рабства, паралізувати дії зухвалого і тиранічного гнобителя і піднести прапор політичної і соціальної рівності.

3 листа Гарні до редакції «Northern Star» від 13 березня 1838 р.

24. З ПРОМОВИ ФЕРГЮСА О'КОННОРА НА МІТИНГУ В ЛОНДОНІ 17 ВЕРЕСНЯ 1838 р.¹

Бідних людей називають кишеньковими злодіями. Але я питаю вас: яка різниця між багатієм і бідним кишеньковим злодієм? Різниця от у чому: бідна людина обкрадає кишеньку багатієві, щоб наповнити своє черево, а багатій обкрадає черево бідняка, щоб наповнити свою кишеньку. Народ занадто довго і занадто покійно терпів утиски; я ніколи не радив народові вдаватися до фізичної сили, тому що вважав, що це може виходити тільки від безумців, але в той же час треба сказати, що ті, які кричать проти насильства, підтримують свою владу виключно фізичною силою...

Народ повинен тільки показати палаті общин, що він готовий діяти, — і парламентська реформа буде дана...

Говорять, що робітники складаються з брудних обідранців і що серед них не можна знайти шістьсот п'ятидесяти восьми осіб, гідних засідати в палаті общин. Справді? Але, на мою думку, не важко зарадити цьому лихові. Мені досить набрати це число з присутніх тут на мітингу і відправитися з ними спочатку на миловарну фабрику Хоу, потім піти з ними до кравця, звідти до перукаря і парфумера, де їх окроплять модним смородом, і після всіх цих підготувань одвести їх до палати общин, і, напевно, вони будуть кращими з шістьсот п'ятидесяти восьми, які будьколи засідали в її стінах. Я не раджу вам вдаватися ні до повстання, ні до громадянської війни, але я все ж скажу, — і нехай чує це палата общин, — якщо народ будуть гнобити і якщо конституція буде порушуватися, якщо народ житиме в постійних злиднях, тоді — якщо ніхто інший не наважиться на це — я сам поведу народ до смерті або до слави.

¹ Фергюс О'Коннор (1794—1855) — видатніший лідер чартизму, зв'язаний з фабричними робітниками півночі, видавець і головний редактор центрального органу чартистів «Northern Star» («Північна зірка»); характеристику його, дану Марксом, див. док. № 51.

Робітники на півночі уже спробували, що значить фізична сила. Недавно деякі з представників лондонської поліції були послані в Дьусбері, але хлопці цього благородного міста одіслали поліцаїв назад. Я користуватимусь моральним впливом доти, поки це можливо, до останніх меж, але я також хочу, щоб ви назавжди запам'ятали, що краще вмерти вільними, ніж жити рабами. Кожна почесна перемога досягалась фізичною силою, але ви не потребуєте цього, бо, якщо всі руки об'єднуються з єдиною метою добитися загального виборчого права, ви швидко примусите впасти цю твердиню підкупу; я сподіваюсь і навіть певний, що народ діятиме на основі здорового розуму, на який завжди був так виключно багатий робітничий клас; нехай виникає спілка, — і з цієї спілки виросте моральна сила, достатня для того, щоб завоювати права біднякам, але якщо це не вдасться, то нехай кожна людина підносить свою руку на захист того, в чому її здоровий розум бачить справедливість...

Ed. Dolléans, Le chartisme, v. I, p. 219—220. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідлянда, з виправленнями.

25. З ПРОМОВИ СТВЕНСА НА МІТІНГУ В НЬЮ-КЕСТЛІ-НА-ТАЙНІ (червень 1838 р.)¹

Комісари закону про бідних створюють справжню торгівлю рабами, перевозячи бідняків землеробів південних графств Англії у мануфактурні міста Йоркшира і Ланкашира; їх мета — знизити таксу заробітної плати для всіх робітників по всій Англії до стану, який визнаний завданням закону про бідних.

Зрівняти заробітну плату у всьому королівстві і знизити її всюди, згідно з їхньою мерзенною доктриною, до рівня такої винагороди за працю, яка дала б змогу прохарчитись одній людині найменшою кількістю найгрубішого харчу, — отаке їх завдання.

Але ж у святому писанні бог оголосив, що він дарував людям — всім людям, а не тільки самим багатим — землю, щоб людський рід заселяв її, жив на ній і встановив своє владарювання над птахами, тваринами і рибами. Це дар бога всьому людству. Воля божа не на боці розкоші, цього блискучого гостя, увінчаного виноградною лозою і упоеного всіма насолодами життя. Не вона примушує їх братів помирати з голоду або, що ще гірше, помирати повільною смертю в бастіліях бідняків у розлуці з їхніми жінками, дітьми, батьками і матерями, братами і сестрами. Так не повинно бути. Перш ніж ви будете остаточно пограбовані, візьміться до зброї. Кожна людина повинна — це її перший обов'язок — добути собі добру рушницю. У мене є рушниця або пістолет, не зважаючи на те, що я священник. Якщо у вас немає грошей, щоб купити рушницю, то віддайте в заставу щонебудь, щоб придбати необхідне. Якщо ваша бідність не дає вам змоги вдатися до цього крайнього засобу, озбройтесь добрим списом. (Гучні оплески.)

¹ Джозеф-Рейнер Стівенс (1805—1879) — методистський пастор, набув впливу серед робітників своїми виступами проти закону про бідних, в 1837—1838 рр. — один з «попутників» чартистів. Після арешту наприкінці 1838 р. і засудження до ув'язнення Стівенс зовсім відійшов від чартистського руху.

Солдати всі за народ і проти цього проклятого закону... Я — людина, що стоїть за мир, але я віддаю перевагу слову божому над миром. Бог оголосив, що чоловік і жінка не повинні бути розлучені, і він також оголосив, що земля є надбання людства, — отже, всі мають право найти в ній засоби для існування. І якщо цей огидний закон про бідних, який топче всі божественні закони, буде застосовуватись, якщо всі мирні засоби знищити його будуть марні, тоді (вказуючи на прапор, що майорить на вітрі) в ім'я наших дітей і жінок ми оголосимо війну на нóżах. Якщо всі ті, хто виробляє все багатство, не мають права, згідно з словом божим, збирати солодкі плоди з землі, яку, за велінням божим, вони обробляють у поті свого лица, тоді нехай вступають вони в бій на нóżах з ворогами, які є ворогами бога. Якщо рушниця і пістолет, якщо шпага і спис не будуть достатні, то нехай жінки візьмуться за свої нóżиці, а діти — за шпильки і голки. Якщо все буде вичерпано, тоді беріть палаючу головешку (гучні оплески)... палаючу головешку, — так, я повторюю, палаючу головешку, — і підпадять палаци...

Ed. Dolléans, Le chartisme, v. I, p. 204—205. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідлянда, з виправленнями.

26. ІЗ ЗВЕРНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ 1839 р.

Ми найшанобливіше пропонували вашому серйозному обговоренню такі положення.

На всіх публічних мітингах, які будуть скликані одночасно для того, щоб просити королеву покликати до себе на радників чесних людей, і на всіх дальших мітингах ваших спілок або асоціацій аж до 1 липня ви повинні поставити народові, що зібрався, такі питання:

1. Чи готовий він за закликом Конвенту вимагати назад усі гроші, які він індивідуально або колективно будьколи вмістив в ощадних касах, приватних банках або ж у осіб, вороже настроєних щодо його законних прав?

2. Чи готовий він буде за тим же закликом негайно вимагати обміну паперових грошей на золото?

3. Якщо Конвент вирішить, що священний місяць необхідний для того, щоб підготувати мільйони людей добитися хартії їх політичного визволення, чи вирішить він твердо ухилитися від роботи протягом даного періоду і утримуватися від усіх п'янких напоїв?

4. Чи готовий він, згідно з своїм старим конституційним правом, — правом, яке нові законодавці так хотіли б знищити, — із зброєю в руках, як вільні громадяни, захищати законні конституційні привілеї, заповідані йому його предками?

5. Чи може він намітити чартистських кандидатів, щоб бути готовим виставити їх як своїх представників на найближчих загальних виборах, і чи згодний він, щоб ці кандидати,

якщо вони будуть обрані підняттям рук¹, визнавалися справжніми представниками народу, які зберуться в Лондоні на строк, який буде призначений?

6. Чи може він наважитись вести торговельні справи виключно з чартистами і при всякому переслідуванні стояти один за одного і захищати всіх тих, хто постраждає за праве діло?

7. Чи буде він усіма способами, які є в його розпорядженні, добиватися великої мети Народної хартії і чи вирішив він, що ніяка контрагітація за будьякий менший захід справедливості не відверне його від його великої мети?

8. Чи буде готовий народ користися всім правильним і згодним з конституцією вимогам більшості Конвенту?

Після цих одночасних публічних митингів Конвент знову відновить свої засідання, і тоді через дискусію, відрядження емісарів або будьякими іншим способом Конвент подбає про те, щоб визначити думку народу у всіх цих важливих питаннях.

Визначивши таким способом волю і рішення країни, негайно після 1 липня Конвент приступить до здійснення волі народу.

Пам'ятайте, брати, що наш лозунг — «союз, благородність, енергія». Таким шляхом ми виграємо Народну хартію на злість ворогам. Сподіваємось, що ви будете твердо і дбайливо додержувати цього лозунгу.

Лишаємось ваші вірні предетавники — члени Конвенту.

Підписали за їх дорученням Хью Крег — голова, В. Ловетт — секретар.

W. Lovett, The Life and Struggle, p. 214—215. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідлянда, із виправленнями.

В. ЧАРТИСТСЬКИЙ РУХ В 1840—1842 pp.

27. ПЛАН ОРГАНІЗАЦІ ЧАРТИСТІВ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ, ВИРОБЛЕНИЙ І УХВАЛЕНИЙ НА ЗБОРАХ ДЕЛЕГАТІВ У МАНЧЕСТЕРІ 20 ЛИПНЯ 1840 p.

1. Чартисти Великобританії об'єднуються в одне товариство, яке називатиметься «Національна чартистська асоціація Великобританії».

2. Мета цієї асоціації — добитися «радикальної реформи» палати общин, іншими словами — досягнення правильного і повного представництва всього народу Великобританії і Ірландії.

3. Керівні принципи, які повинно задовольняти це представництво, полягають у такому: кожний дорослий чоловік віком 21 рік і старше, в здоровому розумі, дістає право голосувати за парламентського кандидата; щорічні вибори; подача голосів таємна; від парламентських кандидатів не вимагається ніякого

¹ Обрання «підняттям рук» було першим моментом англійської виборчої системи і мало на меті виділення кандидатів; в ньому могли брати участь усі громадяни у відміну від остаточного моменту голосування, в якому брали участь лише ті, хто мав ценз. Докладніше див. Твори Маркса і Енгельса, т. IX, стор. 12.

майнового цензу; члени парламенту одержують утримання; все королівство ділиться на рівні виборчі округи, пропорційно до числа виборців.

4. Для проведення цієї реформи повинні бути застосовувані тільки мирні і конституційні засоби, наприклад, публічні мітинги, влаштовувані з метою обговорювати несправедливості, які випливають з існуючої системи, вказувати засоби проти цих лих і ухвалювати відповідні петиції для подачі їх до парламенту.

5. Членом Національної чартистської асоціації може бути кожний, якщо він (або вона) згодний з цілями, принципами і конституцією асоціації і підпише заяву в цьому розумінні; після цього член асоціації одержує членську картку, відновлювану кожні 3 місяці після сплати двох пенсів.

6. Виконавчий комітет повинен вести особливу книгу, в яку будуть записані імена, зайняття і місце проживання членів асоціації по всьому королівству.

7. При найменшій можливості члени повинні групуватися в групи (classes) по 10 чоловік у кожній. Групи влаштовують раз на тиждень або в інші встановлені строки засідання; один з членів пропонується на керівника і затверджується виконавчим комітетом, щоб збирати тижневі членські внески в 1 пенні з людини.

8. Кожне місто поділяється на квартали і округи, які збігаються з поділом, встановленим новим актом про муніципальну реформу. Члени міського квартала мають щомісяця влаштовувати збори, на яких повинні читатись доповіді і розв'язуватись поточні справи товариства; на цих місячних зборах бувають присутні керівники груп і подають звіти про стан, при чому вони повинні старатись надавати їм поміркованої і законної форми.

9. На перших же зборах кожного міського квартала або округи виділяється збирач, якого затверджує виконавчий комітет; йому здають членські внески керівники груп. В свою чергу, окружні збирачі здають внески скарбникові міста або містечка.

10. Кожне значне місто разом з навколишніми містами обирає місцеву раду з 9 осіб, включаючи в це число помічника скарбника і секретаря.

11. Міська рада влаштовує щотижні засідання і має право витрачати на місцеві цілі товариства половину сум, що надходять; вона повинна також стежити за тим, щоб пропозиції виконавчого комітету проводилися в життя; з цією метою вона може вживати всіх заходів, які вона вважає потрібними, аби тільки вони не розходилися з основними правилами асоціації і не суперечили рішенням виконавчого комітету.

12. В кожному графстві або окрузі повинні бути особливі (графські або окружні) комітети з числом членів відповідно до місцевих умов і числа населення графства або округи, з секретарем і помічником скарбника.

13. На чолі асоціації стоїть виконавчий комітет з семи осіб, включаючи в це число (генерального) скарбника і секретаря партії.

14—18. Члени комітетів обираються загальним голосуванням партії і одержують за свою працю винагороду; крім роботи в са-

ЧАРТИСТСЬКИЙ РУХ В АНГЛІЇ

мому комітеті, вони одночасно працюють як агітатори (missionaries). Генеральний скарбник публікує щомісяця в партійній пресі про доходи і витрати.

«Northern Star» № 142, 1 August 1840.

28. ДРУГА НАЦІОНАЛЬНА ПЕТИЦІЯ

Високошановним общинам Великобританії і Ірландії, зібраним у парламент.

Державна влада, яка походить від усього народу, повинна охороняти свободу народу і прагнути його щастя. Уряд відповідальний перед усім народом. Єдиною підставою, за якою будь-яка корпорація людей може видавати закони і управляти суспільством, є повноваження, одержане від народу.

... Ваша високошановна палата в її теперішньому складі не обрана народом і від народу не залежна. Вона представляє тільки деякі частини нації і служить інтересам небагатьох, залишаючи без уваги потреби, лиха і петиції багатьох. Палата видає закони, які суперечать ясно висловленим бажанням народу; вона примушує виконувати їх за допомогою неконституційних заходів, створюючи тим самим нестерпний деспотизм, з одного боку, і принизливе рабство — з другого.

Якщо ваша високошановна палата додержує тої думки, що народ Великобританії і Ірландії не повинен користуватися правом повного представництва, ваші просителі прохають недвозначно висловити таку вашу думку в цьому питанні для того, щоб народ міг точно знати, що він може і чого він не може чекати від вашої високоповажної палати, бо якщо така дійсно думка палати, то ваші просителі гадають, що там, де заперечується право представництва, треба відмовляти і в сплачуванні податків... На доказ свого твердження, що ваша високошановна палата не обрана народом, ваші просителі вказують, що населення Великобританії і Ірландії досягає тепер майже 26 млн., а на недавніх виборах представників до палати було допущено до голосування трохи більш як 900 тис.

... Сюди треба додати підкупи, залякування, корупцію, клятвopорушення і насильства, які відбуваються під час парламентських виборів у розмірах, відомих членам вашої високошановної палати краще, ніж будькому іншому.

Ваші просителі скаржаться на те, що вони обтяжені страшними податками для сплати процентів по так званому національному боргу — боргу, який тепер досягає 800 млн. ф. ст. і є тільки частиною величезної суми, розтраченої в жорстоких і марнотратних війнах, спрямованих на придушення свободи. Суми ці розтрачені людьми, яких народ не уповноважував і які тому не мали ані найменшого права примушувати потомство важким тягарем податків розплачуватись за насильства, вчинені ними щодо людства.

Ваші просителі голосно скаржаться на збільшення цього боргу після двадцяти шести років майже безперервного миру, в той час як злидні і незадоволення лютують по всій країні...

В Англії, Ірландії, Шотландії і Уельсі тисячі людей вмирають

від гострих злиднів. І ваші просителі, усвідомлюючи, що злидні є найголовніша причина всіх злочинів, з почуттям здивовання, змішаного з тривогою, дивляться на те, як мало робиться для бідних, немічних і престарілих.

З глибоким обуренням дивляться вони на рішення вашої високошановної палати зберегти чинним закон про бідних, не зважаючи на весь сумний досвід, який свідчить про неконституційність його принципу, про нехристиянський його характер, не зважаючи на весь його жорстокий і вбивчий вплив на заробітну плату робітників і на життя підданих усього королівства...

Ваші просителі хотіли б звернути увагу палати на дивовижну нерівність, яка існує між заробітною платою мільйонів продуктивного населення і утриманням осіб, які навряд чи приносять будьяку користь, коли серед правителів панує багатство і розкіш, а серед тих, ким правлять, — бідність і голод.

Ваші просителі вважають потрібним з належною пошаною і лояльністю порівняти денний прибуток її величності¹ з денним заробітком тисяч робітників цієї країни; і в той час, як ваші просителі дізнались, що її величність щоденно одержує для своїх приватних потреб суму в 164 ф. 17 шил. 60 пенс., вони також переконались, що багато тисяч робітничих сімей мають денний заробіток в $3\frac{3}{4}$ пенса на день на людину. Ваші просителі дізнались також, що його королівська високість принц Альберт² одержує щодня суму в 104 ф. 20 шил., в той час як тисячі повинні існувати на 3 пенси на день.

Ваші просителі також із здивованням почули, що король Ганноверський³ одержує щоденно 57 ф. 10 шил., в той час як тисячі платників податку цієї держави існують на $2\frac{3}{4}$ пенса в день.

Ваші просителі з болем і сумом дізнались, що архієпископ Кентерберійський⁴ одержує щоденно 52 ф. 10 шил., в той час як тисячі бідняків повинні утримувати свої сім'ї на дохід, який не перевищує 2 пенсів у день на особу.

Але, не зважаючи на жахливе і нечуване становище народу, ваша високошановна палата не виявила ані найменшої схильності скоротити державні витрати, зменшити податки і піднести загальний добробут...

Ваші просителі шкодують, що робочі години, особливо фабричних робітників, перевершують усі межі людської виносливості, а заробітна плата за працю, виконувану у задушливій, нездоровій обстанові майстерень, недостатня для підтримання тілесних сил і надання тієї вигоди робітникові, яка необхідна після посиленого витрачання фізичної енергії. Ваші просителі звертають увагу високошановної палати на голодну заробітну плату землеробського робітника і відчують почуття обурення і жаху при виді мізерного заробітку тих, праця яких дає головний об'єкт харчування для всієї нації. Ваші просителі глибоко шкодують про існування монополій всякого роду в цій країні, і, категорично засу-

¹ Королева Вікторія.

² Чоловік королеви.

³ Брат королеви.

⁴ Глава англійської церкви.

джуючи податки на предмети необхідності, споживані Головним чином робітничим класом, вони думають в той же час, що знищення одної монополії не піднесе праці з її злиденного становища, поки народ не здобуде владу, при якій усі монополії і форми утиску повинні припинитись; ваші просителі мають на увазі існуючі монополії виборчого права, паперових грошей, володіння машинами, землею, монополії преси, релігійних привілеїв, засобів сполучення та багато інших, занадто численних, щоб їх можна було перелічити; всі ці монополії створюються класовим законодавством, і високошановна палата завжди прагнула систематично множити їх, замість того щоб скорочувати...

Ваші просителі запевняють високошановну палату, що в межах петиції неможливо перелічити навіть одну десяту частину всіх тягарів, на які вони можуть справедливо скаржитись; але, якби високошановна палата погодилася вислухати їх усно, то вони зуміли б розповісти таку повість про нестерпні несправедливості і страждання, які примусили б усіх доброзичливих і добрих людей здивуватись, яким чином народ Великобританії і Ірландії так довго і спокійно переносив своє жалюгідне становище, яке виникло в результаті його політичної безправності і розбещувального впливу класового законодавства. Здійснюючи своє конституційне право, ваші просителі вимагають, щоб високошановна палата взялася за усунення численних грубих і очевидних лих, на які вони скаржаться, і невідкладно перетворила в закон документ, що зветься «Народною хартією».

Hansard's Parliamentary Debates, v. LXII, p. 375—381. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідлянда, з виправленнями і доповненнями.

29. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ЧАРТИЗМ ЯК ПРО СОЦІАЛЬНИЙ РУХ

Чартизм є концентрована форма опозиції проти буржуазії. У спілках і страйках опозиція завжди виявлялась у розрізненій формі; окремі робітники або групи робітників боролися з окремими буржуа. Якщо боротьба набирала іноді характеру загального, то це рідко залежало від наміру робітників; якщо ж це робилося навмисне, то в основі цього лежав чартизм. Але в чартизмі проти буржуазії підіймається весь робітничий клас, нападаючи насамперед на її політичну міць, на ту стіну законів, якою вона себе оточила. Чартизм є дітище демократичної партії, яка розвивалася в 80-х роках XVIII століття одночасно з пролетаріатом і всередині його. Під час французької революції ця партія посилилась і після складення миру виступила як партія «радикальна». Головним її центром були тоді Бірмінгем і Манчестер, а раніше Лондон. У союзі з ліберальною буржуазією вона вирвала в олігархів старого парламенту біль про реформу і відтоді стала дедалі більше виступати як партія робітнича, яка діяла вже проти буржуазії... шість пунктів, які обмежуються організацією Нижньої палати, як вони ні невинні на перший погляд, достатні все ж для того, щоб змести з лиця землі англійську конституцію разом з королевою і Верхньою палатою... Англійський чартист — у політичному розумінні республіка-

нець, хоча ніколи або, принаймні, майже ніколи не вживає цього слова. Він симпатизує, звичайно, республіканським партіям усіх країн, але охотніше називає себе демократом. Але він більше, ніж чистий республіканець; його демократичність не обмежується самою політичною галуззю.

... Усі вимоги, які вони виставляли досі, — десятигодинний биль, захист робітника від капіталіста, підвищення заробітної плати, забезпечене становище, скасування нового закону про бідних, — вимоги, принаймні такі ж істотні для чартизму, як і «шість пунктів», скеровані прямо проти свободи конкуренції і свободи торгівлі. Тому немає нічого дивного, — цього англійська буржуазія зрозуміти не може, — що робітники і чути не хочуть про свободу конкуренції, свободу торгівлі і скасування хлібних мит, до цих вимог принаймні надзвичайно байдужі і докраю розлючені проти їх захисників. Це питання і є пунктом розходження пролетаріату і буржуазії, чартизму і радикалізму, і буржуазний розсудок цього зрозуміти не може, бо він неспроможний зрозуміти пролетаріат.

Але в цьому ж полягає і відмінність між чартистською демократією і всілякою політичною буржуазною демократією. По суті свій чартизм є явище соціального характеру. Для радикального буржуа «шість пунктів» — все і вся, і, в крайньому разі, вони повинні викликати ще деякі реформи конституції; для пролетаря ці «шість пунктів» — лише засіб. «Політична влада — наш засіб, соціальне благоденство — наша мета» — такий є тепер ясно визначений девіз чартистів. Що все це є «питання виделки і ножа», як висловлювався священник Стівенс, було в 1838 р. істиною лише для деяких чартистів, а в 1845 р. воно стало істиною для всіх. Немає більше чистих політиків серед чартистів... Зближення його з соціалізмом неминуче, особливо, при найближчій кризі, яка повинна настати після теперішнього пожвавленого стану промисловості і торгівлі не пізніше 1847 року, але напевно вже в майбутньому році, — кризі, яка перевершить всі попередні по силі і гостроті, і, у зв'язку з нуждою робітників, буде чимраз більше штовхати їх шукати виходу не в політичній, а в соціальній галузі...

... Злиття соціалізму з чартизмом, відтворення французького комунізму на англійському ґрунті — от що повинно статися в найближчому майбутньому і почасти вже почалося. Лише тоді, коли це станеться, робітничий клас справді зробиться владарем Англії.

«Становище робітничого класу в Англії», Твори, т. III, стор. 509—510, 515, 518.

30. РЕЗОЛЮЦІЯ ДЕЛЕГАТІВ ТРЕД-ЮНІОНІВ ПРО ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК, УХВАЛЕНА В МАНЧЕСТЕРІ 12 СЕРПНЯ 1842 р.

Ми, делегати, які представляють різні галузі виробництва міста Манчестера і його околиць, разом з делегатами з різних частин Ланкашира і Йоркшира, рішуче заявляємо, що нашим твердим і свідомим переконанням є, що всі лиха продуктивних класів виникають виключно з класового законодавства і

що єдиним засобом усунення нинішніх нещасть і широко розповсюдженої нужди є негайне ухвалення без урізувань і змінень і перетворення в закон документа, відомого під назвою «Народної хартії».

Збори рекомендують робітникам усіх спеціальностей негайно припинити роботу до того часу, поки вищезгаданий документ не стане законом країни.

Postgate, Revolution from 1789 to 1906, p. 132, 1920.

31. ВІДОЗВА ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ ПРО ПІДТРИМКУ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ (16 серпня 1842 р.)

Англіїці! Кров ваших братів пролилася на вулицях Престона і Блекберна¹, але вбивці ще не вгамували своєї жадоби. Будьте тверді! Будьте мужні! Будьте чоловіками! До цього часу серед нас панували мир, закон і лад; нехай же вони і далі панують до того часу, поки наші брати в Шотландії, Уельсі і Ірландії не дізнаються про вашу резолюцію! А коли візьме верх загальний страйк, — що повинно статися за тиждень, — тоді що зможуть зробити багнети проти громадської думки? Як устоять тирані перед цим могутнім потоком думки і енергії, який навально лине вперед, керований людським розумом, за допомогою якого творець хоче вивести свій народ за межі нужди, звільнити його від помсти деспотизму і від страждання рабства? Робітничі спілки — ці благородні, патріотичні спілки — поклали початок, висловившись за Хартію. Наслідуйте їх приклад! Не залишайте в руках правителів батога, яким вони могли б хльоскати вас! Нам відомо, як широко розповсюдився страйк, і тепер на віддалі 50 миль навколо Манчестера не рухається жодна машина і все мовчить; чути тільки благодійний стукіт млинарських коліс і ласкавий брязкіт коси на нивах.

Громадяни і брати! Століття минуть, як вони вже минули, перш ніж знову почнеться така всесвітня справа. Ми поставили все на ставку за свободу, і тепер, як справжні чоловіки, ми повинні бути готові до всіх випадковостей гри. Не втрачайте мужності; будьте спокійні, пильнуйте і, подібно до дів у євангельській притчі, підтримуйте вогонь у ваших світильниках. Нехай ваша непослабна рішучість служить керівним маяком тим, хто поспішає тепер піти за вашим блискучим прикладом. Брати! Ми покладаємось на вашу твердість. Боягузтво, зрадництво, жіноча боязкість можуть відкинути нашу справу на півстоліття назад. Нехай ніхто не порушить урочистої клятви — ні чоловік, ні жінка, ні дитина. Якщо ж хто порушить її, то нехай впадуть на його голову прокляття голодних і бідних! Той, хто безумовно підкоряється рабству, заслуговує на нього. У нас все готово, і через три дні до вашої справи прилучаться всі свідомі люди, яких ми покличемо на допомогу. Тому будьте спокійні, будьте мужні. Поки у вас панує лад, старайтеся, щоб він панував і в інших. І, підкоряючись законам, пам'ятайте, що у вас немає голосу в законодавстві, і тому

¹ 11—12 серпня 1840 р. у Престоні і Блекберні сталися сутички робітників з військами, які закінчилися жертвами з боку робітників.

ви раби бажань, законів і цін ваших господарів. Ми закликаємо всіх уповноважених асоціації допомагати мирному поширенню руху, підтримувати його і віддавати всі зібрані гроші у розпорядження делегатів на нужди робітників. Допоможіть нам у цій кризі! Піддержіть ваших вождів! Об'єднайтеся навколо святої справи і уповайте на бога справедливості і війни.

Р. Гаммедж, Історія чартизму, за перекладом з англійської Погожевої, стор. 255—256, 1907 р.

Г. РУХ 1843—1847 рр.

32. О'КОННОР ПРО КОМУНІЗМ І ТРУДОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО¹

Я був і, гадаю, назавжди лишуся противником комунізму в тому вигляді, як його захищають різні теоретики. Однак, я палкий прибічник співробітництва (cooperation), яке означає законний обмін. Співробітництво створює умови, які, сприяючи об'єднанню людей, можуть, широко розповсюдившись, зробити комунізм благодійним. Я помітив, що взагалі найпалкіші проповідники комунізму є найлінивіші члени суспільства. Вони хотіли б провести такий розподіл праці, щоб більш покірним і смирним припала лівова частка роботи, щоб їх природною долею була розумова робота, тим часом як довірливіші працювали б заступом, мотикою, молотом і ломом. Комунізм або руйнує здорове змагання і конкуренцію, або ж надає надто великого значення відмінностям і кінець-кінцем повинен виродитись в найгірший вид — у деспотизм самозречення і невпевненості в собі. В той же час приватна власність і трудове співробітництво створюють здоровий зв'язок між усіма класами суспільства, який, однак, ніхто не може продовжити довше, ніж це вимагається або ніж цього бажає його усід.

... В комунізмі значна меншість може бути, і дуже ймовірно, буде завжди незадоволена; в той же час в товаристві приватних власників, — байдуже, наскільки воно буде обширне, кожна людина може нарікати лише на самого себе. З цих причин я є захисником приватної власності і самоконтролю.

Якщо ми будемо розглядати кожну людину переважно з боку її індивідуальних здібностей, а не як члена тої загальної системи комунізму, яку я прагну подолати, ми повинні прийти до переконання, що не тільки її корисність для суспільства, але і її щастя повинні бути встановлені законодавчим актом. А для того, щоб досягнути подвійної мети — зробити її корисною для суспільства і щасливою, я стверджую, що немає ніякого іншого дійсного і навіть можливого засобу, як постачити їй таку ділянку землі, яку

¹ Уривок взято з статті О'Ковнора під назвою: «Трактат про систему дрібної власності, землю для народу і трудовий банк, який показує, яким чином кожен робітник може стати власником зручного будиночка з відповідною кількістю землі, достатньою для задоволення всіх потреб і вигід його самого і його сім'ї», надрукованої в журналі «The Labourer» (1843 р.).

вона своєю власною працею, або ж, спираючись на принцип співробітництва, змогла б досить добре обробити.

Що я розумію під співробітництвом — це таке: А, В, С, D або якінебудь інші чотири чоловіка — сусіди. А готується сіяти або жати, при чому одноденна робота чотирьох чоловік коштує стільки ж, скільки робота одної людини протягом шести днів. Жнива і посів повинні робитися тільки певного часу року. А підготував усе для засіву, посадки або жнив. В, С, D, може бути — ні, і, тому що вони через це не дуже зайняті, їхній час не являє собою особливої цінності. Проробивши день для А, який своєю чергою поверне їм цю роботу, коли вони будуть готові, вони перетворять час, порівняно нецінний, у такий, який буде для них у вищій мірі цінним. В цьому і полягає трудове співробітництво, яке наші фермери ніколи не застосовують у великому розмірі. Далі, людині з чотирма акрами землі було б занадто безрозсудно купувати молотарку або утримувати коня, але через те що допит породжує подання, то для одної людини може стати вигідним утримувати кількох коней для того, щоб віддавати їх у найми дрібним фермерам, або для того, щоб доставляти значні вантажі на ринок, або для того, щоб вивозити угноєння. Подібним чином інший може дістати зиск з молотарки, також здаючи її в оренду. Навпаки, якби коні і машини були спільною власністю, то — така вже є зіпсованість людської природи — всі почали б старатися скористатися і машинами, і кінями якраз в один і той же час.

Я навіть проти спільних кухонь, спільних пекарень і спільних пралень. Дійсно, я стою за принцип «мое і твоє».

Postgate, The Revolution from 1789 to 1906, p. 133—134. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідлянда, з виправленнями.

33. КООПЕРАТИВНЕ ЗЕМЕЛЬНЕ ТОВАРИСТВО О'КОННОРА

Цілі товариства

Придбати землю і поселити на ній вибраних для цієї мети членів для того, щоб показати робітничому класові Англії, поперше, цінність землі як засобу зробитися незалежним від їх гнобителів-капіталістів і, подруге, необхідність якнайскоршого затвердження Народної хартії, яка зробить для робітників у національному масштабі те, що це товариство хоче зробити для частини робітників, бо основним завданням цього товариства є політичне і соціальне визволення поневоленого і приниженого робітничого класу.

Засоби

Добра орна земля у будьякій родючій області Англії може бути взята в оренду по 15 шил. за акр і може бути куплена за суму, яка окупиться через 25 років, себто за 18 ф. 15 шил. акр; якщо припустити, що буде зібрано 5 тис. фунтів пайових внесків при паї в 2 ф. 10 шил. кожний, на цю суму можна придбати 120 акрів і оселити на ній 60 чоловік, давши по

2 акри кожному, що складе крім того лишок у 2 750 фунтів, з яких можна дати кожному поселенцеві по 45 ф. 16 шил. 8 пенсів, при чому 30 фунтів вистачить на збудування зручної будиночка на кожній ділянці, половини 15 ф. 16 шил. 8 пенсів, що лишилися, буде досить для придбання устаткування, реманенту і т. д. На решту ж суми поселенець житиме до того часу, поки його ділянка не буде давати достатнього для його існування доходу. Ці ділянки разом з будинками можуть бути здані членам товариства на-з а в ж д и за 5 фунтів на рік, себто нижче їхньої дійсної вартості. Таким чином гуртова річна рента становитиме 300 фунтів. Застава цього володіння за суму, яка окупиться за 20 років (що буде значно нижче ринкової вартості), дасть товариству 6 тис. фунтів, яка сума, якщо її витратити так само, як і першу, дасть можливість оселити ще 72 чоловіка на ділянках по 2 акри з будинками. Застава цих 72 ділянок по ціні перших дасть 7 200 фунтів, і ця сума, витрачена на купівлю землі, збудування будинків і т. д. за первісною схемою, дасть можливість оселити 86²/₅ чоловіка. Застава цих 86²/₅ ділянки дасть 8 634 ф. 8 шил., і за цю суму товариство зможе оселити ще 103¹/₅ чоловіка. Ці 103¹/₅ ділянки дадуть 10 317 ф. 3 шил. 4 пенси; остання сума, вжита як попередні, дасть можливість оселити 123¹/₅ чоловіка. Таким чином первісний капітал у 5 тис. фунтів більше ніж подвоїться при четвертій за-ставі. І так далі, в такій же пропорції. Вигоди від такої затрати капіталу наочно показані в такій таблиці:

	Затрати капіталу (у фунтах)	Куплена кількість землі (в акрах)	Кількість поселенців
Первісний капітал . . .	5 000	120	60
Перша застава	6 000	144	72
Друга "	7 200	172	86
Третя "	8 634 ф. 8 шил.	206	103
Четверта "	10 317 ф. 3 шил. 4 пенси	246	123

Зростаючи в такій же пропорції, десята застава дасть 37 324 фунти і можливість оселити 372¹/₂ чоловіка. Таким чином загальна кількість людей, яку можна оселити, зробивши десять продажів, — що при добрій організації можна легко зробити за чотири роки, — буде 1 923 чоловіка; крім того, у володінні товариства залишиться ділянка, яка коштує на гуртовому ринку принаймні 37 324 фунти, вартість якої при перезаставі буде щоразу збільшуватись і давати все більшу можливість підтримувати членів до того часу, поки величезна кількість «зайвого трудового населення» не буде оселена для життя в щасті і добробуті на свою рідну землю і не стане таким чином цінним споживачем, так само як і виробником багатств...

«Northern Star» № 390, 3 May 1845.

34. З БІЛЛЯ ПРО СКАСУВАННЯ ХЛІБНИХ ЗАКОНІВ (1846 р.)

Постановляється, що замість мит, виплачуваних тепер за довозуваний хліб (у зерні або в борошні), надалі до

1 лютого 1849 р. стягуватимуться такі мита (з кожного квартера):

При ціні нижче	48 шил. за 1 кварталер	. . . . .	10 шил.
" " від 48 до 49	" " " "	. . . . .	9 "
" " " 49 " 50	" " " "	. . . . .	8 "
" " " 50 " 51	" " " "	. . . . .	7 "
" " " 51 " 52	" " " "	. . . . .	6 "
" " " 52 " 53	" " " "	. . . . .	5 "
" " " 53 і вище	" " " "	. . . . .	4 "

А після 1 лютого 1849 р. мита стягуватимуться в такому розмірі:

Пшениця, ячмінь, овес, жито, горох і боби (з 1 квартера) . . . . . 1 шил.
 Борошно (пшеничне та ін.) . . . . . 0—4¹/₂ пенса.

Hansard's Parliamentary Debates, v. LXXXIII, p. 283.

35. З ВІДКРИТОГО ЛИСТА О'КОННОРА ДО КОБДЕНА¹

Фритредери пропонують цілковиту зміну. Вони пропонують, щоб англійці, чоловіки і жінки, зробилися фабрикантами для всього світу, а світ став би їхнім землеробом і городником. В такому разі я стверджую, хоча «новий дух» (new mind) Англії примусив ваших риторів (rhetoricians) змінити свою тактику, що коли ви при обмеженій законом праці маєте можливість розорити всіх чужоземних робітників, то чужоземець при необмеженій законом праці зможе розорити всіх англійських сільськогосподарників, особливо ж сільськогосподарських робітників, для яких я і пишу...

Ви і ваша партія постійно намагаєтеся вразити нас своїм девізом: «Дешевий хліб», «Дешевий хліб», «Дешевий хліб», ніби хліб є найкраща або навіть єдина річ споживання, і забуваєте згадати про «дешеву яловичину», «дешеву баранину», «дешеву свинину», «дешеве сало», «дешеву птицю», «дешевий сир», «дешеве молоко», «дешеве масло», «дешеві овочі» і «дешеві фрукти», які були б, по-моєму, прекрасною заміною «дешевого хліба»... Я зовсім не думаю, щоб робітник, маючи добрий біфштекс або кусок сала свого власного виробництва, молоко, яйця, масло і картоплю, особливо журився про відсутність довізного хліба за його столом. Перш ніж зачепити цю тему, я мушу висловити свою думку відносно тих благ, якими повинен користуватись чесний робітник. Не входячи в подробиці, я скажу тільки, що вони повинні полягати в усьому, що необхідне для щастя, здоров'я і комфорту. Машини я вважаю засобом, призначеним богом для того, щоб допомогти робітникові добитися цих благ, — а ви і ваша партія користувалися машинами як засобом розорення робітника, виснаження його голодом при тяжкій і погано оплачуваній праці, яка приводить його до передчасної смерті, коли його праця ставала більш непотрібна...

«Northern Star» № 320, 2 March 1844.

¹ Кобден Річард (1804—1865) — англійський ліберал, лідер фритредерів. У 1838 р. організував «Лігу проти хлібних законів», яка добилася кінецькінцем скасування хлібних мит (1846 р.).

36. СТАВЛЕННЯ ЧАРТИСТІВ ДО БІЛЯ ПРО ВІЛЬНУ ТОРГІВЛЮ 1846 р.

Наша думка відносно результатів вільної торгівлі не змінилась, але в той же час ми вважаємо, що з нашого боку було б безрозсудливо почати агітацію проти урядового законопроект, заздалегідь знаючи, що громадський настрої такий, що наші зусилля будуть даремними, а наші наміри можуть здатися дуже сумнівними. І через те що суспільство зможе переконатися в тому, чи виявляться пропоновані міністрами зміни дуже корисними, не інакше як на досвіді, ми швидше повинні прискорити, ніж затримувати їх, бо ми певні, що всі наші пророкування повністю здійсняться і що результатами політики, яка домагається здешевлення робочої сили як засобу збереження торговельного верховенства країни і звеличення класу, який вважає, що багатство і могутність дають йому право вершити долю імперії, — будуть розчарування і огида. Опір, який ми можемо вчинити в даний момент, не зможе перешкодити заходів зробитися законом, а якщо це так, — в чому ж тоді вигода такої тактики?

Циркулярний лист Виконавчого комітету до членів Чартистської асоціації, «Northern Star» № 445, 23 May 1846.

37. К. МАРКС ПРО СИСТЕМУ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

Скасування хлібних законів в Англії є величезний триумф вільної торгівлі в ХІХ віці. Всюди, де фабриканти говорять про вільну торгівлю, вони мають на увазі головним чином торгівлю хлібом і взагалі сировими матеріалами. Мерзенно обкладати митами довіз закордонного хліба, це значить спекулювати на голоді народу.

Дешевий хліб, висока заробітна плата, — cheap food, high wages, — от єдина мета, для досягнення якої англійські прихильники вільної торгівлі витратили мільйони; їх ентузіазм передався уже їхнім братам на континенті. Взагалі, коли вимагають свободи торгівлі, то вимагають її для поліпшення становища робітничих класів.

Але дивна справа! Народ, якому будь-що-будь хочуть доставити дешевий хліб, виявляється вельми невдячним. До дешевого хліба ставляться тепер в Англії з таким же недовір'ям, як до дешевого уряду — у Франції. У людях, сповнених самовідданості, в Боурінгу¹, у Брайті² і комп., народ бачить своїх найлютіших ворогів і найбезсоромніших лицемірів.

Всякому відомо, що боротьба між лібералами і демократами в Англії є в той же час боротьба між прихильниками вільної торгівлі і чартистами...

... що ж таке свобода торгівлі при сучасних суспільних відносинах? Свобода капіталу. Усуньте ті небагаті національні перепони, які продовжують обмежувати вільний розвиток капіталу, — і

¹ Боурінг Джон (1792—1889) — один з видатних фритредерів, автор ряду памфлетів в оборону вільної торгівлі.

² Брайт Джон (1811—1889) — разом з Кобденом засновник «Ліги проти хлібних законів», згодом був міністром торгівлі у ліберальних міністерствах.

ви лише відкриєте йому вільне поле діяльності. До того часу, поки продовжують існувати відносини найманої праці і капіталу, обмін товарів, — хоча б він відбувався при найсприятливіших умовах — завжди створюватиме клас експлуататорів і клас експлуатованих...

Панове, не дозволяйте обдурювати себе абстрактним словом свобода! Чия свобода? Це слово не означає свободи одної особи щодо іншої. Воно означає свободу, якою капітал користується для пригноблення робітника.

Навіщо освячувати вільну конкуренцію цією ідеєю свободи? Адже ця ідея свободи сама являє собою продукт того порядку речей, який ґрунтується на вільній конкуренції...

Не думайте, однак, панове, що, критикуючи свободу торгівлі, ми маємо намір захищати протекційну систему.

Можна нападати на конституціоналізм, не стаючи через це прибічником абсолютизму...

Але, взагалі кажучи, протекційна система є тепер консервативна, проте як система вільної торгівлі діє руйнічно. Вона розкладає колишні національності і доводить до крайності протилежність між пролетаріатом і буржуазією. Одне слово, система вільної торгівлі прискорює соціальну революцію. І тільки в цьому, революційному розумінні, панове, я висловлююсь за вільну торгівлю.

«Промова про свободу торгівлі» (січень 1848 р.), Твори, т. V, стор. 447, 459 і 461.

38. ЧАРТИСТИ І РУХ ЗА ДЕСЯТИГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ

Біль про десятигодинний робочий день є дальшим важливішим питанням, на користь якого вас закликають внести до парламенту петицію. Якби він не призначався більше для того, щоб служити перешкодою для інших заходів, ніж для того, щоб дійсно просунути це питання, ми самі щиро приєдналися б до прохання про те, щоб з усіх частин країни негайно посилалися в парламент петиції на користь пропозиції п. Фільдена¹, проти якого так енергійно виступив від імені уряду сер Джемс Грехем². На лихо, зрадництво і тупоумство з самого початку з усіх боків обступали це питання: Під час сесії 1844 р. двома голосуваннями в палаті общин було встановлено, що для підлітків і жінок досить 10 годин роботи на фабриці, але через те що уряд заявив про рішення подати у відставку, якщо цей захід буде проведений при третьому читанні, партії, які хочуть зараз скористатися десятигодинним робочим днем, як приводом, були остільки низькі, що відмовилися від того, що вони так справедливо санкціонували, і, для того, щоб удержати «прем'єра-ренегата»³, зробили як його раби і прирікли жінок і дітей промислових округ на

¹ Фільден Джон (1784—1849) — радикал, член парламенту, який вніс біль про десятигодинний робочий день.

² Грехем Джемс (1792—1861) — віг, міністр внутрішніх справ у період 1841—1846 рр.

³ Ідеться про прем'єр-міністра Роберта Піля (1788—1850) — спочатку консерватор, потім ліберал-консерватор, який допустив у 1846 р. проведення біля про скасування хлібних законів.

продовження мук і невіддільну, що руйнує їх здоров'я, працю Ми залишаємо вам судити, чи розумно при таких обставинах покладатись на обіцянки тих, у кого не вистачило сміливості або благородства для того, щоб прислужитися народові навіть тоді, коли вони мали на це владу, але які, коли їм доводиться діяти при несприятливих умовах, не замислюються перед тим, щоб підлабузюватись, прохаючи допомоги тих, кого вони зрадили і обдурили. Для нас можливий лише один образ дії: ми повинні додержуватись рішень Конвенту, який засідав у Манчестері в грудні минулого року, а саме — лишатися цілком окремою і самостійною організацією, яка не допомагає ніякій іншій політичній партії, яка не погодиться покласти принципи Народної хартії в основу своїх дій.

Циркуляр Виконавчого комітету до членів Чартистської асоціації, «Northern Star» № 445, 23 May 1846.

39. «ПІВНІЧНА ЗІРКА» ПРО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ДЕСЯТИГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ¹

Народ може бути в одному вдячнм сесії 1847 р. Біль про десятигодинний день, напевне, стане законом, не зважаючи на викрути і рішучу опозицію, які йому доводилося зустрічати на кожному кроці; у понеділок увечері біль під шумні оплески був ухвалений переважною більшістю палати общин. Перетворення, нарешті, біля в закон є величезна подія не тільки цієї сесії, але і всього століття. Це означає визнання принципу і втілення його в закон країни, який має найважливіші наслідки для трудящих класів. «Laisser faire»² — принцип сучасної політичної економії — читачами і промовцями цієї школи поширюється в однаковій мірі як на людей, так і на товари; людська праця віднесена до тієї ж категорії, як і її продукти; до тих і інших прикладаються одні й ті ж гладенькі і на вигляд правдоподібні формули.

Усім відомо, що з цього вийшло — величезний ріст матеріального багатства на одному боці і відповідне погіршення становища трудящих класів, найбільш підпорядкованих залізному правилу нової філософії, — на другому. Біль про десятигодинний день позбавляє людство того фальшивого і принизливого становища, в якому воно опинилося завдяки цій порожній і однобічній філософії. Тепер уже не можна буде більше класифікувати під тим самим ярликом людину разом з кипами бавовни, жмутами прядива, щитами заліза, ящиками чаю, бочками сала; про неї не можна вже буде говорити як про самодіючу мюль-машину і примушувати її конкурувати в бігу з нею. Машина, нарешті, дістала своє законне місце: бути слугою людини, а не паном над нею. Замість того, щоб примушувати робітника до безжалісного і вбивчого бігу, в якому кістки, мускули і жили повинні змагатися з залізом,

¹ З статті в чартистській газеті «Northern Star» («Північна зірка») «Біль про десятигодинний робочий день» від 8 травня 1847 р. Біль пройшов у палаті общин 3 травня 1847 р. Стаття без підпису.

² «Laisser faire» — французький вираз, який означає цілковиту свободу капіталістичної конкуренції.

деревом і парою, — автоматичні сили суспільства в майбутньому повинні набрати більш властивого їм вигляду; в невиразному обрисі майбутнього ми можемо бачити вже більш освічене застосування цих сил, завдяки чому вони з прокляття перетворяться в одне з величезних благ для людства.

«Northern Star» № 498, 8 May 1847.

40. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОБІТНИКІВ БІЛЯ ПРО ДЕСЯТИГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ

Біль про десятигодинний робочий день дав робітникам не тільки задоволення необхідних фізичних потреб, до деякої міри захищаючи їх здоров'я від шаленої експлуатації фабрикантів, — він звільнив робітників також від співтовариства сантиментальних мрійників, від солідарності з усіма реакційними класами Англії. Патріархальне базікання Остлера¹, зворушливі запевнення у співчутті лорда Ешлі² не знаходили більше слухачів, відтоді як біль про десятигодинний робочий день перестав бути центральним змістом цих тирад. Робітничий рух тільки тепер почав концентруватись на досягненні пролетаріатом політичної влади, як першого засобу перетворення усього існуючого суспільства. А в цьому питанні аристократія і реакційні фракції буржуазії, недавні союзники робітників, були їх запеклими ворогами, являючи в цьому відношенні союзників промислової буржуазії.

«Десятигодинний робочий день», Твори, т. VIII, стор. 104.

41. К. МАРКС ПРО ДЕСЯТИГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ

Після тридцятирічної боротьби, яку англійський робітничий клас провадив з дивовижним завзяттям, він використав тимчасовий розкол між землевласниками і капіталістами, щоб добитися закону про десятигодинний робочий день. Надзвичайно благодіючі наслідки цього закону для фабричних робітників у фізичному, моральному і розумовому відношеннях, відзначували кожні півроку у звітах фабричних інспекторів, зробились тепер загальноновизнаними... Ця боротьба навколо законодавчого обмеження робочого часу бушувала з тих пір ще шаленіше не тільки в наслідок переляку пожадливої буржуазії, але також через великий спір між сліпим пануванням закону попиту і подання, в якому полягає вся політична економія буржуазії... Тому закон про десятигодинний робочий день був не тільки важливим практичним успіхом, але і перемогою принципу; вперше політична економія буржуазії була одверто переможена політичною економією робітничого класу.

«Установчий маніфест I Інтернаціоналу», Вибрані твори, т. II, стор. 339—340.

¹ Остлер Річард (1789—1861) — торі, один з реакційних попутників чартизму.

² Ешлі-Шефтсбері (1801—1885) — торі, відігравав роль філантропа щодо робітників, намагаючись використати їх в інтересах аристократії і монархії.

42. БЕЗРОБІТТЯ В АНГЛІІ В ЗВ'ЯЗКУ З КРИЗОЮ
1847 р. (Манчестер)

1847 р.	Число робітників, зайнятих повний час	Число робітників, зайнятих неповний час	Число звільнених робітників
5 жовтня . . .	24 317	7 956	8 736
12 " . . .	23 200	8 801	9 108
19 " . . .	18 516	12 198	10 341

«Northern Star» № 523, 30 October 1847. Пор. з цією таблицею док.
№ 15. (Витрати на пауперів у 1847 і 1848 рр.)

43. ВІДОЗВА ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ ДО ТРУДЯ-
ЩИХ ЛОНДОНА З ЗАКЛИКОМ НА ДЕМОНСТРАЦІЮ
(початок квітня 1848 р.)

Лондонці!

Час прокинутись! Час взятися за діло! Ви живете в епоху, найбільш багату на події. Немає потреби говорити про те, яких величезних змінень, яких блискучих досягнень, якої славної революції ми можемо чекати з години на годину. Тепер найменший натяк на апатію злочинний. Погляньте на Європу, охоплену ураганом революції, який у своєму грізному, але величому русі з коренем вирвав одну деспотичну династію і до основи потряс інші. Шторм ще бушує, він змітає все на своєму шляху, великий у своїй шаленості, він своїм руйнуванням сіє благодіяння серед народу, — нехай його могутність зростає доти, поки самий зародок проклятого деспотизму не зникне з лица землі.

Лондонці! У ці дивні часи ви повинні серйозно зайнятися поліпшенням вашого політичного і соціального становища. Ви — нікчемні жертви варварської, застарілої системи управління. Ви повинні виправити кричущі несправедливості, ви повинні відстояти дорогі права. Тепер слушний момент для того, щоб назавжди знищити перші і вслановити другі. Тепер найбільш пригноблені нації світу виривають свою свободу в тиранів. Ви не повинні відставати у справі прогресу. Хай не припустить великий дух свободи і патріотизму такого зрадницького, такого принизливого нехтування священним обов'язком людини! Вперед, за діло! Лінивий, бездіяльний народ ніколи не зможе завоювати своїх прав, — їх можна добитися тільки мужністю і наполегливістю, бог допомагає лише тим, хто сам собі допомагає.

Ірландці, які живуть у Лондоні! Від імени англійських демократів ми простягаємо вам дружню, братерську руку, ми погоджуємося з вашими принципами, а ви повинні погодитись з нашими. Пам'ятайте, що єднання — сила, а поділ — слабкість; століття гіркого досвіду довели нам вірність другого, давайте ж разом переконаємось у правильності першого. Погляньте на свою

батьківщину, найбільш знедолену з усіх націй. Дивіться, як вона спливає кров'ю під жахливими ударами класового управління. Яке жахливе видовище становить Ірландія після сорока семи років хваленої Унії! Її промисловість зруйнована, землеробство паралізоване, народ розкиданий по всіх чотирьох частинах світу, а її зелені поля перетворилися за минулий рік у сумне кладовище для мільйона виснажених голодом людських істот.

Ірландці! Якщо ви любите свою батьківщину, якщо ви ненавидите всі ці страхіння, об'єднуйтеся з тими, хто буде боротися разом з вами за викоринення проклятої причини розорення вашої батьківщини — рабства і злиднів.

Робітники Лондона! Ви, чийому майстерству і вмлості ми завдячуємо незліченною різноманітністю всяких багатств, які сповнюють склади, прикрашають палаци, виблискують на вітринах цього величезного торговельного міста, — майстерству, вічним пам'ятником якому є вся наша архітектурна велич, ми закликаємо вас струсити з себе політичну апатію і стати під прапори свободи вашої країни. Ваша численність, ваш ясний розум і ваша згуртована організація дають вам величезну міць. Ми закликаємо вас: віддайте свою силу справі визволення вашого класу від жахливого гніту Мамона. Зробіть це, і пам'ять про вас залишиться благословенною для майбутніх поколінь.

Лондонці! В Англії повинна відбутися велика мирна революція. Старе законодавство застаріло, наші закони й установи відстали від віку, вони не відповідають вимогам сучасної цивілізації. Ви, лондонці, маєте величезну моральну силу, яка, сконцентрована і скерована на одну мету, спільно з вашими братами у всій імперії змете з лиця землі величезну споруду тиранії, лицемірства й обману і забезпечить вам самим і вашому потомству ті блага, які можуть дати лише правда і справедливість...

Лондонці! Питання про вашу новонароджену свободу або ж про продовження вашого рабства буде цими днями розглядатися в парламенті. 27-го числа минулого місяця містер О'Коннор заявив [в парламенті], що він внесе таку пропозицію:

«Що ця палата, погоджуючись з великим принципом, що праця є джерело всього багатства, що народ є єдиним законним джерелом влади, що робітник повинен перший користуватися плодами своєї праці, що оподаткування без представництва є тиранія, з якою треба боротися, і вважаючи, що багатства країни найкраще розвивалися б, якби закони видавались представниками, обраними трудящими класами спільно з особами інших професій, — що (визнаючи вищезазначені великі істини) ця палата погоджується з принципами, викладеними в документі, названому «Народна хартія», а саме: щорічними виборами, загальним виборчим правом, голосуванням шляхом балотування, рівними виборчими округами, скасуванням майнового цензу і оплатою членів парламенту».

У той самий день, коли повинна розглядатись ця пропозиція, у парламент буде подана Велика національна петиція, яка тепер циркулює по країні для збору підписів.

У вівторок, 4 квітня, і в дальші дні в Літературно-науковому інституті на Джон-Стріт, Потенгейм-Кортрод, будуть засідати 49

делегатів, обраних на численних публічних мітингах від 49 головних міст Англії. Їх завданням є керівництво подачею петиції і вироблення дальшого методу дій народу, який він вважатиме потрібним для забезпечення перетворення Народної хартії в закон. Ми пропонуємо супроводити цю Національну петицію до палати общин грандіозною столичною демонстрацією. 10 квітня повинно стати пам'ятним днем у літописах політичного руху. Воно повинно показати світові гарячу любов британців до свободи і їх непохитне рішення не бути більше слухняними рабами.

Велика національна петиція з мільйонами підписів буде привезена на триумфальній колісниці, запряженій чудово прикрашеними кінями. Усі жителі Лондона, які бажають взяти участь у цій урочистій демонстрації, повинні зібратись 10 квітня об 11 годині ранку на Кенсінгтон-Коммон, далі вони будуть виладнані в колони особливими розпорядниками і вирушать звідти... [далі намічається маршрут походу] до Вестмінстерського мосту, звідки учасники демонстрації мирно розійдуться по домах.

Лондонці! Ваші брати у всій Англії сподіваються, що в цей урочистий день ви виконаєте свій обов'язок. Пам'ятайте, що очі всієї Європи скеровані на вас, доведіть, що ви гідні цієї уваги. Демонстрація 10 квітня повинна пройти легально, мирно, але з піднесенням, не давайте приводу агентам влади повторити старий наклеп, що ви байдужі до своїх політичних прав і задоволені своїм теперішнім становищем.

Тепер або ніколи — сприятливий момент зробити успішний натиск на законодавство. Настав день і година для заподіяння морального удару, який дасть свободу і щастя всім класам Британської імперії.

Боже, храни народ!

Томас Кларк

Філіпп Мак-Грат

-Крістофор Дойль, секретар.

«Northern Star» № 546, 8 April 1848.

44. З ДЕБАТІВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНВЕНТІ (6 квітня 1848 р.)

О'Брайен заявив, що з ризиком зробитися непопулярним він усе ж виступає проти як програми, так і поправки. Він проти будьякої дальшої петиції або меморіалу, але він вважає, що, перш ніж оголошувати засідання будьяких зборів постійним, необхідно заручитись згодою усієї маси народу, а не фракції, як це має місце в даному випадку; так, наприклад, він сам обраний усього якимись двома тисячами з двох мільйонів жителів Лондона; і треба вказати, що багато чартистів і осіб, згодних з їхніми принципами, тут не представлені, бо вони не відчують довір'я ні до нього, ні до О'Коннора; тому він пропонує поправку, щоб даний Конвент обмежився поданням петиції і щоб замість нього були скликані Національні збори, які повинні оголосити свої засідання постійними і продовжувати роботу, що б ні трапилось...

Е. Джонс¹ вніс таку поправку: «Постановляється, що в разі відхилення палатою общин національної петиції, королеві буде поданий меморіал, ухвалений на одночасно скликаних публічних мітингах, який вимагає розпуску парламенту і відставки її міністрів, і далі, що на згаданих одночасних мітингах будуть вибрані делегати до нового Конвенту, який буде уповноважений засідати постійно, до того часу доки Хартія не стане законом країни, і що даний Конвент буде продовжувати засідати до скликання Національного конвенту». Джонс заявив, що в теперішній критичний момент усякий крок назад є абсолютно неприпустимий. Якщо хочуть збільшити число членів Конвенту, це не причина для того, щоб розпускати наявних членів. (Оплески.) Він здивований заявою одного з делегатів від Лондона [О'Брайена], що вони обрані від незначної кількості людей; насправді вони обрані п'ятьма з половиною мільйонами, які підписали національну петицію. (Гучні оплески.) Він також здивований тим, що делегат згадує про окремих лідерів партії. Зараз справа не в окремих людях, а у вжитті рішучих заходів. Він (Джонс) і не оконнорист і не стерджист², він не визнає ніяких «кистів», він визнає тільки два класи — гнобителів і гноблених. (Тривалі оплески з зали і з галереї.) Лондонський делегат сказав, що недавнє повстання в день св. Патріка не вдалося через відсутність спайки між вождями, а він (Джонс) вважає, що воно закінчилося невдачею через те, що народ занадто багато дивився на «вождів», замість того щоб покладатись на самого себе. (Гучні оплески.) Якщо цей Конвент не відступить від виконання свого обов'язку, ми будемо мати день св. Патріка по всій Англії, і вже тоді всі паразити будуть вигнані. (Оплески.) Він (Джонс) вніс таку поправку, бо він вважає, що необхідно подати меморіал не тому, щоб він сподівався на його ухвалення, а для того, щоб історія ніколи не могла сказати, що чартисти брали з кроволиттям те, чого вони могли добитися мирним шляхом. (Гучні оплески.) Цей меморіал дасть нам час для того, щоб краще організуватись, він покаже, що ми були помірковані, а третій крок покаже, що ми були хоробрі. (Гучні оплески.) Він вносить свою поправку, бо він вважає цілком необхідним, щоб організація йшла вперед, а не назад, росла, а не зменшувалася, і щоб її ядро лишалося в Лондоні. Конвент повинен продовжувати засідання, і в той час, як вони повинні діяти в столиці, в провінції вони можуть тільки обирати... (Тривалі оплески.)

Джуліан Гарні, делегат від Ноттінгема, заявив, що він однаково боїться як зайвої покvapливості, так і нерішучості, але що він вважає, що, цілком приєднуючись до поправки п. Ернеста Джонса, він уникне і того і другого. Він гадає, що вони повинні подати меморіал королеві не тому, що він сподівається на те, що

¹ Ернест Джонс (1819—1869) — революційний лідер чартизму, який найбільше відчув на собі вплив Маркса і Енгельса. Див. характеристику його Марксом і Енгельсом у док. № 51 і 55.

² Стерджисти — прибічники радикала Джозефа Стерджа (1793—1859), який намагався схилити чартистів об'єднатися з радикалами, відмовившись від лозунга хартії.

прохання, викладене в меморіалі, буде задоволене, але тому, що при цьому провина ще більше впаде на їхніх противників. (Оплески.) Якщо їм буде відмовлено в прийомі у королеві, народ не проміне помітити контраст між холодним фасадом Бекінгемського палаца і одчиненими дверима Hôtel de Ville¹, де делегації робітників в яку завгодно годину дня приймаються справді національним урядом Франції; він згодний з тими, які бажають повнішого представництва народу. Він хоче, щоб люди, наділені довір'ям робітників Англії, засідали б у народному парламенті. Вибори до Національних зборів, відбуваючись на одночасних мітингах, не допустили б обрання будького, крім відомих патріотів, справжніх чартистів. Він хоче повнішого представництва трудящих класів, але зовсім не зацікавлений у представництві будь-якого іншого класу. Він бажає, щоб нові збори дістали повноваження оголосити себе постійними. (Оплески.) Він (Гарні) уповноважений голосувати за оголошення нинішнього Конвенту постійним, але він вважає, що план, запропонований у поправці, є найкращий. Говорилося, що постійний Конвент означає диктатуру, але під час революції диктатура часто необхідна. Продовження засідання даних зборів до скликання Національних зборів дає всі переваги постійного Конвенту. Якщо петиція буде відхилена, Конвент повинен буде в найближчий вівторок призначити уповноважених і посилати їх у провінцію для підготовки народу до одночасних мітингів. Два чи три делегати мають бути послані у Шотландію, один — у прикордонні графства, один — у Ланкашир і Йоркшир, один — у графства середньої Англії, два чи три — на південь і на захід Англії і два чи три — в Ірландію. (Гучні оплески.) Перед проведенням одночасних мітингів Конвент може в разі необхідності перервати на 48 годин своє засідання, для того щоб дати делегатам змогу бути присутніми на цих мітингах. Конвент не повинен припиняти свого засідання до скликання Національних зборів. Конвент повинен лишатися в Лондоні і користуватися кожною слушною нагодою, для того щоб якнайшвидше добитися затвердження Хартії... (Гучні оплески.)

«Northern Star» № 546, 8 April 1848.

45. РЕЗОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ ВІД 6 КВІТНЯ 1848 Р. В ПИГАННІ ПРО ТАКТИКУ

1. У разі якщо національна петиція не буде ухвалена в палаті общин, Конвент підготовляє національний меморіал королеві про розпуск нинішнього парламенту і про скликання таких міністрів, які б зробили Народну хартію головним завданням кабінету.

2. Конвент постановляє скликати Національні збори з делегатів, обраних на публічних мітингах, для того щоб подати національну записку королеві і продовжувати свої засідання, до того часу поки Хартія не зробиться законом країни.

¹ Паризька міська ратуша. Бекінгемський палац — королівська резиденція у Лондоні.

3. Конвент закликає країну влаштувати одночасні мітинги в страсну п'ятницю, 21 квітня, для затвердження національної записки і вибору делегатів до Національних зборів.

4. Національні збори зберуться у Лондоні 24 квітня.

5. Конвент продовжуватиме свої засідання до відкриття Національних зборів.

Гаммедж, Історія чартизму, стор. 348, 1907 р.

46. ЗВЕРНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ ДО ЖИТЕЛІВ ЛОНДОНА (7 квітня 1848 р.)

Товариші (fellow men), ми, члени Національного конвенту, який засідає тепер у Науковому інституті на Джон-Стріт, Фітцрой-сквер, який складається з делегатів з усіх частин Великобританії, у відповідь на випущену поліцією прокламацію, яка заявляє, що призначена на 10 квітня демонстрація суперечить статутіві, проведеному під час деспотичного царювання Карла II¹, з свого боку заявляємо, що ми вважаємо таку прокламацію порушенням права подачі петицій і скликання публічних мітингів, і даним потверджуємо наше тверде рішення провести цей мітинг і демонстрацію і закликаємо жителів Лондона допомогти нам своєю присутністю відстояти наші взаємні права. Ми з обуренням прочитали в «Times» та інших газетах твердження, ніби ми організуємо насильницький виступ з метою оголосити війну життю і власності. Ми з обуренням відкидаємо це обвинувачення, зроблене злісними недоброзичливцями, і якнайтвердіше запевняємо, що ми не маємо наміру порушувати закон; наша процесія буде незброєною, моральною демонстрацією, ми поважаємо життя і власність, але ми так само вимагаємо поваги і до нашого життя і власності і звертаємось до вас і до всієї країни в цілому з проханням захистити нас в разі несправедливого нападу на нас.

«Northern Star» № 546, 8 April 1848.

47. ЛИСТ ЛОРДА ПАЛЬМЕРСТОНА ЛОРДОВІ НОРМАНБІ ПРО ПОДІЇ 10 КВІТНЯ 1848 р.²

Міністерство закордонних справ. 11 квітня 1847 р.

Дорогий Норманбі!

Славний день був вчора — Ватерлоо³ миру і порядку. Говорять, були поставлені на ноги сто тисяч добровільців-констеблів (special constables), деякі обчислюють їх у двісті п'ятдесят

¹ Карл II Стюарт царював в епоху реставрації (1660—1685). Див. вступ, розд. I — «Англійська революція XVII в.»

² Лорд Пальмерстон (1784—1865) — віг, англійський міністр закордонних справ (1830—1841 і 1846—1852), згодом прем'єр-міністр (1855—1858 і 1859—1865). Див. докладну характеристику його політики у Маркса, Твори, т. IX, стор. 485—548.

Адресат — лорд Норманбі (1797—1863) — теж віг, в 1835—1839 рр. був намісником в Ірландії, після цього був військовим міністром, в 1846—1852 рр. — послом у Парижі.

³ При Ватерлоо в 1815 р. англійські війська завдали остаточного удару військам Наполеона.

тисяч. Вулиці були наводнені ними, і люди всіх класів і рангів згуртувались на захист закону і власності. Чартисти мали досить жалюгідний вигляд і збрали не більше як п'ятнадцять тисяч чоловік¹. Фергюс О'Коннор був наляканий до непритомності і був найщасливішою людиною в Англії, коли йому було заявлено, що демонстрації не дозволять перейти міст.

Чартисти переконались, що величезна маса населення Лондона не з ними, і вони, напевне, тепер на деякий час вгамуються, чекаючи сприятливішого моменту.

У той же самий час результат вчорашніх подій матиме добрий, заспокійливий вплив і на нашу сестрицю Ірландію. Чужоземці² щодо цього не висловили своїх почуттів, але констеблі, регулярні і добровільці, поклялися зразково розправитися з усяким вусатим і бородатим бунтівником, який їм потрапить до рук, і я певний, що вони перетворять його в кашу...

Широ відданий Пальмерстон.

Life of Lord Palmerston by Evelyn Ashley, v. II, p. 80, 1879. За перекладом, узятим з хрестоматії Ц. Фрідлянда, з виправленнями.

Е. ТОВАРИСТВО БРАТЕРСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ

48. ДЕКЛАРАЦІЯ БРАТЕРСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ³ (1847 р.)

Товариство братерських демократів, яке складається з народженців Великобританії, Франції, Німеччини, Скандинавії, Польщі, Італії, Швейцарії, Угорщини й інших країн, має своєю метою взаємну освіту його членів і пропаганду принципів, висловлених лозунгом цього товариства: «Всі люди б р а т и».

Члени товариства ухваляють таку декларацію принципів. У відповідності з вищенаведеним принципом братерства всього людства ми відкидаємо, заперечуємо і засуджуємо усі спадкові нерівності і «кастові» відмінності; тому ми вважаємо королів, аристократію і класи, які монополізують політичні привілеї в силу свого володіння власністю, узурпаторами і порушниками принципу братерства між людьми. Уряд, обраний усім народом і відповідальний перед ним, — от наше політичне кредо.

¹ Пальмерстон перекручує цифру, насправді чартистів було не менш 50 тис. чоловік.

² Серед добровільців-поліцаїв було немало буржуа і дворян з чужоземців, зокрема до закону записався принц Луї-Наполеон Бонапарт, майбутній імператор Франції.

³ Товариство братерських демократів, яке являє собою одного з попередників I Інтернаціоналу, почало складатися ще в 1844—1845 рр., остаточно організувалось і розвинуло свою діяльність в 1846—1847 рр. Братерські демократи з усіх фракцій чартизму були найбільш близькі до революційного комунізму. На чолі товариства стояли Джуліан Гарні і Ернест Джонс. У 1847 р. Маркс особисто виступав на зборах братерських демократів і провадив переговори про скликання в 1848 р. міжнародного демократичного конгресу. В 1850 р. Союз комуністів, бланкістів і братерські демократи склали договір про створення Всесвітнього товариства революціонерів-комуністів. Див. розд. IV, док. № 82.

Ми заявляємо, що земля з усіма її природними багатствами є спільною власністю, ми вважаємо всяке порушення цього безперечно справедливого і природного закону узурпацією і грабежом. Ми оголошуємо, що сучасний суспільний устрій, який дозволяє ледарям і шахряям монополізувати все те, що дає земля і що виробляється промисловістю, який примушує робітничий клас працювати за недостатню винагороду і який, далі, прирікає його на соціальне рабство, розор і виродження, в корені несправедливий. Винагорода, рівноцінна праці, — таке є наше соціальне кредо.

Ми вважаємо національну ворожнечу, яка до цього часу поділяє людський рід, безглуздою і шкідливою, безглуздою тому, що ніхто не може сам вибрати собі батьківщину, шкідливою тому, що вона так часто викликала кривавий розбрат і війни, які розоряли землю. Переконане в тому, що гнобителі народу в усі віки користувалися національними забобонами, для того щоб нацьковувати одну націю на другу, тоді як ці нації могли б спільно працювати на спільне благо, наше товариство виганяє з ужитку слово «чужоземець», незалежно від того, ким воно вживається і кого воно стосується. Наше моральне кредо полягає в тому, щоб приймати усіх наших братів, незалежно від національності, у члени єдиної сім'ї людської раси і в лави громадян єдиної світової республіки. Нарешті, ми визнаємо як велику за поруку громадського і особистого щастя такий великий моральний закон: «Поводься з твоїм братом так, як ти хотів би, щоб він поводився з тобою».

Правила товариства:

1) Членами товариства можуть бути демократи всіх національностей незалежно від місця проживання.

2) Кандидати і члени повинні бути рекомендовані двома членами товариства на одному з чергових засідань, при чому рекомендуючи відповідальні за демократичні принципи і моральні устої рекомендованої ними особи. Рекомендована особа може бути прийнята або відхилена більшістю голосів присутніх членів.

3) Для покриття поштових, телеграфних та інших необхідних витрат кожен член повинен платити не менше одного шилінга на рік. Шилінг має бути внесений (або вважатиметься за належний з кожного члена) 22-вересня щороку. Внесок може бути зроблений частинами.

4) Від кожної країни, представники якої входять у це товариство, має бути обраний генеральний секретар; всі їх імена повинні бути вказані на членських квитках і на всіх офіціальних документах, що їх випускає товариство. Генеральні секретарі обирають з свого числа одного або більше секретаря-кореспондента.

5) Для підготування і керівництва загальними і фінансовими справами товариства має бути призначена комісія, яка складається з генеральних секретарів і одного додаткового члена, який обирається від кожної країни, представленої в цьому товаристві.

- 6) Повинні бути призначені скарбник і фінансовий секретар.
7) Чергові засідання товариства повинні збиратись по перших понеділках кожного місяця...

«Northern Star», 18 December 1847.

49. ІЗ ЗВЕРНЕННЯ БРАТЕРСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ ДО РОБІТНИКІВ ВЕЛИКОБРИТАНІ І ІРЛАНДІІ З ПРИВОДУ ЧЕРВНЕВОГО ПОВСТАННЯ ПАРИЗЬКОГО ПРОЛЕТАРІАТУ (1848 р.)

Рівність! свобода! братерство!

Брати! Обов'язок наказує нам звернутися до вас в цілях виправдання наших братів, паризьких пролетарів, які стали жертвою зрадництва, вбивства і наклепу.

Паризька буржуазія добилася «бою», якого вона так прагнула. Вона розшматувала засновників республіки. Вона вбивала жінок і дітей. Вона дозволила собі розкіш масових убивств. А тепер, встановивши царство крові і терору, «створивши пустиню і назвавши її миром», вона урочисто кричить своїм достойним співбратам-негідникам інших країн: «Лад панує в Парижі!».

... Умілість і хоробрість наших нещасних братів і безмежний героїзм їхніх жінок і сестер повинні викликати захоплення їхніх братів по класу у всьому світі. Після бою, коли буржуазія бачила, що її мужні вороги перебувають в її владі, вона помстилася їм, розстрілявши кілька сот чоловік з них. Це вбивство беззбройних, закутих у кайдани полонених становило щоденну розвагу буржуазії з часу придушення повстання...

... Обмовники робітників твердили, що «бунтівники» оголосили війну суспільству і цивілізації. Брехня, звичайно. Але, якби вони і оголосили війну суспільству, що з того? Суспільство веде війну проти них, чому ж їм не вести війну проти суспільства? Ми одверто заявляємо, що у нас немає поваги до суспільства, яке ми маємо тепер. «Цивілізація» означає погано оплачувану працю, голодування, тюрми і бастилії для мас. Для мільйонів цивілізація є потворна брехня, організоване лицемірство. Нехай загине така цивілізація!

... Прапор Червоної республіки — прапор пролетарів усієї Європи. Минув час, коли маси можна було задовольнити самими політичними фразами і номінальними політичними правами. Мільйони робітників Франції, Англії і Німеччини зрозуміли тепер, що найкраща паперова конституція не може охопити всіх прав людини, ні навіть найважливіших з них. Червоний прапор, зірваний у Сент-Антуанському передмісті, не переможений. Віра в те діло, символом якого є цей прапор, живе і росте не тільки в Парижі, але в кожному місці, де живуть трудящі, і не тільки одна, але навіть сотні поразок не перешкоджають торжеству цієї справи...

Секретар Джуліан Гарні.

Від Союзу німецьких робітників — Карл Шаппер і Карл Молль.

«Northern Star», 8 July 1848.

а. Пісня нижчих класів

Ми мужики, такі, такі низькі,
 Що копаємось ми в землі, —
 І в долинах пливе збіжжя злото живе,
 Пахне сіно в нагріній імлі.

Ми — гробаки, такі, такі низькі,
 Ми щасливі служити багачам.
 Ми не надто низькі — хліб пекти із муки,
 Та низькі, щоб ще й їсти нам.

Нам — шахти тяжкі. Ми такі низькі,
 Що в пекло сходимо враз,
 Дістаєм для панів оздоби легкі —
 Пр алмазі блискучім алмаз.

І знемігся бідак, ревно дбаючи так,
 Щоб податок для панства збить.
 Ми низькі — міркувать, скільки треба з нас брать.
 Та не надто низькі — платить.

Ми низькі, ми низькі, нікчемні такі,
 І темніших за нас нема.
 Але витвори нашої тільки руки —
 Церква, палац і тюрма.

Перед паном ясным ми в поклоні німим,
 Ми цілуем сліди його ніг.
 Ми не надто низькі, щоб поставити дім,
 Та низькі — ступить за поріг.

Ми низькі, ми низькі, такі, такі низькі, —
 А пальці наші влетуть
 Шовкові нитки, струмисті й тонкі,
 Щоб багатих як слід одягнуть.

Ми знаєм весь час, що дано для нас
 І чого не можна просить.
 Не низькі ми — робити сукно та атлас,
 Але надто низькі — носить.

Ми низькі, ми низькі, такі, такі низькі...
 Та коли проспівася сурма,
 Ми затиснемо зуби свої й кулаки —
 І царів пожере тьма.

Ми низькі, ми низькі, нікчемні такі, —
 Посилають нас воювать.
 Ми не надто низькі — гнать ворожі полки,
 Та низькі ми — своє брать.

¹ Обидва наведені вірші були написані Джонсом в 1849 р., опубліковані в 1854 р.

6. Пісня наймитів

Гостріть но серпи! Пожовкли поля,
Жнива на порозі стоять.
Женці, виглядає вас щедра земля,
До праці пора ставать.

Навіщо терпливо стоять край воріт
Такого чудового дня?
А що, як для вас не буде робіт—
Куди іти навмання?

Гостріть но серпи! Шепотять колоски,
Як золото, ллються в полях.
Від вашої зляжуть вони руки,
І стернистий оголиться шлях.

Широкий потік перейдемо ми вброд,
Через гори—вперед, гуртом!
Таж не хоче господь, щоб людський рід
Гинув поруч з таким добром!

Гостріть же серпи! Не злічить колосків,
І голодних ротів—повен світ.
Поле сите від трупів женців
І напоене слізьми сиріт.

Всі надії розбиті в землі лежать,
Поле стогне в печалі й журбі...
В ім'я боже лаштуйтеся жать
І забрати пшеницю—собі!

Ф. П. Шіллер, *Нариси з історії чартистської поезії*, стор. 158—159.

Ж. ЧАРТИСТСЬКИЙ РУХ ПІСЛЯ 1848 р. ЗАНЕПАД ЧАРТИЗМУ

51. К. МАРКС ПРО УГРУПОВАННЯ СЕРЕД ЧАРТИСТІВ (1850 р.)

Нинішня організація чартистської партії також розкладається. Дрібні буржуа, які ще перебувають у партії, разом з робітничою аристократією становлять суто демократичну фракцію, програма якої обмежується народною хартією і кількома іншими дрібнобуржуазними реформами. Маса робітників, які живуть у дійсно пролетарських умовах, належить до революційної чартистської фракції. На чолі першої стоїть Фергус О'Коннор, на чолі другої—Джуліан Гарні і Ернест Джонс. Старий О'Коннор, ірландський сквайр, який претендує на звання нащадка древніх королів Мюнстера, не зважаючи на своє походження і політичний напрям, є справжній представник старої Англії. По всій своїй природі він консервативний і почуває дуже виразну ненависть як до промислового прогресу, так і до революції. Усі

Його ідеали наскрізь перейняті патріархально-дрібнобуржуазним духом. Він сполучає в собі невимовну масу суперечностей, які знаходять своє розв'язання і гармонію у відомому плоскому *common sense* [здоровому сенсі] і які надають йому змогу з року в рік писати свої щотижневі довгезні листи до «Northern Star» («Полярна зірка»), при чому звичайно кожний новий лист перебуває в явній суперечності з попереднім. Саме тому О'Коннор вважає себе найпослідовнішою людиною у всіх трьох королівствах, яка протягом двадцяти років провіщала всі події. Його широкі плечі, його лев'ячий голос, його дивна вмільсть у боксі, завдяки якій він одного разу відстояв ноттінгемський ринок від натовпу більше ніж у двадцять тисяч чоловік, — все це характерно для представника старої Англії. Ясно, що людина, подібна О'Коннорові, повинна бути великою перешкодою в революційному русі. Але такі люди саме і корисні тим, що разом з ними і в них зникає маса забобонів, які давно вкоренились, і що рух, коли він, кінець-кінцем, перемагає цих людей, раз назавжди позбувається і забобонів, представниками яких вони є. О'Коннор загине в русі, але він тому буде мати таку ж можливість претендувати на звання «мученика справедливої справи», як пани Ламартіни і Маррасти¹.

Головним пунктом сутичок обох фракцій чартистів є земельне питання. О'Коннор і його партія хочуть використати хартію для того, щоб посадити частину робітників на дрібні ділянки землі і, кінець-кінцем, зробити роздрібнення земельної власності загальним явищем в Англії. Відомо, як провалилась його спроба провести за допомогою акційного товариства цю парцеляцію в невеликих розмірах. Тенденція всякої буржуазної революції — роздрібнити велику земельну власність — могла довгий час здаватися англійським робітникам чимсь революційним, не зважаючи на те, що вона правильно доповнюється неодмінним прагненням дрібної власності до концентрації, а потім і до загибелі при сутичці з великим сільським господарством. У протигагу цій вимозі парцеляції земельної власності революційна фракція чартистів виставляє вимогу конфіскації усєї земельної власності, і при тому не поділу її, а перетворення у національну власність.

Не зважаючи на цей розкол і виставлення крайніх вимог, у чартистів, які зберегли спогади про ті обставини, при яких відбулося скасування хлібних законів, лишилася свідомість, що при найближчій кризі їм знову доведеться йти пліч-о-пліч з промисловою буржуазією, яка проводить фінансові реформи, і допомогти їй розбити її ворогів, одержавши за те від неї певні поступки. Така буде, в усякому разі, позиція чартистів у майбутній кризі. Справжній революційний рух може початися в Англії лише тоді, коли буде проведена хартія, подібно до того як у Франції червневі бої стали можливі лише після того, як була відвойована республіка.

«Міжнародні огляди», Твори, т. VIII, стор. 243—245.

¹ Альфонс Ламартін (1790—1869) і Арман Марраст (1801—1852) — французькі буржуазні республіканці, члени Тимчасового уряду в 1848 р.

52. СОЮЗ КОМУНІСТІВ І ЧАРТИСТИ (1850 р.)

Вожді революційної чартистської партії також перебувають у постійному щільному зв'язку з делегатами Центрального комітету. Вони дають до наших послуг свою пресу. Розрив між цією революційною самостійною робітничою партією і більш по-примиренському настроєною фракцією, керованою О'Коннором, був значно прискорений делегатами Союзу.

Маркс і Енгельс, Друге звернення Центрального комітету до Союзу комуністів, Твори, т. VIII, стор. 495.

53. ПРОГРАМА ЧАРТИСТІВ, ПРИЙНЯТА В КВІТНІ 1851 р.

Через те, що всі проекти парламентської реформи, за винятком Хартії, дали б середнім класам багато більше голосів, ніж робітникам, і, отже, поставили б останніх у ще більш несприятливе становище, ніж тепер, то треба агітувати за всю Хартію. Поступка в одному пункті зменшила б користь від решти, і тому народна партія повинна відмовляти у підтримці кожному заходів, який дає менше, ніж Хартія.

Місцеве управління також повинно бути в руках народу. Питання про загальне виборче право повинно тому завжди розглядатись у зв'язку з общинним представництвом, і необхідно використати всякий сприятливий випадок, який дають общинні вибори.

Необхідно залучити на бік руху тред-юніони, пояснивши їм взаємні вигоди, які виникнуть для обох великих партій реформи від об'єднання їх діяльності.

Конвент переконаний, далі, що найкращий спосіб залучити загальні симпатії на бік чартизму, це — показувати його значення для полегшення страждань усіх страждучих класів і привчати ці класи до того, щоб вони дивились на нього, як на знаряддя для здійснення їх надій; що найкращий спосіб подолати класовий режим, це — показати його прихильникам, що чартизм дасть їм більше, ніж цей режим може або хоче їм дати; що змінення політичних порядків виявилось б безрезультатним без соціальних змін; що чартистський рух без знайомства з суспільною наукою повинен зазнати повної неуряди; що на бік чартизму треба залучити не тільки політичного діяча, але і ділову людину; що ми не можемо вимагати і набути підтримку робітника, ремесника, фермера, дрібного торговця, якщо ми не покажемо, що ми практичні реформатори і що нам можна без усякої небезпеки доручити державну владу, що ми знаємо, які злигодні пригнічують їх і як їм допомогти, що Хартія принесе їм позитивну, негайну і тривалу користь, що вона зразу збільшить їх добробут і їх ресурси.

Чартистська партія повинна виступати як захисниця пригнічених, як ланка, що об'єднує окремі корпорації і групи на спільному ґрунті за допомогою найсильнішого зв'язуючого засобу, який тільки існує, — власного інтересу.

Час звернутися тому з закликом до інтересу кожного пригніченого класу зокрема. Кожний з них вимагає певної суми соціальних

реформ, яка відповідає його потребам; ці домагання, при всій своїй різноманітності, не несполучні: одно право ніколи не може прийти в сутичку з іншим, істина ніколи не може суперечити істині.

Виходячи з цього переконання, Конвент рекомендує скеровувати громадську увагу на такі пункти:

I. Земля

Конвент тієї думки, що земля є невідчужувана спадщина людського роду і що існуюча монополія на неї суперечить законам божеським і законам природи. Обернення землі в національну власність становить єдиний надійний фундамент народного добробуту. Для досягнення цієї мети суспільству повинно бути рекомендоване поступовне проведення таких заходів:

1. Заснування міністерства землеробства.

2. Повернення народів земель, які належали органам опікування бідних, общинних, церковних і коронних. Землі ці повинні бути поділені на належної величини ділянки і здавані в оренду, а орендна плата — надходити в користь держави.

3. Винагородження орендаря, який залишає оренду, за зроблені ним земельні поліпшення; заборона зобов'язувати орендаря до певної сівозміни; скасування законів про мисливство; перетворення всіх рент у ренти зерном.

4. Доручення державі скуповування земель для здачі їх в оренду окремим особам або товариствам. Кошти для цієї мети повинні складатись від плати за здані в оренду націоналізовані землі і з інших джерел, які будуть пізніше визначені.

5. Державі повинно бути заборонено знову відчужувати один раз придбані нею землі; вона повинна назавжди зберегти їх у своїх руках як національну власність, здаючи їх лише в оренду такими кількостями і на таких умовах, які забезпечили б свободу орендаря і інтереси держави.

6. Надання державі переважного права купівлі землі, яка продається, по справедливій ринковій ціні.

7. Для остаточної і повної націоналізації землі держава повинна брати її назад у свої руки, тільки но існуючі права на неї будуть припинятися в силу закону в наслідок смерті, відчуження або за допомогою інших заходів, сумісних з справедливістю і великодушністю по відношенню до всіх класів¹...

IV. Праця

Праця — творець багатства і як такий є найістотнішим елементом процвітання нації. Відносини між хазяїном і робітником суперечили досі добробутові суспільства: творець був рабом свого творення, праця була рабом капіталу і стогнала під гнітом системи найманого рабства, яка суперечить усім принципам свободи. Щоб піднести працю з її пригніченого становища і як засіб для зни-

¹ II і III розділи про церкву (вимога відокремлення церкви від держави) і про народну освіту (вимога загальної і безплатної освіти).

щення найманого рабства та сприяння розиткові кооперативного начала пропонуються такі заходи:

1. Безплатне надання прав юридичних осіб всім кооперативним товариствам, які переслідують промислові цілі.

2. Скасування всіх законодавчих обмежень, які перешкоджають розиткові робітничих товариств.

3. Через те що кооперативний принцип істотно важливий для народного добробуту, бо концентрації багатства слід було б протидіяти за допомогою розподільної тенденції і через те що нагромадження його в руках окремих товариств є зло, яке лише мало чим поступається індивідуальній монополії багатства, то всі майбутні кооперативні починання, до повного розв'язання робітничого питання, повинні бути побудовані на національній базі і об'єднані в одну національну спілку, філіями якої є окремі промисли і товариства. Зиск кожного місцевого товариства, який перевищує певну суму, повинен надходити в загальний фонд для утворення нових робітничих асоціацій і для прискорення таким чином розвитку асоційованої і самостійної праці.

4. Держава повинна встановити кредитний фонд для видачі на певних умовах грошових позик корпораціям робітників, які побажають об'єднатися в товариства для промислових цілей.

V.

Подібно до того, як кожний мусить працювати, так кожний має право на засоби для застосування своєї праці, а ті, які непрацездатні в наслідок свого престарілого віку або немічності, мають право вимагати підтримки від держави. У наслідок сказаного:

1. Для всіх працездатних осіб, які неспроможні утримувати себе самі, повинна бути підшукана робота, яка добре оплачується, якщо можливо — у землеробстві.

2. У тих випадках, коли держава не може знайти зайняття для безробітних, вона мусить підтримувати їх до підшукування такого.

3. Безробітні повинні підтримуватися державою, а не приходами, і витрати по цьому предмету повинні покриватися з загальнодержавних коштів.

4. Престарілі і немічні повинні утримуватись у своїх власних будинках, у будинках своїх родичів або ж у спеціальних будівлях, споруджених урядом, якщо самі опіковані захочуть цього¹...

Слоссон, Чартистський рух і причини його занепаду, стор. 162—166, 1923 р.

54. ЛИСТ К. МАРКСА ДО РОБІТНИЧОГО ПАРЛАМЕНТУ У МАНЧЕСТЕРІ²

Лондон, 9 березня 1854 р.

Глибоко шкодую, що не можу, принаймні зараз, залишити Лондон і, таким чином, позбавлений можливості усно

¹ Далі йдуть розділи про податки, армію та флот і про пресу.

² Лист був надрукований у чартистській газеті «People's Paper» (в номері від 18 березня 1854 р.), яку видавав Ернест Джонс у 1852—1858 рр., після припинення виходу «Northern Star».

висловити мої почуття гордості і вдячності за запрошення мене на засідання як почесного делегата Робітничого парламенту.

Самий факт скликання такого парламенту знаменує собою нову епоху у світовій історії. Звістки про цю велику подію пробудять надії робітничого класу в усій Європі і Америці.

У Великобританії порівняно з усіма іншими країнами деспотизм капіталу і рабство праці досягли найбільшого розвитку. Ні в якій іншій країні проміжні верстви між мільйонерами, які командують цілими промисловими арміями, і найманими рабами, які перебиваються з дня на день, не були так ґрунтовно зметені з лица землі. У Великобританії немає більше, як у континентальних країнах, обширних класів селян і ремесників, майже в рівній мірі залежних як від своєї власності, так і від своєї праці. У Великобританії стався повний розрив між власністю і працею. Тому ні в якій іншій країні війна між двома класами, які утворюють сучасне суспільство, не набирала таких колосальних розмірів і таких чітких і відчутних обрисів.

Саме в наслідок цього робітничий клас Великобританії раніше за всі інші виявився здатним стати на чолі великого руху, який у кінцевому підсумку повинен привести до цілковитого звільнення праці. Таким зробили його ясне усвідомлення свого становища, величезна перевага його чисельності, досвід тяжкої боротьби в минулому і моральна міць у сучасному.

Мільйони робітників Великобританії першими заклали реальну основу нового суспільства — сучасну промисловість, яка перетворить руїницькі сили природи у продуктивні сили людини. Англійський робітничий клас з непереможною енергією, в поті лица свого із напруженням мозку, викликав до життя матеріальні можливості облагородити працю і піднести її продуктивність до такої міри, щоб зробити можливим загальне благоденство.

Створивши невичерпні продуктивні сили сучасної промисловості, він виконав першу умову визволення праці. Тепер він повинен виконати інші умови. Він повинен звільнити ці благодійні сили від ганебних кайданів монополії і підкорити їх загальному контролю виробників, які до цього часу дозволяли обертати проти себе створювані ними цінності і перетворювати їх у знаряддя власного гноблення.

Робітничий клас переміг сили природи; тепер він повинен перемогти людей. У нього досить сил для успішного завершення цієї справи. Організація його об'єднаних сил, організація робітничого класу в національному масштабі — така є, я гадаю, велика мета, поставлена собі Робітничим парламентом.

Якщо Робітничий парламент виявиться вірним тій ідеї, яка викликала його до життя, майбутній історик запише, що в 1854 р. в Англії існувало два парламенти: парламент у Лондоні і парламент у Манчестері, парламент багатих і парламент бідних. Але справжні люди засідали тільки в парламенті робітників, а не в парламенті хазяїв.

Щиро відданий вам Карл Маркс.

Твори, т. IX, стор. 259—260.

а. Енгельс — Марксові 18 березня 1852 р.

... Джонс дуже добре робить, що тепер, коли старий О'Коннор остаточно збожеволів, натягує усі струни. Тепер шанси на його користь, і, якщо до того ще відпаде citizen [громадянин] Гіп-Гіп-Ура¹, його справа забезпечена. Судячи по всьому, що я бачу, чартисти перебувають в стані такого повного розкладу і розпаду і в той же час так потребують тямущих людей, що або вони зовсім розкладуться і розпадуться на окремі кліки, себто на практиці перетворяться у справжніх прихвоснів financials [прибічників фінансової реформи], або ж яканебудь тямуща людина реорганізує рух на зовсім новій основі. Джонс стоїть на цілком правильному шляху, і ми можемо сміливо сказати, що без нашого вчення він ніколи не вибрався б на вірний шлях і не довідався б, яким чином можна, з одного боку, не тільки зберегти інстинктивну ненависть робітників проти промислових буржуа — цю єдино можливу базу для реконструкції чартистської партії, — але навіть посилити її, розвинути і покласти в основу освітньої пропаганди, і в той же час, з другого боку, бути прогресивним, виступати проти реакційної пожадливості робітників і їхніх забобнів...

Твори, т. XXI, стор. 342.

б. Маркс — Енгельсові 24 листопада 1857 р.

Джонс відіграє тут дуже дурну роль. Ти знаєш, що задовго до кризи він, — без будьякого іншого наміру, крім того, щоб знайти привід для агітації в період затишшя, — намітив скликання чартистської конференції, на яку повинні були бути запрошені і буржуазні радикали (не тільки Брайт, але навіть пани на зразок Кеннінгема)². Взагалі припускалося складення компромісу з буржуа, при чому їм повинно було бути дане таємне головування, якщо вони погодяться надати робітникам manhood suffrage [виборче право для всіх дорослих чоловіків]. Пропозиція ця стала приводом до розколу у чартистській партії, який, у свою чергу, примусив Джонса ще глибше загрузнути в своїх проектах. Тепер же, замість того, щоб скористатися кризою і погано придуманий привід для агітації замінити справжньою агітацією, він уперто тримається своєї безглуздої вигадки, обурює робітників своєю проповіддю співробітництва з буржуазією і в той же час і в останній не викликає ані найменшого довір'я до себе...

Я його давно не бачив, але тепер хочу відвідати його. Я вважаю його чесною людиною, а через те що в Англії publik karakter [громадський діяч] може зробити багато дурниць etc. без того, щоб стати неможливим, то вся справа в тому, щоб він якнайшвидше вирвався з пастки, яку сам собі створив. Віслюк

¹ Ідеться про Джуліана Гарні, який уже в 1852 р. відходив від революційної позиції.

² Кеннігем — поміркований радикал.

повинен насамперед заснувати партію, для чого йому треба відправитися у фабричні округи. Тоді радикальні буржуа самі прийдуть до нього добиватися компромісів.

Твори, т. XXII, стор. 260—261.

в. Маркс — Енгельсові 14 січня 1858 р.

Що скажеш ти про друга Джонса? Я ще не хочу вірити, що хлопець цей продався. Може, він ще тяжко переживає досвід 1848 року. При своїй великій самовпевненості він може вважати, що йому вдасться експлуатувати буржуазію, або уявляти, що якби тільки він, Ернест Джонс, one way or the other [тим чи іншим шляхом] попав у парламент, то світова історія обов'язково набрала б new turn [новий оборот]... Єдино, що виправдує Джонса, це — млявий настрій, який охопив тепер робітничий клас у Англії. Але як би то ні було, на своєму нинішньому шляху він або буде dupe of middleclass or renegade [обдурений буржуазією, або зробиться ренегатом]...

Твори, т. XXII, стор. 291.

г. Енгельс — Марксові 7 жовтня 1858 р.

Історія з Джонсом огидна. Він улаштував тут мітинг і говорив цілком у дусі нової спілки. Судячи по цій історії, доводиться майже вірити, що англійський пролетарський рух в його традиційно-чартистській формі мусить остаточно загинути, не встигши розвинути у нову, більш життєздатну форму. І все ж важко уявити собі, яка буде ця нова форма. Мені здається, тим часом, що new move [новий хід] Джонса, у зв'язку з колишніми більш або менш успішними спробами такої спілки, в дійсності пояснюється тим, що англійський пролетаріат фактично дедалі більше збуржуазнюється, отже, ця найбільш буржуазна з усіх націй, як видно, хоче, кінець-кінцем, мати поруч буржуазії буржуазну аристократію і буржуазний пролетаріат. Для нації, яка експлуатує весь світ, це і справді є до певної міри природним.

Твори, т. XXII, стор. 360.

д. Маркс — Вейдемейерові 1 лютого 1859 р.

Я порвав з Ернестом Джонсом. Не зважаючи на те, що я не раз його застерігав і пророкував йому те, чого він досягне, — а саме: згубить себе і дезорганізує чартистську партію, — він все ж почав робити спроби угоди з радикальними буржуа. Тепер він загинув, але шкода, якої він завдав англійському пролетаріатові, величезна. Звичайно, це з часом буде згладжено, але момент надзвичайно сприятливий для дії пропущений. Уяви собі армію, генерал якої напередодні бою перейшов на сторону ворога.

«Листи» за ред. В. Адоратського, стор. 107, вид. 4-е.

Завтра відбудеться грандіозний похорон Джонса на тому ж кладовищі, де покоїться Лупус¹. Воістину шкода цього хлопця. Адже його буржуазні фрази були лише лицемірством, а тут у Манчестері немає жодної людини, яка могла б замінити його у робітників. Організація тут знову зовсім розпадається, і от тепер буржуазія візьме робітників по-справжньому на буксир. До того ж він був серед політиків єдиним освіченим англійцем, який стояв au fond [по суті] цілком на нашому боці.

Твори, т. XXIV, стор. 160.

56. К. МАРКС ПРО ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ЧАРТИЗМУ

Після невдачі революції 1848 р. усі партійні організації і органи партійної преси робітничого класу на континенті були знищені грубим насильством, найбільш передові сини робітничого класу у розпачі втекли в заатлантичну республіку, і недовговічні мрії про визволення зникли з початком промислової гарячки, морального розкладу і політичної реакції. Поразка робітничого класу на континенті, почасти зобов'язана дипломатії англійського уряду, який діяв тоді, як і тепер, у братерському союзі з санктпетербурзьким кабінетом, поширила незабаром свою заразливую дію і на Англію. Поразка братів по класу на континенті привела англійський робітничий клас у безнадію і підірвала в ньому віру в свою власну справу, а землевласникам і капіталістам вона повернула їх трохи похитнуту самовпевненість. Вони зухвало взяли назад уже оголошені поступки. Відкриття нових золотоносних країн² викликало величезну еміграцію, яка спустошила лави британського пролетаріату. Деяких, раніше активних його членів приваблювало тимчасове збільшення кількості роботи і заробітної плати — і вони перетворилися в політичних «штрейкбрехерів». Усі спроби підтримати чартистський рух або надати йому іншої форми зазнали рішучої невдачі; друковані органи робітничого класу один по одному припинили своє існування, в наслідок байдужості мас; справді, ніколи, здавалось, раніш робітничий клас Англії не примирявся до такої міри з становищем політичної нікчемності. Якщо тоді між британським пролетаріатом і робітничим класом континенту не існувало солідарності в діях, то, в кожному разі, між ними існувала солідарність у поразці.

«Установчий маніфест І Інтернаціоналу», *Вибрані твори, т. II, стор. 338—339.*

¹ Вільгельм Вольф (1809—1864) — друг Маркса і Енгельса, член Союзу комуністів, після поразки революції 1848 р. емігрував в Англію і оселився у Манчестері. Маркс присвятив Вольфові I том «Капіталу».

² Себто, австралійських і каліфорнійських золотих розсипів наприкінці 40-х і на початку 50-х років.

57. ВПЛИВ РУХУ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ¹

Роки	Грошова заробітна плата	Ціни	Реальна плата	Зауваження
1837—1841	100	100	100	Перші п'ять років чартизму.
1842	99	87	113,8	Загальне безробіття. Петиція-монстр про дарування хартії. Політичний страйк у серпні.
1843	96	80	120	} Чартизм бездіяльний.
1844	99	84	118	
1845	104	88	118	
1846	104	95,5	119	
1847	96	115	83,5	Активність чартистського руху. Обрання О'Коннора в парламент.
1848	96	92	104,3	Чартистська демонстрація у квітні. Рух починає слабшати.
1849	96	79	121	} Численні відпаданя від партії.
1850	96	71	135	
1851	98	72,5	135	
1852	100	77	130	
1853	105	93	113	Чартистська організація зникає.

Слоссон, Чартистський рух і причини його занепаду, стор. 95, 1923 р.

58. МАРКС І ЕНГЕЛЬС ПРО ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ в 40-х і 50-х рр.

а. Енгельс — Марксові від 23 травня 1856 р.

... Ірландію можна вважати першою англійською колонією, і при тому колонією, яка, в наслідок своєї близькості, керується ще зовсім за старим методом; і вже тут видно, що так звана свобода англійських громадян ґрунтується на придушенні колоній. Ні в одній країні я не бачив стільки жандармів, і тип пруського п'яного жандарма досяг своєї досконалості в цих констеблях, озброєних карабінами, багнетами і кістнями...

На всьому заході, особливо ж в Гелуейській окрузі, країна вкрита... зруйнованими селянськими хатами, покинутими здебіль-

¹ Дані про заробітну плату взяті автором по бавовняній промисловості як найбільш типовій і найважливішій для того часу галузі англійської промисловості. З приводу самої таблиці треба підкреслити, що Слоссон неправильно пояснює невдачу чартистського руху, виходячи тільки з самого росту заробітної плати і не враховуючи інших важливіших і складніших факторів. Пор. док. № 55 і 59.

шого з 1846 року. Я ніколи не думав, що голод може набрати таких відчутних і реальних форм. Цілі села спустіли, а між ними—прекрасні парки дрібних поміщиків. Вони самі тільки там і лишилися..

Завойовницькими війнами англійців з 1100 до 1850 р. (au fond [по суті] стільки саме часу тривали вони і стан облоги) країна цілком розорена.

Твори, т. XXII, стор. 144.

б. Маркс — Енгельсові 30 листопада 1867 р.

Англійці ще не знають того, що з 1846 р. економічний зміст, а також і політична мета англійського панування в Ірландії вступили в зовсім нову стадію... Система, яка існувала з 1801 до 1846 р. (насильні вигнання були за цей час лише винятком, спеціально в Лейнстері, де ґрунт особливо придатний для скотарства) з її лихварськими орендними платами і посередниками (rackrents and middlemen), зруйнувалася в 1846 р. Знищення хлібних мит, яке було почасти прямо результатом ірландського голоду, в усякому разі прискорене ним, відняло в Ірландії монополію постачати Англії хліб. Шерсть і м'ясо стали головним ловунгом, а це означало перетворення ріллі в пасовище. Звідси систематичне об'єднання маєтків... Очищення маєтків в Ірландії—ось єдиний тепер сенс англійського панування там.

«Листи», за ред. В. Адоратського, стор. 242—243, вид. 4-е.

в. Маркс — Кугельманові 29 листопада 1860 р.

Я дедалі більше приходжу до переконання, — і тепер справа тільки в тому, щоб вкоренити це переконання в уми англійського робітничого класу, — що він ніколи не буде спроможний зробити в самій Англії рішучого кроку вперед, поки не порве остаточно з політикою пануючих класів в ірландському питанні. Англійський робітничий клас повинен не тільки сприяти ірландцям, але і взяти на себе ініціативу в справі розпуску заснованого в 1801 році союзу і заміни його вільним союзом на федеративних засадах. І такої політики англійський пролетаріат повинен додержуватись не через співчуття до ірландців, а тому, що вона є необхідною з погляду його власних інтересів. Якщо це не буде зроблено, то англійський народ залишиться на поводу у пануючих класів, бо він повинен буде діяти разом з ними проти Ірландії. Кожний народний рух у самій Англії паралізується розладом з ірландцями, які і в самій Англії становлять дуже значну частину робітничого класу.

«Листи», за ред. В. Адоратського, стор. 246—247, вид. 4-е.

59. ЛЕНІН ПРО ЧАРТИЗМ

а.

... Англія дала світові перший широкий, дійсно масовий, політично оформлений, пролетарсько-революційний рух, чартизм...

«III Інтернаціонал і його місце в історії», Твори, т. XXIV, стор. 249.

... з точки зору розвитку міжнародної революції перехід від чартизму до Гендерсонів, які лакействують перед буржуазією, або від Варлена до Реноделя, або від Вільгельма Лібкнехта і Бебеля до Зюдекума, Шейдемана і Носке є лише щось на зразок «переходу» автомобіля від гладкого і рівного шосе в сотні верст до брудної, смердючої калюжки на тому ж шосе, до калюжки в кілька аршин.

«До десятирічного ювілею «Правды», Твори, т. XXVII, стор. 294.

в. Ленін про причини поразки чартизму

Ті дві тенденції, навіть дві партії у сучасному робітничому русі, які так явно розійшлися у всьому світі в 1914—1916 рр., були простежені Енгельсом і Марксом в Англії протягом ряду десятиліть, приблизно з 1858 до 1892 року.

Ні Маркс, ні Енгельс не дожили до імперіалістської епохи всесвітнього капіталізму, яка починається не раніше як у 1898—1900 роках. Але особливістю Англії було вже з половини XIX віку те, що принаймні дві найзначніші відмінні риси імперіалізму в ній були наявні: (1) неосяжні колонії і (2) монопольний зиск (в наслідок монопольного становища на світовому ринку). В обох відношеннях Англія була тоді винятком серед капіталістичних країн, і Енгельс з Марксом, аналізуючи цей виняток, цілком ясно і вразно вказували зв'язок його з перемогою (тимчасовою) опортунізму в англійському робітничому русі¹.

«Імперіалізм і розкол соціалізму», Твори, т. XIX, стор. 306.

60. СТАЛІН ПРО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЧАРТИСТСЬКОГО РУХУ²

... Чартисти і організований ними страйковий рух відіграли велику роль, примусили пануючі класи піти на ряд поступок у галузі виборчої системи, у галузі ліквідації, так званих, «гнилих містечок», здійснення деяких пунктів «хартії». Чартизм відіграв свою не малу історичну роль і спонукав одну частину пануючих класів піти на деякі поступки, на реформи, в ім'я уникнення великих потрясінь.

Розмова з Г. Д. Уеллсом, «Большевик», № 17, стор. 17, 1934 р.

61. У ПЛЕНУМ ВИКОНКОМУ КОМІНТЕРНУ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЧАРТИЗМУ

Вивчення історії революційної боротьби власної країни та інших країн безумовно необхідне для свідомої участі у більшовицькій партії нинішніх днів... Неприпустимо, щоб англій-

¹ Далі Ленін цитує лист Енгельса від 7 жовтня 1858 р. (див. док. № 55).

² Товарищ Сталін заперечував Уеллсові, який заявляв, що «чартисти мало чого зробили і зникли безслідно».

ські комуністи не виховувалися в душі поваги до чартизму і щоб англійські комуністи не знали важливіших документів чартизму.

«П'ятий поширений пленум виконкому КІ», Зб. «Комінтерн у документах», стор. 480, Партиздат, 1933 р.

Література

- Енгельс, Листи з Англії, Твори, т. II, стор. 269—292.
Енгельс, Становище Англії, Твори, т. II, стор. 321—347.
Енгельс, Становище Англії. Англійська конституція, Твори, т. II, стор. 367—390.
Енгельс, Становище робітничого класу в Англії, Твори, т. III, стор. 293—573 (особливо розд. VIII і XI).
Енгельс, Свято народів у Лондоні, Твори, т. V, стор. 27—41.
Маркс, Промова про свободу торгівлі, Твори, т. V, стор. 447—461.
Маркс і Енгельс, Комуністичний маніфест, розд. I і IV, Твори, т. V, стор. 483—513, і окреме видання ІМЕЛІ, 1932 р.
Енгельс, Принципи комунізму, Твори, т. V, стор. 465—466, 481—482.
Енгельс, Революційні рухи 1847 р., Твори, т. V, стор. 245—246.
Маркс, «Кельнська газета» про англійські порядки, Твори, т. VI, стор. 246—249.
Маркс, Революційний рух, новорічна стаття в «Новій Рейнській газеті», Твори, т. VII, стор. 102—104.
Маркс і Енгельс, Міжнародні огляди, Огляд третій, від травня до жовтня, Твори, т. VIII, стор. 243—245.
Маркс і Енгельс, Всесвітнє товариство комуністів-революціонерів, Твори, т. VIII, стор. 585—586.
Друге звернення Центрального комітету до Союзу комуністів, Маркс і Енгельс, Твори, т. VIII, стор. 495.
Маркс, Вибори в Англії — Торі і віги. [Фритредери і чартисти], Твори, т. IX, стор. 1—18.
Лист Джонса до Маркса від 1 червня 1859 р., Маркс і Енгельс, Твори, т. IX, стор. 166—168.
Маркс, Робітничі страйки, Народна хартія, Твори, т. IX, стор. 170—176.
Маркс, Робітничий парламент, Твори, т. IX, стор. 250—262.
Маркс, Англійська народна хартія, Твори, т. X, стор. 151—154.
Маркс, Британська конституція, Твори, т. X, стор. 321—324.
Маркс, Віги і торі, Твори, т. X, стор. 401—402.
Маркс, Лорд Джон Россель, стаття 1 і 2-га (Оцінка парламентської реформи 1832 р.), Твори, т. X, стор. 497—503.
Маркс — Енгельсові від 3 березня 1852 р.; Енгельс — Марксові від 18 березня 1852 р., Твори, т. XXI, стор. 340 і 342.
Маркс — Енгельсові від 13 лютого 1855 р., від 24 листопада 1857 р. і від 14 січня 1858 р.; Енгельс — Марксові від 7 жовтня 1858 р., Твори, т. XXII, стор. 86—87, 260—261, 291 і 360.
Маркс — Вейдемейерові від 1 лютого 1859 р., «Листи», за редакцією Адоратського, стор. 107, вид. 4-е.
Енгельс — Марксові від 28 січня 1869 р.; Маркс —

- Енгельсові від 28 січня 1869 р.; Енгельс — Марксові від 29 січня 1869 р., Твори, т. XXIV, стор. 157—160.
- Маркс — Енгельсові від 5 липня 1870 р., Твори, т. XXIV, стор. 348.
- Маркс, Установчий маніфест I Інтернаціоналу, Вибрані твори, т. II, стор. 334—340.
- Енгельс; Передмова до другого німецького видання «Становище робітничого класу в Англії», стор. 57—58, 1926 р.
- Ленін, Протест російської соціал-демократії, Твори, т. II, стор. 480.
- Ленін, «Цар-батюшка» і барикади, Твори, т. VII, стор. 88.
- Ленін, Проти бойкоту, Твори, т. XII, стор. 33.
- Ленін, Конституційна криза в Англії, Твори, т. XVII, стор. 309—311.
- Ленін, Про право націй на самовизначення, Твори, т. XVII, стор. 459—464.
- Ленін, Прийоми боротьби буржуазної інтелігенції проти робітників, Твори, т. XVII, стор. 481.
- Ленін, Як поліція і реакціонери охороняють єдність німецької соціал-демократії, Твори, т. XVIII, стор. 118.
- Ленін, Імперіалізм і розкол соціалізму, Твори, т. XIX, стор. 306—307.
- Ленін, Доповідь про мир на II з'їзді рад 8 листопада (26 жовтня) 1917 р., Твори, т. XXII, стор. 16.
- Ленін, Третій Інтернаціонал і його місце в історії, Твори, т. XXIV, стор. 249.
- Ленін, До 10-річного ювілею «Правди», Твори, т. XXVII, стор. 294.
- Сталін, Розмова з Г. Д. Уеллсом, «Большевик» № 17, стор. 17, 1934 р.

Публикация источников на русском языке:

- Р. Гаммедж, История чартизма, 1854 (рус. пер. 1907 г.)
Отдельные документы приведены также в следующих работах о чартизме:
- Г. Шлютер, Чартистское движение, 1925 г.
- П. В. Слоссон, Чартистское движение и причины его упадка, 1923 г.
- Ф. А. Ротштейн, Очерки по истории рабочего движения в Англии, 1925 г.

Революція 1848 р. у Франції

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ (1815—1830 рр.)

- 1814 березень — травень — Зайняття союзними військами Парижа; від'їзд Наполеона на о. Ельбу; реставрація Людовіка XVIII.
- 1814 вересень — 1815 червень — Віденський конгрес.
- 1815 20 березня — Втеча Наполеона з о. Ельби і повернення його в Париж. *
- 18 червня — Битва при Ватерлоо.
- 7 липня — Друге зайняття Парижа союзними військами; повернення назад Людовіка XVIII, який втік; початок білого терору.
- 1824 — Смерть Людовіка XVIII і вступ на престол Карла X.
- 1830 27—30 липня — Липнева революція і вступ на престол Луї-Філіппа Орлеанського.

ПЕРІОД ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ (1830—1848 рр.)

- 1831 21—23 листопада — Перше повстання ткачів у Ліоні.
- 1832 5 червня — Спроба народного повстання у Парижі під час похорону генерала Ламарка.
- 1834 11—12 квітня — Друге повстання ткачів у Ліоні.
- 13 квітня — Народні заворушення у Парижі; розстріли на вулиці Трансйонен.
- 1839 12 травня — Спроба повстання у Парижі.
- 1845 — 1846 — Картопляна хвороба і неврожай; голодні бунти.
- 1847 — Промислова криза і бенкетна кампанія.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ РЕСПУБЛІКИ (1848—1851 рр.). ЛЮТНЕВИЙ ПЕРІОД (24 лютого — 4 травня 1848 р.)

- 1848 23—24 лютого — Початок революції в Парижі; проголошення Тимчасового уряду.
- 25 лютого — Проголошення республіки і права на працю.
- 2 березня — Декрет Тимчасового уряду про 10-годинний робочий день.
- 6 березня — Приїзд Маркса в Париж за пропозицією члена Тимчасового уряду Флоксона.
- 16 березня — Демонстрація буржуазної національної гвардії; запровадження додаткового 45-процентного податку.

- 1848 17 березня — Контрдемонстрація паризьких робітників.
 5 квітня — Від'їзд Маркса з Парижа в Майнц і Кельн.
 16 квітня — Робітнича демонстрація на Марсовому полі.
 27 квітня — Придушення робітничого повстання в Руані.

ПЕРІОД УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ (4 травня 1848 р. — 29 травня 1849 р.)

- 1848 4 травня — Відкриття реакційних Установчих зборів.
 10 травня — Обрання виконавчої комісії.
 15 травня — Маніфестація на користь відновлення незалежної Польщі; невдала спроба повстання.
 21 червня — Декрет про зарахування до армії всіх нежонатих робітників національних майстерень.
 23—27 червня — Червене повстання паризького пролетаріату.
 9 вересня — Закон про 12-годинний робочий день, який скасовує декрет 2 березня.
 12 листопада — Проголошення нової Конституції.
 15 листопада — Революційний рух у Римі проти папи.
 10 грудня — Обрання Луї-Бонапарта на президента республіки.
 1849 7 березня — 2 квітня — Суд над учасниками повстання 15 травня 1848 р. (Бланкі засуджено до 10-річного ув'язнення).
 25 квітня — Прибуття французького експедиційного корпусу у Папську область.

ПЕРІОД ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ (29 травня 1849 р. — 2 грудня 1851 р.)

- 1849 28 травня — Відкриття Законодавчих зборів.
 11 червня — Бомбардування Рима французькими військами.
 13 червня — Демонстрація дрібнобуржуазної Гори.
 3 липня — Вступ французьких військ у Рим.
 1850 31 травня — Скасування загального виборчого права.
 1851 2 грудня — Державний переворот Луї Бонапарта.
 грудень — Селянські повстання у департаментах.
 1852 2 грудня — Відновлення у Франції імператорської влади (Луї Бонапарт — імператор Наполеон III).

I. ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ (1815—1830 рр.) I ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р.

1. КОНСТИТУЦІЙНА ХАРТІЯ ЛЮДОВІКА XVIII (4 червня 1814 р.)

Людовік, милістю божою — король Франції і Наварри¹. Всім, хто дане побачить, — привіт.

Божественне провидіння, призиваючи нас у наші держави після довгої відсутності, наклало на нас великі обов'язки. Відновлення

¹ *Наварра* — в середні віки королівство в Північній Іспанії. Частина цього королівства («Нижня Наварра») в 1589 р. перейшла у володіння Франції після вступу на її престол Генріха IV, який раніше під ім'ям Генріха III правив Наваррою. Королі Франції аж до 1830 р. згадували про Наварру у своєму титулі.

миру було головною турботою наших підданих, — ми без зволікання зайняли цією справою, і цей мир, такий необхідний Франції, так само як і всій решті Європи, тепер підписаний. Сучасний стан королівства вимагав видання конституційної хартії; ми обіцяли її видати, і ми її тепер опублікуємо... Прагнучи знову скріпити ланцюг часів, розірваний згубними відхиленнями вбік, ми викреслили з своєї пам'яті так само, як ми хотіли б викреслити це з історії, всі ті диха, які шматували батьківщину під час нашої відсутності. Щасливі тим, що ми перебуваємо знову в лоні великої сім'ї, ми зуміли відповісти на свідчення любові, які надходять з усіх боків, тільки вимовляючи слова миру та втішення. Найдорожчим нашому серцю бажанням є те, щоб усі французи жили між собою, як брати, і щоб ніколи ні один гіркий спогад не бентежив би більше той спокій, який повинен установитися слідом за тим урочистим актом, який ми їм сьогодні даруємо.

Впевнені в своїх намірах, сильні свідомістю власної правоти, ми даємо обіцянку перед зборами, які нас слухають, зберігати вірність цій конституційній хартії...

- 1) Всі французи рівні перед законом...
- 4) Їх особиста свобода також гарантується...
- 5) Кожний сповідує свою релігію з однаковою свободою...
- 6) Проте, католицька релігія, апостольська і римська, є державною...

8) Французи мають право висловлювати свої думки усно і за допомогою преси, погоджуючись при цьому з законами, призваними придушувати зловживання цим правом.

9) Всяка власність недоторканна, не виключаючи і тієї, яку називають національною, оскільки закон не робить між ними ніякої різниці...

11) Всякі переслідування за висловлені до реставрації думки забороняються...

13) Особа короля священна і недоторканна. Його міністри відповідальні. Самому королю належить виконавча влада.

14) Король є верховним главою держави, розпоряджається морськими і суходільними військовими силами, оголошує війну, складає договори про мир, союз і торгівлю, призначає всіх чиновників і скріплює всі регламенти та ордонанси, необхідні для здійснення законів і безпеки держави.

15) Законодавча влада здійснюється колективно королем, палатою перів і палатою депутатів департаментів.

16) Король пропонує закони...

19) Палати мають право просити короля про видання закону...

27) Призначення перів Франції належить королю...

28) Пери вступають у палату в 25-річному віці...

33) Палата депутатів утворюється з числа депутатів, обраних у виборчих колегіях...

35) Депутати обираються на шість років і з таким розрахунком, щоб одна п'ята частина палати щороку поновлялась...

38) Ні один депутат не може бути допущений у палату, якщо він не досяг 40-річного віку і якщо він не платить прямий податок у розмірі однієї тисячі франків...

40) Виборці, які беруть участь у виборах депутатів, не мають права голосу, якщо вони не платять прямих податок у розмірі трьохсот франків і якщо не досягли 30 річного віку...

Дано в Парижі в рік благодаті тисяча вісімсот чотирнадцятий, а нашого царювання дев'ятнадцятий.

Підписано: Людовік
і нижче: Абат де Монтеस्क'є.

Dufau, Duvergier et Guadet, «Collections des constitutions», v. I, p. 254—261, Paris, 1823.

2. ЗАКОН ВІДНОСНО ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ КОЛИШНІМ ВЛАСНИКАМ ЗЕМЕЛЬ, КОНФІСКОВАНИХ І ПРОДАНИХ ДЕРЖАВОЮ НА ПІДСТАВІ ЗАКОНІВ ПРО ЕМІГРАНТІВ, ПРО ЗАСУДЖЕНИХ І ПРО ВИСЛАНИХ

Ми, Карл, божею милістю король Франції і Наварри, запропонували, і палати схвалили, і нині ми наказуємо нижчеподане:

Розділ перший. Про характер відшкодування і про асигнування сум для нього.

1. Тридцять мільйонів франків ренти з капіталу у мільярд франків призначаються для відшкодування збитків французам, нерухоме майно яких, розташоване у Франції або яке становило частину території Франції на 1 січня 1792 р., було конфісковане і відчужене на підставі законів про емігрантів, висланих і засуджених революційною владою.

Відшкодування це остаточне, ні в якому разі сума, призначена для нього, не може перевищити суму, вказану в даній статті.

2. Для нерухомого майна, проданого у здійснення законів, які приписували попереднє виявлення і фіксування сум доходів у 1790 р. або в цінах 1790 р., відшкодування встановлюється записом до великої, книги громадського боргу трипроцентної ренти з капіталу, який дорівнює вісімнадцятикратному доходу, фіксованому у протоколах експертів або судових цінувальників...

3. Якщо колишні власники знов набули конфісковане у них майно, купивши його у держави безпосередньо або через довірених осіб, відшкодування встановлюється відповідно до реальної вартості сплачених державі грошей...

Відшкодування буде сплачено прямому спадкоємцеві, якщо він є, а в разі його немає — тому або тим з спадкоємців, які, згідно з вказівками сім'ї, зазнали втрат.

4. Якщо подібним же чином колишні власники вступили в володіння своїм конфіскованим майном після відкупу його назад безпосередньо у держави або у третіх осіб, встановлюється відшкодування, яке дорівнює відповідно потвердженій реальній вартості сплачених ними грошей.

Якщо спадкоємці колишнього власника самі безпосередньо знов придбали конфісковане в нього майно, відшкодування, на яке він має право, встановлюється таким же способом...

6. Для виконання вищевказаних положень міністр фінансів відкриває кредити на тридцять мільйонів франків трипроцентної ренти, які розподіляються таким способом:

В 1825 р.	— 6	млн.
„ 1826	„ — 6	„
„ 1827	„ — 6	„
„ 1828	„ — 6	„
„ 1829	„ — 4	„

«Moniteur» du 28 avril 1825.

3. ОРДОНАНСИ КАРЛА X ПРО ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ПРЕСИ

Ми, Карл, милістю божою король Франції і Наварри, всім тим, хто дане прочитає, — привіт.

На доповідь нашої ради міністрів наказуємо таке:

1. Свобода періодичної преси скасовується.
2. Приписи статей 1, 2 і 9 розділу першого закону від 21 жовтня 1814 р. лишаються в силі¹.

В силу цього всякий журнал і періодичне або напівперіодичне видання, яке виходить або має виходити, без різниці щодо його змісту, може з'явитись як у Парижі, так і в департаментах тільки з дозволу, одержаного від нас окремо авторами і видавцем. Дозвіл цей відновлюється кожні три місяці. Він може бути скасований...

Дано в нашому замку Сен-Клу 25 липня, в рік благодаті 1830, а нашого правління 6-й.

Карл.

«Moniteur» du 26 juillet 1830.

4. ОРДОНАНСИ КАРЛА X ПРО ЗМІНЕННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ

Ми, Карл, милістю божою король Франції і Наварри, всім тим, хто це прочитає, — привіт.

Вирішивши запобігти можливості повторення підступів, які зробили згубний вплив на діяльність виборчих колегій;

бажаючи в наслідок цього змінити, згідно з принципами конституційної хартії², виборчі правила, недосконалість яких дала себе відчутти на досвіді, —

вирішили за необхідне скористатися належним нам правом, для того щоб забезпечити актами, які виходять від нас, безпеку держави і придушення всяких дій, які зачіпають честь нашої корони.

Тому, у згоді з нашою радою, наказуємо:

§ 1. Згідно з статтями 15, 30 і 36 конституційної хартії, палата депутатів складатиметься тільки з депутатів департаментів.

§ 2. Виборчий ценз і ценз для обрання обчислюється за тими доходами, за якими виборець або вибрані особисто включені

¹ Закон 21 жовтня 1814 р. встановлював обов'язкову попередню цензуру для всіх видів друкованих творів.

² Себто конституції, «дарованої» в 1814 р. Людовіком XVIII (див. док. № 1).

як власники або користувачі до списку поземельного оподаткування і оподаткування з особистого рухомого майна...

§ 5. Виборчі колегії поділяються на районні і департаментські виборчі колегії...

§ 12. Голови секцій районних виборчих колегій призначаються префектом з числа виборців району...

§ 20. У виборчих колегіях всякі дискусії і декларації забороняються...

§ 27. Вибори в колегіях і в секціях колегій проводяться за абсолютною більшістю голосів...

Дано в Сен-Клу 25 липня, в рік благодаті 1830, а нашого правління 6-й.

Карл.

«Moniteur» du 26 juillet 1830.

5. ІДЕОЛОГІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ДВОРЯНСТВА В ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ (Жозеф де Местр про союз між церквою і дворянством як основу монархії Бурбонів)¹

Не дуже давно ми були свідками того, як ця така дорога для всієї Європи династія [династія Бурбонів], повалена раніше бурєю, яка мала надприродну силу, повстала знову завдяки чуду, за яким слідом прийдуть і інші чудеса, завдяки чуду, яке повинно переповнити серця французів побожністю і мужністю. Проте, величезним нещастям для цих останніх було б гадати, що революція закінчена і що тільки но піднята з землі колона вже остаточно поставлена на місце. Навпаки, необхідно мати на увазі, що дух революції в даний час незрівнянно сильніший і небезпечніший, ніж кілька років тому. Могутній узурпатор² використав його тільки в своїх власних інтересах. Своєю залізною рукою він умів придушувати дух революції і змушувати його служити своїй короні. Але відтоді як настали часи єднання, справедливості і миру³, злий дух знову втратив всякий страх: замість того, щоб бушувати в якомунебудь обмеженому місці, він знову створює тепер загальне заворушення, поширюючись на величезному просторі.

Я дозволю собі ще раз повторити, що нічого подібного французькій революції ніколи раніше не мало місця: вона по суті своїй є справою сатани. Вогонь цієї революції буде остаточно погашений тільки тоді, коли ствердиться протилежний їй принцип, і ніколи французи не займуть свого колишнього місця серед інших народів, поки до кінця не усвідомлять цієї істини...

Саме тепер, у цю епоху, дворянство Франції має можливість принести державі достойну жертву. Нехай воно, як у колишні часи, присвячує своїх синів вівтареві... У свій час саме церква збагатила і просвітила його, нехай же тепер дворянство поверне церкві все, що тільки зможе повернути: славу своїх великих імен, яка сприятиме збереженню стародавніх традицій і змусить масу людей

¹ Жозеф де Местр (1754—1821) — французький письменник, монархіст, який емігрував у період буржуазної революції у Франції в Росію і тут написав головні свої твори. (Книга «Про папу» написана автором у 1821 р.)

² Наполеон I.

³ Себто період реставрації

слухняно іти за тими прапорами, що їх нестимуть такі славні руки; час довершити усе, інше. Підтримуючи подібним способом церкву, французьке дворянство виплатить свій величезний борг Франції і разом з тим, можливо, самій Європі. На знак найглибшої поваги і найсильнішої уклінності перед його заслугами слід нагадати дворянству Франції, що французька революція, яку воно, поза всяким сумнівом, спокутало своєю кров'ю, проте була в значній мірі справою його ж власних рук. Доти, поки трон оточений справжньою аристократією, себто аристократією, готовою до самозабуття служити догматам нації, трон цей непохитний навіть тоді, коли на ньому сидять слабість і омана. Але якщо аристократія (баронат) стає еретичною, — немає для трону більше порятунку, хоча б його займали сам Людовік Святий або Карл Великий.

J. de Maistre, Du pape, p. 12—13, P. 1851.

6. ЛЕНІН ПРО ФРАНЦІЮ В 1815—1848 рр.

а.

... До Бурбонів 1815 року, до 1789 року монархія була у Франції феодальна, патріархальна. Після 1830 року монархія була буржуазна. А яка ж була монархія, про яку (на голову собі) заговорив Мартов, себто монархія 1815—1830 року? Ясно, що вона була «кроком на шляху перетворення у буржуазну монархію».

«Принципальні питання виборчої кампанії», Твори, т. XV, стор. 342.

б.

... Нє можна не згадати з цього приводу надзвичайно глибокого вказання Енгельса (у листі до Бернштейна від 27 серпня 1883 року) на значення переходу від монархії абсолютної до монархії конституційної. У той час як ліберали взагалі і російські к.-д. особливо бачать у такому переході прояв пресловутого «мирного» прогресу і гарантію такого, Енгельс вказав на історичну роль конституційної монархії, як форми держави, яка полегшує рішучу боротьбу феодалів і буржуазії. «Так само, — писав Енгельс, — як боротьба феодалізму з буржуазією не могла бути доведена до рішучого кінця в старій абсолютній монархії, а тільки в конституційній монархії (Англія, Франція 1789—1792 і 1815—1830 років), так і боротьба буржуазії з пролетаріатом може бути доведена до рішучого кінця тільки в республіці». Енгельс називає тут конституційною монархією, між іншим, і Францію 1816-го року, коли знаменита *Chambre introuvable*, чорносотенна, контрреволюційна палата лютувала і шаленіла в підтримці білого терору проти революції, напевно, не менше нашої Третьої Думи. Що це значить? Чи визнає Енгельс дійсно конституційними установами реакційні збори представників поміщиків і капіталістів, які [збори] підтримують абсолютизм у боротьбі з революцією? Ні. Це значить, що бувають історичні умови, коли установи, які

фальсифікують конституцію, розпалюють боротьбу за справжню конституцію і служать етапом у розвитку нових революційних криз.

• *«Про оцінку поточного моменту», Твори, т. XII, стор. 379.*

В.

Взагалі говорячи, під цим терміном [завершення буржуазно-демократичної революції] можна розуміти дві речі. Якщо його вживають в широкому розумінні, то під ним розуміють розв'язання об'єктивних історичних завдань буржуазної революції, «завершення» її, себто усунення самого ґрунту, здатного родити буржуазну революцію, завершення в сь о г о ц и к л у буржуазних революцій. У цьому розумінні, наприклад, у Франції буржуазно-демократична революція завершена була лише 1871-им роком (а почата в 1789 р.). Якщо ж уживають слово в вузькому розумінні, то мають на увазі революцію окрему, одну з буржуазних революцій, одну з «хвиль», якщо хочете, яка б'є старий режим, але не добиває його, не усуває ґрунту для дальших буржуазних революцій. У цьому розумінні революція 1848-го року у Німеччині була «завершена» в 1850 році або в 50-х роках, ні трохи не усунувши цим ґрунту для революційного піднесення 60-х років. Революція 1789 року у Франції була «завершена», скажемо, в 1794 році, ніяк не усунувши цим ґрунту для революцій 1830, 1848 років.

«Замітки публіциста», Твори, т. XIV, стор. 295.

7. БУРЖУАЗІЯ І ПРОЛЕТАРИАТ У ЛИПНЕВІ ДНІ 1830 р.

Королівський майдан був заповнений піхотою і кавалерією. Пройти було дуже важко, але все ж пройти було можна. Я пішов по вулиці Сент-Оноре і дістався до вулиці Пірамід. На всій віддалі не бракувало ні військ, ні громадян, окремі робітники були озброєні дрючками і кричали: «Хай живе хартія!» — прямо в лице солдатам. Жандармів зустрічали камінням, але в той же самий час лунали крики: «Хай живе армія!»

Було близько 8 години вечора (27 липня).

Недалеко від вулиці Пірамід (все на тій же вулиці Сент-Оноре) зібрався натовп громадян, робітників і буржуа, які палко і без всякого остраху обговорювали події... Нам пощастило все ж пробратися через Ринок якобінців, і ми дійшли до бульвару по вулиці Ля-Мішод'єр. Тут було менше зачинених крамниць і менше відчувалося тривоги на вулицях. Я пристав до натовпу, що складався переважно з робітників, і переконався в розмові з ними, що на завтра можна було сподіватися приєднання майже всього робітничого класу столиці і, з другого боку, того, що військові частини будуть бездіяльні...

На другий день, 28-го, я був на ногах з раннього ранку. Я озброївся саблею і двома пістолетами прикріпив до поясу кинджали і на голову, на грецький манір, одяг синій ковпак.

У цьому одязі я міг цілком зійти за ватажка партизанів, а це якраз було тим, що могло викликати довір'я робітників, на чолі яких я мав намір стати...

Так я дістався до мерії, яка містилася позаду церкви Св. Сульпіція. Тут збиралися національні гвардійці, чути було багато промов, але рішень не приймалось.

Загалом національні гвардійці говорили про необхідність підтримувати порядок. Це було добре, але цього було недосить, бо треба було братися за зброю.

Певний більше ніж будьколи, що треба було покладатись тільки на самих робітників, я повернувся в свою мерію. Тут чоловік 50 робітників, озброєних і беззбройних, ні про що інше не думали, як тільки про те, щоб виступати. Я став на чолі їх... Ми пройшли насамперед сусідніми вулицями, вибиваючи барабанами збір. Але це було зайве: буржуа ухвалили вже рішення захищатись, але за небагатьма окремими винятками не збиралися виходити з своїх жител...

Я рушив далі в напрямі до ратуші, яку знов захопили війська Карла X; останні панували над усіма вулицями, що оточували ратушу, і їх було занадто багато, щоб можна було спробувати одним ударом швидко закінчити всю справу; у наслідок цього нам довелося розсіпатися по найближчих вулицях і звідси відкрити по наших ворогах безперервний вогонь...

Було приблизно від 12 до 1 години дня, коли нас повідомили, що кірасири і лінійні війська готуються до того, щоб рушити по Сент-Антуанській вулиці. Ми в кількості 12 чоловік побігли, щоб сховатися на вулиці Жуї. До того моменту, коли кірасири підійшли сюди, вони були наполовину вже охоплені страхом; зустрінуті на протязі всієї Сент-Антуанської вулиці камінням і черепицею, вони пригиналися до своїх коней. Я наблизився і вистрілив майже в упор в одного з них; він упав з коня; це був лейтенант; в той же самий момент один молодий робітник років сімнадцяти, якому я щойно позичив один з моїх пістолетів, розрядив його в солдата, який упав мертвим.

Цей перший подвиг... підніс мій престиж у моєму кварталі і насамперед серед робітників, які вміють добре цінувати хоробрість. Я скористався цим для того, щоб примусити робітників і буржуа знімати каміння з бруку, переносити його у верхні поверхи будинків і споруджувати ту славетну барикаду Сент-Антуанської вулиці, яку пізніше вшанували увічненням на гравюрі.

Особливо я домагався того, щоб у будинках було зібрано як найбільше каміння. Цю справу я доручив першим робітникам, які попалися під руку. Люди ці, одягнені далеко не по-святковому, лякали трохи буржуа, які не відчиняли їм дверей; мені довелося піти самому для переговорів з ними. На кожному поверсі коло дверей їхніх квартир ми накидали достатню кількість каміння. Коли почався бій, буржуа добре зуміли найти йому пристосування і висловлювали нам свою подяку...

«Trois journées d'un bourgeois de Paris», p. 5 ff, Paris, 1830.

II. ПЕРІОД ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ 1830—1848 рр.)

8. К. МАРКС ПРО ЛИПНЕВУ МОНАРХІЮ

Після Липневої революції ліберальний банкір Лафітт, проводжаючи свого кума, герцога Орлеанського¹, у його тріумфальному поході до Ратуші, зауважив: «Відниніпанувати муть банкіри». Лафітт виказав таємницю революції.

При Луї-Філіппі панувала не вся французька буржуазія, а лише одна її фракція: банкіри, біржові та залізничні королі, власники вугільних копалень, залізних рудників і лісів, частина великого землеволодіня, яка примикала до них — так звана фінансова аристократія. Вона сиділа на троні, вона диктувала в палатах закони, вона роздавала державні посади, починаючи з міністерства і кінчаючи тютюновим бюро.

Власне промислова буржуазія становила частину офіційної опозиції, себто була представлена в палатах лише у вигляді меншості. Її опозиція ставала тим рішучіша, чим ясніше розвивалося самодержавство фінансової аристократії і чим більше сама вона уявляла, що після придушених в крові повстань 1832, 1834 і 1839 рр.² її панування над робітничим класом зміцнено...

Дрібна буржуазія в усіх її відмінах, а також селянство були зовсім усунені від участі в політичній владі. Нарешті в лавах офіційної опозиції або зовсім поза *paus légal*³ стояли ідеологічні представники і захисники вказаних класів, їх вчені, адвокати, лікарі і т. д., — коротше, їх так звані «таланти»...

Липнева монархія була ні чим іншим, як акціонерною компанією для експлуатації французького національного багатства; дивіденди її розподілялися між міністрами, палатами, 240 000 виборців і їх присними. Луї-Філіпп був директором цієї компанії, — Робером Макером⁴ на троні. Ця система постійно загрожувала небезпеками і шкодила інтересам торгівлі, промисловості, землеробства, судноплавства, інтересам промислової буржуазії, яка в липневі дні написала на своєму прапорі: «*gouvernement à bon marché*» [«дешевий уряд»].

«Класова боротьба у Франції», Вибрані твори, т. II, стор. 152—153, 155.

¹ Після перемоги Липневої революції герцог Орлеанський (Луї-Філіпп) був проголошений «намісником» королівства, а потім і королем. У міській ратуші засідав Тимчасовий уряд, який утворився після скинення Карла X.

² 5 червня 1832 р. у Парижі під час похорону республіканця — генерала Ламарка була зроблена невдала спроба повстання; 13—14 квітня 1834 р. знову зроблена була спроба повстання, яке було жорстоко придушене міністром внутрішніх справ Тьером («Різанина на вулиці Трансьонен»); 12 травня 1839 р. мала місце нова спроба повстання, організованого революційним «Товариством пір року».

³ *Paus légal* — буквально «легальна країна». Так називалась в епоху липневої монархії імуща меншість, яка мала виборче право, у протилежність широким колам населення, які цього виборчого права були позбавленні. — Р е д.

⁴ Робер Макер — тип спритного пройдисвіта з однієї французької комедії.

А. ЛІОНСЬКІ ПОВСТАННЯ 1831 і 1834 рр.

9. ВІДОЗВИ РОБІТНИКІВ НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ 1831 р.

а.

Друзі!

Коли стояло питання про повалення останнього уряду¹, нам були дані обіцянки, які потім ніколи не були виконані...

Збирання пожертв, яке робилося по домах і дало невеликі суми, лишилося в руках у тих, хто займався цим збиранням.

Так звані комітети громадського притулку є тільки порожніми словами, кинутими для засліплення тих, хто нездатний навіть судити, які вони в дійсності. Деякі з нас звертались туди, але нічого не могли добитись...

Товариші, треба з цим покінчити! Занадто довго нас водили за ніс. Друзі, будьмо стійкі, підтримаймо один одного і, якщо вистачить сили, скинемо гніт цього ганебного зброду, що складається з каналій і кар'єристів, які зробили революцію тільки з метою власного збагачення.

Froment, L'insurrection ouvrière de Lyon en 1831, p. 191, Paris, 1931.

б.

Повага до законів і влади! Прокляття безсоромним, які розкошують завдяки нашим стражданням і відмовляються коритись законам!.. Настала пора, коли режим буржуазної шаблі повинен бути зламаний... Треба покарати зрадників, які безустанно користуються своєю зброєю для придушення зовсім беззбройного, нездатного на кривду робітника. Нехай буде відданий вогню будинок або крамниця першого ж офіцера, який поведе проти народу загін національних гвардійців! Візьмімо його самого під приціл, і нехай він упаде мертвим!

«Révolution de 1848», v. XXIX, p. 72.

10. АНТИУРЯДОВА ПРОКЛАМАЦІЯ ШТАБУ ПОВСТАЛИХ

Ліонці!

Віроломна влада втратила фактично право на громадське довіря; нас відокремлює від неї бар'єр з трупів; всяка згода між нами стала тому неможливою.

Ліон, доблесно визволений своїми дітьми, повинен мати обраних ним самим нових представників влади, одяг яких не був би заплямований братерською кров'ю.

Наші захисники назвуть імена старших для головування в усіх корпораціях, зв'язаних з міським урядуванням і представництвом департаменту Рони.

¹ Себто уряду Карла X в Липневу революцію 1830 р.

Ліон матиме свої первинні збори, потреби народу провінції будуть, нарешті, почуті, буде організована нова громадянська гвардія!... Вистачить з нас шахрайства міністрів, які командують нами.

Солдати, ви були введені в обман; ідіть до нас, ваші поранені вам скажуть, чи брати ми один одному.

Національні гвардійці, накази, одержані вами від віроломних і користолобних людей, забруднили честь вашого мундира. Але серця у вас повинні бути французькими. Приєднайтесь до нас для підтримання порядку.

Ми певні, що при першому закликі всі ви будете на своїх постах.

Нехай усі чесні громадяни для відновлення довір'я поспішать відчинити свої крамниці і склади.

Радуга справжньої свободи сяє з сьогоднішнього ранку над нашим містом: нехай ніщо не затьмарить її блиску.

Хай живе справжня свобода!

Ліон, 23 листопада 1831 р.

За комісію робітників підписали:

Лакомб (синдик)

Фредерік (віце-президент)

Шарпантьє, Лашапель (синдики).

«*Monfalcon, Histoire des insurrections de Lyon en 1831 et en 1834, p. 88—89, Lyon, 1834.*

11. ВІДОЗВА ПРИБІЧНИКІВ ПРЕФЕКТА, СТАРОСТ ОКРЕМИХ СЕКЦІЙ ЛІОНА

Ліонці!

Ми, нижчепідписані, старости секцій, публічно протестуємо проти плаката, який щойно опублікований за підписом Лакомба (синдика), Шарпантьє, Фредеріка і Лашапеля і закликає до невизнання законної влади.

Ми закликаємо усіх робітників приєднатися до нас так само, як і громадян усіх класів суспільства, які є прибічниками миру і єднання, що повинні панувати серед усіх справжніх французів.

Бовердіно, Бувері, Фальконне, Бланше, Бертельє, Біоле, Карр'є, Бонар, Лаборі, Бре, Б. Жакоб, Шарньє, Ньель, Бюффард, Піго, Фарже.

Схвалено префектом Дю Моляром.

Ліон, 23 листопада 1831 р.

Monfalcon, Histoire des insurrections de Lyon en 1831 et en 1834, p. 76—77.

12. ПРОТОКОЛ ВЛАДИ ЛІОНА ПРО ЗАЙНЯТТЯ РОБІТНИКАМИ РАТУШІ І ЗМУШЕНИЙ ВІДСТУП УРЯДОВИХ ВІЙСЬК

Ми, нижчепідписані, префект Бюв'є Дю Моляр та ін., зібравшись у приміщенні префектури, оголошуємо і свідчимо таке:

1. Що в наслідок сумних подій, які мали місце в місті 21 і 22 цього місяця, усі військові сили, як жандармерія, так і національної гвардії... були змушені, щоб уникнути пролиття крові і страхіть громадянської війни, евакуювати о другій годині¹ ратушу, арсенал і пороховий погріб... і відступати за межу міста у передмістя Сен-Клер.

2. Що вказані вище особи були змушені дозволити зайняти ратушу повсталим, які всюди мали перевагу.

3. Що тепер цілковита дезорганізація панує в місті, що повстання захопило всю владу і закони в ньому безсилі.

Godart, Les événements de novembre 1831 à Lyon (стаття в «Révolution de 1848», № 143, стор. 219—220).

13. ВІДОЗВА ПРЕФЕКТА МІСТА ЛІОНА ДЮ МОЛЯРА

Ліонці! Кілька чоловік, позбавлених усякої опори, хочуть створити захватницьку владу поряд із законною владою магістратів, яка охороняє вас, або вірніше, хочуть зовсім знищити останню. Ліонці, чи потерпите ви це? Чи хочете ви знову впасти в анархію? Чи будете ви терпіти ярмо якоїсь купки бунтівників?..

Чесні робітники, які називали мене своїм батьком, допоможіть мені визволити місто від лих, які йому загрожують знову, щоб я міг зайнятися вашими ділами. Ви не повинні лишати без підтримки справи порядку, яка є вашою власною справою, бо без наявності порядку не може бути ніякої роботи. Наші внутрішні і зовнішні вороги радіють нашому розбратові і готуються його використати на свою вигоду.

Я віддаю такі розпорядження:

1) оскільки право на видання наказів надане виключно вищій владі, усі місця приймають до виконання тільки накази за печаткою префектури;

2) всі особи, які поширюють накази, що не йдуть від префектури, підлягають арештові і приведенню до префектури для з'ясування їхніх намірів;

3) закликаю усіх чесних громадян в ім'я врятування міста взятися за зброю, щоб забезпечити проведення заходів, яких я змушений буду вжити в інтересах порядку;

4) запрошую всіх доблесних громадян, здатних виконувати функції штабних офіцерів, запропонувати мені свої послуги.

Державний радник, префект департаменту Рони Дю Моляр.

Ліон, 23 листопада 1831 р.

Montalcon, Histoire des insurrections de Lyon en 1831 et en 1834, p. 90—91.

¹ О другій годині ранку 23 листопада 1831 р.

14. З РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ВІДОЗВИ ДО ЛІОНСЬКИХ РОБІТНИКІВ (25 листопада 1831 р.)

Чесні робітники, вам відомо, що ми маємо право на вашу повагу і довір'я. Ми перші піднесли голос на ваш захист; тільки три дні тому ми вказували фабрикантам на ту безодню, яка їх може поглинути, і з того часу ви бачите нас, що ми б'ємося у ваших лавах. Двоє з наших редакторів (Мішель — Анж Пер'є і Пекле) тяжко поранені, але і будучи на ложі страждань, вони безустанно висловлювали побажання блискучої перемоги вашій справі.

Відкиньте геть лукаві інсинуації, продовжуйте зберігати твердість і велич, якими захоплюються навіть ваші вороги, і ми зможемо сказати разом з вами:

«Віднині свобода буде дійсністю».

Froment, L'insurrection ouvrière de Lyon en 1831, p. 30.

15. ТРИВОГА БУРЖУАЗІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ЛІОНСЬКИМ ПОВСТАННЯМ 1831 р.

... Ліонське повстання відкрило важливу таємницю — внутрішню боротьбу, яка точиться в суспільстві між класом імущим і класом, який нічого не має...

Наше торговельне і промислове суспільство має свою язву, як і всі інші суспільства, ця язва — робітники. Немає фабрик без робітників; а з робітничим населенням, яке щодалі зростає і завжди перебуває в нужді, нема спокою для суспільства. Усуньте торгівлю, — і суспільство захиріє, зупиниться, помре; поживайте, розвивайте, збільшуйте торгівлю, і всі ви в той же час збільшите пролетарське населення (*une population prolétaire*. — Курсив в оригіналі), яке живе з дня на день і в якого найменший випадок може відібрати засоби до існування. Подивіться в кожному промисловому місті, яке є відносне число торговельно-промислового класу і класу робітничого, і ви будете налякані непропорційністю. Кожний фабрикант живе на своїй фабриці, як колоніальний плантатор серед своїх рабів, один проти ста, і ліонське повстання свого роду заколот на Сан-Домінго... Під середнім класом є населення пролетарів, яке хвилюється, і здригається, не знаючи, чого воно хоче, куди воно іде. Що йому до цього? Йому погано. Воно хоче змін. Ось де небезпека для сучасного суспільства, і звідси можуть вийти варвари, які його зруйнують... середній клас опинився б обдуреним, якби, захоплений якимись демагогічними принципами, він дав би по-дурному зброю і права своїм ворогам, якби він впустив пролетарський потік у національну гвардію, у муніципальні установи, у виборчі закони, у все, що є держава... Тут справа йде не про республіку, не про монархію, — справа йде про врятування суспільства. ...

«*Journal des débats*» du 8 décembre 1831 р. За перекладом, даним за «Архівом Маркса і Енгельса», т. III, стор. 88—89.

16. З СТАТУТУ ТОВАРИСТВА М'ЮТЮЕЛІСТІВ

Справедливість, порядок, братерство,
порада, допомога, підтримка.

У рік 1828, в день двадцять дев'ятого червня місяця, складені у формі акту асоціації і для того, щоб служити уставом, статуту м'ютюелізму або статуту обов'язків майстрів шовкоткацького виробництва.

Асоціація прибирає назву м'ютюелізму, що означає поводитися щодо інших так, як ти хочеш, щоб вони поводитися щодо тебе.

М'ютюелізм ґрунтується на справедливості, порядку і братерстві; ось ті якості, які повинні мати його члени. Метою м'ютюелізму є порада, допомога і підтримка. От обов'язки кожного з членів. Отже метою м'ютюелізму як його засновників, так і тих братів, що пізніше вступили в нього, буде:

1) повідомляти один одного чесно і відкрито, взаємно і до загальної відома відносно всього, що може бути корисним і необхідним у галузі їх професії;

2) подавати один одному допомогу, позичаючи по можливості інструменти і збираючи шляхом складки грошові суми в разі нещастя з кимнебудь з членів;

3) допомагати один одному уважним дружнім ставленням і порадами, вважаючи себе братами і поводячись по-братерському до самої смерті їх і їхніх дружин.

Позитивні наслідки м'ютюелізму занадто різноманітні, щоб можна було б тут зупинятися на них докладно. Вони будуть предметом промов і співбесіди, проведення яких покладається головним чином на керівників і радників низових осередків (малих лож), а також на інспекторів.

В цілях укріплення, упорядкування і увічнення м'ютюелізму основами його визнаються непорушна таємниця щодо сторонніх і виконання всіх принципів і статей повністю. Засновники і брати, прийняті згодом, повинні при остаточному прийнятті їх до спілки дати клятву додержувати таємниці і зберігати вірність таким статтям статуту...

L. Blanc, Histoire de dix ans, v. IV, p. 493—494, 1846.

17. ПРОТЕСТ М'ЮТЮЕЛІСТІВ ПРОТИ ЗАКРИТТЯ ІХ ТОВАРИСТВА

Товариство м'ютюелістів м. Ліона, яке добровільно поставило себе поза політикою, гадало, що йому не загрожують ніякі агресивні дії з боку представників влади, поки видання закону проти асоціацій не виявило, як помилялося товариство щодо цього. Потворний закон, продукт найдикішого вандалізму, топчучи найсвятіші права, приписує членам товариства розірвати зв'язки, які скріпляють їх, і припинити спільну діяльність! М'ютюелістам довелось обговорити це питання на нараді...

М'ютюелісти висловлюють протест проти згубного для свободи закону про асоціації і заявляють, що вони ніколи не схилять

голови під притуплюючим ярмом і що діяльність їх спілок зовсім не припиниться. Спираючись на найнедоторканніше з прав — право жити, працюючи, вони з усією енергією, властивою вільним людям, зможуть дати належну відсіч усім грубим спробам і не зупиняться ні перед якими жертвами для оборони права, якого у них не могла б відібрати жодна людська влада.

Monfalcon, Histoire des Insurrections de Lyon en 1831 et en 1834, p. 211—212.

18. ВІДОЗВА ПОВСТАЛИХ ТКАЧІВ (8 квітня 1834 р.)

Громадяни!

Зухвалість нашого уряду все ще не слабшає: він сподівається прикрити таким шляхом свою слабкість, але помиляється: народ став зараз занадто проникливий.

А втім хіба йому не відомо, що вся Франція покинула уряд напризволяще і що немає жодної чесної людини, незалежно від становища, яке вона займає, будь то фабрикант чи робітник, громадянин чи солдат, яка б насмілилась одверто стати на його захист!..

Тепер закон проти асоціації обговорюється в палаті перів. Ми всі знаємо, що він буде негайно затверджений, і скоро ми побачимо його розклеєним на наших вулицях. Ви бачите, громадяни, що вони хочуть знищити не тільки нашу національну гордість і свободу, але що вони заміряються і на саме життя та існування всіх нас. Скасовуючи право асоціації, вони хочуть перешкодити робітникам підтримувати один одного в нужді і подавати взаємну підтримку в тяжкій долі!..

Народ справедливий, народ добрий; ті, хто приписують йому ідеї жадоби крові і руйнації, — безчесні наклепники; але ті, які відмовляють в правах і хлібі, — найтяжчі злочинці.

Робітники і солдати, ви всі діти героїчної Франції, чи будете ви покірливо переносити лиха, які вам загрожують, чи погодитесь ви схилити свої голови під ганебним ярмом, яке готують для вашої країни! Ні, у ваших жилах тече французька кров, у ваших грудях б'ється французьке серце. Ви не можете тому уподібнитися ганебним рабам.

Ви всі діятимете спільно, щоб врятувати Францію і повернути їй звання першої з націй.

Monfalcon, Histoire des Insurrections de Lyon en 1831 et en 1834, p. 226—227.

19. З ЛИСТА МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ ТЬЕРА ПРЕФЕКТОВІ ДЕПАРТАМЕНТУ РОНИ

Париж, неділя, 13 квітня, 7^{1/2} годин ранку

Пане префекте!

Я не знаю, як мені хвалити вас усіх за вашу поведінку. Франція повинна висловити вам усім палку вдячність. Але треба чинити опір до кінця, бо ви втратите за одну мить усе вами досягнене, якщо евакуюєте Ліон...

Ваш лист від 11-го мене заспокоює, а лист від 10-го нас надзвичайно стурбував. Повторюю, вам треба триматись до кінця. Ви вагаєтесь при застосуванні засобів руйнування, і ви праві, але якщо ці засоби необхідні для збереження життя наших солдатів і захисту наших позицій, слід застосовувати їх без всякого вагання; подумайте про те, які засоби доведеться застосовувати мені пізніше, коли в разі залишення Ліона я буду змушений знову зайняти місто після облоги...

Halévy D., Le courrier de M. Thiers, p. 55—56, P. 1921.

20. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛІОНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

... тим часом як природно-науковий світогляд міг розвиватися лише в міру того, як дослідження давали відповідні позитивні знання, — вже значно раніше відбулися історичні події, які обумовили собою рішучий поворот у розумінні історії. В 1831 р. в Ліоні сталося перше робітниче повстання; з 1838 до 1842 року перший національний робітничий рух, рух англійських чартистів, досяг свого апогею. Класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом стала займати перше місце в історії більш розвинених країн Європи...

«Анти-Дюрінг», Твори, т. XIV, стор. 25.

Б. РОБІТНИЧІ ТАЄМНІ ТОВАРИСТВА 30-х РОКІВ ХІХ в.

21. З ІНСТРУКЦІЙ ПРО ПРИЙОМ ДО ЧЛЕНІВ «ТОВАРИСТВА СІМЕЙ»¹

(Голова ставить питання вступаючому в члени товариства. Останнього вводять в кімнату з зав'язаними очима. Інструкція вказує бажані відповіді.)

1. Що ти думаєш про теперішній уряд? — Що він є зрадником і народу і країни.

2. У чийх інтересах він діє? — В інтересах невеликої кількості привілейованих.

3. Хто тепер є аристократами? — Грошові мішки, банкіри, гуртові постачальники, монополісти, великі земельні власники, спекулянти на біржах, одне слово — експлуататори, які жириють коштом народу...

6. Чим замінені честь, чесність, добродійність? — Грішми...

10. Що таке народ? — Народ це сукупність громадян, які працюють.

11. Як поводитьься закон з народом? — Закон його вважає рабом.

12. Яка доля бідняка при уряді багатіїв? — Доля бідняка подібна долі рабів або негрів, його життя зіткане з злиднів, втоми і страждань.

¹ Так називалося таємне товариство, засноване *Огюстом Бланкі* (1805—1881) в 1835 р. Товариство це нараховувало до 1 200 членів, переважно робітників, і було розгромлене поліцією в 1836 р.

13. Який принцип повинен лежати в основі правильного суспільства? — Рівність.

14. Які повинні бути права громадянина в добре налагодженій країні? — Право на існування, безплатна освіта, право брати участь в уряді... його обов'язки — відданість суспільству і братерство щодо своїх співгромадян.

15. Чи треба зробити політичну або соціальну революцію? — Треба зробити соціальну революцію.

Голова. Чи говорив тобі громадянин, який тобі відкрив таємницю, про мету нашої діяльності? Цю мету ти міг розгадати вже з наших питань; пояснимо її ясніше в кількох словах. Ми вступили в співтовариство з тим, щоб з найбільшим успіхом боротися проти тиранії гнобителів нашої країни, політика яких полягає в тому, щоб тримати народ в неучтві і в роз'єднанні; отже, наш обов'язок поширювати освіту і збирати воедино сили народу. Наші тирані заборонили і пресу і асоціації, тому ми мусимо об'єднатися з більшими ніж будьколи обережностями і замінити пресу усною пропагандою, бо, як ти цілком правильно гадаєш, тої зброї, яка заборонена нашими гнобителями, вони бояться найбільше, і ми повинні нею скористатися в першу чергу. Кожному членові доручається поширювати всіма можливими засобами республіканські вчення, одне слово, провадити активну, невтомну пропаганду. Чи обіцяєш ти для цього до наших зусиль приєднати свої?

Пізніше, коли настане година, ми візьмемося за зброю, щоб скинути уряд, який є зрадником батьківщини. Чи будеш ти з нами в той день? Обміркуй добре цю небезпечну справу: наші вороги могутні; у них — армія, багатства, підтримка закордонних королів; вони панують за допомогою терору. А ми, бідні пролетарі, маємо лише нашу мужність і безперечне право. Чи маєш ти досить сили для подолання цього?

Чи вирішив ти вмерти із зброєю в руках за справу людства, коли буде дано сигнал до боротьби?

Встань, громадянине! Ти повинен дати клятву: «Я клянусь не розкривати нікому, навіть найближчим родичам, те, що говорилося або робилося в нашому оточенні; я клянусь коритися законам асоціації, клянусь ненавидіти і помститися зрадникам, які проникли в наше оточення, клянусь любити і допомагати моїм братам і пожертвувати свободою і життям для торжества нашої святої справи». Громадянине, оголошуємо тебе членом нашого товариства, сідай.

Affaires des 12 et 13 mai 1839. Rapport fait à la Cour (des pairs) par M. Ménilhou, p. 18—19, Paris, 1839.

22. ВІДОЗВА КОМІТЕТУ «ТОВАРИСТВА ПІР РОКУ»¹ В ДЕНЬ ПОВСТАННЯ 12 ТРАВНЯ 1839 р.

До зброї, громадяни!

Настала фатальна година для гнобителів. Мерзенний тиран Тюїльрі глузує з того, що народ мучительно страждає від голоду. Але міра злочинів переповнилась, за народ, нарешті, помстяться.

¹ Так називалося засноване Бланкі в 1837 р. нове таємне товариство.

Францію зрадили, кров наших задушених братів волає до вас про помсту; нехай вона буде жаклива, бо вона прийшла надто пізно. Нехай загине, нарешті, експлуатація і нехай запанує триумфуюча рівність на уламках поваленої королівської влади і аристократії.

Тимчасовий уряд обрав воєнних вождів для керівництва боєм; ці вожді вийшли з ваших рядів; ідіть за ними, вони поведуть до перемоги.

Призначені:

Огюст Бланкі — головнокомандувачем.

Барбес, Мартен-Бернар, Кіньо, Мейар, Петре — начальниками дивізій республіканської армії.

Прокинься, народе! І твої вороги зникнуть, як пил перед ураганом. Бий, знищуй без жалю підлих сатрапів, добровільних співучасників тиранії; простягни руку тим солдатам, які, будучи вихідцями з твого оточення, не обернуть проти тебе батьковбивчої зброї.

Вперед! Хай живе республіка!

Члени тимчасового уряду: Барбес, Вуанед'Аржансон, Огюст Бланкі, Ламенне, Мартен-Бернар, Дюбоск, Лапонере.

Париж, 12 травня 1839 р.

Affaires de 12 et 13 mai, p. 72—73.

23. «ТОВАРИСТВО ПРАЦІВНИКІВ-ЕГАЛІТАРІВ»¹

а. З статуту товариства працівників-егалітарів

Ст. 1. Товариство працівників-егалітарів поділяється на верстати² (*métiers*), які складаються кожний з 7 громадян. Керівник верстата зветься робітником.

Ст. 2. Верстати групуються по майстернях, майстерні — по фабриках, фабрики — по відділах.

Ст. 3. Кожен відділ має свою назву; розрізняються по порядкових номерах фабрики того ж самого відділу, майстерні тієї самої фабрики, верстати тієї самої майстерні і громадяни того самого верстата...

Ст. 5. Комітетові належить верховне керівництво асоціацією; від нього самого йдуть всі накази і всі загальні інструкції; він керує при посередництві своїх агентів.

Ст. 6. Склад Комітету невідомий всім працівникам-егалітарям, за винятком начальників відділів; тільки в момент атаки, і тільки тоді, комітет виявить себе всій асоціації і виступить на чолі закликаних битися громадян.

б. З програми («Profession de foi») нового керівництва товариством

Мета, якої ми прагнемо, є реальна рівність, здійснювана за допомогою спільності благ. Сильна, віддана справі народна диктатура уявляється нам

¹ Робітники, які перебували під впливом бабувістів, таємне товариство, засноване в Парижі після провалу «Товариства пір року».

необхідною для змінення наших звичаїв, подолання перешкод і, нарешті, для розчищення шляхів, які повинні будуть привести нас до застосування цього принципу. Люди, яких ми обираємо, щоб поширити мудро, таємно, без прояву честолюбства і похвальби учення про рівність і щоб реалізувати це вчення в певний день за допомогою всіх засобів, які є в людській владі, є людьми моральними, скромними, хоробрими і відданими народній справі...

Attentat du 15 octobre 1840, Rapport fait à la Cour des paires par M. le baron Girod, Paris, Impr. royale 1841, p. 57—63.

В. УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ

30—40-х РОКІВ ХІХ в.

24. УРИВКИ З ТВОРІВ Ш. ФУР'Є¹

а. Пороки цивілізації

Минуло тільки одно століття з того часу, як ми вступили в третю фазу цивілізації, але в силу колосального прогресу промисловості фаза ця протягом короткого проміжку часу дуже швидко посунулася вперед, отже тепер вона виступає за свої природні межі. У нас занадто багато матеріалів для такого невисокого ступеня розвитку, і через те що ці матеріали не дістають свого природного застосування, то в соціальному механізмі утворюються надмірне перевантаження і безладдя. Звідси в результаті відбувається заворушення, яке порушує його правильне діяння; воно розвиває в ньому шкідливі властивості, симптоми втоми — наслідки диспропорції, яка панує між нашими способами виробництва і низьким ступенем розвитку, яким вони застосовуються.

Для так мало розвиненої цивілізації, яка утрималася на третій фазі, у нас занадто велике виробництво; цивілізації неодмінно треба піднятися принаймні до четвертої фази; саме завдяки цьому відставанню спостерігаються характерні риси надмірного багатства і занепаду, найразючіші прояви яких я зараз перелічу.

У відповідь на хвастливі заяви про удосконалення я зараз вкажу на факти очевидного виродження, і до того факти дуже свіжі.

1. Політична централізація. Капітали перетворені в бездонні прірви, які поглинають усі джерела, ведуть усіх багатіїв до ажіотажу і примушують чимраз більше нехтувати землею.

2. Прогрес фіскальної системи. Системи здирства, посереднього банкрутства, довготермінових кредитів, умілість пожирати майбутнє. Неккер² в 1788 р. не знав, як справитися

¹ Шарль Фур'є (1772—1837) — один з великих соціалістів-утопістів, система якого виникла в перший, нерозвинений період боротьби між пролетаріатом і буржуазією — в перші десятиріччя ХІХ в., але значно поширилась і стала відома тільки в 30—40-х роках. Маркс і Енгельс, не раз викриваючи слабкі сторони вчення Фур'є, проте, підкреслювали, що критика цивілізації, дана Фур'є... «виступає у всій своїй геніальності» (Е.нгельс).

² Міністр фінансів Людовіка ХVІ.

з 50 млн. щорічного дефіциту; тепер не посоромилися б обтяжити бюджет 1788 р. дефіцитом не в 50, а в 500 млн...

6. Пограбування общин, підло компенсоване шляхом посередніх податків, які обтяжують промисловість, викликають незадоволення міського населення і приводять до всякого роду шахрайств, всякого роду легальної торгівлі отрутами.

7. Розбещеність судових установ, посередня відмова у правосудді біднякові, ріст процесів у справі поділу майна і заплутаність законів, щодалі більше безпорадних. Вони стають німі, перед постачальником, який вкрав, за його власним зізнанням, 76 млн., вони неблаганні до бідного Еліссандо, який украв капусту: останній засуджується на смерть.

8. Нестійкість установ, які безсилі з цієї причини навіть у тих випадках, коли вони доцільні, і які роздираються суперечностями в силу абсолютної відсутності правильних методів роботи у всіх галузях управління. Не вміють навіть зробити правильний поділ території, заснований на загальних вигодах, не існує ніяких правил для проведення цієї операції...

10. Міжособна війна, розбрат, що живиться темнотою соціальної політики, яка не вміє знайти будьякий засіб для примирення шляхом дійсного і поступового прогресу...

11. Спадковість пороку, звичай переймати пороки, запроваджені переможеною партією, як, наприклад, лотереї, публічні гри та інші обурливі засоби для стягання податків...

13. Прогрес духу меркантилізму: ажіотаж, який став при владі, який сміється над законами, силою захоплює всі плоди промисловості, поділяє владу з урядом і поширює всюди азарт грача.

14. Протегування торгівлі в міру її псування. Марсель буде кораблі для полонення христیان і заселення ними африканських в'язниць; у Нанті є фабрики знярядь страти для негрів, торгівля якими провадиться всупереч законам; інші міста заводять порядки англійських каторжних в'язниць, де люди працюють 16 годин з перервою на одну лише хвилину; чим більше зростає неподобство, тим більшим протегуванням воно користується.

15. Скандали в промисловості: прогрес терпимої фальсифікації, почастишання криз або достатку, який приводить до депресії; відмова від збирання винограду для того, щоб вигідніше продати наявні бочки вина; перешкоди для благодійності, заподіювані настійливим вимаганням мит з боку збирачів податків, що приводить до відмовлення жертвувачів від дарування...

17. Нрави епохи Тіверія¹: шпигунство, яке охоплює всіх аж до останнього солдата, таємні доноси, видимий прогрес лицемірства, підлоти і пороків, властивих духові окремої групи.

18. Якобінська спадщина: партії, які боролися з нею, сприйняли її тактику, вміння утворювати змови і зводити наклепи зробилося загальним явищем, відібрало у сучасних людей і ту невелику частку благородства, яка в них ще лишилась...

¹ Римський імператор (I вік нашої ери).

21. Руїнницька тактика, яка подвоєє лиха, викликані війною і відроджує варварські звичаї: вандеї, гверилми¹, ландштурми², озброєння дітей і жінок...

Fourier, *Le nouveau monde industriel et sociétaire* ³, p. 418—421, 1848.

6. Таблиця непродуктивної частини населення в цивілізації

Домашні паразити	Соціальні паразити	Побічні паразити
1. Жінки.	4. Армії суходільні і морські.	9. Гулящі за законом.
2. Діти.	5. Агенти по збиранню податків.	10. Софісти.
3. Прислуга.	6. Фабриканти.	11. Нероби.
	7. Комерсанти і купці.	12. Відступники.
	8. Агенти транспорту.	
	Агенти позитивного руйнування.	
	Агенти негативного виробництва.	

Fourier, *Théorie de l'Unité Universelle* ⁴, v. III, p. 174, P. 1841.

в. Про асоціацію

Наш вік, передчуваючи настання асоціації, наближається до неї повільними і хиткими кроками, він не довіряє своїм імпульсам, які обіцяють йому велике відкриття. Він мріє про соціалізм, не наслідуючись взятися за випробування засобів до його досягнення, він ніколи не думав про таку альтернативу:

Існують тільки дві системи праці: система роздрібності або роботи ізольованими сімейними осередками, як це спостерігається нині, і система асоціації.

Бог може вибирати для провадження людських робіт тільки між групами і індивідуумами, — між громадською і комбінованою роботою і роботою відокремленою, неузгодженою. Про цей принцип ніколи не слід забувати...

Ми бачимо, як з'являються в цивілізації перші проблески асоціації, але асоціації тільки матеріальної, підказуваної інстинктом, а не наукою. Інстинкт, здоровий розум підказують 100 сільським сім'ям, що збудування й утримання одної пекарні обійдеться дешевше, ніж спорудження сотні маленьких печей для кожної окремої сім'ї, і що 2—3 досвідчених пекарів випечуть кращий хліб, ніж 100 господинь, з яких половина не обізнана з правилами раціонального випікання хліба.

Здоровий розум підказав жителям нашої півночі, що коли кожна сім'я варитиме своє пиво окремо, то воно коштуватиме дорожче за найкраще вино. Організатори спільних їдалень, офіцерських зібрань і т. д. чудово розуміють, що утримання одної спіль-

¹ Кроволитні партизанські війни в Іспанії.

² Народне ополчення 1812—1813 рр. в Німеччині.

³ Написано в 1828 р.

⁴ Написано в 1822 р.

ної кухні, де їжа готується на 30 чоловік, вигідніше, ніж утримання 30 окремих кухонь...

Справжня асоціація піде по трьох протилежних шляхах: 1) вона буде релігійною щодо переконання, щодо визнання високої мудрості господа... 2) у протилежність духові комунізму, в асоціації буде укріплятися почуття власності: пролетарі будуть домагатися купівлі акцій, які дають їм право голосу при розгляді справ; це право надаватиметься багатьма іншими шляхами для того, щоб не наслідувати систему цивілізованих, які зважають не стільки на заслуги кожного кандидата, скільки на вагу його гаманця; 3) щодо шлюбу, то ми вже бачили, що з часом форми шлюбу зміняться, але самий шлюб не буде скасований; і то ці зміни проводитимуться в порядку поступовності і лише після санкції чотирьох об'єднаних класів: уряду, духівництва, батьків і чоловіків...

У соціетарному устрої, який замінить цивілізацію, не буде місця ученням філософів, які проповідують здержання, рівність та ін. Чим палкіше і чистіше проявлятимуться пристрасті, чим яскравіші і численніші вони будуть, тим краще для асоціації. Не треба змінити природу пристрастей, даних людині богом, треба лише дати їм справжній напрям... У соціетарному устрої зможуть проявлятися всі пристрасті в тому вигляді, як вони були дані людині творцем, при чому ніхто не сперечатиметься, чи був бог правий, наділивши ними людину...

Fourier, Le nouveau monde industriel et sociétaire.

г. Фаланга і фаланстер

Нерівність — ось та основа, яка повинна покласти край усім філософським химерам. Досить припустити хоча б тень рівності в матеріальних умовах членів фаланги, щоб порушилась взаємна доброзичливість. Якщо ніхто з учасників фаланги не матиме великої маєтності, ніхто не захоче, щоб його коштами користувалися бідніші члени та їхні діти. Усі повинні будуть дбати про заробіток, тремтіти над ним, у всіх розвинеться зажерливість, яка вбиває всякий прояв великодушності.

Але, якщо в групі будуть багаті члени, вони задовольняться тим дивідендом, який припаде на них як проценти на їх акції і капітали; вони будуть щедрі і незацікавлені в одержанні дивідендів.

Багатий у Гармонії буде цілком задоволений тим, що дістав доступ до привабливої для нього праці, де його оточують віддані і зацікавлені в улюбленій ним справі співробітники. Він навіть охоче відмовився б від одержання обов'язкового мінімуму при розподілі дивіденду.

Взагалі необхідно складати фалангу з осіб, які сильно різняться в усіх відношеннях, в тому числі і матеріальному. Та фаланга досягне найдосконалішої Гармонії, в якій нерівність капіталів буде найсильніша.

З цього виходить, що настільки рекомендований софістами добір осіб, які стоять на однаковому рівні матеріального добробуту, суперечить природі людини. Крайня нерівність — колосальне багатство в одних і абсолютна бідність в інших — от одне з могутніх

джерел Гармонії; звичайно, бідність потребує гарантії мінімуму засобів існування, який є основою соціального миру.

Fourier, Théorie de l'Unité Universelle, v. IV, p. 510—511, P. 1841.

У кожній асоціації треба поділити учасників на групи, однакові по своєму смаку і нахилах... з тим розрахунком, щоб найповніше розвинути здатності кожного члена і дати можливість виявитися змагання, неминучому при методичному з'єднанні контрастів.

Змагання, удосконалення праці і вигоди, що впливають з цього, ростуть по мірі того, як збільшується правильність і поступовність у розподілі груп по схильностях і в складенні з цих груп серій.

Ibid., v. III, p. 509.

Будівля, в якій живе фаланга, не схожа ні на одну з наших будівель, як міських, так і сільських; для Гармонії, яка складається з 1600 чоловік, не підійшла б ні одна з наших будівель... Якщо для початку буде заснована маленька Гармонія, розрахована на 200—300 чоловік, то, мабуть, її якнебудь можна буде оселити в якомунебудь монастирі або палаці...

Центральна частина палаца або фаланстера призначається для безшумних функцій, які потребують спокою, — для їдалень, біржових або інших зборів, бібліотеки, наукових занять і т. п.

В одному крилі будівель повинні бути зосереджені всі майстерні, які працюють з шумом, як, наприклад, кузня, столярня, слюсарня майстерні; там же повинні бути розташовані і всі дитячі майстерні, бо діти дуже люблять шум не тільки в роботі, але навіть і в музиці. Такий прийом позбавить мешканців фаланстера незручностей, що їх відчуває населення великих міст... У другому крилі повинен бути влаштований «караван-сарай» [готель], там розташовані бальні зали і приміщення для приїжджих; таке розташування зручне тим, що при ньому не заважається центральна частина фаланстера і не порушується правильний перебіг господарського життя фаланги...

Ibid., p. 457—458.

При вступі кожного члена в фалангу провадиться оцінка всіх земель, машин, матеріалів, меблів і обстанови, які він з собою вносить, готівкою.

Правління видає кожному членові акції або купони акцій, вартість яких еквівалентна зробленому членом внескові. Можна бути членом фаланги, не будучи акціонером; можна також бути акціонером, не беручи ніякої активної участі в фаланзі. У цьому останньому випадку не можна одержати дивідендів, які припадають на працю і талант.

Річний зиск поділяється на три нерівні частини таким способом:

⁵/₁₂ активним учасникам роботи;

⁴/₁₂ на частку акційного капіталу;

³/₁₂ на частку теоретичних і практичних знань,

Таким чином, всякий може брати участь у зиску відповідно до своїх даних і здібностей...

Ibid., p. 444—445.

До того часу, поки великі і малі світу цього будуть пройняті взаємною ненавистю, всяка свобода буде лише яблуком нового розбрату. Єдиний засіб викликати щире тяжіння різних класових груп — зацікавити їх досягненням одної спільної мети, інакше кажучи, асоціювати їх в індустрії. Фермер або орендар, який одержує свою частку пропорційно врожаєві, буде старатися, щоб врожай цей, який належить хазяїнові, був можливо багатший, бо, якщо хазяїн одержить мало, то і фермер одержить відповідно меншу частку.

Таким чином, таємниця єдності інтересів — в асоціації. Всі класи суспільства, асоційовані і об'єднані спільністю інтересів, забудуть взаємну ненависть, тим більш, що народові, захопленому привабливістю роботи, не доведеться нидіти від важкості її, а багаті перестануть зневажати фізичну працю, в якій вони самі братимуть участь. Тут кінчилися б заздрощі бідних до багатих, які не сіють, а тільки жнуть; не стало б більше ні бідних, ні нероб, і класова незгода зникла б із зникненням причин, які її породжували.

Ibid., v. II, p. 173.

25. Е. КАБЕ¹ ПРО ПРИНЦИПИ І ВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ

Не з сьогоднішнього тільки дня народ прагне до революцій: з заснування світу не минало й року, коли якийнебудь народ не відчував необхідності скинути гніт аристократії, для того щоб відвоювати собі свої природні права. І все ж, як мало відбулося революцій, порівняно з тими, які замишлялись, і як мало мали успіху революції, які відбулися, яка невелика кількість їх досягла своєї мети і не була пізніше перекручена і знищена аристократією...

Але якби насильство мало успіх, чи справедливо було утиснути аристократію і багатих? Ні, бо в насильстві немає необхідності. Багаті такі ж люди, як і бідняки; як і останні, вони наші брати; вони утворюють велику і прекрасну частину людства. Безсумнівно треба перешкодити їм гнобити інших, але не слід гнобити їх сильніше, ніж вони гнобили нас. Комунізм, метою якого є благоденство всіх людей, не повинен з самого початку відлякувати значну їх частину. Ми не повинні також їх ненавидіти, бо їх забобони і пороки в такій же мірі, як недосконаlostі і пороки бідняків, є наслідком поганого виховання і поганої суспільної організації, бо погана організація — це сатана, який однаково розбещує всіх людей; і треба їх усіх звільнити від неї, а не спалювати для вигнання демона, подібно до того, як Ісус Христос з'явився не для того, щоб знищити багатих, а повернути їх, проповідуючи лише знищення багатства і злиднів...

¹ Кабе Етьєн — французький соціаліст-утопіст (1788—1856)

Як же примусити аристократію прийняти принципи комунізму? Так, як це зробив Ісус Христос, шляхом проповіді і преси, дискутуючи, умовляючи, переконуючи багатих і бідних, поки всі вони — народ, виборці, законодавці і правителі — увірують у принципи комунізму...

За роботу ж, за роботу, ви всі, багаті і бідні, всі, хто увірував у комунізм. Зберіть усі думки і докази, які можуть полегшити навернення інших. Я розпочав, інші виконають це краще за мене... Не треба змов, конспіративних спілок, завжди схильних до нетерплячості і розладу. Ніяких потайних думок, тільки дискусії...

Але якщо аристократи не захочуть прийняти принципів комунізму? Це неможливо! Якщо комунізм — хімера, досить бути дискусії, щоб розправитись з ним по заслугах, і народ сам одвернеться від нього, щоб прийняти іншу систему. Але якщо ця доктрина — сама істина, вона набуде численних прибічників серед народу, серед учених, серед аристократії... За комунізмом майбутнє, воно забезпечене йому могутністю розуму й істини... Мое переконання в цьому відношенні остільки глибоке, що якби я тримав революцію у себе в кулаці, я нізащо не розкрив би його, хоча б мені довелося вмерти у вигнанні — такі мої принципи комунізму.

Cabet, Voyage en Icarie, p. 561—565, Paris, 1848.

26. Т. ДЕЗАМІ¹. КОРОТКИЙ ВИКЛАД ОРГАНІЧНОЇ ЧАСТИНИ КНИГИ «КОДЕКС СПІЛЬНОСТІ»

Ст. 1. Усі люди, незалежно від того, до якої раси вони належать, який колір шкіри мають і в якому кліматі жили або живуть, будуть жити подібно до братів.

Ст. 2. Ніхто не володіє індивідуально нічим, за винятком предметів домашнього вжитку.

Ст. 3. Община має одне і єдине надбання. Це надбання складається з сполучених багатств усіх комун.

Ст. 4. Центральне управління маєтностями стежитиме з якнайбільшою пильністю за тим, щоб усі комуні перебували постійно в стані однакового достатку...

Ст. 5. Усі доходи, всі багатства общини перебуватимуть завжди і постійно в розпорядженні всіх. Кожний може цілком вільно і широко черпати з загального надбання все те, що йому потрібно, себто черпати все не обхідне, корисне і приємне.

Ст. 6. Усі роботи, які переслідують громадську користь, є громадськими функціями. Община оголошує їх однаково почесними.

Ст. 7. Кожна здорова людина (чоловік, жінка або дитина) запрошуються вільно взяти на себе виконання тих або інших обов'язків, з тим щоб дати общині допомогу своєю активністю і своїми знаннями, себто своїми фізичними й інтелектуальними силами...

Ст. 8. Община знає тільки рівність...

¹ Теодор Дезамі — французький соціаліст-утопіст (1803—1850), який висував на відміну від Кабе ідею насильного соціального перевороту.

Закони економічні і закони розподілу

Ст. 1. Світ поділяється між комунами, територія яких повинна бути по можливості рівною, правильною і зведеною до одного місця. Всі комуни з'єднуються між собою, з тим щоб утворити перший центр управління, який зветься національною общиною, а далі — другий, який зветься загальнолюдською общиною (communauté humanitaire)...

Ст. 3. Всі комуни постійно зноситимуться, брататимуться одна з одною або за допомогою обміну продуктами, або шляхом громадських послуг, або шляхом частих і різноманітних святкувань, для яких всі вони позмінно даватимуть місце:

Ст. 4. Роздрібнене домашнє господарство замінюється господарством общинним. Кожна комуна має тільки одну єдину кухню.

Споживання їжі, праця, навчання, гри провадяться спільно. Кожна доросла людина (чоловік або жінка) має окреме житло. Маленькі діти сплять у спільних дортуарах.

Промислові й сільськогосподарські закони

Ст. 1. Роботи провадитимуться в громадських майстернях на основах розподілу праці.

Ст. 2. Розум общинного устрою буде скерований на те, щоб постійно поліпшувати машини і винаходити нові з метою зменшити працю і зробити її дедалі легшою, здоровшою і привабливішою.

Ст. 3. Всі майстерні утримуватимуться в такому стані, що вони не залишатимуть бажати нічого кращого щодо гігієни, зручності, краси і привабливості.

Ст. 4. Аналогічні заходи будуть проведені також і в галузі сільськогосподарської праці.

Локомотиві і переносні, непромокальні намети будуть у числі тих поліпшень, які будуть запроваджені.

Ст. 5. Промислові армії будуть організовані на всій земній кулі для проведення величезних робіт по обробітку землі, насадженню лісу, іригації, будівництву каналів і залізниць, випрямленню річок і т. п. ...

Політичні закони

Ст. 1. Основою всякої політичної конституції є єдність. Установлювати, погоджувати, санкціонувати, стимулювати, пошквлювати і заохочувати прогрес промисловості, мистецтв і наук — от мета політичних законів.

Ст. 2. Ніколи політична рівність не зможе буде відокремлена від рівності в галузі освіти і добробуту...

Ст. 4. Кожному, хто досяг певного віку, буде дозволено брати участь в обговоренні громадських справ...

Ст. 6. У кожній комуні існуватимуть політичні збори, завданням яких буде управління всіма справами, що стосуються компетенції комуни. Кожна нація матиме збори, які керують справами, що стосуються компетенції науки і, врешті, буде ще великий

загальнолюдський конгрес, призначений для управління справами всієї земної кулі в цілому...

Dezamy Th., Code de la communauté, p. 264—268, Paris, 1843.

27. ПРОГРАМА ГАЗЕТИ «РЕФОРМА»¹, СКЛАДЕНА ЛУІ БЛАНОМ²

Всі люди — брати.

Там, де не існує рівності, свобода є брехня.

Суспільство не могло б існувати без нерівності здатностей і різноманітності функцій; але вищі здатності не повинні давати більших прав; вони накладають більші обов'язки.

У цьому полягає принцип рівності; його необхідно формою є асоціація.

Кінцева мета асоціації — забезпечити задоволення розумових, моральних і матеріальних потреб усіх людей шляхом використання різних здатностей і об'єднання їх зусиль.

Працівники були рабами; вони стали далі кріпаками; тепер вони наймані робітники; треба домагатися того, щоб перевести їх на становище членів асоціації.

Цей результат може бути досягнутий тільки діяльністю демократичного уряду.

Демократичним зветься той уряд, принципом якого є верховенство народу, джерелом — загальне голосування, а метою — здійснення формули: свобода, рівність, братерство.

Закон є народна воля, формульована уповноваженими народом. Всі мусять коритися законові, але всі мають право обговорювати його прилюдно для того, щоб він був змінений, якщо він поганий...

Держава повинна взяти на себе ініціативу економічних реформ, які ведуть до організації праці, яка перетворює становище робітників, перетворивши їх з найманих трудівників в учасників асоціації.

Треба замінити послуги приватного кредиту кредитом державним. Сподіваючись емансипації пролетаріату, держава повинна зробитися банкіром бідних.

Робітник має таке ж право на вдячність з боку держави, як і солдат. Сильному і здоровому громадянину держава мусить доставити роботу, престарілому і немічному — допомогу і заступництво.

«Історія революції 1848 р.», стор. 74—75, 1907 р.

28. ЛУІ БЛАН ПРО СВІЙ ПЛАН СОЦІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ

Ось у чому полягає наш план:

Тим підприємцям, які, перебуваючи в даний час у скрутному становищі, прийдуть до нас і скажуть: «Нехай держава візьме наші

¹ Газета «Реформа» була заснована в 1843 р. групою дрібнобуржуазних демократів і соціалістів найрізноманітніших течій. Серед редакторів були Ледрю-Роллен, Флокон, Робейроль, Луї Блан.

² Луї Блан — французький дрібнобуржуазний соціаліст (1811—1882).

підприємства і замінить нас», ми відповімо: «Добре, держава згодна на це. Ви будете щедро винагороджені, але, оскільки належна вам винагорода не може бути в даний час виплачена з наявних коштів, зовсім для цього недостатніх, ця винагорода буде вам виплачена з майбутніх доходів. Держава, відповідно до цінності відданих вами підприємств, видасть вам облігації, які приносять певний дохід, які далі будуть викупатися шляхом щорічних платежів або погашення».

Врегулювавши таким способом справу з власниками підприємств (d'usines), держава скаже робітникам: «З даного моменту ви працюватимете на цих підприємствах як брати і співучасники. Для того, щоб установити належну вам заробітну плату, можна вибрати одну з двох систем, але на якій би системі заробітної плати ми ні спинились, слідом за розв'язанням цього питання неминуче повстане питання про те, який ужиток дати прибуткові — результатів спільної праці».

Після відрахування коштів на заробітну плату, а також процентів на капітал, витрати виробництва і на матеріали чистий дохід розподілятиметься таким способом:

одна четверта піде на погашення капіталу, який належить власникові, що з ним держава склала угоду;

одна четверта буде відрахована для створення фонду допомоги старим, хворим, калікам і т. п.;

одна четверта буде поділена між працівниками, як прибуток;

одна четверта, врешті, буде відрахована для створення резервного фонду.

Так створена буде в окремій майстерні асоціація. Залишиться тільки поширити асоціацію на всі майстерні однієї якоїнебудь галузі виробництва, з тим щоб зробити їх солідарними між собою.

Для цього досить буде наявності двох умов.

Насамперед буде встановлена собівартість; далі буде встановлений у відповідності з становищем промисловості розмір законного доходу (поверх собівартості), щоб тим самим прийти до єдиної розцінки і перешкодити виникненню конкуренції між майстернями тієї самої галузі промисловості.

Далі у всіх майстернях тієї самої галузі виробництва буде встановлена заробітна плата, нерівна, але пропорційна, оскільки умови матеріального життя в різних місцевостях Франції різні.

Установивши таким способом солідарність між майстернями тієї самої галузі виробництва, необхідно буде взятися до створення умов для запровадження в життя вищого порядку, а саме такого порядку, який назавжди зробить неможливими ненависть, війни і революції: залишиться тільки створити відношення солідарності між усіма різними галузями промисловості і між усіма членами суспільства.

Для цього необхідні дві умови.

Необхідно підбити підсумок доходів кожної окремої галузі промисловості і поділити цей дохід між усіма працівниками.

Далі створити з різних резервних фондів єдиний для всіх галузей промисловості фонд взаємодопомоги, з тим щоб та галузь промисловості, яка в даному році виявилася б у тяжкому становищі,

була б підтримана тією, яка в даному році процвітала. Подібним способом був би створений великий капітал, що не належав би нікому зокрема, а всім разом.

Розподіл цього капіталу всього суспільства буде доручений особливій адміністративній раді, яка очолює всі майстерні. В руках цієї ради перебуватимуть нитки управління всіма галузями промисловості, подібно до того як у руки особливих призначених державою інженерів буде передано управління кожною окремою галуззю промисловості.

До здійснення цього плану держава прийде шляхом ряду послідовних заходів. Не буде необхідності когонебудь силувати, сама держава буде прикладом; поряд окремих приватних асоціацій існуватиме і сучасна економічна система. Але сила гнучкості, властива нашій системі, така, що вона — і в це ми твердо віримо — поширить свій вплив на все суспільство в цілому, втягуючи в своє лоно непереборною привабливістю своєї могутності інші суспільні системи.

L. Blanc, Le socialisme: Droit au Travail, Réponse à M. Thiers (1849).

29. ПРУДОН¹ ПРО ОБМІННИЙ БАНК

Ми вигнали останнього з наших королів; ми кричали: «Геть монархію», «Хай живе республіка». Проте, ви можете мені повірити, якщо тільки сумнів раніше не закрався вам самим у голову, у Франції і в усій Європі стало від цього менше тільки на декілька принців; королівська влада, як і раніше, залишилася недоторканою; ця влада продовжуватиме існувати доти, поки ми не знищимо її в найбільш матеріальній і разом з тим абстрактній формі, саме в формі влади золота.

Золото — це талісман, який заморожує життя в суспільстві, який сковує обіг, вбиває працю і кредит і який ставить усіх людей в стан взаємного рабства...

Залишається, отже, ще зруйнувати це царство золота; необхідно надати республіканського характеру грошам, зробивши з кожного продукту праці знаряддя грошового обігу...

Перебуваючи під тиранічною владою золота, кредит є... однією бічною, себто тільки держатель золота може давати кредит, самому ж йому кредит не дається.

А згідно з законом взаємності, навпаки, кредит є двобічним; всі люди взаємно кредитують один одного частиною своєї праці...

Кредитувати при наявності монархічного режиму золота — значить позичати.

Кредитувати при наявності республіканського режиму дешевості — значить обмінювати...

¹ П. Ж. Прудон (1808—1865) — дрібнобуржуазний соціаліст, метою якого, за словами Леніна, було: «Не знищити капіталізм і його основу — товарне виробництво, а очистити цю основу від зловживань, від наростів і т. п.; не знищити обмін і мінову вартість, а, навпаки, «конституювати» її, зробити її загальною, абсолютною, «справедливою», позбавленою вагань, криз, зловживань — от ідея Прудона» (Ленін, Твори, т. XVII, стор. 145).

Звернемося тепер до проблеми створення банку, який, не будучи більше торговельним домом, становитиме орган кредиту, себто, згідно з новою думкою, орган обміну, орган обігу.

Усім відомо, що таке вексель: пропозиція, зроблена кредитором боржникові виплатити йому або з його наказу там-то і там-то, такого-то числа, таку-то суму... Розв'язання проблеми організації обігу полягає в тому, щоб зробити вексель загальним, себто зробити з нього безіменний документ, який завжди підлягає обмінній й оплаті після подачі, але тільки оплаті через товари і послуги.

Або, говорячи мовою може більш зрозумілою фінансовому світові, розв'язання проблеми обігу полягає в тому, щоб покривати банківські білети не за допомогою дзвінкої монети, зливків або нерухомого майна... а за допомогою продуктів.

У цьому полягає майбутня революція, завершення республіки.

От як гадаю я зробити вексель загальним надбанням:

100 тис. фабрикантів, мануфактуристів, шахтовласників, торговців, комісіонерів, підприємців у галузі транспорту, сільських господарів і т. д. всієї Франції об'єднуються за пропозицією уряду... Вони взаємно зобов'язуються визнавати статuti обмінного банку, який є ні чим іншим, як банком Франції, статут і функції якого зазнають змін на таких основах:

1. Французький банк, який перетворився в банк обміну, є громадською установою. Він перебуває під наглядом держави і керується делегатами від усіх галузей промисловості.

2. Кожному, хто підписався (під статутами банку), буде відкрито поточний рахунок з метою обліку його комерційних цінностей на суму, рівну тій, яка була б йому дана в умовах обліку в дзвінкій монеті...

3. Облік звичайних комерційних цінностей... провадитиметься шляхом випуску банкових білетів вартістю в 25, 50, 100, 500 і 1 тис. фр.

4. Облікові операції провадитимуться з... процентів, незалежно від строку векселів, включаючи сюди й оплату послуг за посередництво...

5. Кожний, хто підписався, зобов'язується приймати в платежі від кого б то ні було по номінальній вартості білети обмінного банку.

6. Тимчасово, як перехідний захід, золоті і срібні монети приймаються по їх номінальній вартості в обмін на банківські білети...

Наслідки створення обмінного банку:

Знецінення і знищення золотої і срібної монети.

Безмежний збут.

Знищення податків.

Знищення митниць.

Виплата державного боргу і поземельних боргових зобов'язань.

Перетворення власності.

Знищення держави і т. д.

НАРОДНИЙ БАНК

Серія 5-фр.

№.....

БІЛЕТ ОБІГУ В 5 ФР.

Стаття 18-а статутів

У відміню від звичайних банкових білетів, оплачуваних у дзвінкій монеті, білети Народного банку є документами, які мають громадський і постійний характер; вони оплачуються після подання членами й учасниками банку *продуктами* або *послугами* їх промисловості або професії.

Заплатить пред'явникові цього білета товарами, продуктами або послугами вашої промисловості суму, рівну 5 фр.; погашення коштом Народного банку.

Стаття 20-а статутів

Білети обігу підлягають прийманню при всіх платежах усіма членами товариства.

Товариство не повинно оплачувати білети у дзвінкій монеті, — подібна оплата для нього є факультативною, — але воно гарантує обов'язкове приймання їх своїми членами. Загальний список імен цих останніх, їх професій і місця проживання буде завжди висіти в конторі товариства.

Підписали:

П. Ж. ПРУДОН і К^о

Контролер:

Всім членам Народного банку.

Proudhon P. J., Banque du peuple, p. 50, Paris, 1849.

31. ЛИСТ ПРУДОНА К. МАРКСОВІ¹

Ліон, 17 травня 1846 р.

Дорогий пане Маркс.

Я охоче прилучусь до кола осіб, з якими ви перебуваєте в листуванні, мета і організація якого мені здаються дуже корисними. Проте я не обіцяю писати вам побагато і часто: різні мої зайняття у сполученні з природними лінощами не дозволяють мені писати довгі послання. Я дозволю собі також зробити кілька застережень у зв'язку з окремими місцями вашого листа.

Насамперед, хоча тепер у мене є ідеї, які твердо встановились і певні, відносно організації та здійснення, я вважаю своїм обов'язком, так само як і обов'язком всякого соціаліста, оскільки мова іде про принципи, збереження на якийсь час критичного і скеп-

¹ Цей лист написаний Прудоні у відповідь на лист К. Маркса, відправлений з Брюсселя 5 травня 1846 р., в якому Маркс, який раніше зустрічався з Прудоні у Парижі, запрошував останнього взяти участь в організованому ним спільно з іншими німецькими комуністами-емігрантами постійному «Комітеті комуністичної кореспонденції».

Метою цього листування, за думкою Маркса, була підготовка «до моменту дії», себто до активного революційного виступу. Лист Маркса надрукований у журналі «Большевик» № 3 за 1933 р.

тичного до них підходу; коротше кажучи, я разом з усім народом сповідаю майже повний антидогматичний економізм.

Давайте разом, якщо хочете, вивчати закони суспільства, спосіб їх реалізації, прогрес, який допомагає нам ці закони відкривати. Але, ради бога, після того, як ми зруйнуємо (à priori) всякий догматизм, не будемо в свою чергу старатися нав'язувати свої ідеї народові...

Будемо вітати і підтримувати всі заперечення, плямувати всяку винятковість і всякий містицизм, не будемо визнавати ні одне з питань вичерпаним і, після того як буде висунутий з нашого боку останній довід, будемо знову, якщо необхідно, з красномовністю і іронією відновляти спір. На таких умовах я охоче прилучуся до вашого союзу, в іншому випадку — я цього не зроблю.

Я повинен також зробити зауваження з приводу вжитого вами в листі виразу: «в момент дії» («action»). Може ви ще додержуєтесь тієї думки, що ні одна реформа не може бути проведена без підтримки того, що раніше називали революцією і що просто є тільки поштовхом. Запевняю вас, що мої останні дослідження змусили мене відмовитися від цього погляду, який я цілком розумію, вибачаю і який я охоче обговорював би, оскільки сам протягом довгого часу його поділяв.

Я гадаю, що нам не потрібно всього цього для того, щоб добитись успіху, і що тому ми не повинні висувати революційну дію як засіб соціальної реформи, оскільки цей мнимий засіб був би просто заклик до застосування сили, сваволі, себто, коротше кажучи, був би суперечністю.

Я ставлю собі таке завдання: повернути суспільству за допомогою однієї економічної комбінації (combinaison économique) багатства, відняті в суспільства завдяки другій економічній комбінації. Або, вживаючи іншого виразу: обернути теорію власності в політичній економії проти самої власності, з тим щоб створити те, що ви, німецькі соціалісти, називаєте общинним устроєм (communaute) і що я в даний час вважав би можливим назвати свободою, рівністю. Отже я гадаю, що мені відомий засіб для розв'язання поставленого завдання в найкоротший строк: я волю краще спалювати власність на маленькому вогні, ніж надавати їй нової сили шляхом влаштування Варфоломійвської ночі¹ для власників.

Proudhon P. J., Confession d'un révolutionnaire, p. 432—434, Paris, 1929 (appendice).

32. К. МАРКС ПРО ПРУДОНА

... економічні відношення, розглядувані як категорії, є для Прудона формулами вічними, які не мають ні початку, ні розвитку.

Іншими словами: Прудон не стверджує прямо, що буржуазне життя є для нього вічною істиною. Він стверджує

¹ Ніч, протягом якої вчинена була католиками кривава розправа над кальвіністами-гугенотами Парижа (з 23 на 24 серпня 1572 р.).

це посередньо, обоюючи категорії, які у формі ідеї відбивають буржуазні відносини. Він вважає продукти буржуазного суспільства, як тільки вони уявляються йому в формі категорій, ідей, самостійними істотами, вічними, обдарованими власним життям. Таким чином, він не піднімається вище буржуазного горизонту. Через те що він має справу з буржуазними ідеями, вважаючи їх вічними істинами, він шукає синтезу цих думок, їх рівноваги і не бачить, що сучасний спосіб їх урівноваження є єдино можливий.

По суті він робить те, що роблять усі добрі буржуа. Всі вони говорять вам, що конкуренція, монополія і т. д. в принципі, себто якщо їх взяти як абстрактні поняття, є єдиними основами життя, але що на практиці вони залишають бажати багато чого. Всі вони хочуть конкуренції без сумних наслідків конкуренції. Всі вони хочуть неможливого, себто умов буржуазного життя, без необхідних наслідків цих умов. Всі вони не розуміють, що буржуазний спосіб виробництва є історична і минуша форма, подібно до того як минушою була форма феодальна. Ця помилка виникає через те, що для них людина-буржуа є єдиною основою всякого суспільства, через те, що вони не уявляють собі такого суспільного устрою, в якому людина перестала б бути буржуа...

... Прудон з голови до ніг філософ, економіст дрібної буржуазії... Він у той самий час і буржуа, і народ. У глибині своєї душі він пишається тим, що він — безпартійний, що він знайшов справжню рівновагу, яка має претензію відрізнятись від звичайної посередності. Такий дрібний буржуа обоює суперечність, бо суперечність є основа його істоти.

«Лист до Анненкова, 28 грудня 1846 р.», «Листи», за ред. В. Адоратського, стор. 21—22, 24, Партиздат, 1932 р.

Г. ЛІБЕРАЛЬНА БУРЖУАЗІЯ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

33. З ПРОМОВИ ПРЕДСТАВНИКА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ ОДІЛЛОНА БАРО¹, ПРОГОЛОШЕНОЇ НА БАНКЕТІ 10 ЛИПНЯ 1847 Р. В ШАТО-РУЖ

Не будемо скидати відповідальність за хиби сучасної політики на цю славну [липневу] революцію. До ганебного видовища, яке відкривається тепер перед нашими очима, ми прийшли, не управляючи згідно з принципами цієї революції, але, навпаки, діючи в протилежність їм і перекручуючи їх...

Будьмо одверті, не самий тільки уряд винний у всьому цьому. Чи не є ми самі власними хазяями?.. Виборці, це до вас я звертаюсь! Поглянемо на самих себе: не будемо нерозумно звертатися до причин, які не є справжніми причинами зла; зло — в нас самих; зло — в політичному індіферентизмі; зло — в наших політичних звичаях, зло — в інстинктивному і збереженому за звичкою від часів самодержавства відчуженні від справжніх умов свободи!

¹ О. Барро (1791—1873) — адвокат і буржуазний політичний діяч, незадоволений політичним пануванням фінансової аристократії, але який проте підтримував династію Орлеанів.

Франція ще може сама розпоряджатися своєю долею, і всякий розпач, так само як і всякий нерозумний гнів, повинен завдати їй шкоди. І саме в наслідок цього нехай мені буде дозволено, повертаючись до цього нового і, я сподіваюсь, остаточного встановлення суверенітету нації і запалюючись тими почуттями, які нас запалювали тоді, проголосити: «Так, назад до липневої революції!»

Regnault, Histoire de huit ans, v. III, p. 283—284, Paris, 1860.

34. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ БУРЖУАЗІЇ І ПРО ПРОЛЕТАРІАТ ЯК ПРО ГОЛОВНУ РУШІЙНУ СИЛУ РЕВОЛЮЦІЇ

... У Франції після 1793 р. народилась і стала неухильно рости контрреволюційна ліберальна буржуазія, а, проте, конфлікти і боротьба різних фракцій її протягом ста років після того продовжували то в одній, то в другій формі служити приводами нових революцій, в яких пролетаріат незмінно грав роль головної рушійної сили і які він доводив до завоювання республіки.

«Про оцінку поточного моменту», Твори, т. XII, стор. 383.

III. ВІД ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО ЧЕРВНЕВИХ ДНІВ 1848 р.

A. РЕВОЛЮЦІЯ 24 ЛЮТОГО 1848 р.

35. ПРОКЛАМАЦІЯ ДО НАСЕЛЕННЯ ПАРИЖА

Громадяни Парижа!

Король зрікся престолу на користь графа Паризького, залишаючи герцогіню Орлеанську регентшею.

Повна амністія.

Розпуск палати.

Звернення до країни.

«*Murailles révolutionnaires, v. I, p. 26.*»

36. ПРОКЛАМАЦІЯ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ФРАНЦУЗЬКОМУ НАРОДОВІ

Ретроградний і олігархічний уряд повалений героїзмом народу Парижа. Цей уряд втік, залишивши за собою кривавий слід, який не дозволить йому ніколи повернутися.

Кров народу текла, як у липні. Але цього разу великодушний народ не буде обдурений. Він завоював національний і народний уряд, який відповідає правам, успіхам і бажанню великого і благородного народу. Тимчасовий уряд, який щойно створений і дістав схвалення народу та депутатів департаментів, на засіданні 24 лютого уповноважений забезпечити і організувати в даний момент народну перемогу.

Він складається з громадян: Дюпона (з Ер¹), Ламартіна, Крем'є, Араго (члена Інституту), Ледрю-Роллена, Гарн'є-Пажеса, Марі.

Уряд має секретарями: Армана Марра, Луї Блана, Фердінанда Флокона і Альбера, робітника...

Французи! Покажіть усьому світові приклад, даний Парижем Франції. Приготуйтеся, спираючись на порядок і віру в себе, до прийняття великих установ, створити які ви закликані.

Тимчасовий уряд хоче республіки, але затвердженої народом, який негайно буде опитаний про остаточну форму національного уряду, яка підлягає встановленню верховною владою народу.

Єдність нації, яка складається віднині з усіх класів громадян, що в неї входять; само управління націй; свобода, рівність і братерство як принципи; народ як девіз і лозунг — от той демократичний уряд, який Франція мусить собі забезпечити і який наші зусилля зуміють за нею затвердити!

(Підписи.)

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 23.

37. ПРОГОЛОШЕННЯ РЕСПУБЛІКИ

Французька республіка!

Тимчасовий уряд республіки пропонує громадянам Парижа не вірити чуткам, які поширюють зломисні люди. Республіка проголошена.

Члени тимчасового уряду: Дюпон, Пажес, мер Парижа, Луї Блан, секретар.

25 лютого 1848 р.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 40.

38. ДЕКРЕТ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ПРО СТВОРЕННЯ РУХОМОЇ ГВАРДІЇ

Тимчасовий уряд постановляє:

Негайно наwerbувати в Парижі 24 батальйони рухомої національної гвардії (*garde mobile*).

Вербування починається сьогодні, з півдня, в дванадцяти районних меріях, де і буде місце перебування батальйонів.

Ці національні гвардійці одержать утримання в 1 фр. 50 сант. на день, будуть обмундировані і озброєні коштом батьківщини.

Військовому міністрові доручається погодити питання з головним командуванням національної гвардії департаменту Сени про організацію, швидке навчання і озброєння зазначених батальйонів.

Ламартін.

Ратуша, 25 лютого, 7 год. ранку.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 31.

¹ Ер — департамент у Франції.

39. ДЕКРЕТ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР ФРАНЦІЇ

Тимчасовий уряд оголошує, що національним прапором є триколовий прапор, кольори якого будуть відновлені в порядку, прийнятому французькою республікою. На цьому прапорі написані слова: «Французька республіка, свобода, рівність і братерство», три слова, що віддають найглибший сенс демократичних учень, символом яких є цей прапор, кольори якого в той же час відбивають безперервність республіканських традицій.

Як емблему об'єднання і на знак вдячної пам'яті про останній акт революції члени тимчасового уряду і інші представники влади носитимуть червону розетку, яка також буде прикріплена до держака прапора.

Члени тимчасового уряду: Дюпон, Ламартін, Араго, Гарньє-Пажес, Марі, Ледрю-Роллен, Крем'є, Луї Блан, Марра, Флокон, Альбер (робітник).

26 лютого 1848 р.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 85.

40. ПРОКЛАМАЦІЯ КЛУБУ БЛАНКІ ПРО ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР

Тимчасовому урядові.

Республіканські бійці з глибоким сумом прочитали повідомлення уряду про відновлення гальського півня і триколового прапора.

Триколовий прапор, встановлений Людовіком XVI, був уславлений першою республікою і імперією; він був згнаний Луї-Філіппом. Проте, ми уже не при імперії, не при першій республіці.

Народ підніс червоний прапор на барикадах 1848 р. Хай не пробують його знебарвити.

Він червоний тільки від благородної крові, пролитої народом і національною гвардією.

Він майорить, яскріючи над Парижем, він повинен бути збережений.

Переможний народ не опустить свого прапора.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 672.

41. ПРОМОВА БЛАНКІ В НАРОДНОМУ КЛУБІ В ДЕНЬ 25 ЛЮТОГО 1848 Р. ПРО ЗАВДАННЯ ПРОЛЕТАРИАТУ В РЕВОЛЮЦІЇ

Франція не є республіканською, революція, яка сталася, є ні чим іншим, як щасливим сюрпризом. Якщо ми побажаємо сьогодні привести до влади людей, скомпромітованих в очах буржуазії політичними процесами, провінція відчуватиме страх; вона пригадає про терор і Конвент і закличе, може, короля,

який утік. Сама національна гвардія була тільки нашим мимовільним союзником; вона складається з наляканих крамарів, які завтра руйнуватимуть те, що вони зробили вчора, при вигуку: «Хай живе республіка!»... Залишіть людей з Міської ратуші їх безсиллю: їх слабкість є вірною ознакою їх падіння. Вони тримають в своїх руках ефемерну владу; ми маємо народ і клуби, де ми його організуємо революційним способом, як колись організували якобінці. Знайдемо в собі благородумність зачекати ще кілька днів, і революція належатиме нам! Якщо ми захопимо владу раптовим нападом, подібно до злодіїв серед темної ночі, хто нам гарантує тривалість нашої влади? Крім нас хіба не знайдеться енергійних і честюлюбних людей, які палатимуть бажанням повалити нас таким же способом? Те, що нам потрібно, — це широкі народні маси; повсталі передмістя, нове 10 серпня. Ми матимемо тоді, принаймні престиж революційної сили.

Lucas, Les clubs et les clubistes, p. 214 (див. статтю Г. Зайделя «Коммунисты в революции 1848 г. во Франции», «Историк-марксист» № 8 за 1928 р.).

42. ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЮКСЕМБУРГСЬКОЇ КОМІСІЇ

Французька республіка.

Свобода, рівність, братерство!

Беручи до уваги —

що революція, зроблена народом, повинна бути вчинена в його інтересах;

що час покласти край тривалим і незаслуженим стражданням трудящих;

що робітниче питання є питанням надзвичайної важливості і що в республіканського уряду немає вищого і достойнішого завдання;

що Франції особливо слід гаряче взятися за вивчення і розв'язання проблеми, яка стоїть тепер перед усіма індустріальними націями Європи;

що потрібно без найменшого заганяння забезпечити народові користування законними плодами його праці, —

тимчасовий уряд постановляє:

Призначити постійну комісію під назвою «Урядова комісія по праці» з покладенням на неї точної спеціальної місії дбати про становище трудящих.

На доказ значення, яке надається розв'язанню цього завдання з боку тимчасового уряду республіки, останній призначає одного з своїх членів п. Луї Блана головою Урядової комісії по праці, а другого члена — п. Альбера (робітника) віце-головою.

Робітники будуть залучені до участі в комісії.

Засідання комісії відбуватимуться в Люксембургському палаці.

Луї Блан, Арман Марра, Гарнье-Пажес.

28 лютого 1848 р.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 126.

43. ДЕКРЕТ ПРО СКАСУВАННЯ ЗДАЧІ РОБОТИ З ТОРГІВ І СКОРОЧЕННЯ РОБОЧОГО ДНЯ

Французька республіка
Тимчасовий уряд
Свобода, рівність, братерство!

На доповідь урядової комісії по праці.

Беручи до уваги —

що надмірно тривала фізична праця не тільки руйнує здоров'я робітника, але крім того, заважаючи йому розвивати розумові здатності, принижує його людську гідність;

що експлуатація робітників з боку так званих підрядників, які взяли роботи підрядно з торгів, є по суті несправедливою, виснажливою і суперечною принципів братерства, —

тимчасовий уряд республіки постановляє:

1. Зменшити існуючий робочий день на одну годину. Таким чином у Парижі, де робочий день дорівнює одинадцяти годинам, він зводиться до десяти, а в провінції, де робочий день дорівнює дванадцяти годинам, він зводиться до одинадцяти.

2. Знищити експлуатацію робітників з боку підрядників.

Розуміється, робітничі асоціації, метою яких зовсім не є експлуатація одних робітників іншими, не можуть розглядатись як підрядники.

Члени тимчасового уряду (підписи).

Париж, 2 березня 1848 р.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 241.

44. ДЕКРЕТ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ПРО ПРАВО НА ПРАЦЮ

Французька республіка

Париж, 25 лютого 1848 р.

Уряд Французької республіки зобов'язується гарантувати робітникові його існування працею, він зобов'язується забезпечити роботу для всіх громадян.

Він визнає за робітниками право об'єднуватися в спілки для користування законними плодами своєї праці.

Тимчасовий уряд передає робітникам належний їм мільйон, який буде знятий з цивільного листа¹.

Гарньє-Пажес, мер Парижа.

Луї Блан, член тимчасового уряду.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 36.

45. ЛЕНІН ПРО ЛОЗУНГ ФРАНЦУЗЬКИХ РОБІТНИКІВ У 1848 Р. «ПРАВО НА ПРАЦЮ»

Ця типова для трудовика тирада ставить перед нами цікаве питання: чи є різниця між такими промовами про право на працю і промовами французьких дрібнобуржуазних

¹ «Цивільним листом» зветься плата, призначувана главі держави (в даному випадку Луї-Філіппові) парламентом.

демократів 1848-го року про право на працю? І те і друге, безперечно, декламація буржуазного демократа, яка невиразно відбиває дійсний історичний зміст боротьби. Але декламація трудовика невиразно відбиває дійсні завдання буржуазної революції, яка з об'єктивних умов можлива (себто можлива селянська аграрна революція в Росії ХХ віку), — а декламація французького Kleinbürger'a [дрібного буржуа. — Ред.] 1848-го року невиразно відбиває завдання соціалістичної революції, яка була неможлива у Франції в половині минулого віку. Іншими словами: право на працю французького робітника половини ХІХ віку відбивало побажання поновити все дрібне виробництво на засадах кооперації, соціалізму і інш., а це було економічно неможливо. Право на працю російського селянина ХХ віку відбиває побажання поновити дрібне землеробське виробництво на націоналізованій землі, а це економічно цілком можливо. У «праві на працю» російського селянина ХХ віку є, крім фальшивої соціалістичної теорії, реальний буржуазний зміст. У праві на працю французького міщанина і робітника половини ХІХ віку немає нічого, крім фальшивої соціалістичної теорії. Оцієї ріжниці не бачать багато які наші марксистки.

«Аграрна програма соціал-демократії у першій російській революції», Твори, т. ХІ, стор. 473.

46. ЕНГЕЛЬС ПРО РОЗЗБРОЄННЯ ПРОЛЕТАРИАТУ ЯК ОСНОВНЕ ЗАВДАННЯ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

В силу економічного і політичного розвитку Франції з 1789 р. кожна революція, яка відбувалась в останні 50 років у Парижі, набирала характеру пролетарського повстання; оплативши своєю кров'ю перемогу, пролетаріат виступав після неї з власними вимогами. Ці вимоги були більш або менш невиразні і навіть плутані в залежності, щоразу від ступеня розвитку паризьких робітників, але всі вони, кінець-кінцем, зводилися до знищення класової протилежності між робітниками і капіталістами. Як воно повинно було статися, — цього вони не знали. Але вже сама вимога, при всій її непевності, становила небезпеку для існуючого суспільного устрою; робітники, які ставили вимогу, бували озброєні; тому для буржуа, які були при державному кермі, першою заповіддю було роззброєння робітників. Звідси — після кожної, завойованої робітниками революції нова боротьба, яка закінчується поразкою робітників.

Це сталося в перший раз у 1848 році. Ліберальні буржуа, які належали до парламентської опозиції, влаштовували банкети для агітації за виборчу реформу, яка забезпечила б панування їх партії. Боротьба з урядом дедалі частіше змушувала їх апелювати до народу і поступовно висувати на перший план радикальні і республіканські верстви буржуазії та дрібного міщанства. Але за останніми стояли революційні робітники, які з 1830 р. набули багато більше політичної самостійності, ніж гадали буржуа і навіть республіканці. Коли сталася рішуча сутичка між урядом і опозицією, робітники почали вуличну боротьбу; Луї-Філіпп зник, разом з ним зникла і виборча реформа, а замість них виникла республіка, яку робітники, що перемогли, оголосили навіть «соці-

альною». Що треба було розуміти під соціальною республікою — не розумів ніхто; не розуміли цього і самі робітники. Але вони були тепер озброєні і стали силою в державі. Тому першою справою буржуазних республіканців, які стояли при кермі правління, тільки не вони почали почувати до певної міри твердий ґрунт під ногами, було роззброєння робітників.

Вступ до «Громадянської війни у Франції» К. Маркса, стор. 4—5, Партиздат, 1934 р.

Б. ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У БЕРЕЗНІ — КВІТНІ 1848 р.

Фінансова політика тимчасового уряду¹

47. К. МАРКС ПРО ФІНАНСОВУ ПОЛІТИКУ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

Щоб усунути навіть підозру, начебто республіка не хоче або не може виконати зобов'язання, одержані нею в спадщину від монархії, щоб вселити довір'я до буржуазної чесності і платежеспроможності республіки, — тимчасовий уряд вдався до таких же недостойних, скільки дитвацьких хвастоців. Ще до законного строку він виплатив державним кредиторам проценти по 5, 4¹/₂- і 4-процентних паперах. До капіталістів відразу повернулися весь їх буржуазний апломб і самовпевненість, коли вони побачили, з якою боязкою поквалітивістю намагаються купити їх довір'я.

Звичайно, грошові утруднення тимчасового уряду не зменшилися від цієї театральної вихватки, яка позбавила його всього запасу готівки. Не можна було довше приховувати грошову нужду, і дрібній буржуазії, прислузі і робітникам довелось з власної кишені розплачуватися за приймний сюрприз, зроблений державним кредиторам.

«Класова боротьба у Франції», Вибрані твори, т. II, стор. 164.

48. ДЕКРЕТ ПРО ДОСТРОЧНУ СПЛАТУ ПРОЦЕНТІВ ПО ДЕРЖАВНИХ ПОЗИКАХ

Ім'ям тимчасового уряду.

Міністр фінансів —

беручи до уваги, що для добробуту республіки необхідно, щоб усі роботи були відновлені і щоб торгівля якнайскорше ввійшла в свою звичайну колію;

беручи до уваги, що найкращим засобом для досягнення цієї подвійної мети є відновлення прямого обігу дзвінкої монети;

беручи до уваги, що державна скарбниця тепер має готівку, необхідну для піврічної сплати 5-, 4¹/₂- і 4-процентної ренти... — постановляє:

5-, 4¹/₂- і 4-процентна рента, строк сплати якої за півріччя минає 22 цього березня, буде сплачена в Парижі і департаментах у звичайному порядку касами скарбниці, у Парижі — починаючи

¹ Документи № 47, 48, 49 і 50.

з 6 березня поточного року, у департаментах — починаючи з 15 березня.

М. Гудшо.

Париж, 4 березня 1848 р.

«*Murailles révolutionnaires*», v. I, p. 279.

49. ДЕКРЕТ ПРО ВКЛАДИ В ОЩАДНІ КАСИ

Тимчасовий уряд —

беручи до уваги, що повалений уряд залишив республіці борг у 355 087 717 фр. 32 сант., який полягає у вкладах в ощадні каси; беручи до уваги, що для покриття цього боргу залишено тільки 65 703 620 фр. 40 сант. готівкою;

вважаючи, що дрібні вклади звичайно належать громадянам, які відчувають нужду;

вважаючи, що, навпаки, більші вклади належать більш заможним громадянам;

вважаючи необхідним примиряти інтереси права з інтересами скарбниці і приватні інтереси з інтересами суспільними, — постановляє:

Ст. 1. Вклади по ощадних книжках на суму 100 фр. і нижче будуть сплачені за вимогою вкладника повністю готівкою.

Ст. 2. Вклади на суму від 101 фр. до 1 тис. фр. будуть сплачені в такому порядку:

- 1) 100 фр. — готівкою;
- 2) лишок поверх 100 фр. — до половини суми вкладу одним або кількома 5-процентними зобов'язаннями скарбниці строком на чотири місяці;
- 3) друга половина вкладу — купоном 5-процентної ренти...

Дано в Парижі 9 березня 1848 р.

Члени тимчасового уряду (підписи).

«*Moniteur*» du 10 mars 1848.

50. ДЕКРЕТ ПРО ДОДАТКОВЕ 45-ПРОЦЕНТНЕ ОПОДАТКУВАННЯ

Тимчасовий уряд —

беручи до уваги, що інтереси республіки вимагають негайного асигнування великих коштів для підтримання промисловості і торгівлі;

беручи до уваги, що це є не менш необхідною і остільки ж невідкладною справою, як і реорганізація військових сил республіки, —

постановляє:

Тимчасово і тільки в 1848 р. будуть додатково стягнені 45 сантимів [з кожного франка] загальної суми оподаткування по чотирьох прямих податках зазначеного року.

Дано в раді уряду 16 березня 1848 р.

Член тимчасового уряду (підпис).

«*Moniteur*» du 17 mars 1848.

51. ПРОКЛАМАЦІЯ КЛУБУ БЛАНКІ ПРОТИ НЕГАЙНОГО СКЛИКАННЯ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ 15 БЕРЕЗНЯ 1848 р.¹

Громадяни, ми вимагаємо відстрочення виборів в Установчі збори і в національну гвардію. Ці вибори були б зараз глумом.

У Парижі тільки незначне число робітників внесено в виборчі списки; в урни попали б тільки листки буржуазії.

По містах трудящий клас, який звик до ярма протягом довгих років пригноблення і злиднів, не взяв би ніякої участі в виборах або пішов би голосувати на поводу в своїх хазяїв, як сліпа худоба.

По селах увесь вплив — в руках духівництва і аристократії. Уміла тиранія, користуючись системою індивідуального відокремлення, задушила в серцях мас всяку безпосередність. Нещасні селяни, зведені до становища кріпаків, стали б східцями для підвищення своїх ворогів — гнобителів і експлуататорів.

Наша душа обурюється при думці, що гнобителі можуть таким способом використати плоти свого злочину. Блюзнірством було б змусити 10 мільйонів людей власними руками зрадити своє благо і вирвати в них санкцію рабства, користуючись їхнім неучтвом. Все це було б нечуваним глумом з лютневих барикад.

Народ нічого не знає, треба, щоб він узнав. Це не може бути зроблено протягом одного дня або навіть цілого місяця.

Нехай ваша благорозумність позбавить Францію цих небезпек. Дайте народові можливість народитися для республіки, він захищається ще в тісних пелюшках монархії. «Відстрочення виборів» — така є одноголосна вимога паризького населення.

S. Wassermann, Les clubs de Barbés et de Blanqui, p. 62—63, Paris, 1913.

52. З НАКАЗУ УРЯДОВОГО КОМІСАРА РАЙОНУ СЕН-ДЕНІ ВІД 21 БЕРЕЗНЯ 1848 р. ПРО ВИДАЧУ ЗБРОЇ ВИКЛЮЧНО БУРЖУАЗІЇ

Лави національної гвардії надзвичайно розширилися з часу революції 1848 р. Ми можемо себе з цим привітати. Проте є недостача зброї для всіх громадян, що записалися; з другого боку, треба гадати, що ті з них, яких змусила нести службу ретельність, не зможуть продовжувати її, коли роботи повністю відновляться.

Надалі слід видавати зброю тільки тим громадянам, які зараз же зможуть завести мундир і екіпіруватися і для яких служба не буде занадто обтяжливою. Інші будуть після прибуття в караульний пост одержувати рушницю, яку вони там і залишать після закінчення свого чергування.

А. Молок, Червене повстання, «Борьба классов» № 11—12, 1932 р.

¹ З самого початку березня питання про час скликання Установчих зборів стояло в центрі політичної боротьби. Буржуазія, намагаючись використати темряву і затурканість сільського населення, на голоси якого розраховувала, поспішала скликати Установчі збори. Вона сподівалася за допомогою останніх підготувати розгром робітничого класу. 17 березня відбулась організована народними клубами могутня демонстрація.

53. ПРОТЕСТ ДІЯЧІВ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ ПРОТИ ФАЛЬШІВКИ, ЯКА ЗОБРАЖУЄ БЛАНКІ ЗРАДНИКОМ¹

Нижчепідписані, всі колишні члени таємних товариств «Сім'ї» і «Пір року», заявляють одверто, що в документі, оголошеному в «Ретроспективному огляді», подаються факти, здебільшого відомі всім їм з давніх давен. Можна було б відшукати вказання на багато з цих фактів серед матеріалів різних процесів і в історичних працях, які вийшли після 1840 р. Ці факти могли і повинні були стати відомі поліції при посередництві багатьох агентів, пізніше викритих, як от: Тессье, Жоффруа, Давіда, Де ла Одда, Шеню, Дютертра, Даву і ін. Нижчепідписані протестують з обуренням проти того, що документ невідомого походження використаний для заподіяння удару громадянину, якого вони бачили протягом 17 років на бойовому посту, чиї довгочасні страждання, покірність долі, мужність, виявлена у в'язниці, моральна бездоганність, строгий і суворий уклад життя були завжди найкращим спростованням мерзенних обвинувачень, виставлених безсоромними політичними ворогами.

(Підписи.)

12 квітня 1848 р.

«Gazette des tribunaux».

54. ПРОТЕСТ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ТОВАРИСТВА (КЛУБУ БЛАНКІ) ПРОТИ ВВЕДЕННЯ ВІЙСЬК У ПАРИЖ (20 квітня 1848 р.)²

Полки рухаються на Париж. Їх наближення сіє тривогу в лавах патріотів.

Армія не була реорганізована, її кадри, підготовлені суворою тиранією для цілей вбивства, нині такі самі, якими вони були до барикад.

У самому Парижі вчорашні роялісти, заgrimовані під республіканців, не приховують ні своєї ненависті, ні своїх реакційних намірів проти тих, кого вони іменують чорню.

Об'єднання таких почуттів і такого егоїзму може дорого коштувати республіці.

Народ не відчуває нічого крім любові до солдат, що вийшли з його лав, але він відчуває глибоке недовір'я до пасивної слухняності, яка так часто топила Париж у французькій крові.

До того ж навіщо потрібні солдати в наших стінах?

Якщо щиро цього захочуть, — через тиждень триста тисяч озброєних національних гвардійців охоронятимуть лад і безпеку столиці.

¹ Оголошений 31 березня 1848 р. журналістом Ташеро в «Ретроспективному огляді» «документ» являв собою копію свідчення, даного начебто після невдалого повстання 12 травня 1839 р. Огюстом Бланкі міністрові внутрішніх справ, в якому вождь революціонерів зраджує своїх товаришів.

² 16 квітня мала місце нова масова демонстрація в Парижі. Уряд скористався нею як приводом для повернення армії в Париж і початку репресій проти народних клубів. Протест клубу Бланкі, розуміється, не спинив тимчасовий уряд, який 21 квітня постановив ввести в Париж 3 полки піхоти і 2 полки кавалерії.

Республіканці повинні відкрито висловити урядові свої думки. Сьогодні це гіркі думки.

Заслуговуючий жалю вибір комісарів, посланих у департаменти, збереження магістратури і чиновників Луї-Філіппа, систематичне відсторонення старих патріотів, скрізь відтискуваних агентами влади і віддаваних на глум об'єднаних роялістів.

Поступовне роззброєння барикадних бійців, введення в Париж армії, місце якої на кордонах.

Загроза створення міської гвардії, відновлення під новим ім'ям жандармерії і муніципальної гвардії.

Прискорене скликання виборчих зборів, які під виключним впливом реакціонерів зможуть створити лише реакційне зібрання.

Усі ці дії разом узяті, як видно, проголошують нове повторення 1830 р.

Голос народу уже привітав новий уряд від імени монархічної республіки. Чи не буде монархічна республіка коштувати ще менше, ніж республіканська монархія?

Ми ще раз звертаємось до вашого патріотизму, до вашої мудрості, громадяни! Спиніть реакцію! Утримайте війська віддалік від столиці, знищіть цю загрозу збройних репресій, скерованих проти народної перемоги.

S. Wassermann, *Les clubs de Barbès et de Blanqui*, p. 140—141.

Діяльність Люксембургської комісії¹

55. ДОГОВІР МІЖ ПІДПРИЄМЦЯМИ І РОБІТНИКАМИ ЗАВОДУ ДЕРОНА І КАЙЛЯ

Сьогодні о 8 годині ранку в Люксембургському палаці мали місце під головуванням п. Л. Блана збори робітників — представників заводу пп. Дерона й Кайля. На цих зборах, на яких був присутній п. Кайль, довго обговорювалось питання про тимчасовий договір, який підлягає складанню в цілях негайного відновлення роботи, а також питання про постійний договір. Після всебічного обговорення збори ухвалили в питанні про тимчасовий договір таку постанову:

1. Робітники-механіки заводу Дерона і Кайля утворюють між собою асоціацію, в основі якої лежатиме принцип, який вважатиметься затвердженим з даного моменту, який [принцип] полягає в тому, що у випадку, коли кількість наявної роботи не відповідає кількості наявних робітників, робота розподілятиметься так, щоб ні один з останніх не був позбавлений заробітку, себто шматка хліба...

2. Загальна сума заробітної плати, одержуваної тепер робітниками-механіками, залишається без змінення.

3. Особливий комісар спільно з представниками робітників і інженером повинен буде скласти проект даного договору.

¹ Документи № 55, 56 і 57.

Пан Відаль призначається комісаром за вказанням присутніх на зборах робітників.

Ш. Дерон і Кайль. Древе. Лалойе.
Колден. Мер округи А. Дюран Сент-Аман.

25 березня 1848 р.

Затверджено: Луї Блан — член тимчасового уряду, голова урядової комісії по праці.

«Moniteur» du 26 mars 1848.

56. ПОВІДОМЛЕННЯ УРЯДОВОЇ ГАЗЕТИ ПРО ЗАКІНЧЕННЯ СТРАЙКУ НА ЗАВОДІ ДЕРОНА І КАЙЛЯ

Ми поспішаємо повідомити, що в наслідок втручання урядової комісії по праці робота на машинобудівельному заводі пп. Дерона і Кайля, на якому зайнята така велика кількість робітників, негайно і повністю відновилась.

Просьби про арбітраж надходять звідусіль до п. Луї Блана від робітників і підприємців. Просьби ці завжди приймаються з доброзичливістю і готовістю допомогти, і з взаємного довір'я виходить майже завжди примирення. Майстерні зараз же відкриваються, і таким чином завдяки благородним і добрим намірам всіх щодня реалізується той лозунг, який був проголошений в перші дні революції, — порядок у свободі.

«Moniteur» du 29 mars 1848.

57. ПЕРЕДВИБОРНА ВІДОЗВА РОБІТНИКА — КАНДИДАТА В ДЕПУТАТИ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ. ПРИБІЧНИКА ЛУІ БЛАНА

Звернення робітника до своїх братів — робітників усіх корпорацій

Громадяни!

... Деякі з моїх друзів запропонували мені виставити свою кандидатуру. Я дав згоду. Але через те, що мені властива відсутність чванливості і особистої зацікавленості, коли йдеться про спільні інтереси, я готовий зняти свою кандидатуру на користь людини достойнішої і яка може дати більшу, ніж я, користь інтересам республіки.

А втім, я вважаю необхідним висловити свої переконання...

Я ніколи не переставав поширювати республіканські і соціальні ідеї, за що в інші часи мав честь зазнати переслідувань.

Так, приречений на найжахливіші умови в нашому суспільстві і на власному досвіді зазнавши злиднів, я вимагатиму: знищення експлуатації людини людиною, джерела всякого зла; збільшення кількості машин для блага всіх шляхом створення промислових і сільськогосподарських асоціацій; я звертатимусь з закликком до багатих, з тим, щоб добитися цього виключно мирним шляхом, і буду застосовувати тільки такі засоби, які можуть бути розумно застосовані в інтересах всіх, багатих і бідних, що своїм наслідком матиме застосування нашого безсмертного принципу — свободи, рівності, братерства.

Жуї, робітник — різьбар по дереву. Сент-Антуанське передмістя, вул. Ла-Планшет, № 2.

«La Réforme» du 30 mars 1848.

В. НАСТУП ВЕЛИКОЇ БУРЖУАЗІЇ

(травень 1848 р.)

58. К. МАРКС ПРО УСТАНОВЧІ ЗБОРИ

В Установчих національних зборах, які відкрились 4 травня, переважали буржуазні республіканці, республіканці «National'я». Навіть легітимісти і орлеаністи спочатку наважувалися виступати лише під маскою буржуазного республіканізму. Тільки в ім'я республіки можна було розпочати боротьбу проти пролетаріату.

3, 4 травня, а не з 25 лютого, треба вважати початок республіки, себто республіки, визнаної французьким народом; це не та республіка, яку паризький пролетаріат накинув тимчасовому урядові, не республіка з соціальними установами, не та мрія, яка витала перед бійцями барикад. Проголошена Національними зборами, єдино законна республіка була не революційною зброєю проти буржуазного устрою, а, навпаки, його політичною реставрацією, яка заново укріпляла буржуазне суспільство, одне слово, буржуазною республікою. Це твердження пролунало з трибуни Національних зборів і знайшло собі відгук у всій республіканській і антиреспубліканській буржуазній пресі...

В особі Національних зборів уся Франція з'явилась суддею паризького пролетаріату. Збори негайно порвали з усіма соціальними ілюзіями Лютневої революції і прямо проголосили буржуазну республіку, і тільки буржуазну республіку. Вони поспішили виключити з обраної ними Виконавчої комісії представників пролетаріату Луї Блана і Альбера; вони відхилили пропозицію заснувати особливе міністерство праці і зустріли бурхливими схваленнями слова міністра Трелá: «Тепер ідеться тільки про те, щоб повернути працю в її попередні умови».

«Класова боротьба у Франції», Вибрані твори, т. II, стор. 170—171.

Події 15 травня 1848 р.

59. ДОКУМЕНТИ, ЗНАЙДЕНІ ПРИ ТРУСІ У РЕВОЛЮЦІОНЕРА СОБРІЄ І ВИГОТОВЛЕНІ НАПЕРЕДОДНІ 15 ТРАВНЯ 1848 Р. НА ВИПАДОК ПЕРЕМОГИ НАРОДНОГО ПОВСТАННЯ

Склад тимчасового уряду: Распайль, Бланкі, Луї Блан, Барбес, Ледрю-Роллен, Косідьер, Собріє, Гюбер, Кабе.

Перший декрет:

Ім'я народу, відроджувача Франції і засновника республіки в лютому і травні 1848 р., Комітет громадського порятунку оголошує:

що Національні збори, які складаються в більшості своїй з реакціонерів, порушили свої повноваження;

що вони втрачали дорогий час, коли необхідність вимагала термінових заходів;

що вони відмовилися заснувати міністерство праці;

що вони намагалися спертися на купу зброї, прихованої всередині будівлі зборів, замість того щоб змусити поважати себе завдяки своїй моральній силі, виконуючи свою місію ретельно і з саможертвою;

що вони розстрілювали народ, який з'явився з мирними намірами для подачі петиції на користь поляків.

На зазначених підставах народ Парижа, авангард країни, взявши на себе зобов'язання стежити за виконанням повноважень народних представників і визнаючи ці повноваження порушеними, оголошує їх позбавленими усякої сили і засновує Комітет громадського порятунку в складі 9 членів (далі йдуть прізвища)... Цьому комітетові надається необмежена влада з метою вжиття всіх необхідних заходів для встановлення і організації справжньої демократичної республіки і найенергійнішого придушення реакції, якщо вона ще раз насмілиться піднести голову.

Члени Комітету громадського порятунку.

Другий декрет:

« Ім'ям народу Парижа, засновника республіки! Беручи до уваги, що негайне полегшення становища нужденних є необхідним і що засоби для цього можна одержати в багатіїв, які вже протягом трьох місяців ховають дзвінку монету; що братерство, накреслене на всіх громадських пам'ятниках, не повинно залишатись порожнім звуком, але що його належить втілити в життя, — постановлено видати такий декрет:

Ст. 1. Капіталісти, відомі як такі муніципальному комітетові, повинні в п'ятиденний строк з дня одержання про те повідомлення внести суму грошей з розрахунку 200 фр. на кожні 1 тис. фр. офіційно встановленого доходу в розмірі від 1 500 фр. до 3 500 фр. на одну особу і 250 фр. на кожні 1 тис. фр. при доході від 3 500 до 5 тис. фр., з прогресивним збільшенням до половинного розміру загальної суми доходу.

Ст. 2. Всі земельні власники, які виплачують від 100 до 250 фр. поземельного податку, мусять протягом того ж строку на кожні 50 фр. цього податку внести додатково 25 фр.; при податку від 250 до 1 тис. фр. вони вносять по 100 фр., при податку від 1 тис. до 5 тис. фр. — по 150 фр. і при податку від 5 тис. фр. та вище — по 200 фр. на кожні 50 фр. податку...

Ст. 5. Безпосередньо після надходження перших внесків буде проведений негайний розподіл грошей між сім'ями, які перебувають у нужді, з розрахунку 3 фр. на сім'ю з 3 чоловік і 8 фр. — на сім'ю з 6 чоловік.

Ця допомога, видавана в ім'я братерства, розрахована на чотири дні, і розподіл її провадитиметься в алфавітному порядку.

Ст. 6. Підтримання порядку покладається на робітничу гвардію.

Третій декрет:

Постанова про організацію праці на найкращих по можливості для даного часу основах буде опублікована через три тижні. Вона

буде складена цілком в інтересах робітників з забезпеченням по можливості справедливих прав хазяїна.

«Rapport de la comission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin», v. 1, p. 271.

60. ПОДІЇ 15 ТРАВНЯ 1848 р.

(З протоколу засідання Установчих зборів)

Гр-н Распайль¹, не член зборів, на трибуні. Громадяни, ми з'явилися сюди від імени 300 тис. громадян, які чекають біля ваших дверей. (Протести на лавах зборів.)

Один з депутатів. На підставі якого права говорить гр-н Распайль у зборах?... Я протестую проти надання йому слова.

(Численні голоси біля підніжжя трибуни: «За двері перепиняючих!» Суперечки між депутатом Луї Бланом і багатьма громадянами, які зійшли на трибуну. Делегат групи робітників стоїть на весь зріст на трибуні. Шум досягає вищої точки... Распайль починає читання петиції.)

Гр-н Распайль. Громадяни депутати, ми виступаємо тут від імени 300 тис. чоловік, які чекають біля ваших дверей. Це від їх імени, а також від імени делегатів клубів подаємо ми вам петицію такого змісту:

Беручи до уваги —

що завойовані нами свободи зазнаватимуть небезпеки доти, доки в Європі існуюватиме хоча б один поневолений народ; що обов'язок вільного народу полягає в тому, щоб поспішати на допомогу кожному поневоленому народові... що Італія і Німеччина закликають нас поділити з ними успіх їхньої зброї, що в ім'я справедливості ми повинні допомогти Польщі, благородній Польщі, нашій сестрі, кайдани якої були виковані ганебною політикою попередніх 18 років, добитися національної незалежності...

виходячи з цих міркувань, а також виходячи з інтересів наших республіканських установ, клуби одностайно вимагають, в ім'я Провидіння, яке охороняє народ, і в ім'я честі країни, щоб Національні збори негайно декретували:

1. що доля Польщі буде зв'язана з долею Франції;
2. що відновлення польської національної незалежності повинно бути досягнене мирним шляхом або із зброєю в руках;
3. що одна дивізія нашої хороброї армії повинна перебувати в готовості для того, щоб негайно вирушити в похід у разі відмови задоволити ультиматум Франції.

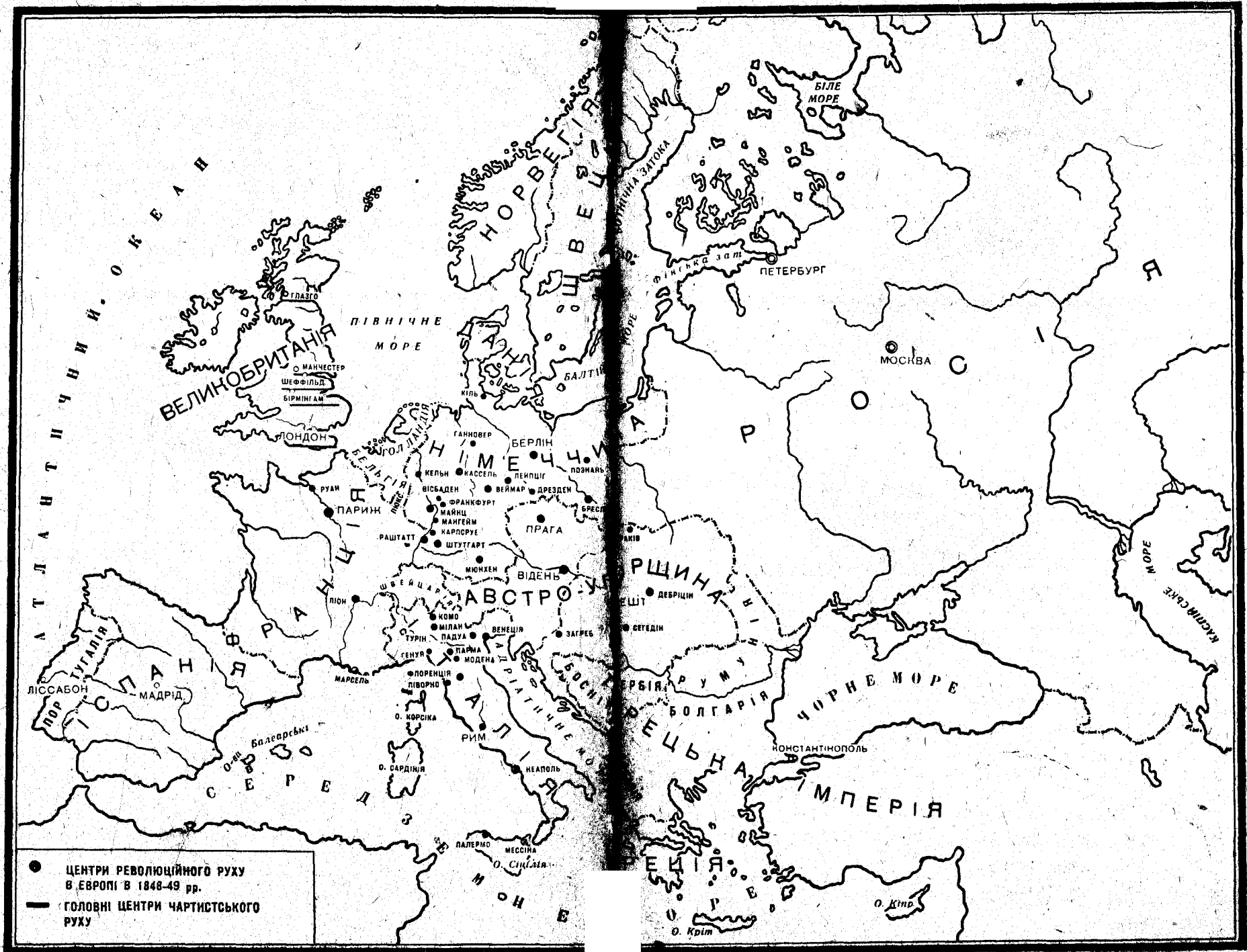
І це буде справедливістю, і бог благословить успіх нашої зброї!
(На цей момент час надходить до третьої години з четвертою. Хвилювання повсталих досягає свого апогею... Здала чути шум барабанів, які б'ють збір... Голова в двадцятій раз намагається встановити тишу... З трибун для народу і з заповнених народом депутатських місць лунають громові вигуки: «Хай живе Польща!»)

Гр-н Барбес². Громадяни, ... я говорив... що збори вислухали

¹ Распайль Франсуа-Венсен (1794—1878) — хемік і політичний діяч, утопічний соціаліст, у вересні 1848 р., будучи в ув'язненні, обраний депутатом Установчих зборів.

² Барбес Арман (1809—1870) — французький революціонер і організатор таємних товариств в епоху липневої монархії. Депутат Установчих зборів.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В ЄВРОПІ В 1848—1849 рр.

вашу петицію... Громадяни... вислухайте нас! Ви прийшли сюди для того, щоб висловити свої побажання зборам; збори їх вислухали; треба, щоб вони здійснили їх; але для того, щоб не здавалось, що вони здійснюють їх, підкоряючись насильству, необхідно тепер, щоб ви розійшлись. (Вигуки: «Ні! ні!»)

Один громадянин. В ім'я величі народу я прошу встановити тишу. Громадянин Бланкі просить слова. Вислухайте його...

Гр-н Бланкі, не член зборів. Громадяни депутати, народ просить відновлення Польщі в межах 1772 р.; він просить, щоб Національні збори без зволікання видали б декрет про те, що Франція не вкладе меча в піхви доти, поки вся Польща не буде відновлена в своїх старих межах 1772 р. і не буде знову ясніти як велика і незалежна нація під сонцем Європи...

Громадяни, народ сподівається, що Національні збори не вагатимуться перед такою великою метою; що вони не дадуть ні обдурити, ні відволікти себе підступами дипломатії; народ перебуває позаду них; як одна людина рушить він до кордонів за одним тільки порухом руки...

Ці вигуки, що їх чути тут і що здаються Національним зборам повними загрози, заміняться привітаннями, тільки на Національні збори вимовлять ту сакраментальну фразу, якої чекає від них народ, якої він чекає і яку ви, громадяни, повинні вимовити. (Вигуки: «Так! Так!»)

Громадяни, народ з'явився сюди також для того, щоб вимагати справедливості; він з'явився, щоб вимагати розслідування тих жахливих подій, які сталися в місті, яке лежить тепер завдяки прискоренню засобів сполучення біля воріт столиці¹. Народ знає, що замість того, щоб залікувати жорстокі рани, які були заподіяні в цьому місті, немов би знаходять задоволення в тому, щоб щодня роз'ятрувати їх; він знає, що ні поміркованість, ні милосердя, ні братерське почуття не змінили шаленості перших днів, хоча з часу кривавих сутичок встигло минути аж три тижні; він знає, що в'язниці як і раніше переповнені; він вимагає, щоб вони були очищені. (Вигуки: «Браво!» і оплески народу.)

Гр-н Бланкі. Він вимагає, щоб в тому випадку, якщо необхідно когонебудь покарати, кари б зазнали не жертви різанини, а її організатори...

Народ вимагає також, щоб ви подумали про нужду, яка панує серед нього. Він пожертвував республіці три місяці страждань. Ці три місяці незабаром минуть, і можливо, навіть імовірно, що від нього вимагатимуть дальших місяців страждань. Народ вимагає від Національних зборів, щоб вони негайно, без усяких зволікань зайнялися питанням про те, як відтворити засоби праці, як дати роботу і хліб тим тисячам громадян, що не мають їх у даний час.

Народ, громадяни, добре знає, що йому дадуть відповідь, що

¹ 27 квітня у центрі французької текстильної промисловості — Руані відбувалося робітниче повстання, викликане спробою буржуазної національної гвардії арештувати окремих представників робітників. Командирований у Руан тимчасовим урядом генерал Ордінер з боєм зайняв робітничий квартал Сен-Лева. Понад 50 робітників були забиті. Квітневі події в Руані були прелюдією червневих подій у Парижі.

першопричиною відсутності роботи є саме народні заворушення, які тривожать суспільство і вносять безладдя в ділянку торгівлі і промисловості... Безробіття, торговельна і промислова кризи ведуть своє походження з часу, який передує лютому; вони ведуть своє походження з ранішого часу, вони мають глибокі соціальні причини...

Один з повсталих. Ми прийшли сюди, щоб вимагати наші права, які б вони ні були, і щоб захищати їх.

Багато які громадяни, не члени зборів. Польща! Польща! Ми вимагаємо обговорення всіх соціальних питань! (Вигуки і шум подвоюються.)

Гр-н Ледрю-Роллен (з'являється на трибуні). Громадяни, я не виступаю тут як член виконавчої влади, бо не мав можливості порадитись з своїми колегами. Я виступаю як громадянин, як народний представник... Ви висловили ваші побажання відносно Польщі і відносно лих, які припали на долю народу... Будьте певні, що те, що хвилює ваше серце, хвилює і наше, і що не менш, ніж ви, і ми не хочемо існування на землі поневолених народів. Разом з тим ви просите про те, щоб були вжиті заходи, щоб народ міг жити працюючи...

(Численні голоси з народу: «Ми хочемо міністерства праці, ми хочемо виконання декрету 25 лютого!»)

Гр-н Ледрю-Роллен... Я скажу тільки одне слово... Маючи той дивний здоровий розум, який характеризує народ Парижа... ви повинні визнати, що неможливо зборам продовжувати засідання, перебуваючи під загрозою самогубства... Я прошу збори оголосити своє засідання безперервним, але одночасно прошу вас вийти звідси...(Голоси: «Так! Так! — Ні! Ні!»)

(Численні голоси з народу: «Ми вимагаємо міністерства праці! Ми чекаємо негайної відповіді!» Інші голоси з народу: «Вийдемо!»)

Гр-н Распайль. Я не можу вважати республіканцями тих, хто настоює на перебуванні на зборах. Друзі, виходьте.

(Громадяни, які оточують голову і з яких окремі не ховають своєї зброї, подвоюють вигуки... Незабаром з'являється яacobинський прапор, прикрашений чорним кременем. Тривале збудження панує в зборах.)

Гр-н голова. Громадяни, якщо ви хочете обговорення принесеної вами петиції, дайте зборам свободу. Як голова Національних зборів я наказую вам очистити залу.

Один з членів клубу. Тобі не давали слова; мовчи. (Голова пробує настоювати, але його голос заглушується голосними вигуками...)

Громадянин, не член зборів. Я вимагаю, щоб тимчасовий уряд здійснив декрет від 25 лютого.

Інший громадянин. Нам обіцяли організувати працю, її не організували досі. Ми вимагаємо, щоб міністерство праці було створене сьогодні ж. (Жваве схвалення.)

Гр-н Распайль (звертається до промовця). В ім'я республіки, братерства і свободи я благаю вас зійти з трибуни.

(Вибух вигуків: «Організації праці!.. Ми хочемо Луї Блана!.. Ми вимагаємо міністерства праці!»)

Гр-н Собріє, не член зборів. Народ не може залишатися... (Голоса його не чути.)

Другий повсталий. Ми вимагаємо створення громадського комітету для нагляду за виконавчою владою, ми вимагаємо суду над винуватцями руанських убивств, ми вимагаємо війни проти гнобителів Польщі, ми вимагаємо відставки більшості міністрів...

(Гр-н Гюбер виштовхує гр-н Бюше і Корбона з місця президії і займає місце голови... Тільки тепер члени зборів починають залишати залу... Президія, столи секретарів, трибуна заповнені великою кількістю людей, які вимагають створення тимчасового уряду. В цей момент гр-на Луї Блана підіймають на руки люди, які зібралися за огорожею зборів. Його проносять з тріумфом перед депутатськими лавами з вигуками: «Хай живе Луї Блан!»)

Гр-н Л. Ламбер, не член зборів (серед загального шуму). В ім'я демократичної республіки, єдиної і неподільної, я протестую проти насильства над Національними зборами.

Гр-н Гюбер, не член зборів. Громадяни, слухайте, тут не хочуть ухвалити рішення; ну, так я, в ім'я народу, в ім'я народу, обдуреного своїми представниками, оголошую Національні збори розпущеними. (Вигуки: «Так! Так! — Ні! Ні!»)

(Аркуш паперу на кінчику списа підносять до трибуни... Гр-н Гюбер хапає його і... кричить: «Громадяни! Національні збори розпущені!»... Великий натовп оточує депутата Барбеса. Він піднятий на плечі людей з народу, які кричать: «Хай живе Барбес!» Здається, що Барбес веде боротьбу з тими, хто несе його з тріумфом. Інші носять на плечах Собріє, який перебуває в стані крайнього збудження.)

Багато голосів. «Бланкі! Бланкі!»

Гр-н Кентен. Бланкі, Бланкі нам не вистачає!

Один з повсталих. Вислухайте список нового тимчасового уряду, який я пропоную прийняти народові: Барбес, Луї Блан, Ледрю-Роллен, Бланкі, Гюбер, Распайль, Коссідьер, Етьєнн Араго... (Вигуки: «Так Так! — Ні! Ні!») Альбер, Лагранж.

З усіх боків: «До зброї! До зброї! До ратуші! До ратуші! Хай живе новий тимчасовий уряд!» (На місці, призначеному для голови, підноситься прапор, прикрашений червоним ковпаком і шагою...)

Другий повсталий. От добрий список нового тимчасового уряду: Кабе, Луї Блан, Пер Леру, Распайль, Консідеран, Барбес, Бланкі, Прудон...

(Чути, як б'є барабан; кілька чоловік вбігають в залу, вигукуючи: «Рухома гвардія!», «Рухома гвардія!» Негайно страшенна паніка охоплює збори, і народ... починає швидко відступати в великому безладді.)

Поки все це відбувалось у залі, голова зборів, насильно відсунутий з свого місця, віддавши наказ про вжиття необхідних заходів гр-нові Дегузе, квесторові, рушив у Виконавчу комісію, яка засідала в Люксембурзі; тут він обговорював питання про засоби для опору повстанню, сила і ступінь поширення якого були йому ще невідомі. В той же час віце-голови і деяка частина депутатів зібрались у приміщенні президії, де вони підготовляли до підпи-

сання прокламації і віддавали необхідні накази для того, щоб зібрати в розпорядження влади всі потрібні сили.)

«Moniteur» du 17 mai 1848.

61. З ПОКАЗАНЬ ЛУІ БЛАНА, ДАНИХ СЛІДЧІЙ КОМІСІЇ З ПРИВОДУ ПОДІЙ 15 ТРАВНЯ 1848 р.

Голова комісії. Ви знаєте, що нам доручено зробити політичне розслідування відносно подій 15 травня... Чи можете ви дати нам відповідні відомості?

Свідок. Я вже розповів те, що знаю про події 15 травня, у маленькій брошурі. Тільки напередодні довідався я про маніфестацію, яка мала відбутись 15 травня. З 16 квітня я знав, що маніфестації можуть бути легко скеровані вбік від їх початкової мети. 14 травня близько 4 години дня я бачив Барбеса; він повідомив мені про те, що він чув про маніфестацію, яка мала бути завтра. Я вказав йому, що буде важко втримати народ у певних межах і що краще буде перешкодити виступові... От усе, що я знаю про те, що передувало подіям, щождо іншого, то я знаю тільки те, що відомо всім.

Голова. 14-го чи були у вас збори?

Свідок. Так, 17—18 депутатів зібрались у мене, йшлося про те, щоб домовитися відносно комісії по складанню конституції...

Голова. А вранці 15-го чи не було у вас зборів?

Свідок. Ні, не було: я пішов снідати в кафе, як звичайно...

Голова. Коли народ вдерся в залу, чи вийшли ви до нього назустріч?

Свідок. Тільки з дозволу голови, мене підганяли всі. Я проголосив спершу промову з трибуни і повернувся на своє місце... Далі я звернувся до народу з вікна будинку... Моя промова не мала ніякої іншої мети, крім тієї, щоб закликати народ до спокою... Мене далі потягли в залу. Два чоловіка підняли мене на стілець; я говорив ще раз те саме... «Зберігайте спокій, — говорив я, — люднева революція — велика сила».

«Rapport de la comission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin», v. 1, p. 238—239.

62. З ПОКАЗАНЬ ЛЕДРЮ-РОЛЛЕНА, ДАНИХ СЛІДЧІЙ КОМІСІЇ З ПРИВОДУ ПОДІЙ 15 ТРАВНЯ 1848 р.

У момент вторгнення я підійшов до огорожі разом з п. Ламартіном і вжив всіх заходів на те, щоб перешкодити натовпові увійти... Я звертався до повсталих, я змушував їх вийти, але вони все ж увійшли з другого боку.

Бланкі і Распайль, звичайно, мали твердий намір пройти в залу засідань. Мені здається, що Барбес втратив голову... Бланкі, людина виключно небезпечна, про яку я завжди говорив, що в нього гіркота і жовч у серці замість крові... Гюбер проголосив розпуск зборів...

Щодо мене, то я нічого не знав про ці проекти.

«Rapport de la comission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin», v. 1, p. 311.

63. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ПОЛІТИКУ ЛУІ БЛАНА І ЛЕДРЮ-РОЛЛЕНА¹

Після спільно здобутої перемоги може статися, що нам запропонують кілька посад у новому уряді, але з тим, щоб ми завжди залишалися у меншості. У цьому полягає найбільша небезпека.

Після революції 1848 р. французькі демократи-соціалісти («Реформи»: Ледрю-Роллен, Луї Блан, Флокон і ін.) зробили помилку, ухваливши подібні пропозиції. Бувши в меншості в уряді, вони добровільно поділили з більшістю чистих республіканців відповідальність за всі підлости і зрадництва по відношенню до робітничого класу, тоді як їх присутність в уряді зовсім паралізувала революційну діяльність робітничого класу, представляти який вони претендували...

«Critica sociale», 1/II 1894.

64. ЛЕНІН ПРО ЛУІ БЛАНА І ЛУБЛАНІВЩИНУ

а.

Французький соціаліст Луї Блан в революцію 1848 року сумно вславив себе тим, що з позиції класової боротьби перейшов на позицію дрібнобуржуазних ілюзій, прикрашених фразеологією немов би «соціалізму», а які на ділі служать лише зміцненню впливу буржуазії на пролетаріат. Луї Блан чекав допомоги від буржуазії, сподівався і збуджував надії, начебто буржуазія може допомогти робітникам у справі «організації праці» — цей неясний термін повинен був відбивати «соціалістичні» прагнення.

«Лубланівщина», Твори, т. XX, стор. 91.

б.

... Нагадаємо, що Луї Блан — славетний дрібнобуржуазний соціаліст, який увійшов в уряд в 1848 році і остільки ж сумно вславив себе в 1871 році. Луї Блан уявляв себе в ожданні «трудової демократії» або «соціалістичної демократії» (саме це останнє слово остільки ж часто вживалось у Франції в 1848 році, як і в літературі есерів і меншовиків у 1917 році), а на ділі Луї Блан був хвостом буржуазії, забавкою в її руках.

«Великий відхід», Твори, т. XX, стор. 508.

в.

Завдання пролетарського вождя: роз'яснити відмінність класових інтересів і переконувати певні верстви дрібної буржуазії (саме: найбідніших селян) робити вибір між робітниками і капіталістами, стаючи на сторону робітників.

Завдання дрібнобуржуазних Луї Бланів: затушовувати відмінності класових інтересів і переконувати певні верстви буржуазії (переважно інтелігентів і парламентарів) «погоджуватися» з робіт-

¹ З листа Енгельса італійському соціалістові Тураті від 26 січня 1894 р.

никами, переконувати робітників «погоджуватися» з капіталістами, переконувати селян «погоджуватися» з поміщиками.

Луї Блан завзято переконував паризьку буржуазію і, як відомо, мало не переконав її відмовитися від масових розстрілів у 1848 і 1871 роках...

«І. Г. Церетелі і класова боротьба», Твори, т. XX, стор. 319—320.

г.

Дрібнобуржуазні демократи, ці немов би соціалісти, які заміняли класову боротьбу мріянням про згоду класів, уявляли собі і соціалістичне перетворення мрійним способом, не в вигляді повалення панування експлуататорського класу, а в вигляді мирного підпорядкування меншості більшості, яка зрозуміла свої завдання. Ця дрібнобуржуазна утопія, нерозривно зв'язана з визнанням надкласової держави, приводила на практиці до зрадництва інтересів трудящих класів, як це і показала, напр., історія французьких революцій 1848 і 1871 років, як це показав досвід «соціалістичної» участі в буржуазних міністерствах в Англії, у Франції, в Італії та інших країнах наприкінці ХІХ і на початку ХХ віку.

Маркс усе своє життя боровся з цим дрібнобуржуазним соціалізмом, нині відродженим у Росії партіями есерів і меншовиків. Маркс провів учення про класову боротьбу послідовно аж до учення про політичну владу, про державу.

«Держава і революція», Твори, т. ХХІ, стор. 385—386.

ІV. ЧЕРВЕНЕ ПОВСТАННЯ ПАРИЗЬКОГО ПРОЛЕТАРИАТУ І ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

65. З НАКАЗУ ПРО ЧАСТКОВУ ЛІКВІДАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ МАЙСТЕРЕНЬ¹

1. Нежонаті робітники у віці від 18 до 25 років запрошуються стати під прапори республіки для поповнення різних полків армії.

Ті, хто відмовиться добровільно іти в армію, будуть негайно виключені з списків національних майстерень.

2. Негайно буде розпочато перепис робітників Парижа. Робітники, які не зможуть документально довести, що вони пробули в Парижі до 24 травня протягом шести місяців, будуть зняті з роботи і перестануть одержувати заробітну плату і допомогу.

3. Списки робітників... будуть виставлені у спеціальних бюро, розташованих по можливості ближче до центру Парижа, де з ними при посередництві адміністрації зможуть ознайомитися хазяї підприємств... Робітники, які відмовляються стати на роботу, будуть зараз же викреслені з загальних списків національних майстерень.

4. Робітники, які не будуть виключені з списку згідно з попе-

¹ Наказ цей, ухвалений Виконавчою комісією ще 23 травня, був опублікований 21 червня 1848 р.

редніми параграфами... одержуватимуть відрядну, а не поденну плату.

5. В найкоротший строк будуть організовані бригади робітників, які будуть відправлені в департаменти для виконання під керівництвом інженерів шляхів сполучення великих громадських робіт.

Thomas, Histoire des ateliers nationaux, p. 271—272, Oxford, 1913.

66. ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ (з донесень префекта поліції Виконавчій комісії)

21 червня.

Вчора ввечері, о 9 годині, коли війська залишили майдан Ратуші, бунтівники, ринувшись до моста Д'Арколь, почали обурливо вигукувати і кидати камінням у паризьких гвардійців та в війська. Зараз таки з наказу комісара поліції натовп був відтиснутий до моста Паризької богматері.

22 червня, 11 година дня,

Колона робітників у 500 чоловік, з прапором попереду, щойно пройшла по 7-му району. Вона пройшла по вулиці Тиссерандері і рушила в бік Бастилії. Особи, які складали цю колону, говорили, що вони не відправляться в Солонь, що вони краще помруть тут. Вони додавали, що вони із зброєю в руках підуть проти Національних зборів і що їм допоможе легка гвардія...

12 година дня.

На майдані Ратуші перебувають досить численні групи. Розмовляють про Солонь. Говорять, що це нездорова місцевість, що робітники повинні відмовитися відправитися туди і що уряд вжив цього заходу для того, щоб позбутись їх.

Колона, про яку говориться, вирушає по вулиці Сент-Антуанського передмістя. Особи, які складають її, повторюють хором: «Ми не поїдемо!» Вони завдають образ Ламартінові і Марі і говорять, що багатії — злодії. Вони додають, що сьогодні о 6 годині вечора вони повинні всі зустрітись на майдані Пантеона.

7¼ годин вечора.

Колона, яка йде по вулиці Сен-Жак і складається з 3 тисяч робітників з дюжиною прапорів національних майстерень, пересікає вулицю Сіте, міст Паризької богматері і входить у вулицю Сен-Мартен з вигуком: «Роботи! Роботи! Хліба! Ми не виїдемо!» Інші кричать: «Ми її одержимо! Ми її одержимо!» Деякі: «Хай живе Барбес!»

9 година.

Колона приблизно в 8—10 тисяч чоловік, яка, як видно, йде з Сент-Антуанського передмістя, проходить тепер повз ратуші. Цей натовп, над яким видно численні прапори, йде до Пантеона, щоб приєднатися до робітників 12-го району. Змішані вигуки лунають з цього зборища, в якому беруть участь і жінки. Демонстранти вимагають роботи і додають: «Ми не виїдемо! Ми її одержимо! Ми його повісимо! Хай живе республіка!» Деякі вимагають

убивств і грабежів, вигукуючи: «Геть правителів! Геть національну гвардію!» Серед цього натовпу був помічений одягнений у форму сапер, який ніс прапор, і багато солдатів рухомої гвардії з патрон-тащами, які разом з іншими галасували: «Цьому треба покласти край!»

«Rapport de la comission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin», v. II.

67. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ХІД ЧЕРВНЕВОГО ПОВСТАННЯ І ПРИЧИНИ ПЕРЕМОГИ ГЕНЕРАЛА КАВЕНЬЯКА

... варто подиву, як швидко робітники освоїлись з операційним планом, як дружно працювали вони пліч-о-пліч, як спритно зуміли вони використати заплутану територію. Це було б зовсім непоясненим, якщо не пригадати, що робітники були організовані по-військовому і поділені по ротах уже в національних майстернях, отже їм довелося лише застосувати свою промислову організацію до військової діяльності, щоб утворити зараз же цілком розчленовану армію.

Вранці 24-го числа була зайнята знову вся втрачена територія і захоплена нова Лінія бульвару, аж до бульвару Дю-Тампль, залишалася, щоправда, в руках війська, і тим самим перша колона була відрізана від центру, зате друга колона проникла з квартала Сент-Антуан так далеко, що майже оточила ратушу. Вона розташувала свій штаб у церкві Сен-Жерве, захопила монастир Сен-Мері і навколишні вулиці; вона проникла далеко за ратушу і майже цілком відрізала її, спільно з колонами «Старого міста». Лише один шлях залишався відкритим: набережна правого берега. На півдні було знову зайнято все передмістя Сен-Жак, відновлено зв'язок з «Старим містом»; «Старе місто» було підкріплене новими силами, і був підготовлений перехід на правий берег.

Тепер «порядкові» у всякому разі не можна було гаяти часу: ратуша, революційний центр Парижа, була обложена і повинна була впасти, якщо не будуть вжиті найрішучіші заходи...

Завдяки чому Кавеньяк добився успіху? Поперше, завдяки незвичайній перевазі в силах, які він міг розгорнути проти інсургентів. 24-го числа в його розпорядженні було не тільки 20 000 чоловік паризького гарнізону, 20 000—25 000 мобільної гвардії і 60 000—80 000 національної гвардії, але і вся національна гвардія околиць Парижа і деяких віддалених місць (20 000—30 000 чоловік), а також 20 000—30 000 солдатів, спішно мобілізованих з окружних гарнізонів. Вранці 24-го числа в його розпорядженні було значно більше 100 000 чоловік, до вечора збільшених ще наполовину. А в інсургентів було найбільше 40 000—50 000 чоловік.

Подруге, за допомогою нещадних заходів, які він застосовував... ніколи ще артилерія, тим більше гранати і запалювальні ядра не скеровувались на барикади і будинки. Народ не був підготовлений до цього... Тому він відступив, і перший відступ вирішив його поразку...

Німецькі газети запевняють, що це був рішучий бій між червоною і триколіровою республікою, між робітниками і буржуазією. Ми переконані, що цей бій вирішає наперед перш за все поразку самих переможців. У всьому іншому хід справи доводить,

що робітники повинні перемогти не в дуже віддаленому майбутньому; суто-військовий розгляд справи дає вже це переконання. Якщо 40 000 паризьких робітників могли створити таку загрозу в чотири рази сильнішому противникові, то що ж зуміє зробити вся маса паризьких робітників, якщо вона почне діяти одноставно й організовано?..

«Статті і листи з військових питань». За ред. М. М. Попова, стор. 3—5, 8—9, вид. 1925 р.

68. ВІДОЗВИ ПОВСТАЛИХ РОБІТНИКІВ

а. Відозва робітників 8-ої округи Парижа

Ім'ям суверенного народу!

Громадяни!

Люди, яких ми удостоїли звання членів тимчасового уряду, на лютевих барикадах обіцяли нам демократичну і соціальну республіку; вони нам дали обіцянку, а ми, довіряючи словам, покинули наші барикади. Що ж вони зробили за 4 місяці? Вони порушили свою клятву, бо вони не виконали того, що обіцяли.

Ми, громадяни посту 8-ої мерії 8-ої округи, вимагаємо: демократичної і соціальної республіки; вільної асоціації праці, підтримуваної державою; віддання судові народних представників і міністрів; негайного арешту членів Виконавчої комісії.

Ми вимагаємо усунення з Парижа військ.

Громадяни, подумайте про те, що верховна влада належить вам. Згадайте наш девіз: свобода, рівність, братерство.

Від імени громадян посту мерії 8-ої округи

Ж. Ж. Гілліе.

«Rapport de la commission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin», v. II, p. 290.

б. Відозва, написана повстанцем-візником Міллоном, старим членом таємних товариств

Ім'ям республіки! Свобода, Рівність, Братерство!

Громадяни, організуємо оборону, виявимо стільки ж сили, скільки у нас мужності. Досить вагань, нехай кожний виконує свій обов'язок, нехай жінки і діти підбадьорюють нас, нехай Париж стане другою Варшавою. Справа, яку ми захищаємо, це справа всього світу. Якщо Париж буде закутий у кайдани, то буде поневолена і вся Європа.

До зброї, до зброї!

Перемогти або полягти за демократичну соціальну республіку братів — такий наш девіз. Привіт і братерство!

А. Молок, Червене повстання 1848 р.

в. Відозва, розклеєна на вулицях Сент-Антуанського передмістя

До зброї!

Ми хочемо демократичної і соціальної республіки.

Ми хочемо верховної влади народу.

Усі громадяни республіки не повинні і не можуть бажати нічого іншого!

Щоб захистити цю республіку, необхідне сприяння всіх. Численні демократи, які зрозуміли цю необхідність, вже два дні як вийшли на вулицю.

Ця свята справа налічує вже багато жертв; ми всі наважились померти за цих благородних мучеників або померти.

Будьте напоготові, громадяни! Нехай ні один з нас не ухилиться від цього заклик.

Захищаючи республіку, ми захищаємо власність.

Якщо сліпа впертість залишить вас байдужими до всієї цієї пролитої крові, ми всі померемо під палаючими руїнами передмістя Сент-Антуан.

Подумайте про ваших жінок, про ваших дітей, і ви прийдете до нас.

«Rapport de la comission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin», v. II, p. 290.

69. ДЕКРЕТ ПРО ПЕРЕДАЧУ ВСІЄ ПОВНОТИ ВЛАДИ ГЕНЕРАЛОВІ КАВЕНЬЯКУ

Ст. 1. Національні збори оголошують себе засідаючими безперервно.

Ст. 2. Париж оголошений на стані облоги.

Ст. 3. Вся виконавча влада вручається генералові Кавеньяку. Ухвалено в відкритому засіданні в Парижі 24 червня 1848 р.

Голова і секретарі: Сенар, Пепен, Леон Робер, Еміль Пеан, Едмонд Лафайет, Ландрен, Берар.

«Moniteur» du 21 juin 1848.

70. НАКАЗ ГЕНЕРАЛА КАВЕНЬЯКА

Всяка особа, яка бере участь у спорудженні барикад, розглядається як узятя із зброєю в руках.

Глава виконавчої влади Кавеньяк.

Париж, 25 червня 1848 р.

«Moniteur» du 27 juin 1848.

71. ПОДЯКА ГЕНЕРАЛОВІ КАВЕНЬЯКУ ЗА ЗРОБЛЕНІ БУРЖУАЗІЇ ПОСЛУГИ (декрет Національних зборів)

Національні збори одноголосно ухвалили декрет такого змісту:

Визнається, що генерал Кавеньяк, глава виконавчої влади, зробив важливі послуги батьківщині.

Ухвалено у відкритому засіданні.

Голова і секретарі (далі ідуть підписи).

Париж, 28 червня 1848 р.

«Moniteur» du 29 juin 1848.

72. ДЕКРЕТ УРЯДУ ПРО ЗАСЛАННЯ В КОЛОЇНІ АРЕШТОВАНИХ ЧЕРВ'ЯНИХ БІЙЦІВ

Ст. 1. В цілях охорони громадської безпеки, особи, які перебувають тепер у в'язниці і визнані учасниками

повстання 23-го і дальших за ним днів червня, підлягають засланню у французькі колонії, за винятком тих колоній, які розташовані на Середземному морі.

Жінкам і дітям засиланих у зазначеному порядку осіб дозволяється поділити долю їх чоловіків і батьків.

Ст. 2. Не зважаючи на зняття стану облоги, слідство, розпочате в військових судах, триватиме у відношенні тих осіб, про яких за даними слідства виявиться, що вони брали участь у повстанні як ватажки, призвідники, підбурювачі, приставляли або розподіляли гроші, зброю або військові припаси, брали на себе командування або взагалі вчинили якінебудь дії, що збільшують їхню провину в заколоті.

Ті ж заходи будуть ужиті у відношенні арештантів і каторжан, випущених на волю, або втікачів, що брали участь у повстанні.

Ст. 3. Спеціальний режим, якому будуть піддані засланці, буде встановлений особливим декретом Національних зборів.

Ст. 4. Виконавчій владі доручається негайно приступити до введення в життя даного декрету.

Ухвалено у відкритому засіданні.

Голова і секретарі: Сенар, Пепен, Леон Робер, Еміль Пеан, Едмонд Лафайет, Ландрен, Берар.

Париж, 27 червня 1848 р.

«*Monteur*» du 30 juin 1848.

73. ЛЕНІН ПРО ЗНАЧЕННЯ ЧЕРВНЕВОГО ПОВСТАННЯ

Революція 1848 року завдає смертельного удару всім цим шумним, строкатим, крикливим формам до-марксівського соціалізму. Революція у всіх країнах показує в дії різні класи суспільства. Розстріл робітників республіканською буржуазією в червневі дні 1848 року в Парижі остаточно визначає соціалістичну природу одного пролетаріату. Ліберальна буржуазія у сто раз більше боїться самостійності цього класу, ніж якої завгодно реакції. Боязкий лібералізм плазує перед нею. Селянство задовольняється скасуванням решток феодалізму і переходить на сторону порядку, лише зрідка вагаючись між робітничою демократією і буржуазним лібералізмом. Всі вчення про не-класовий соціалізм і про не-класову політику виявляються порожньою дурницею.

«*Історична доля вчення Карла Маркса*», Твори, т. XVI, стор. 331—332.

74. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ ДРІБНОЇ БУРЖУАЗІЇ У РЕВОЛЮЦІЇ 1848 Р. У ФРАНЦІЇ

Другою основною громадською силою була дрібна буржуазія, яка вагається, залякана червоною примарою, яка [буржуазія] піддавалась крикам против «анархістів». У своїх прагненнях мрійно і фразисто-«соціалістична», яка охоче називала себе «соціалістичною демократією» (навіть термін саме цей приймають тепер есери разом з меншовиками!), дрібна буржуазія боялася довіритися керівництву революційного пролетаріату, не розуміючи, що це побоювання засуджує її на довіря до буржуазії.

Бо в суспільстві запеклої класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом, особливо при неминучому загостренні цієї боротьби революцією не може бути «середньої» лінії. А вся суть класової позиції і прагнень дрібної буржуазії полягає в тому, щоб хотіти неможливого, прагнути неможливого, себто саме такої «середньої лінії».

Третьою вирішальною класовою силою був пролетаріат, який домагався не «примирення» з буржуазією, а перемоги над нею, безбоязнього розвитку революції вперед і до того в міжнародному масштабі.

От який був об'єктивний історичний ґрунт, що породив Кавеньяка. Вагання дрібної буржуазії «відсторонили» її від ролі активного діяча, і, скориставшись її побоюванням довіритися пролетарям, французький кадет, генерал Кавеньяк, пішов на роззброєння паризьких робітників, на масовий розстріл їх.

Революція закінчилася цим історичним розстрілом; дрібна буржуазія, яка чисельно переважала, була і залишалась політично безсилим «хвостом буржуазії», і через три роки у Франції була знову відновлена цезаристська монархія в особливо мерзенній формі.

«З якої класового джерела приходять і «прийдуть» Кавеньяки?», Твори, т. XX, стор. 536—537.

75. К. МАРКС ПРО ЗНАЧЕННЯ ЧЕРВНЕВОГО ПОВСТАННЯ

Червнева революція вперше розколола все суспільство на два ворожих табори — на східний і західний Париж. Єдності лютневої революції не існує більше, — тієї поетичної єдності, повної сліпучих ілюзій і принадного брехання, на яке був такий майстер солодкомовний зрадник Ламартін. Тепер невблаганна серйозна дійсність руйнує всі зрівняльні обіцянки 25 лютого. Лютневі бійці борються тепер один з одним, і — чого ще ніколи не бувало — не існує більше колишньої байдужості, і кожна людина, здатна носити зброю, б'ється по цей або по той бік барикади.

Армії, які б'ються на вулицях Парижа, остільки же численні, як і армії, що билися в Лейпцігській битві народів¹. Вже само це доводить величезне значення червневої революції.

«23—24 червня в Парижі», Твори, т. VI, стор. 211—212.

V. КЛАСОВА БОРТЬБА ПІСЛЯ ЧЕРВНЕВОЇ ПОРАЗКИ ПАРИЗЬКОГО ПРОЛЕТАРІАТУ (1849 — 1851 рр.)

76. ОБРАННЯ ЛУІ БОНАПАРТА ПРЕЗИДЕНТОМ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Національні збори

Протокол засідання від 20 грудня 1848 р.

Головує гр. Арман Марра.

Гр-н Вальдек-Руссо, доповідач комісії по перевірці правильності виборів президента республіки. ... Громадяни народні

¹ Лейпцігський бій 16—19 жовтня 1813 р. У ньому проти армії Наполеона I виступали з'єднані сили государів — шведського, австрійського, пруського і російського.

представники, комісією встановлено, що голоси, подані на території республіки, поділяються між різними кандидатами таким способом:

Загальна кількість голосів 7 327 345.

З них одержали:

Громадянин	Шарль-Луї-Наполеон Бонапарт	5 434 226
"	Кавеньяк	1 448 107
"	Ледрю-Роллен	370 119
"	Распайль	36 920
"	Ламартін	17 910
"	Шангарньє	4 790
"	Інші	12 600

... Вже 9 місяців минуло відтоді, як ви на порозі цього палацу проголосили республіку, породжену народом у муках боїв 24 лютого. Сьогодні ви скріпите справи того дня печаткою національного затвердження. Майте довір'я: бог охороняє Францію.

Гр-н генерал Кавеньяк, глава виконавчої влади.

... Маю честь повідомити збори про те, що тільки но пани міністри подали мені колективну заяву про відставку.

Гр-н голова. Національні збори приймають цю заяву до відома. Ставлю на голосування висновки комісії.

(Висновки приймаються одноголосно.)

Гр-н голова. Висновки комісії зборами ухвалені. Через це: ім'ям французького народу, —

беручи до уваги, що: 1) гр. Шарль-Наполеон Бонапарт, уроженець міста Парижа, цілком відповідає умовам, потрібним згідно з ст. 44 конституції для того, щоб бути обраним; 2) що відкритим голосуванням на всьому протязі території республіки при виборах президента він одержав абсолютну більшість голосів, —

в силу ст. 47 і 48 конституції Національні збори проголошують його президентом Французької республіки з цього числа до другої неділі травня 1852 р.

За змістом закону я запрошую громадянина президента республіки бути ласкавим піднятися на трибуну для принесення присяги. (... Луї Бонапарт сходить на трибуну.)

Гр-н голова зборів. Я прочитаю текст присяги:

«Перед богом і французьким народом, представленим Національними зборами, я клянусь зберігати вірність демократичній республіці, єдиній і неподільній, і виконувати всі обов'язки, які покладає на мене конституція».

Гр-н президент республіки (підносячи руку). Клянусь у цьому!

Гр-н голова зборів. Ми закликаємо бога і людей у свідки щойно принесеної присяги. Збори приймають її до відома, дають розпорядження про внесення її в протокол і опублікування в «Монітер», а також про обнародування її і розклеєння в порядку, ухваленому у відношенні законодавчих актів.

Гр-н президент республіки. Я прошу слова.

Гр-н голова зборів. Слово вам дається. (Загальна увага.)

Гр-н президент республіки. Голосування нації і принесена мною щойно присяга визначають наперед мою поведінку

в майбутньому. Мое завдання вже визначене наперед, і я виконаю його, як належить людині честі. Я вважатиму ворогами батьківщини тих, хто намагатиметься незаконними шляхами змінити те, що встановлено спільними зусиллями всієї Франції. (Вигуки: «Прекрасно! Прекрасно!»)

Між вами і мною, громадяни народні представники, не повинно бути серйозних розходжень у поглядах; наші бажання збігаються.

Я, подібно до вас, хочу привести суспільство в основах його в спокійний стан, зміцнити демократичні встановлення і відшукати всі засоби, які можуть полегшити страждання цього благородного і розумного народу, який дав мені такі блискучі докази свого довір'я...

Новий уряд, приступаючи до роботи, повинен висловити вдячність на адресу попереднього уряду за ті зусилля, які цей останній робив, щоб передати владу збереженою, а також для підтримання громадського спокою. (Співчуття.)

Дії генерала Кавеньяка були гідними чесності його вдачі і властивого йому чуття обов'язку, найкращої якості для глави держави. (Схвалення.)

Громадяни народні представники, нам доведеться виконати велику місію: заснувати республіку в спільних інтересах, а також організувати справедливий і твердий уряд, який буде пройнятий глибокою любов'ю до прогресу, не будучи в той же час реакційним або утопічним. Давайте, будемо людьми нашої країни, а не однієї якоїнебудь партії, і з божою допомогою будемо принаймні робити добро, якщо нам буде не під силу робити великі справи. (Після закінчення промови збори встають, лунають вигуки: «Хай живе республіка!») Гр-н Луї Бонапарт підходить до лави, де сидить генерал Кавеньяк; вони потискують один одному руки.)

Ténot, Paris en décembre, 1851, p. 15—16, P. 1868.

77. УРИВКИ З БУРЖУАЗНОЇ АГІТАЦІЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ВИБОРИ В ЗАКОНОДАВЧІ ЗБОРИ)

а. Податок в 45 сантимів

Чи не вчора шні це республіканці встановили цей податок, який таким важким тягарем лягає на ваші плечі? На які ж потреби вони його призначили? Щоб оплачувати по 40 фр. на день пресловутих комісарів, які розносять по всій Франції заворушення і безладдя; щоб оплачувати всіх агентів паризьких клубів, які йдуть по стопах названих комісарів в їхній згубній місії; щоб тримати на утриманні монтаньярів, Коссідьєра і Собріє, усіх тих, хто носить галстуки і червоні шарфи і тиняється без діла по вулицях Парижа; щоб давати на чай усім, хто насаджує свободу; щоб дати безглузді поганські святкування столицним бездільникам; щоб оплачувати широке життя, нечувану розкіш і скандальні оргії усіх демагогів, які, наче зграя шулік, накинулись на владу; щоб погасити їх найбільш кричущі борги і набити кишені більшості з них.

Селяни, ось на що пішов податок у 45 сантимів!

Muret, La vérité aux ouvriers, aux paysans, aux soldats, avril, p. 2, P. 1849.

б.

«Ми хочемо права на працю, — говорите ви, — народ дуже сильний». Але, хоч би він був ще в десять раз сильніший, він все таки не зміг би добитись того, щоб палка стала більше, ніж з двома кінцями, або щоб неможливе здійснилося. Тимчасовий уряд намагався дати право на працю. Але при всій повноті його влади йому удалось добитися тільки того, щоб послати 120 або 130 тис. ледарів на земляні роботи, яких ті і не думали робити, але за які їм добре платили. Якщо вони не працювали, то не тому, що вважали ці роботи майже некорисними, а тому, що вони претендували на те, що держава мусить годувати їх задарма.

Вони грали в пробки або карти, курили люльки або сигари, влаштовували клуби тут же на відкритому повітрі, обговорювали важливі державні питання. А бідолашний селянин вносив податок у 45 сантимів, щоб оплачувати таких прекрасних робітників.

Bugeaud T. R., maréchal, Veillées d'une chaumière de la Vendée, p. 44—45, P. 1849.

в.

Крайні злидні, які впадають в очі в містах, особливо в великих, викликаються переважно неправильним, неморальним способом життя робітників. Якби останні керувалися духом благородності і щирими почуттями до своєї сім'ї, то вони рідко впадали б у нужду. Щоб зрозуміти це, треба порівняти зарплату міського робітника з зарплатою сільського наймита. Робітник Парижа одержує в середньому від 3 до 4 фр. на день, тоді як наймит заробляє в більшості наших провінцій тільки 1 фр. на день протягом трьох четвертей року і 1 фр. 25 сант. на день під час збирання врожаю. Якби перший з них жив економно і не витрачав би при відвідуваннях шинку по неділях, понеділках, а іноді і вівтірках усього свого тижневого заробітку повністю, то він, звичайно, міг би мати ощадження. Тоді всі ці ощадження, нагромаджені за 10—15 років, становили б капітал, на який він міг би завести своє власне господарство.

Ibid., p. 52—53.

Виступ дрібної буржуазії 13 червня 1849 р.¹

78. З ПРОМОВИ ЛЕДРЮ-РОЛЛЕНА ПРО СІМ'Ю І ВЛАСНІСТЬ²

Я хотів би тільки одного: звернутися з закликом до народу, до буржуазії, щоб змусити їх як слід зрозуміти, що Республіка зовсім не винна в лихах, які виявилися роковими для колишньої монархії. Ви думаєте врятувати країну від так званої червоної республіки? Але якби вона і існувала в дійсності, то найкращим засобом для її торжества було б постійно вдаватися

¹ Документи № 78, 79, 80 і 81.

² Промова ця проголошена вождем дрібної буржуазії в засіданні Установчих зборів 25 серпня 1848 р.

до реакції, не роблячи ніяких поступок справедливим вимогам народу, — одне слово, робити так, як цей нещасливий уряд, який був повалений. От найвірніший шлях, який може привести до червоної республіки. Але, повірте мені, червона-республіка — це тільки примара. Під цією назвою ви розумієте переважно соціалізм; я не боюсь його. Дозвольте сказати, чому соціалізм встановлює дійсні факти, які і сам я давно бачу і почуваю: я говорю про глибокі страждання народу. Гадаю, що відносно ліків соціалізм помиляється. Але, щоб довести його помилки, треба знайти якийнебудь засіб для відродження країни. Таким засобом напевне не може служити конституція, повірте мені, вилікування не в ній; у наших законах стільки конституцій, що ми могли б наділити ними всі народи світу. Нам потрібні соціальні встановлення...

Чи хочете ви, щоб я сказав вам, що розумію я і, як мені здається, вся країна під справжньою республікою?

Справа не в назві і не в самому загальному виборчому праві. Говориться про повагу до сім'ї, повагу до власності.

Чи не думаєте ви, що випадково так звані червоні республіканці не відчувають поваги до сім'ї? Що люди, дні існування яких становлять постійні страждання, не хочуть цієї тихої радості, вони, в яких немає інших радостей, крім домашнього вогнища?

Сім'я! Треба добре домовитися відносно значення цього слова. Ми не хочемо сім'ї тільки для небагатьох, ми хочемо її для всіх...

Ви говорите про повагу до власності. Дозвольте мені сказати: безумці ті, які не розуміють, що власність є найістотнішою основою свободи.

Ми теж бажаємо власності і вимагаємо, щоб кожний робітник користувався кредитом або знаряддями праці.

Ми не хочемо власності для небагатьох, але хочемо її для всіх: власність, заснована на чесності, трудолюбстві і в основі своїй непорушна...

Ми вважаємо, що є можливість перетворити велике число робітників у власників, що в нашій Франції всі можуть знайти своє місце під сонцем, що у нас є громадські маєтності, які можна розподілити між нужденними, і державні маєтки, які не приносять ніяких доходів, які можна буде зробити прибутковими за допомогою індивідуального обробітку, що у Франції ще багато пустирів для корчування і неродючих ділянок, які можна перетворити в родючі.

З нашої точки зору власність не може бути занадто умножена. Ми поважаємо власність, але при умові її безконечного поширення, і, висловлюючи це, ми є провідниками великої ідеї Конвенту:

Гинуть завжди ті, хто не зробив своєчасно поступок.

«*Moniteur*» du 26 août 1848.

79. З ПРОМОВИ ЛЕДРЮ-РОЛЛЕНА НА ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРАХ З ПРИВОДУ РИМСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

(11 червня 1849 р.)

Гр-н Ледрю-Роллен. ... Я не вважаю зайвим повторити, що ви скористалися перервою, коли одні збори закін-

чили свою роботу, а другі ще не почали її, для того щоб перевищити права влади, щоб, з одного боку, відкликати нашого агента, а з другого — дати наказ ввійти в Рим, чого б це ні коштувало.

Тепер я запитую вас ось про що: звідки йдуть ваші повноваження?

Що сталося у громадян Рима?

Як! Повні мужності і героїства, вони хотіли захищати свій суверенітет, а ви прийшли до них, як ви говорите, з словами миру. От як?! Безумство! Слова миру на кінцях багнетів, на дулах гармат! Це неможливо.

Вони відповіли вам, що вони їх не приймають.

От усе, що сталося, а тим часом ви напали на Рим, і от уже протягом довгих чотирьох днів наші солдати там воюють і може б'ються в окопах, а ви говорите, що за це не відповідальні!

Я говорю, що чоло ваше заплямоване кров'ю. І ви наслідкуєтеся говорити, що Франція діє вільно, без тиску з боку Священного союзу...

Ви говорите нам немов би для того, щоб нас залякати. Ви, які нас запитуєте і нас обвинувачуєте, самі ви чи певні в тому, що залишаєтесь на ґрунті легальності? Я вам відповім, я знайду вам, — вам, які порушили конституцію, — багато свідків у тому, що ви нам задавали таке запитання. Наша відповідь дуже проста: конституція порушена, ми її будемо захищати всіма можливими засобами, навіть за допомогою зброї.

(Бурхливі вигуки. Крики: «До порядку!» Кілька депутатів лівої встають і повторюють слова промовця: «Так, навіть за допомогою зброї». Хвилювання досягає найвищої міри.)

Кілька депутатів правої. Ваші кулаки нас не лякають, не сподівайтесь нас залякати.

Гр-н Ларобі. Г-н голова, спитайте його, що він хоче сказати.

Гр-н Ледрю Роллен (з місця). Стаття 110-а конституції говорить: «Захист конституції доручається патріотизмові всіх французів».

(Рух у залі. Голоси з правого боку: «Так що ж це доводить?»)

Гр-н Ледрю Роллен. Я сказав і повторюю: конституцію, яку порушили, ми захищатимемо навіть із зброєю в руках.

«Moniteur» du 12 juin 1849.

80. ПРОКЛАМАЦІЯ ДРІБНОБУРЖУАЗНОЇ ГОРИ ДО НАРОДУ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ І ДО АРМІЇ¹

Більшість Законодавчих зборів в питанні про італійські справи презирливо перейшла до порядку денного. Цим голосуванням більшість оголосила себе солідарною з політикою, яка порушує конституцію. Ми подали обвинувальний акт проти виконавчої влади: завтра ми підтримуватимемо обвинувачення. Ми маємо намір ужити всіх заходів, які конституція нам дає.

Нехай народ як і раніше довіряє своїм представникам, як представники довіряють народові (підписи).

«Moniteur» du 13 juin 1849.

¹ Прокламація оголошена Гронденом.

81. К. МАРКС ПРО ПОВСТАННЯ ДРІБНОБУРЖУАЗНОЇ ГОРИ

Якщо 23 червня 1848 р. було днем повстання революційного пролетаріату, то 13 червня 1849 р. було днем повстання демократичного міщанства; кожне з цих повстань було класично-чистим проявом того класу, який його підняв.

Тільки в Ліоні справа дійшла до впертої, кривавої сутички. Тут промислова буржуазія і фабричний пролетаріат стоять безпосередньо лицем до лиця, робітничий рух не включений, як у Парижі, у рамки загального руху і ним не визначається; тому 13 червня втратило тут у своєму відбитку свій початковий характер. У решті мість провінції, які зазнали його удару, не виникло пожегарів, — це була холодна блискавка.

13 червня закінчується перший період життя конституційної республіки, яка 29 травня 1849 р., з відкриттям Законодавчих зборів, почала своє нормальне існування. Увесь цей пролог заповнений шумною боротьбою між партією порядку і Горою, між великою і дрібною буржуазією; дрібна буржуазія марно чинить опір установленню буржуазної республіки, на користь якої сама ж безперервно конспірувала в Тимчасовому уряді і в Виконавчій комісії, за яку сама ж з завзяттям билася проти пролетаріату в червневі дні. День 13 червня зламав її опір і зробив законодавчу диктатуру з'єднаних роялістів фактом, який стався. З цього моменту Національні збори стають лише Комітетом громадського порятунку партії порядку.

✓ «Класова боротьба у Франції», Вибрані твори, т. II, стор. 206—207, Партиздат, 1934 р.

82. ВСЕСВІТНЄ ТОВАРИСТВО КОМУНІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ,

(Договір комуністів з бланкістами, підписаний у квітні 1850 р.)

Ст. 1. Метою товариства є повалення привілейованих класів, підпорядкування цих класів диктатурі пролетаріату шляхом підтримання перманентної революції аж до здійснення комунізму, який повинен стати останньою формою організації людського роду.

Ст. 2. Для допомоги здійсненню цієї мети товариство утворює зв'язки солідарності між усіма фракціями партії комуністів-революціонерів, знищуючи згідно з принципом республіканського братерства національні поділи.

Ст. 3. Установчий комітет товариства утворює собою центральний комітет; скрізь, де для проведення справи зустрінеться в тому потреба, він заснує комітети, які будуть зв'язані з центральним комітетом.

Ст. 4. Число членів товариства не обмежене, але ні один член не може бути прийнятий інакше, як одноголосно. Вибори ні в якому разі не можуть відбутися шляхом таємної подачі голосів.

Ст. 5. Усі члени товариства клятвою зобов'язуються підтримувати статтю першу даного регламенту в точності так, як вона

в ньому визначена. Змінення, яке може мати наслідком послаблення визначуваних в статті першій завдань, звільняє членів товариства від їх зобов'язань.

Ст. 6. Усі постанови товариства приймаються більшістю двох третин голосів.

Ж. Віділь, Август Вілліх, Дж. Джуліан Гарні, Адам, К. Маркс, Ф. Енгельс.

Маркс і Енгельс, Твори, т. VIII, стор. 585—586.

VI. ПЕРЕВОРОТ ЛУІ-НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА 2 ГРУДНЯ 1851 р.

63. СКАСУВАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА ЗАКОНОДАВЧИМИ ЗБОРАМИ

Ім'ям французького народу!

Національні збори в терміновому порядку ухвалили такий закон:

Ст. 1. У найближчі 30 днів з дня опублікування даного закону кожним мером комуни, спільно з двома делегатами, які постійно проживають у кантоні і вказані мировим суддею, буде складений список виборців...

Ст. 2. Список цей включатиме в алфавітному порядку... усіх французів старших за 21 рік, які мають право користуватися своїми громадянськими і політичними правами, які тепер мають перебування в кантоні і проживають у комуні або кантоні не менш як три роки...

Ст. 3. Строк проживання виборця буде встановлений на підставі:

1) списку особистого оподаткування або списку осіб, які вносять натуральний шляховий збір;

2) декларації батьків і матерів... та інших родичів, які проживають в даному місці понад три роки;

3) декларації підприємців і хазяїв відносно тих осіб, які перебувають на послугі або постійно працюють у них, у тому випадку, якщо ці особи проживають у будинку хазяїна або в приміщенні, призначеному для виробництва...

Ст. 8. Не будуть внесені в виборчі списки і не можуть бути обраними... особи, засуджені за заподіяння шкоди громадській і релігійній моралі та добрим звичаям, а також засуджені за підрив принципу власності і прав сім'ї.

Ст. 9. Не можуть бути внесені в виборчі списки протягом п'яти років з моменту відбуття ними кари особи, присуджені до місячного ув'язнення і вище за бунтівництво, заподіяння образ або насильство по відношенню до представників влади і громадської сили..., засуджені за злочини, передбачені законом про збройства і законом про клуби...

Дано в публічному засіданні в Парижі 31 травня 1850 р.

Голова і секретарі (підписи).

Даний закон буде обнародований і до нього буде прикладена державна печатка.

Президент республіки Луї-Наполеон Бонапарт. Хранитель печатки, міністр юстиції Е. Руер.

«Moniteur» du 3 juin 1850.

84. ВІДОЗВА ЛУІ БОНАПАРТА. ЗАКЛИК ДО НАРОДУ Французи!

Дане становище не може далі тривати. Небезпечне становище країни посилюється день від дня. Збори, які повинні були бути найтвердішою опорою порядку, зробились вогнищем змов. Патріотизм трьохсот його членів не в силі був спинити ці рокові домагання.

Замість видання законів у спільних інтересах збори кують зброю для громадянської війни, вони посягають на владу, одержану мною безпосередньо з рук народу; вони розпалюють всі погані пристрасті і піддають спокій Франції небезпеці.

Я вдався до розпуску зборів і прошу народ бути суддею між зборами і мною...

Переконали у тому, що нестійкість влади і панування єдиних зборів є постійними причинами заворушень і розбрату, я ставлю на ваше голосування основи конституції, яку далі розроблять збори.

1. Глава державної влади, який обирається на 10 років.
2. Міністри, які залежать від самої виконавчої влади.
3. Державна рада, яка включає в себе всіх найвидатніших людей, яка підготовляє закони і підтримує їх у законодавчому корпусі.

4. Законодавчий корпус, який обговорює і втручається закони, обраний за допомогою загального виборчого права, але не через голосування за списками, які фальсифікують вибори.

5. Другі збори, складені з усіх визначних людей країни, — влада, закликає пильнувати рівновагу, яка [влада] охороняє основні закони і громадські свободи.

Система ця, створена на початку віку першим консулом, вже дала один раз Франції спокій і щастя; вона дасть їй ще один раз...

Дано в Елісейському палаці 2 грудня 1851 р.

Луї-Наполеон Бонапарт.

Ténot, Paris en décembre 1851, p. 126—128

85. НАКАЗ ЛУІ БОНАПАРТА ПРО РОЗПУСК НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБОРІВ

Ім'ям французького народу!

Президент республіки постановляє:

Ст. 1. Національні збори розпускаються.

Ст. 2. Загальне виборче право відновляється. Закон 31 травня 1850 р. скасовується.

Ст. 3. Французький народ закликається між 14 і 21 грудня на первинні виборчі збори.

Ст. 4. Уся округа першої армійської дивізії оголошується на стані облоги.

Ст. 5. Державна рада розпускається.

Ст. 6. Міністри внутрішніх справ доручається здійснити цю постанову.

Дано в Єлісейському палаці 2 грудня 1851 р.

Луї-Наполеон Бонапарт.

Міністр внутрішніх справ Де-Морні.

Ténot, op. cit., p. 126.

86. СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ ПІСЛЯ ПЕРЕВОРОТУ 2 ГРУДНЯ 1851 р.

а. Прокламація префекта департаменту Верхньої Вієнни
з приводу подій 4—5 грудня 1851 р.

Анархісти відправились у сільські комуни для того, щоб внести в них тривогу. Вони вже почали бити на сполох — попередник стількох злочинів. Вони пробігали по селах, озброєні сокирами, вилами, косами і рушницями. Їх число досягало 150 чоловік. Тільки на звітку про це була одержана, з Ліможа були відряджені 50 гусарів і 16 жандармів. Загін догнав анархістів у Лінарі і змусив їх тікати. Семеро з числа повсталих були поранені, з них двоє тяжко.

Ténot¹, La province en décembre 1851, p. 5, P. 1868.

б. Прокламація повсталих селян в окрузі Марманди
Французька республіка. Свобода — рівність —
братерство!

Жителі Марманди!

Нам щойно надала Муніципальна рада комунальну владу і ми створили тимчасову комісію, яка має всю повноту влади для підтримання порядку і спокою і разом з цим для проведення в життя рішення Ради від 3-го цього місяця, яке полягає у відмові в покорі тому урядові, який побажав за допомогою зухвалого виступу накинути свою волю Франції.

Ми створили комісію і прийняли ці повноваження в цілях оборони конституції. Ця оборона буде негайно організована. Нехай же кожний громадянин візьме участь у цій патріотичній справі.

Національна гвардія відновлена, і їй доручено пильнувати безпеку міста.

Хай живе республіка!

Дано в мерії Марманди 5 грудня 1851 р.

Члени тимчасової комісії (підписи).

Ibid., p. 64.

¹ В 1869 р. вихід у світ у Франції двох книг Е. Тено, які викривають організаторів перевороту 2 грудня 1851 р., сприяв посиленню опозиційного руху. Маркс і Енгельс негайно після виходу в світ обох книг познайомилися з їх змістом. Відзначаючи окремі слабкі сторони в першій книзі, присвяченій подіям у Парижі, Маркс писав 19 грудня 1868 р.: «Провінції» Тено значно кращі. В них багато нових для нас подробиць. Якби парижани протрималися день-два довше, імперія полетіла б до біса. Рух (республіканський) серед сільського населення був багато значніший, ніж ми думали».

Збройне повстання в Парижі було енергійно придушено; та сама енергія повинна привести повсюдно до тих же результатів. Банди, які несуть з собою грабежі, насильства і підпали, перебувають поза законом. З ними не вступають у переговори, їх не попереджають — їх атакують і розсіюють. Всякий, хто чинить опір, повинен бути розстріляний в ім'я суспільства і законної оборони.

Ibid., p. 69—70.

87. Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ПРИЧИНИ ПАСИВНОСТІ ФРАНЦУЗЬКИХ РОБІТНИКІВ У ГРУДНІ 1851 р.

... справа в тому, що в грудні минулого року у французького робітничого класу не було чого грабувати, бо все, що варт було у нього забрати, вже було забрано протягом трьох з половиною років парламентом урядом середнього класу, який [уряд] стояв при владі після великої поразки в червні 1848 р. Дійсно, що можна було забрати в робітників напередодні 2 грудня? Виборче право? — Вони були позбавлені його виборчим законом у травні 1850 р. Право зборів? — Воно давно було обмежене «надійними» і «добромисними» суспільними класами. Свобода преси? — Справжня пролетарська преса була потоплена в крові повсталих у великому червневому бою, і тинь її, яка пережила її на час, давно зникла під тиском заборонних законів... Їх зброя? — Були використані всі приводи, щоб забезпечити виключення з Національної гвардії всіх робітників і обмежити право на носіння зброї більш заможними класами суспільства.

Таким чином, до моменту останнього перевороту робітничому класові майже або зовсім нічого було втрачати в галузі політичних привілеїв.

«Пасивність французьких пролетарів у грудні минулого року», Твори, т. VIII, стор. 420.

88. Ф. ЕНГЕЛЬС І К. МАРКС ПРО СУТЬ БОНАПАРТИЗМУ

а.

Відплата йшла по п'ятах. Якщо пролетаріат ще не міг, то буржуазія вже не могла правити Францією. Принаймні, в той час, коли вона в більшості була ще монархічною і поділялась на три династичних партії¹ і четверту, республіканську. Її внутрішні незгоди дозволили авантюристові Луї Бонапартові захопити весь апарат влади — армію, поліцію, адміністрацію — і 2 грудня висадити останню опору буржуазії — Національні збори. Почалася друга імперія — експлуатація Франції зграєю політич-

¹ Монархисти у Франції поділялися в цей час на три партії: легітимістів — прихильників «легітимної» («законної») монархії Бурбонів; орлеаністів — прихильників династії Орлеанів і бонапартистів — прихильників Луї Бонапарта.

них і фінансових авантюристів, але разом з цим і промисловий розвиток, зовсім неможливий при дріб'язковій і бюгузливій системі Луї-Філіппа, при виключному пануванні лише невеликої частини великої буржуазії. Луї Бонапарт захопив у капіталістів їх політичну владу під приводом захисту буржуазії проти робітників і робітників проти буржуазії; але в той же час його панування сприяло спекуляції, промислового розвитку, взагалі небаченому доти економічному піднесенню і збагаченню всієї буржуазії. Ще в далеко більшому розмірах, само собою розуміється, розвивалися продажність і масове хижацтво осіб, які групувалися навколо імператорського двору і брали великий процент з цього збагачення.

Ф. Енгельс, Вступ до «Громадянської війни у Франції» К. Маркса, стор. 6, Партиздат, 1934 р.

6.

... Династія Бонапартів представляє не революційного, а консервативного селянина, не селянина, який рветься з рамок своєї соціальної обстанови, з рамок парцели, а селянина, який бажає зміцнити парцелу, — не сільське населення, що домагається власними силами, поряд з містами, повалити старий порядок, а сільське населення, яке, навпаки, тупо замикається в цьому старому порядку і чекає порятунку та переваг для себе і своєї парцели від примари імперії. Династія Бонапартів представляє не освіченість, а забобони селянина, не його розсудок, а його передсуд, не його майбутнє, а його минуле...

К. Маркс, 18 брюмера Луї Бонапарта, Твори, т. VIII, стор. 406—407.

89. ЛЕНІН ПРО СУТЬ БОНАПАРТИЗМУ

а.

Бонапартизмом (на ім'я двох французьких імператорів Бонапартів) називається такий уряд, який старається здаватися непартійним, використовуючи докраю гостру боротьбу партій капіталістів і робітників одних з одними. На ділі служачи капіталістам, такий уряд найбільше обдурює робітників обіцянками і дрібними подачками.

«Уроки революції» (примітка), Твори, т. XXI, стор. 75.

б.

... Бонапартизм є лавірування монархії, яка втратила свою стару, патріархальну або феодальну, просту і суцільну, опору, — монархії, яка змушена еквилібрувати, щоб не впасти, — загравати, щоб керувати, — підкупати, щоб подобатися, — братися з подонками суспільства, з прямими злодіями і шахраями, щоб триматися не тільки на багнеті. Бонапартизм є об'єктивно-неминуча, простежена Марксом і Енгельсом на цілому ряді фактів нової історії Європи, еволюція монархії у всякій буржуазній країні. І аграрний бонапартизм Столипіна, цілком свідомо і непохитно твердо підтримуваного в цьому пункті і чорносотенними поміщи-

ками і октябристською буржуазією, — не міг би навіть народитися, а не то що протриматися от уже два роки, якби сама община в Росії не розвивалась капіталістично, якби всередині общини не створювалось постійно елементів, з якими самодержавство могло почати заgravати, яким воно могло сказати: «збагачайтесь!», «грабуй общину, але підтримай мене!». Тому безумовною помилкою була б усяка оцінка Столипінської аграрної політики, яка не враховує, з одного боку, її бонапартистських прийомів, з другого боку, її буржуазної (= ліберальної) суті.

«Про оцінку поточного моменту», Твори, т. XII, стор. 377.

VII. ЗНАЧЕННЯ Й УРОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1848 р. У ФРАНЦІЇ

90. РОЗВИТОК УЧЕННЯ МАРКСИЗМУ ПРО ДИКТАТУРУ ПРОЛЕТАРИАТУ У ЗВ'ЯЗКУ З ДОСВІДОМ РЕВОЛЮЦІЇ 1848 р. У ФРАНЦІЇ

а.

Але революція ґрунтовна. Вона ще перебуває в подорожі через чистилище. Вона виконує свою справу методично. До 2 грудня 1851 р. вона закінчила половину своєї підготовчої роботи, тепер вона закінчує другу половину. Спочатку вона доводить до досконалості парламентарну владу, щоб мати можливість її повалити. Тепер, коли вона цього досягла, вона доводить до досконалості виконавчу владу, зводить її до найчистішого виразу, ізолює її, протиставить її собі як єдиний докір, щоб зосередити проти неї всі свої сили руйнування. І коли вона закінчить цю другу половину своєї попередньої роботи, Європа підійметься з свого місця і скаже, торжествуючи: ти славно риеш, старий кріт!

Ця виконавча влада з її величезною бюрократичною і військовою організацією, з її многоскладною і штучною державною машиною, з її півмільйонною армією чиновників та півмільйонною ж армією солдатів, — цей жахливий організм-паразит, який облутує наче сіттю все тіло французького суспільства і затикає всі його пори, виник в епоху самодержавної монархії, при занепаді феодалізму, занепаді, який він допомагав прискорювати. Панські привілеї земельних власників і міст перетворилися в остільки ж численні атрибути державної влади, феодальні сановники — в чиновників, що одержують плату, а строката, як збірник товарних зразків, карта середньовічних суверенних прав, які перехреснуються; перетворилась у правильний план централізованої державної влади, де панує такий же розподіл праці, як на фабриці. Перша французька революція, яка мала своїм завданням знищити всю місцеву, територіальну, міську і провінціальну сепаратну владу, щоб створити громадянську єдність нації, повинна була розвинути далі те, що було розпочато абсолютною монархією: централізацію, а разом з тим обсяг, атрибути і число прислужників урядової влади. Наполеон завершив цю державну машину. Легітимна і липнева монархії нічого не додали, крім більшого розподілу праці, який

збільшувався в міру того, як розподіл праці всередині громадянського суспільства створював нові групи інтересів, отже нові об'єкти державного управління. Всякий спільний інтерес негайно відривався від суспільства, протиставився йому як вищий, загальний інтерес, виривався з сфери самодіяльності членів суспільства і робився предметом урядової діяльності, — починаючи від мосту, шкільної будівлі і комунального майна сільської общини і кінчаючи залізницями, національним майном і державними університетами Франції. Нарешті, парламентарна республіка виявилася у своїй боротьбі проти революції змушеною посилити, разом з заходами репресії, засоби і централізацію урядової влади. Усі перевороты удосконалили цю машину замість того, щоб зламати її. Партії, які, змінюючи одна одну, боролися за панування, розглядали захоплення цієї величезної державної будівлі як головну здобич при своїй перемозі.

Маркс, 18 брюмера Луї Бонапарта, Вибрані твори, т. II, стор. 319—320, Партиздат, 1934 р.

6.

У цьому визначному міркуванні марксизм робить величезний крок вперед у порівнянні до «Комуністичного маніфесту»¹. Там питання про державу ставиться ще докраю абстрактно, у найзагальніших поняттях і виразах. Тут питання ставиться конкретно, і висновок робиться надзвичайно точний, певний, практично-відчутний: всі попередні революції удосконалили державну машину, а її треба розбити, зламати.

Цей висновок є головне, основне в ученні марксизму про державу. І саме це основне не тільки цілком забуто пануючими офіціальними соціал-демократичними партіями, але і прямо перекручено (як побачимо нижче) найвидатнішим теоретиком II інтернаціоналу К. Каутським.

У «Комуністичному маніфесті» підбиті загальні підсумки історії, які змушують бачити в державі орган класового панування і приводять до необхідного висновку, що пролетаріат не може новалити буржуазії, не завоювавши спочатку політичної влади, не діставши політичного панування, не перетворивши державу в «організований, як пануючий клас, пролетаріат», і що ця пролетарська держава зараз же після його перемоги почне відмирати, бо в суспільстві без класових суперечностей держава не потрібна і неможлива. Тут не ставиться питання про те, яка ж повинна — з точки зору історичного розвитку — бути ця зміна буржуазної держави пролетарською.

Саме таке питання Маркс ставить і розв'язує в 1852-му році. Вірний своїй філософії діалектичного матеріалізму, Маркс бере в основу історичний досвід великих років революції, 1848—1851 рр. Учення Маркса і тут, як і завжди, є висвітлене глибоким філософським світоглядом і багатим знанням історії підсумування досвіду.

Ленін, Держава і революція, Твори, т. XXI, стор. 387—388.

¹ Ленін указує тут на наведений вище уривок з «18 брюмера».

а.

... Хоча французький пролетаріат у момент революції в Парижі і має фактично силу і вплив, які штовхають його далі, ніж то відповідає його засобам, але в провінції він зосереджений лише в окремих, розкиданих промислових центрах, майже зникаючи в переважній більшості селянства і дрібної буржуазії. Боротьба проти капіталу в її розвиненій, сучасній формі, в її кульмінаційній фазі, боротьба промислового найманого робітника проти промислового буржуа, є у Франції частковим фактом. Після люневих днів вона тим менше могла послужити національним змістом революції, що боротьба проти другорядних способів капіталістичної експлуатації, — боротьба селянина проти лихварства та іпотеки, боротьба дрібного буржуа проти великого торговця, банкіра і фабриканта, одне слово, проти банкрутства — була ще прихована під оболонкою загального повстання проти загального гніту фінансової аристократії. Не дивно тому, що паризький пролетаріат старався відстоювати свої інтереси пліч о пліч з буржуазними інтересами, замість того щоб проводити їх у життя як революційний інтерес самого суспільства; не дивно, що він схилив червоний прапор перед триколюровим. Французькі робітники не могли рушити ні на крок вперед, не могли зачепити ні одної волосинки буржуазного устрою, поки хід революції не підніс проти нього, проти панування капіталу, масу нації, селян і дрібних буржуа, яка стоїть між пролетаріатом і буржуазією, і не змусив їх прилучитися до пролетаріату, визнавши в ньому свого передового борця. Тільки ціною жакливого червеної поразки робітники могли купити цю перемогу.

Маркс, Класова боротьба у Франції, Твори, т. VIII, стор. 12—13.

б.

У «Призыве», № 3, п. Плеханов намагається поставити основне теоретичне питання про майбутню революцію в Росії. Він бере одну цитату з Маркса, де говориться, що революція 1789 р. у Франції йшла по висхідній лінії, а 1848-го р. по нисхідній. У першому випадку влада переходила поступовно від більш поміркованої партії до більш лівої: конституціоналісти — жірондисти — якобінці. У другому — навпаки (пролетаріат — дрібнобуржуазні демократи — буржуазні республіканці — Наполеон III). «Бажано, — робить висновок наш автор, — скерувати російську революцію по висхідній лінії», себто щоб влада спочатку перейшла до кадетів і октябристів, потім до трудовиків, далі до соціалістів. Висновок з цього міркування робиться, звичайно, той, що нерозумні ліві в Росії, які не бажають підтримувати кадетів і передчасно дискредитують їх.

Це «теоретичне» міркування п. Плеханова являє собою ще і ще один зразок підміни марксизму лібералізмом. Пан Плеханов зводить справу до питання, «правильні» чи неправильні були «стратегічні

поняття» передових елементів? Маркс міркував інакше. Він указував факт: революція в обох випадках ішла по-різному, а пояснення цієї різниці Маркс не шукав у «стратегічних поняттях». Смішно, з точки зору марксизму, шукати її в поняттях. Її треба шукати в відмінності співвідношення класів. Той же самий Маркс писав, що в 1789 р. буржуазія у Франції з'єдналася з селянством і що в 1848 р. дрібнобуржуазна демократія зрадила пролетаріат. Пан Плеханов знає цю думку Маркса, але мовчить про неї, щоб підробити Маркса «під Струве». У Франції 1789 р. справа йшла про повалення абсолютизму і дворянства. Буржуазія, на тодішньому ступені економічного і політичного розвитку, вірила в гармонію інтересів, не боялась за міцність свого панування і йшла на союз з селянством. Цей союз забезпечив повну перемогу революції. У 1848 р. справа йшла про повалення буржуазії пролетаріатом. Останньому не вдалось залучити до себе дрібну буржуазію, і її зрада викликала поразку революції. Висхідна лінія була в 1789 р. формою революції, в якій маса народу перемогла абсолютизм. Нисхідна лінія 1848 р. була формою революції, коли зрада пролетаріату з боку маси дрібної буржуазії викликала поразку революції.

Ленін, Про дві лінії революції, Твори, т. XVIII, стор. 314—315.

В.

Революція 1848 року у Франції зазнала поразки, між іншим, тому, що вона не знайшла співчутливого відклику у французькому селянстві. Паризька комуна впала тому, між іншим, що наткнулась на протидію середніх верств, і насамперед селянства. Те ж саме треба сказати про російську революцію 1905 року. Виходячи з досвіду європейських революцій, деякі вульгарні марксистки, на чолі з Каутським, прийшли до того висновку, що середні верстви, і насамперед селянство, є мало не природженими ворогами робітничої революції, що через це необхідно держати курс на більш тривалий період розвитку, у результаті якого пролетаріат стане більшістю націй, і тим самим створяться реальні умови для перемоги робітничої революції...

Характерно, що сам Маркс розцінював середні верстви, і насамперед селянство, зовсім по-іншому. У той час, як вульгарні марксистки, махнувши рукою на селянство і залишивши його у повне політичне розпорядження капіталу, шумливо пишалися своєю «принципальною витриманістю», — Маркс, цей найбільш принципальний марксист з усіх марксистів, настійливо радив партії комуністів не випускати з уваги селянство, завоювати його на бік пролетаріату і заручитись його підтримкою у майбутній пролетарській революції.

Сталін, Про Жовтневу революцію, стор. 49—50, Партиздат, 1933 р.

Література

- Маркс, Боротьба класів у Франції, Твори, т. VIII, стор. 1—86; Вибрані твори, т. II, стор. 152—241.
- Маркс, Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта, Твори, т. VIII, стор. 321—415; Вибрані твори, т. II, стор. 242—329.
- Маркс і Енгельс, Статті з «Нової Рейнської газети»:
1) «Червенева різанина в Парижі і її вплив на Німеччину», Твори, т. VI, стор. 195—228; 2) «Французькі справи», Твори, т. VI, стор. 469—478; 3) «Пан Кавеньяк», Твори, т. VI, стор. 501—519.
- Маркс, Лві Наполеон і Фульд, Твори, т. VIII, стор. 87—91.
- Енгельс, Вступ до праці Маркса «Класова боротьба у Франції», Вибрані твори Маркса, т. II, стор. 134—151.
- Енгельс, Вступ до праці Маркса «Громадянська війна у Франції в 1871 р.», Вибрані твори Маркса, т. II, стор. 346—357.
- Енгельс, Дійсні причини відносної пасивності французьких пролетарів у грудні минулого (1851) року, Твори, т. VIII, стор. 417—427.
- Енгельс, Європейські робітники в 1877 р., журнал «Борьба класов» № 6—7 за 1931 р., стор. 141—144.
- Ленін, Російська революція і завдання пролетаріату, Твори, т. IX, стор. 31.
- Ленін, Аграрна програма с.-д. в першій російській революції, Твори, т. XI, стор. 473.
- Ленін, Історична доля вчення К. Маркса, Твори, т. XVI, стор. 331.
- Ленін, Про дві лінії революції, Твори, т. XVIII, стор. 314—315.
- Ленін, VIII з'їзд РКП(б), Твори, т. XXIV, стор. 159.
- Ленін, З якого класового джерела приходять і «прийдуть» Кавеньяки, Твори, т. XX, стор. 536—538.
- Ленін, Луїбланівщина, Твори, т. XX, стор. 91—93.
- Ленін, Замітки публіциста, Твори, т. XIV, стор. 295.
- Ленін, Російська революція і завдання пролетаріату, Твори, т. IX, стор. 31—33.
- Ленін, Держава і революція, розд. II, Твори, т. XXI, стор. 384—393.
- Сталін, Жовтнева революція і союз робітників і селян, «Про Жовтневу революцію», стор. 42—43, Партиздат, 1932 р.
- Сталін, Жовтнева революція і питання про середні верстви, «Про Жовтневу революцію», стор. 49—50, Партиздат, 1932 р.

Публикация источников на русском языке

- Гарнье-Паже, История революции 1848 г., Спб., 1862 г., Приложение, стр. 297—340.
- Даниэль Стерн, История революции 1848 г., Спб., 1907 г., Приложение, т. I, стр. 373—390, и т. II, стр. 419—440.
- Сборник «Законодательные акты Франции», изд. «Молот», 1905 г. (текст французской конституции 1848 г.).
- «Революция 1848 г. во Франции», Донесения Я. Толстого, Централархив, 1926 г.

ЗМІСТ

	<i>Стор.</i>
Передмова до другого видання	3
Передмова до першого видання	6

ВСТУП

I. Англійська революція XVII віку

Хронологічна таблиця	13
I. Соціально-економічний розвиток Англії напередодні революції	17
Початок збезземелення селян в Англії	22
Англійська промисловість в XVI—XVII вв	27
II. Початок революції і перший період громадянської війни (1642—1647 рр.)	33
Громадянська війна і організація революційної армії	41
III. Класова боротьба в 1647—1649 рр. і левелери	44
IV. Індивідуалістська республіка і протекторат (1649—1660 рр.)	57
V. Реставрація і „славна революція“	68
Література	70

II. Англія під час промислового перевороту

Хронологічна таблиця	72
I. Аграрна революція. Остаточна експропріація англійського селянства	73
II. Мануфактурна стадія розвитку капіталізму в XVIII в.	80
III. Промисловий переворот	86
IV. Становище пролетаріату в період промислового перевороту	95
Заробітна плата	97
V. Революційний рух в Англії наприкінці XVIII в.	104
Література	113

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ВЕЛИКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ

Хронологічна таблиця	114
I. Соціально-економічне становище Франції напередодні буржуазної революції	116
А. Зовнішня торгівля передреволюційної Франції	116
Б. Розвиток капіталізму у французькій промисловості в XVIII в.	120
В. Сільське господарство і становище французьких селян	127
Г. Фінансове становище Франції напередодні революції	131
II. Велика буржуазія при владі	132
А. Боротьба за владу	132
Б. Організація буржуазії в правлячий клас	137
В. Політика буржуазії в аграрному питанні	146
Г. Політика буржуазії у відношенні робітничого класу	153
Д. Втеча короля і вибиття на Марсовому полі	156
Е. Питання про війну	158
Ж. Революція 10 серпня 1792 р.	160

III. Боротьба Гори і Жіронди	170
А. Боротьба в питанні про долю короля	170
Б. Боротьба в питанні про продовольчу політику	171
В. Народні маси вимагають максимуму	172
Г. Боротьба в питанні про примусову позичку	178
Д. Революція 31 травня — 2 червня 1793 р.	179
IV. Період революційної диктатури	183
А. Організація революційного уряду і революційний терор	183
Б. Революційні війни	197
В. Соціально-економічна політика якобінців. Аграрна політика якобінців	202
Г. Боротьба з церквою	216
Д. Боротьба політичних угруповань	219
Е. Контрреволюційний переворот 9 термідора	231
V. Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін про русійні сили й історичне значення великої буржуазної революції у Франції	236
VI. Директорія. Бабеф і „Змова рівних“	243
Література	251

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. КОНСУЛЬСТВО І ПЕРША ІМПЕРІЯ

Хронологічна таблиця	252
I. Консульство	253
II. Наполеонівська імперія	263
III. Європа і наполеонівські війни	276
IV. Останні роки імперії	283
Література	291

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. РОБІТНИЧИЙ РУХ В АНГЛІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX в. (чартизм)

Хронологічна таблиця	292
I. Робітничий рух дочартистського періоду	294
А. Рух луддитів	295
Б. Страйковий рух	298
В. Парламентська реформа 1832 р. і робітничий клас	300
Г. Новий закон про бідних і його наслідки	303
Д. Оуенізм у робітничому русі	306
II. Чартизм	
А. Виникнення чартизму. Народна хартія	310
Б. Боротьба течій серед чартистів. Перший Національний конвент	315
В. Чартистський рух 1840—1842 рр.	319
Г. Рух 1843—1847 рр.	327
Д. Чартизм у 1848 р.	335
Е. Товариство братерських демократів	341
Ж. Чартистський рух після 1848 р. Занепад чартизму	345
Література	357

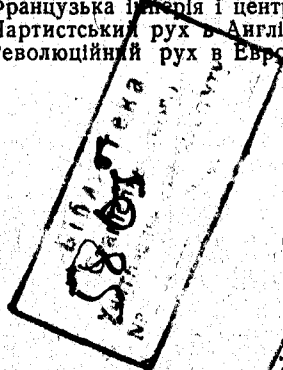
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. У ФРАНЦІЇ

Хронологічна таблиця	359
I. Період реставрації (1815—1830 рр.) і липнева революція 1830 р.	360
II. Період липневої монархії (1830—1848 рр.)	368
А. Ліонські повстання 1831 і 1834/рр.	369
Б. Робітничі таємні товариства 30-х років XIX в.	375
В. Утопічний соціалізм 30—40-х років XIX в.	378
Г. Ліберальна буржуазія напередодні революції	392

	Стор.
III. Від лютневої революції до червневих днів 1848 р.	398
А. Революція 24 лютого 1848 р.	398
Б. Загострення класових суперечностей в березні — квітні 1848 р.	399
В. Наступ великої буржуазії (травень 1848 р.)	405
IV. Червне повстання паризького пролетаріату і його історичне значення	415
V. Класова боротьба після червневої поразки паризького пролетаріату (1849—1851 рр.)	422
VI. Переворот Луї-Наполеона Бонапарта 2 грудня 1851 р.	428
VII. Значення і уроки революції у Франції	434
Література	437

КАРТИ І ПЛАНИ

1. Громадянська війна в Англії в XVII в.	43
2. Ірландія в епоху Великої англійської революції (1649—1650 рр.)	63
3. Ірландія в епоху Великої англійської революції (1650—1651 рр.)	65
4. Огороджування в Англії в XVIII і XIX вв.	81
5. Англія під час промислового перевороту	91
6. Колонії європейських держав наприкінці XVIII в.	119
7. Головні промислові центри Франції в епоху Великої французької революції	129
8. Париж в епоху Великої французької революції	165
9. Контрреволюційні повстання у Франції в 1793—1794 рр.	191
10. Схема Північного департаменту Франції	215
11. Центральна Європа в епоху консульства в 1803 р.	264
12. Французька імперія і центральна Європа в 1812 р.	287
13. Чартистський рух в Англії	321
14. Революційний рух в Європі (1848—1849 р.)	408

Редактор *М. Замша*

Техредактор *М. Лихнякевич*

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо звернутися до найближчої книгарні для заміни її або повернути для заміни на адресу: Київ, вул. Короленка, 42, Держсоцеквидав.

Держсоцеквидав № 11. Замовл. № 341. Уповноваж. Головаліу № 1023. Тир. 40.000. Друкован. аркуш. 27^{1/2}. Паперов. аркуш. 13^{1/2}. Формат паперу 62x94. Знаків у 1 паперов. арк. 101.000. Здано у виробництво 19/III 1935 р. Підписано до друку з 11/IV по 11/V 1935 р.